

From my
Khalid Sultan

to my dear
Khalid Sultan

THE LIFE OF
BHOLĀNĀTH SĀRĀBHĀI

BY

KRISHNARAO BHOLANATH.

भोजानाथ साराभाईनुं

लवनचरित.

रचनार

कृष्णराव भोजानाथ.

" He liveth long who liveth well,
All else is life but flung away;
He liveth longest who can tell
Of true nings truly done each day.

(पद्यंम.)

लवे के शुल रीत चिरंलवी न ते,
क्यजे नांभी दीध धतर लवन होसे;
दिन दिन कीधां काम रुडां रूडी परे
महोवरो तमाम, चिरंतम ते लवे.

किंमत रु. १-८-०

मुंआध०

“ निर्णयसागर ” छापमानाभां छाप्युं.

(सर्व हक अंपकारे १८६७ ना २५ भा अंकट भभाएि स्वाधीन राभ्याछि.)

જનનીસમાન ભગિનિ !

પિતાની સેવા સારું સર્વસ્વ ત્યાગ કરી હાલના સમયમાં અપૂર્વ આત્મસમર્પણનું તથા ગાઠ પિતૃભક્તિનું અનુકરણીય દૃષ્ટાન્ત તો આપ્યું છે માટે તેનું સ્મરણ રહેવા સારું, અને પિતાને દેશોન્નતિના મહાકૃત્યમાં સહાયતા તો આપી છે તેને લીધે આ પુસ્તક ખીજના કરતાં તને વધારે પ્રિય થશે એમ ધારી; તથા તે મહારા ઉપર માતાતુલ્ય પ્રેમ રાખ્યો છે અને પોતાના પુત્ર કરતાં પણ અધિક ગણ્યો છે એ ત્હારા પ્રશસ્ય સદ્ગુણથી પ્રેરિત થઈ; આપણા યશસ્વી પિતાના જીવનચરિતનો આ ગ્રન્થ ઉપકારપ્રદર્શનાર્થ તને અર્પણ કરું છું તે સ્વીકારજો.

ત્હારો પુત્રવત્ બન્ધુ.

Lives of great men all remind us
 We can make our lives sublime
 And, departing, leave behind us
 Footprints on the sands of time;—
 Footprints, that perhaps another,
 Sailing o'er life's solemn main,
 A forlorn and shipwrecked brother,
 Seeing shall take heart again.

LONGFELLOW'S PSALM OF LIFE.

(શૈલા.)

મહાન પુરુષોત્તમો જીવન ચેતવતાં જનને,—
 છે આપણુઆધીન કરવું ઉત્તમ જીવનને,
 ને મુદિ ભવી પુંઠે,—વિદાયો લેતાં છેલી,—
 કાળસિન્ધુતણિ વાળુ વિશે પદપંક્તિ પડેલી;—
 નિરખી જે પદપંક્તિ ધરે ધૈર્યે ફરી તદ્દયે
 મનુજબન્ધુ કેા બિન્ને ભુલ્યો ભટક્યો કેા સમયે,
 આ ભવસિન્ધુ ગભીર ખેડતાં જે દુખ દૂખ્યો,
 માર્ગે ભાગ્યું નાવ અને એકલરો ભીભો !

૧

૨

પ્રસ્તાવના.

સૃષ્ટિમાં આપણી દૃષ્ટિયે પડેતા પદાર્થના જડ અને ચેતન એવા બે મુખ્ય વિભાગ થાય. તેમાં ચેતનના અંગમાં મનુષ્ય પ્રાણી તથા ઇતર પ્રાણી આવે. તેની અંદર મનુષ્યને ઈશ્વર તરફથી વિશેષ બુદ્ધિ તથા સત્તા મળેલાં જોવામાં આવેછે. એ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ તથા સત્તાનો મનુષ્ય જોવો ઉપયોગ કરે તે પ્રમાણે તે સત્કર્મ અથવા દુષ્કર્મ કરનારો ગણાય. મનુષ્યમાં સામાન્ય રીતે જોતાં ઘણો ભાગ સત્કર્મ તથા દુષ્કર્મ બંનેનો ભાગી છે. પરંતુ બાકીનામાંથી એક વર્ગ દુષ્કર્મમાં ઘણું અંશે પ્રવૃત્ત રહેછે. અને બીજો સત્કર્મપરાયણ રહેછે. સત્કર્મ શું અને દુષ્કર્મ શું એ વિશે વાદ કરવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ સત્કર્મની સાથે દેશોત્કર્ષનાં મ્હોટાં કૃત્ય કરે અને તે કરવામાં સ્વાર્થભાગી થઈ પ્રવર્તે, સારેજ મનુષ્યની અપૂર્વ ખ્યાતિ થાયછે, અને સારેજ તે મહાપુરુષની પંકિતમાં આવેછે. મહાપુરુષોએ સંસારમાં જન્મીને શું કર્યું તે જાણવાની તેમના પછીની પ્રબળ ઉત્કંઠા રહેછે. તેમજ તેમના સચ્ચરિતના વર્ણનથી જનમંડળને શ્રેયસ્કર સંસ્કાર મળવાનો સંભવ હોયછે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત લખાયછે.

આ ગ્રન્થ પણ એક મહાપુરુષના જીવનચરિતનો છે એ સહજ જણાઈ આવશે. લોખાનાથનું જીવનચરિત લખાય એટલે સુધી એ મહાપુરુષની ગણનામાં આવે કે નહિ તેનો વાચકવર્ગ આ પુસ્તકના અવલોકન પછી નિશ્ચય કરશે. આ સ્થળે એટલુંજ માત્ર કહેવું બસ છે કે સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારણા દેશમાં થવા માટેનો એમનો નિરપૂર્વ મહાપ્રયત્ન, તેમાં તન, મન, અને ધનનું સમર્પણ, પોતે ઉત્કર્ષકવૃત્તિ ધારણ કરી પોતાના બંધુવર્ગને પાછળ ન પડવા દેવાનો પ્રયાસ, એ મહાકૃત્યોની સાથે એમની ઉદારતા, નમ્રતા, ભક્તિભાવ, ઇલાદિક સદ્વૃત્તિયો તથા બીજાં ન્હાનાં મ્હોટાં સત્કર્મો—એટલાંથીજ એમની મહાપુરુષની ગણનાની યોગ્યતા સાબીત થાયછે. એમના મરણ પછી યોગાકંજ માસમાં, લોખાનાથનું જીવનચરિત લખાય છે કે નહિ એ પ્રશ્ન શેઠ બહેરામજી એરવાનજી મલખારીએ મારા મિત્ર રા. રતનલાલ ત્ર્યંબકલાલને પૂછ્યો હતો.

તદ્દયભાવના આવેગનું સંચલન થાયછે તે મૂર્તવિષયોથી; અને મનુષ્ય-પ્રકૃતિના અંશોમાં તદ્દયભાવ એવો છે કે તેની સમીપ પ્હોચવાનો માર્ગ રહેલામાં રહેલો છે; તેથી કરીને અમૂર્ત ઉપદેશવચન કરતાં કોઇ પુરુષનું પ્રસક્ષ દૃષ્ટાન્ત મનુષ્યના મન ઉપર વિશેષ સખળ અસર કરેછે; આ સસ્ય તે અંગ્રેજી-માં કહેવતરૂપ થઈ ગયુંછે;—Precept teacheth but example draweth. “ઉપદેશ શિક્ષણ દેછે પરન્તુ દૃષ્ટાન્ત આકર્ષણ કરેછે.” માત્ર નીતિ-શાસ્ત્રના અધ્યયનથી નીતિમાન્ થવાનું નથી; શાસ્ત્રનિયમના વાચનથી માત્ર ક્ષણ થતું નથી. મનુષ્યના તદ્દયનું સદ્ગતન થવાને માટે, નીતિશાસ્ત્રના પવિત્ર નિ-યમ જે પુરુષના જીવનમાં દૃષ્ટાન્તરૂપે આવિર્ભૂત થયેલા હોય તેવા પુરુષના ચરિતના અવલોકનની જરૂર છે. નીતિશાસ્ત્રના અમૂર્તબોધથી બુદ્ધિને સંસ્કાર મળે, ઈશ્વર તથા મનુષ્યઅન્ધુ સાથેના આપણા સંબંધના મહત્વનું ભાન થાય, અને તે દ્વારા આપણી ફરજો વધારે સારી રીતે સમજાય; પરન્તુ સદા-ચારના અધિષ્ઠાન કોઇ પુરુષનું, તેનાં સમ્યચરિતની ગણના અને વર્ણનની દ્વારા, દર્શન થાય સારેજ આપણું તદ્દય ચિત્તક્ષોભ તથા સાનન્દાશ્ચર્યથી દેદીપ્ય-માન થાયછે, અને ધર્મવૃત્તિનો ઉત્કર્ષ કરવાની સસ્ય ઇચ્છા થાયછે. મહા-પુરુષોનાં જીવનચરિત વાંચવાનો આજ મુખ્ય લાભ છે.

આમ જીવનચરિતના અન્યો નીતિનાં પુસ્તકોની પંક્તિમાં ઉત્તમ ગણાયછે. નીતિનાં પુસ્તકો જેમ મનુષ્યને બોધ આપી તેની વૃત્તિઓને ઉત્તમ કરવામાં સાધનભૂત થાયછે, તેમજ જીવનચરિત પણ પ્રકારાન્તરે મનુષ્યને સદુપદેશ આપીને તેના વર્તનને સુસ્થાપિત કરેછે. બંને જાતિનાં પુસ્તકો આમ એકજ હેતુ સિદ્ધ કરેછે. તેપણુ તેમાં જીવનચરિતના અંથ બસવતર છે; કારણુ કે નીતિનાં અન્ય પુસ્તકોમાં ઉપદેશનાં અમૂર્ત વચનો માત્ર હોયછે. પણ જીવનચરિતના અન્યમાં તે તે અમૂર્ત વચનો તેને અનુસરીને વર્તનાર મહાપુરુષનાં આચરણુદ્વારા મૂર્તિમાન્ થાયછે. એજ નીતિનાં પુસ્તકોમાંથી કેટલાએકમાં ઉપદેશવાગ્યોને સખળ કરવાને કલ્પનાથી વાર્તારૂપે દૃષ્ટાંત આપેલાં હોયછે. પરંતુ કાલ્પનિક વાર્તા કરતાં વાસ્તવિક થયેલા પુરુષની હકીકત વધારે અસર કરેછે તથા પ્રસક્ષ દૃષ્ટાંત જોયાથી મનુષ્યને તેનું અનુકરણુ કરવાની ઇચ્છા વધારે થાયછે. પ્રજાને નીતિનો બોધ કરવામાં સહાયભૂત થવા ઉપરાંત જીવનચરિતના અંથનું ઐતિહાસિક માહાત્મ્ય હોવાને લીધે એ જાતિનાં પુસ્તકનું એટલે અંશે વિશેષ મહત્ત્વ મનાયુંછે.

જે પુરુષનું જીવનચરિત લખાયછે, તેના હરેક કૃત્યનું અથવા તેને સંબંધે બનેલી હરેક ખીનાનું વર્ણન ગ્રંથમાં થતું નથી. પરંતુ જે કૃત્ય અથવા બનાવથી એની સ્વભાવમુદ્રાનું તથા અભિપ્રાયનું યથાર્થ ભાન થાય, જેથી વાંચનારને ઉપદેશ મળે, અથવા જેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હોય એવીજ વાત લખાય તો ગ્રંથમાં રસહીનતા થાય નહિ. એ વાત જીવનચરિત લખનારે ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જે ન્હાની ન્હાની નિરુપયોગી ખીનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવે તો તે ગ્રંથ નીરસ થાયછે. કેટલીક વાર કોઈ કૃત્ય અથવા બનાવ જે અન્ય પુરુષને સંબંધે નજીવું ગણાય તે મહાપુરુષને સંબંધે મહત્ત્વ પામેછે. તેવી હકીકતથી પુસ્તકમાં રસભંગ ન થતાં, ચરિતનાયકની મૂર્તિનું વિશેષ પરિચયપ્રદ પ્રતિબિમ્બ મન ઉપર પડેછે. ભોળાનાથ નિયમસર નિલકૃત્સની નોંધ રાખતા હતા. એ રોજકામ લખવાનો આરંભ ઈ. સ. ૧૮૪૯ થી કરવા માંડેલો જણાયછે; તેમાં વયમાં ૧૮૫૨-૫૫ સુધીની ચોપડિયો જડતી નથી. દરેક દિવસનાં ન્હાનામાં ન્હાનાં કૃત્યની નોંધ પણ રોજકામમાં લીધીછે; તે ઉપરાંત મ્હોટા મ્હોટા નીતિના, ઉદ્યોગના, તથા લોકોનતિના વિષયની એવી ટૂંકી પણ રસિક અને ઉપદેશપ્રદ ચર્ચા કરેલી તેમાં જેવામાં આવેછે કે એ રોજકામનાં પુસ્તકોજ એક નીતિના ગ્રંથનું કામ સારે એમ તેના સૂક્ષ્મ વાચનથી લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કેટલેક સ્થળે આ ગ્રંથમાં ઉતારા કર્યા છે તે રોજકામમાંથી છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યા વગરજ આપ્યાછે; પરંતુ, જે જે ઉતારાને મથાળે તારીખ છે તે રોજકામમાંથીજ છે એમ સમજવું. આ પુસ્તક લખવામાં તેમાંની સર્વ હકીકતનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને એ રોજનિશીની ચોપડિયો ઉપર રાખ્યોછે. તેમજ ભોળાનાથે પોતાના પિતાનું જીવનચરિત લખ્યું છે (તેનો હસ્તલેખજ છે) તેમાંથી પણ કેટલીક હકીકત મળી આવીછે. વળી તેમના સમવયસ્ક પુરુષો જે એમના નિરંતર સહવાસમાં હતા તેમની પાસેથી પણ કેટલીક ખીના મેળવીછે.

આ ગ્રંથના આરંભમાં એક અંગ્રેજી પ્રકરણુછે,* તેમાં ભોળાનાથના જીવનચરિતનો સંક્ષિપ્ત સાર છે. ગુજરાતી ન જાણનારા એવા પણ ભોળાનાથના અનેક મિત્ર હતા, અને તેઓ એમનું જીવનચરિત જાણવાને ઇચ્છા રાખે એ સ્વાભાવિક છે એમ ધારીને તેમને સારું એ પ્રકરણુ દાખલ કર્યુંછે.

* આ અંગ્રેજી પ્રકરણુ, તથા ગ્રંથમાંનું ૧૦ યુ' પ્રકરણુ, તેમજ આ પુસ્તકમાં મુદ્દેલાં અંગ્રેજીપદોનાં ભાષાન્તર,—એટલું લખાણુ મ્હારું નથી એ આ સ્થળે જણાવવું ઉચિત છે.

આ પ્રસંગે જો મને ફારસી બાપાનું જ્ઞાન હોત તો કુંડુંબના ઇતિહાસ તથા જોગાનાથના જીવનની કેટલીક બાબતો વિશે હું વધારે માહિતી મેળવી સકત અને તેથી આ ગ્રંથને પણ વધારે લાભ થાત.

સ્વતઃકલ્પિત પુસ્તક લખવાનો આ મ્હારો પ્રથમજ પ્રયાસ છે. માટે એમાં જે કાંઈ દોષ જણાય તેની ઉદાર દૃષ્ટિથી વાંચનાર દરજુબર કરશે એવી વિનંતિ છે. સુસ્ત વાંચનાર આ ગ્રંથનો યોગ્ય સ્વીકાર કરશે તથા તેથી ઇષ્ટ પરિણામ થશે, એવી આશા છે. આ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ થયેલા જોગાનાથના કેટલાક મત, તથા તે લખતાં સહજ પ્રદર્શિત થઈ ગયેલા મ્હારા મત, વાંચનારમાંથી સંરક્ષક વર્ગને અરુચિકર લાગશે. પરંતુ તુરત નહિ તો કાલક્રમે પણ બ્યારે વિધાના બળથી તેમનાં ત્દદ્યમાંથી અંધકાર દૂર થઈ જ્ઞાનજ્યોતિનો પ્રકાશ થશે ત્યારે આ પુસ્તકનો સર્વ બંધુઓ આદરસહિત સ્વીકાર કરી તેનો યથાર્થ લાભ લેશે તથા દેશોત્થતિને સહાયબૂત થશે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ નથી.

અમદાવાદ ઓક્ટોબર ૧૮૮૮.

કું. લો.

A BRIEF SKETCH.

OF THE

LIFE AND CHARACTER OF

BHOLANATH SARABHAI.

The following pages record in Gujrati the life of one of the pioneers, if not the pioneer, of Social and Religious reform in Gujrat. The great life-work of Bholânâth Sârâbhâi was to a very great extent circumscribed within the limits of Gujrat. Yet in connection with this very work, he came in contact with great men—workers in the same field as himself as well as others—of all parts of India, and his name consequently was familiar to men in Calcutta in the East, Multan and Karachi in the West, Delhi and Agra in the North, and Madras in the South. The obituary notices appended at the end testify amply to the value of his work and the place he held in the esteem of the people as a devout and ardent worker in the field of Social and Religious reform. The very fact of undertaking to write the life of this reformer is evidence enough that the writer of the following pages considers that his work deserved to be commemorated in the form of a biography. But it would not be unnatural on the part of strangers to enquire what title this reformer had to this unusual honor. A polite reference to the sequel would be a sufficient and appropriate answer to such an enquiry. Here it would suffice to hint that if one who, born amidst, and in the early part of his life surrounded by, a thick atmosphere of the most ignorant forms of superstition, emerged, by his almost unaided efforts and in very nearly a miraculous manner, out of such dense fog into the clear and vivifying regions of enlightenment; who, not resting content with such an intellectual emancipation of his own self, made it the sole purpose and object of his life to lead his countrymen out of the darkness in which they were groping, in order that they may share with him the sweets of spiritual regeneration; and who, by his untiring efforts in that direction, wherein all other work of his life was subordinated to this chief aim, exercised a powerful and abid-

ing influence over his times ;—if such a one deserved a biography, surely Bholânâth Sârâbhâi was that man. To give a sufficient idea of this great man's life and work to those members of the public who came in close or distant connection with him during his life-time and to whom want of acquaintance with the Gujrati language would render the following narrative a sealed book, it is here attempted to present in the following few paragraphs in English a brief summary of the contents of the Gujrati biography.

Bholânâth belonged by birth to a caste which has for ages produced able administrators, brave soldiers, and learned scholars, which in fact, even amongst the enlightened class of Brahmins, has secured through generations of intellectual pursuits an eminent inheritance of mental refinement and superiority which even now in the declining days of this caste, enables its members to hold their own amidst the rising forces of competition. He belonged to the subdivision of Nâgars, called Vadnagarâ Nâgars from the ancient town of Vadnagar in Northern Gujrat,—the home of all the Nâgars, whence all the other subdivisions emigrated into all parts of India. Bholânâth's ancestors appear to have held posts of honor during the different Rulers that one after another conquered and governed Gujrat. One of these ancestors Narsindas, was an important servant of a Mogal Sovereign and lived at Agra. Nathmal Mehta, Bholânâth's great-great-grand-father held respectable posts at Ahmedabad during the Mussalman and Peishwa *regimes*. His son Kripashankar is reputed to have been a *Palkhi Nasheen*.*

Bapabhai—Bholânâth's grand-father—filled an important place under the Peishwas and Gaikwads. His son, Sârâbhâi (Bholânâth's father), rose from comparative poverty (to which the family was reduced during the life-time of Bapabhai) by dint of his personal energy, industry, learning and individuality to the highest post open in his times to Natives under the British rule. Sârâbhâi was first introduced to Col. Murray in whose company he travelled into upper India and other provinces. His ability and parts did

---

* One who had the privilege of going about in a Palanquin by reason of his having got it as a present from the Rulers, the expenses being paid by the State. This was considered a special honour.

not fail to attract the appreciative notice of Col. Walker the then resident of Baroda, who had recommended him to Col. Murray. Subsequently he took up service as Residency Munshi at Baroda. From this humble beginning, Sârâbhâi finally rose to the influential post of Daftardar to the Resident at Baroda. In this post he performed valuable services to the British Government which received a tangible recognition in the shape of a liberal pension, presentation of a gold medal and the grant in perpetuity of an *inam* village, in his son's name on his retirement. Thus Sârâbhâi, who in his boyhood had to purchase his instruction in Persian by performing menial work at his Munshi's house rose to a state of affluence and prosperity mainly by his merits and industry. He was a great Persian scholar and poet and acquired a fair knowledge of English—a very rare thing in his times. During Sârâbhâi's service at Baroda, was born, at his residence in Limbda Pol on July 23rd 1822. A. D., the son who was destined for a more brilliant and useful career than his illustrious father.

Bholânâth was carefully instructed by his father during his early days in the branches of learning available in his times. Sârâbhâi personally taught him Persian regularly in addition to the instruction given by the Munshi. By the time he reached the age of twenty, Bholânâth acquired a creditable knowledge of Persian, Sanskrit, Marathi, and also English, which, in conformity with his ever progressive and inquisitive spirit, he improved to a wonderful extent in his further career.

Though born with a silver spoon in his mouth, and the only son of a fond father, Bholânâth was not allowed to depend upon the fancied security of a rich inheritance and was early prepared to strike an independent path for himself, more for the sake of the several virtues of enterprize, manliness, self-reliance, and such others, which such an occupation creates and fosters by bringing the man face to face with the stern realities of life,—summed up in the expressive term experience,—than for considerations of any worldly or pecuniary gains. Bholânâth entered life, beginning as a candidate in the court of the District Judge at Ahmedabad. He went through and passed successfully the judicial examination held in those times

for the post of Munsiff, and in 1844 was first appointed to a Munsiffship at Ahmedabad. From this he gradually rose to the posts of Sadar Amin and Principal Sadar Amin and was finally made First Class Subordinate Judge, which place he held till his retirement. During this period of public service he lived at several places in Gujrat, and at Thana, filling several judicial posts. His official career was marked by ability strict /uprightness and impartiality, diligence and a faithful sense of duty. His exceptionally eminent services were rewarded by Government on his retirement granting him the title of Rao Bahadoor and a Khillat in a public Darbar (a thing not of every day occurrence then as now) and admitting him into the ranks of 2nd class Sirdars for the Deccan, an honor for the first time bestowed on a native of Gujrat and one not a Sirdar by birth, and since then not bestowed on any one else.

But these worldly honors—which, be it remembered, Bholânâth never directly or even indirectly sought, though accepted gracefully and thankfully,—were not the object on which he had ever fixed his heart. Truly and with a full sense of duty though he performed his public functions, these were considered by him as only secondary to the higher mission for which he was destined and the performance of which only gave him real satisfaction. While in the service he never lost an opportunity of doing good to the public, by founding or helping a school, or a library, or a charitable institution, or a reform society and the like. But long before his retirement he had been revolving a scheme for improving the religious condition of his fellow-men. It must be mentioned that Bholânâth was bred up amidst superstition of the intensest type and upto a considerable period of his life, he himself had an unflinching faith in idolatry and all forms of superstition; and by a miraculous and providential dispensation only he outgrew all these false doctrines in time himself to be the leader of a powerful and, unmistakable protest against the degenerate form of Hinduism of his and of the present times. Who could ever have dreamt that this staunch idolator, who made vows to the goddess in times of affliction, offered devout worship to S'iva and S'akti and performed all superstitious ceremonies with an implicit faith in their power, was destined to be the leader of a new

and healthy revival which laid the axe at the root of all forms of idolatry and superstition? Strange as it may seem, it was the fact. It is not very easy to mark the exact period of Bholânâth's conversion. For, instead of being sudden and uncertain as such conversions too often are, his was a gradual and progressive emanóipation. But no sooner did he perceive the falsehood of a particular doctrine and the truth of another, than he at once boldly relinquished the former and welcomed the latter. Some time about the year 1855 the first few gleams of enlightenment shed their influence on his mind. He owed his conversion immediately to the perusal of Dr. Blair's sermons, a work which he continued to hold in great respect and admiration throughout his life. This work was recommended to him by his friend Mr. Ranchhodlâl Chhotâlâl at present President of the Ahmedabad Municipality. There were other minor and subsidiary forces which combined to produce the reform in Bholânâth's religious views. His close connection of friendship with several enlightened Englishmen, official and non-official, his love of truth and the progressive nature of his intellect working on an assiduous study of Hindu Scriptures which showed to his critical faculty the chaff from the grain;—these were some of the indirect causes.

Thus then we see the idolatrous Bholânâth with *Rudrâksha* strings on his neck and arms, and a paint of *Vibhûti* and *Tilaka* on his forehead, his hand busily working at the rosary in the *Gaumukhî* or devoutly performing the worship of the earthen manufacture called *Pârthives'vara*,—thoroughly metamorphosed in the latter portion of his life, a radical reformer of religion exposing ably in powerful and eloquent language from the pulpit of the Prârthanâ Samâj the folly of idolatry and superstitious observances. It was not by a sudden bound that he reached this stage. By degrees he discarded one mode of idolatry after another till he was a pure theist in the end, when he pledged himself solemnly not to worship any idol on any occasion.

It is mentioned above that Bholânâth was contemplating a religious revival long before his retirement. When he passed out of the darkness of ignorant superstition and breathed the free air of enlightenment, his quick and sympathetic mind at once perceived

that the mass of his countrymen was hopelessly groping in ignorance and idolatry and their intellects were enslaved by false doctrines of the degenerate Hinduism of the day. With the view of informing the masses and giving them true light Bholânâth founded with the help of some sympathetic and zealous friends in the end of the year 1871 the Prârthanâ Samâj at Ahmedabad. This is a body of persons whose object is to weed Hinduism of the subsequent superstitious overgrowth and to present to their country-men the ideal form of the pure worship of the one, true God. In short it is essentially identical in aims and doctrines with the Brahmo Samâj movement. How far Bholânâth's original idea was influenced and informed by the Brahmo movement, it is difficult to ascertain. But even if it had any influence it was more of a propelling than an informing power. It is true that in the year 1869 he attended a prayer meeting at Bombay at the house of Dr. Atmaram Pandurang (present President of the Prârthanâ Samâj at Bombay). But whether this visit gave birth to the idea of starting a similar institution at Ahmedabad is more than doubtful. However that may be, there is no doubt whatever that Bholânâth had conceived the idea of some sort of religious movement long before he ever heard of the Brahmo Samâj of Calcutta. He had been composing hymns and prayers of a purely theistic nature long before he established the Prârthanâ Samâj. His oldest composition of this kind dates as far back as A. D. 1866.

In 1858-59 he, with the help of his friend Mr. Ranchhodlâl Chhotâlâl, started a body called Dharma Sabhâ, which met once a week and discussed religious topics and organized discourses by Sâstris. Some tracts and collections of religious poems of popular *Bhaktis* were published by this Sabhâ. But the programme of this Sabhâ which halted midway between orthodox views and reform and to a certain extent pandered to the superstitions of the masses, did not satisfy Bholânâth's nature, progressive and ardently seeking and standing by truth. After an existence of about twelve years, this institution disappeared under the process of natural decay. It was only a year after the death of this Sabhâ that the Ahmedabad Prârthanâ Samâj was founded by Bholânâth, with

the help of R. B. Mahipatram Rupram (the present President of the Samâj) on a purely theistic basis. It first began by holding prayer meetings every week for which a large number of hymns and prayers were by this time composed by Bholânâth. These hymns were from time to time added to and modified, till at last they assumed a final form as now embodied in the Prârthanâ Mâlâ in two parts about which mention will be made later on in connection with Bholânâth's literary work. Sermons were added to the programme of these weekly meetings in course of time. As was to be expected, Bholânâth preached on the largest number of occasions, though other zealous members also helped in this task, for it should be noted that the Samâj has generally had the services of lay preachers only.

About the end of the year 1874 the great reformer, Dayânand Sarasvatî, the founder of the Ârya Samâj, visited Ahmedabad on his grand missionary tour. The Prârthanâ Samâj eagerly offered its pulpit to this great man who delivered several discourses on religious and social topics. Greatly as Bholânâth admired and sympathised with the work of Dayânand, he strongly disapproved of Dayânand's tactics which introduced considerations of expediency in religious matters, in obedience to which Dayânand stood by the doctrine of the infallibility and sole religious authority of the Vedas. The principles of the Prârthanâ Samâj, which never accepted any book as an infallible guide and a revelation, were catholic and accepted truth from whatever quarters it might come, Christian, Mahomedan, or Hindu scriptures. This is the fundamental difference between the doctrines of the Prârthanâ Samâj and the Ârya Samâj. During his stay at Ahmedabad Dayânand proposed to Bholânâth and Rao Saheb Mahipatram at a private audience that the name of the Prârthanâ Samâj be changed to that of Ârya Samâj, for both the institutions had the same object at heart, *viz* : the abolition of idolatry and the substitution of the worship of one true God ; and what was in a name ? Bholânâth promised to consider the question before he gave his assent. He passed the whole of that night in anxiously revolving this point, and finally decided to decline Dayânand's proposal. Thus he, by his foresight and up-

rightness saved the Prârthanâ Samâj from what at first seemed an insignificant change, but was really pregnant with considerable danger. For had Bholânâth accepted the proposal of this diplomatic reformer, Dayânand would have lost no time in triumphantly announcing to the world that he had established an Ârya Samâj at Ahmedabad, and put the matter in the light of a conquest, and not only that but, who knows, the Prârthanâ Samâj might at this date have shared the fate of the several institutions of the name of Ârya Samâj, and sunk down into nominal existence and insignificance. Finding his diplomacy baffled, Dayânand tried to found a distinct Ârya Samâj at Ahmedabad, which very soon after his departure was wiped out of existence. It may be of interest to note here that while Bholânâth was in Bombay in 1881, the Honorable Rao Bahadoor Mahadev Govind Ranade who is a great admirer of Dayânand, sought to effect a union between the Ârya Samâj and Prârthanâ Samâj at Bombay. Though Bholânâth did not object to this attempt, he clearly foresaw that the Ârya Samâjists themselves would be unwilling to unite. And this was what really happened.

For five years the Prârthanâ Samâj had to depend on the courtesy of the Educational Department which allowed it to hold its weekly service in the Training College buildings. With growing signs of permanency in the movement, the need for a separate church-house of their own was felt by this body of reformers. Through the munificence of the members and sympathisers of the Samâj, a fund was subscribed and collected and in the year 1876 the Prârthanâ Samâj for the first time held its service in its own Prârthanâ Mandir. Bholânâth was the chief mover in the matter and he did not rest till he saw this great wish of his realized. Special prayers and hymns were composed by him on the occasion of the opening ceremony of the Mandir.

For a long time the Prârthanâ Samâj, though it was tacitly understood that it was a protest against idolatry, had not categorically formulated the fundamental doctrines of its creed. This want was supplied by Bholânâth in due course, when he felt that the time was ripe for it. Accordingly he drafted four cardinal Siddhântas or fundamental principles as the essence of the creed of

the Samâj. These were submitted to the Samâj which after some discussion accepted them with certain modifications. At this point a few of the members who held Vedântic (Pantheistic) views and who till now had extended their sympathy to the Samâj by a process of make-believe satisfaction to their own consciences, withheld their active support in consequence of the Siddhântas clearly declaring against Vedântism. The formulating of the Siddhântas on the other hand cost the sympathy of others who wished to hold with the hare of superstition and at the same time hunt with the hound of reform. The following are the Siddhântas as then accepted and ever since adhered to:—

1. There is only one God. He is the Creator, Preserver and Protector of the World. He is distinct from things created. He is the only Lord God, and there is no God but Him. He is Omniscient, Omnipresent, Omnipotent, Just, Merciful and perfectly Holy; and He alone is the object of the highest worship (He alone is adorable).

2. Religion consists in loving Him, believing in Him with implicit faith, holding communion with Him, singing His praises, and offering prayers to Him, and in leading a life of moral rectitude.

3. Pious and religious life is acceptable to God and is conducive to the welfare of the soul here and hereafter.

The next step in practical reform was taken by the Samâj in the year 1877, when Mr. Lâlshanker Umiashanker proposed during the course of a sermon that each member of the Samâj should take a pledge (1) that he would pray to God daily except when disabled by sickness, (2) that he would earnestly try to conduct himself in life in accordance with the principles of morality, (3) that in his daily prayers he would not worship any created object, (4) and that he would not believe in deliverance through the agency of any saving human mediator. It was Bholânâth who first originated and moved this point informally and asked Mr. Lâlshankar to put it formally before the body. The entry in his diary on this day shows how exultantly he congratulated himself and the Samâj on this great achievement. If carefully looked into, these heads of pledge were not difficult to observe. Still the proposal created some agitation, which added to the cooling down of the sympathy (if any

existed) of such half-hearted supporters as had already slackened their interest in the movement when the Siddhântas were accepted.

We have almost taken a survey of the theistic movement in the course of these remarks, and we could not have done better. For, from a certain point of view, the history of the Samâj is the history of Bholânâth's religious progress. He was the life and soul of the Samâj, the originator and prime mover. His services to the cause of this Samâj were numerous and valuable. He delivered sermons from the pulpit, full of piety, learning, and enlightenment; he went out on preaching tours occasionally, and instilled life and vigour into branch-Samâjes in other parts of Gujrat; he devoted a portion of his time to giving religious instruction to children in the school attached to the Samâj; he placed all his literary powers as an offering at the altar of theistic reform, as will be seen from the two volumes of prayer-book, and numerous other tracts, hymns, and occasional and other compositions, written and published by him,—the pecuniary profit of all going to the funds of the Samâj; he supported the institution by a handsome contribution in money on all occasions; but above all was the moral influence that he exerted on the working of the body. When he attended the service—and he never failed to attend in any case—and especially when he preached from the pulpit, a spirit of life and energy pervaded the whole proceedings, and the spirit never flagged for a moment. In fact he dedicated his life—especially after his retirement from public service—to the cause of the Prârthanâ Samâj. His last thought on his death-bed was about the well-being of the Samâj, and he specially enjoined the compiler of this biography to look after the interests of the great cause for which he lived and in the service of which he died.

All this untiring and energetic dedication of his life to the service of the cause proceeded from a sincere desire to regenerate the Hindu community from its religious degradation. But what gave success to his earnest endeavours after this consummation was Bholânâth's highly religious character. Full of faith, piety, and devotion, his character did not fail to stamp its impress upon whatever he did, and gave a real value to his work even in the eyes of

those who did not sympathise with the cause of religious reform. Even while he worshipped idols during the first period of his life he did it with a faith and devotion whose intensity was exceptional. Rejecting the forms of superstition in his after life he carried into the new mode of worship the same intense devotion and the same firm faith. It is not to be supposed that this devotional and pious element in one's character can insure permanence to itself without cultivation by progressive religious exercise. Nor could an ever active and restless spirit like Bholânâth's remain satisfied without such exercise. He daily and yearly cultivated the religious spirit in him, and added to its strength and intensity, by regular worship and holy communion with the great Spirit, by deep religious study of indigenous and foreign works on religion, by acts of charity and public good, and by the company of persons of eminently religious turn. This last he found in persons like Pratâpa Chandra Mazumdar, Keshab Chandra Sen and Maharshi Devendranath Tagore. The first named Brahma brother visited Ahmedabad more than once, and Bholânâth with his usual liberal hospitality put him up. During his stay he imparted, by a process of religious electricity, a new life and new spirit to the religious character of Bholânâth. Family prayers were held at Bholânâth's in the course of which Pratâpa Bâbu's fervent prayers and instructive discourses spread a spirit of calm and deep delight on the whole proceedings. To such a degree of perfection had Bholânâth's religious character attained before his death, that, during his last illness when Babu Pratâpa Chandra, at Bholânâth's earnest request, conducted a short service before a select family group, Pratâpa Bâbu was greatly struck with the sublime spirit of resignation which dwelt on the sick man's heaven-lit face, to which Pratâpa Babu testified in the following expressive terms in his obituary notice of Bholânâth in the *Interpreter*:—"Lying on his last bed of illness when I was with him in April, he repeatedly requested me to offer prayers at his bedside, and devoutly joined in the little services held. His son, who was attending upon him, sang the hymns so well known, he had composed, and altogether the dying man seemed to be at peace with God and with man. Now he has passed away to his rest. The record of righteousness, if it belongs

to any body, belongs to him. Let the whole Brahmo community join in praying for the peace of his spirit, and the continued prosperity of the cause he had so much at heart'.

The meeting of this great man, with Keshab Chandra Sen—one of India's greatest sons—took place at Calcutta when Bholânâth visited that city in the year 1877. This meeting was a memorable one,—not for anything particularly noticeable occurring at the interview,—but for the deep impression it made on Bholânâth's mind and character. He heard Keshab's soul—bewitching discourses and sermons during his stay in Calcutta, and so powerful was the impression created in Bholânâth's mind, that his admiration for Keshab's phenomenal piety and devotion blinded him at one time—and for a time only—to Keshab's mistakes and eccentricities which were developed later on and which gave rise to a split in the Brahmo camp. This unfortunate occurrence is too well-known to be dwelt upon at length here. But the effects of the catastrophe did not fail to reach, though in a slight degree, far off Ahmedabad. The Ahmedabad Prârthanâ Samâj, as a body, when called upon by the Sâdhârana Brahmo Samâj for an expression of opinion, declared its neutrality. But, as hinted above, Bholânâth, though not fully approving of the conduct of Keshab with regard to the Kuch Behar marriage, nevertheless could not sympathise at the time with the hostile attitude taken up by Keshab's opponents, and, partly owing to his admiration of Keshab's highly pious character, and partly through a liberal disposition, he rather inclined to side with this great man in distress who, he thought, was greatly and undeservedly being wronged by persons who, wanting in piety themselves, could not appreciate Keshab's piety which was far above them. This partial view was subsequently relinquished by Bholânâth when he met a truly religious person belonging to the Sâdhârana Brahmo Samâj—Pandit S'ivanâth S'âstri. But for a time he leaned towards Keshab with a spirit of partiality and forgiveness for what he termed were unimportant mistakes. And his leanings did not rest here. Keshab's aberrations and attempts at what he called religious eclecticism (but which may more correctly be called syncretism), as he manifested in the journal of the New Dispensation of those times, created a temporary reactionary effect on Bholânâth's

religious views ; and Bholânâth also induced himself to reconcile some of our Hindu ritualism by strained interpretations. But this reaction was only a passing cloud. Soon his love of truth and his clear sight asserted themselves and dispelled the cloud, when, having all the facts of the case before him, and seeing Keshab's eccentricities growing wilder day by day, Bholânâth saw his mistake, and at once retraced his steps from the false path.

During this same visit to Calcutta Bholânâth met another great man, a real saint—Maharshi Devendra Nâth Tâgore, Pradhânâchârya of the Âdi Samâj, on the anniversary of which Bholânâth was invited to Calcutta by Mr. Satyendra Nâth Tâgore C. S, Devendra Nâth's son. Bholânâth was the guest of the Tâgore family, and during his stay he derived valuable advantages by the religious company of the Maharshi for whom he entertained a high respect, and even reverence, which feelings were reciprocated by the great Maharshi in his turn. When the Maharshi visited Ahmedabad in the beginning of 1886—only a few months before Bholânâth's death—the meeting of these two great men was marked by a cordiality and mutual esteem, which was the result of the religious character of both and a lively consciousness of each being a devoted servant of the great Father whose work each was endeavouring to perform. This is the secret of the fact that during a short period of acquaintance, the friendship between these two remarkable men bore the mark of personal affection and regard such as would result after a mature knowledge of each other for some years ; though it is true that Bholânâth's personal friendship with Mr. Satyendra Nâth Tâgore (who stayed at Ahmedabad as District Judge for a considerable period) may partly account for the fact. On this occasion the Maharshi delivered a highly instructive, learned and pious discourse from the pulpit of the Prârthanâ Samâj. Though over 70 years of age this venerable sage's delivery was so distinct, full of that sonorousness which only real religious fervour can inspire, and marked by such an earnestness of spirit, that the whole audience was for once electrified with silent admiration. Never did the prayer hall before witness such a scene of unique solemnity and holiness as when on this occasion the stately and venerable figures of the great Maharshi of Bengal and the pious

sage of Gujarat sat side by side on the pulpit, dressed in simple garments of snow-white purity, during this discourse, and spread around them a veritably divine fragrance of serenity and sanctity. The Maharshi after a short stay at Ahmedabad, left the place and went on to Bombay. When some months afterwards at his temporary residence at Bandora near Bombay, Devendra Maharshi heard that Bholânâth had passed away, he was keenly touched by the sad event and gave expression to his feelings in very touching words.

By the company of such great men did Bholânâth cultivate his religious character and feed the flame of his devotion. Besides these there were other Brahma brothers also such as Pandit S'iva-Nâth S'âstri and Bâbu Navina Chandra Raj of the Sâdhârâna Brahma Samâj, and Satyânanda Agnihotri of Lahore,—whose company in one way or an other contributed to the growth of Bholânâth's religious character. It was only shortly before Bholânâth's last fatal illness that Satyânanda Agnihotri visited Ahmedabad, and, during his illness, Bholânâth was greatly soothed by hearing chanted some of the best hymns contained in the little collection of hymns by Satyânanda, called Sangita Pushpâvali.

Besides the company of great men, performance of good deeds, religious study and spiritual exercises, another important factor in the formation of Bholânâth's character was furnished by some of the trials which are inseparable from human life and which chastened and enhanced the purity of Bholânâth's devotion. Such trials are common to every sojourner on this earth. But it is not given to every man to come out of the ordeal of calamity, a purer and devoted man. With many affliction of an ordinary kind stifles faith, blinds reason, and slows God as an unjust dealer of blessings and ills among his children. Not so was it with Bholânâth. Each personal calamity rooted the deeper his conviction in the religious truths which gained greater beauty in his eye. In the year 1866, he witnessed the first great affliction in the death of his wife. He accepted the inevitable blow in a spirit of calmness. He was about 43 years of age at this time, and though asked by a number of friends to marry again, he kept up his determination and declined even to think of it. The next calamity that befell him was the loss

of a promising son in the prime of his life. In the year 1869, Aparao, Bholânâth's second son, who had just completed his 27th year and at that early age already passed the Munsiff's examination and exhibited exceptional talents and promise of a brilliant career, died suddenly after an illness of only 24 hours. Bholânâth was at this time at Thana at his post as Subordinate Judge. A telegraphic message informing him of the sudden and dangerous illness of Aparao fell on him like a thunder-clap. Regaining self-possession, he lost no time, and proceeded post-haste to Ahmedabad. But before he reached, Aparao had already departed life. The fond father could not have the consolation of seeing the dying son in his last moments. But this blow, severe as it was to Bholânâth's loving nature, he bore with remarkable patience. To preserve the memory of Aparao, Bholânâth founded a library at Ahmedabad, to be open free to all persons, and contributed Rs.10,000 towards it. Years rolled on, and the wound caused by Aparao's untimely death was nearly healed up, when a fresh trial was again before Bholânâth. Towards the end of the year 1884 his eldest son, Bâbârão died at the age of 45 leaving some sons and daughters behind him. This blow falling as it did upon one already suffered, and coming as it did during Bholânâth's declining years of life, was the more severe. But Bholânâth had at this period greatly advanced in spirituality and religious faith which came to his help and made him bear the misfortune with exemplary submission and resignation to the Divine will. And yet it was not without a struggle,—a struggle that inwardly told upon his physical constitution and hastened his death seventeen months later on. To an old acquaintance and friend of the family who came to him for condolence Bholânâth remarked that it was a decided sin even to mourn and complain against the inscrutable will of the Father. And yet when he uttered these words of strong faith there was visible in his face the powerful struggle that was going on within between parental grief and religious duty. But in the end faith and devotion came victorious and glorious out of the struggle and all these trials. On this occasion Bholânâth said with great truth and earnest feeling :—“ In this world man is placed like a soldier in a battle-field ; he receives bullets in the shoulder, in the arm, in the back, and all over the

body ; but it is his duty to have no thought of them, and look no right nor left, but steadily to march on and reach the goal."

Nurtured by such trials, such religious company, such religious exercises and communion, was the religious character of Bholânâth who was enabled by it to do for the Prârthanâ Samâj what no other Samâjist has yet been able to do. But it must not be omitted that Bholânâth, though he was the moving and inspiring power in the Samâj, was not quite alone in the field. He had a zealous and sincere fellow-worker in Rao Saheb Mahipatram Rupram (the present President of the Samâj and then Secretary) whose zeal and sincerity were equal to Bholânâth's. Mr. Mahipatram was the right-hand man of Bholânâth in the field of religious reform. Since Bholânâth's death the whole burden of the religious work has fallen on Mr. Mahipatram who works with as great zeal as ever. It is interesting to inquire how these two great men came to be such co-workers and intimate and sincere friends. Mr. Mahipatram is the first Gujarâti Brâhmaṇa who crossed the "black waters" and went to England, breaking through the barriers put across such undertakings by the unmeaning custom of caste. When Mr. Mahipatram left India on this voyage, he had not known Bholânâth in any intimate manner. But some how or other he counted upon Bholânâth's support in case of a caste dispute arising. There are entries in Bholânâth's diary, speaking in highly laudatory terms of the enterprising journey undertaken by Mr. Mahipatram. On Mr. Mahipatram's return Bholânâth was the foremost man who actively espoused his cause, admitted him to dinner, carried on, with the help of a small band of friends and relatives, a warm dispute with other people of the caste who excommunicated these few men ; and this small band of reformers, maintaining for nearly seven years a firm attitude, succeeded at length in obtaining a reconciliation with the opposite party. To those who know what kind of an institution caste is in India, and what sacrifices are entailed in being boycotted by caste-people, the character of Bholânâth's self-sacrifice and moral courage will appear in the light it deserves. Without being at that time in any way a personal friend of Mr. Mahipatram's, Bholânâth took up his cause mainly through love of truth and a desire for reform.

This brings us to the question of social reform and Bholânâth's relation to it. It must be admitted that the part which Bholânâth played as a religious reformer was more practically visible than that of a social reformer. But social reform had a second place in Bholânâth's programme; and his attitude towards it was the natural outcome of the character of his religious principles which he so firmly held and so ably advocated. The question of riding through the barrier of caste so far as voyage to England was concerned is sufficiently hinted above. The institution of caste was held by Bholânâth in sincere abhorrence. True, it was not possible for him to thoroughly break through the bondage of caste, the rigour of which can be realized by those only who are familiar with India and Indian institutions. But he fully realized all the dark features of caste and the ruin it had brought down upon Hindu society and the whole Indian nationality. But it may well be advanced that there are two sides to every question, and a mere rash breaking of the bondage of caste for the sake of root and branch reform may well be looked upon as an act of questionable usefulness. Be that as it may, Bholânâth's repugnance of caste and its evils was none the less sincere, as he has more than once expressed in his diary, and incidentally in his answers to a reference by the Bombay Government on Mr. B. M. Malbâri's well-known Notes on Infant Marriage and Enforced Widowhood, and no one who knew Bholânâth but once could charge him with insincerity.

Bholânâth's views on Infant Marriage and Enforced Widowhood are set forth at length in his answers to the Government reference on Mr. Malbâri's Notes*. But there are scattered over his diaries and other writings also his views on these questions, and it would be as well to focus them here in one point. To take up Infant Marriage first;—Bholânâth firmly held that Infant Marriage had no sanction in Hindu S'âstras, nay, was on the contrary distinctly an infringement of the word and spirit of the commands of these S'âstras. He was also deeply convinced that Infant Marriage was fraught with baneful consequences physically and was one of the chief causes of the present degenerate condition of the people of India.

---

* See Pp. 78—81.

In this social question Bholânâth's desire for reform did not stop at mere opinion and sympathy, but he gave practical shape to his views. About 1874 there was started at Ahmedabad a society, called *Bâla-lagna Nishedhaka Mandali*, whose object was to put a stop to Infant Marriage, and in accordance with whose object each member of the society took a solemn pledge not to marry his son before the age of 16, or if he was married earlier, to ensure that his bride was younger by at least 5 years (which secured the object in another way). Bholânâth was one of the founders and hearty workers of this Society, and he kept his pledge ever since he entered the Society. Nay, to his advanced mind the limit of age to 16 and the optional minimum difference of 5 years in the ages of the bride and bridegroom, fell below the mark. His ideal of a properly wedded match in point of age, was a bride of 16 linked to a bridegroom of 25 years. In this connection it may be said that Bholânâth also disapproved of the custom which was the natural and inevitable result of infant marriage,—viz. that parents should arrange the marriage of their children. He was for full scope being given to the choice of the parties chiefly interested, i. e., the bride and bridegroom, in short for marriage by choice. But he saw the difficulties that lay in the way of an immediate and sudden reform in this direction (and most probably he would not have advocated any sudden change), and held that so long as the custom prevailed, it was the duty of the parents to exercise their power with a sense of responsibility and duty and select the fittest mates for their children. He himself would go so far as to consult the wishes of the son or daughter before entering upon any contract on their behalf. In fact he did so in the case of his youngest son who was allowed and asked to select a wife for himself. In proportion as Bholânâth's views advanced, he put them into practice step by step. He performed the marriages of his sons at the ages of five, nine, thirteen and seventeen respectively, and daughters at the ages of nine and thirteen. It should be borne in mind that the marriages at the early ages here mentioned belong to periods when either Bholânâth's father lived and so he was not independent of his father, or when Bholânâth's views were not so enlightened as in his later period of life.

Bholânâth was a sincere advocate of Widow Remarriage. Even so far back as the year 1849, when Bholânâth had not left idolatry and other superstitions, we find the following entry in his diary with reference to a new-born babe found dead, very probably murdered:—

“It seems some widow has committed this cruel act for fear of caste-people. God almighty may move the caste-people to allow widows to remarry if they please.”

During the later period of his life, Bholânâth more actively espoused the cause of the remarriage of widows. He was a prominent member of the society founded at Ahmedabad for the encouragement of widow-marriages and gave moral and pecuniary help in every marriage performed under the patronage of that society. His views on this vexed question are fully expressed in his answers to Mr. Malbâri's Notes.* He fully believed that widow-marriage was permitted by the Hindu Scriptures, if rightly and dispassionately interpreted. The Honorable R. B. Gopalrao Hari Deshmukh referred to Bholânâth for decision a controversy carried on between the former and an opponent of widow-marriage, as to whether or not widow-remarriage was permitted by the Hindu Scriptures. Bholânâth wrote out an able and elaborate decision which went to show that the scriptures did permit such remarriages.

Bholânâth's advocacy of widow-marriage did not rest solely on a scriptural basis. He had moral grounds also, and based his conviction on the lawful rights of woman which have been trampled down by those—viz the other sex—whose existence would have been wanting in an ennobling and chastening influence without the blessings conferred by the gentler sex. The palpable injustice implied in the prohibition to a widow of however tender an age to remarry, while an old dotard could marry as often as he chose, was one which Bholânâth's sense of right and justice would never bear. He did not advocate extreme principles, and only stood by the contention that if a young or elderly woman lost her husband at a time when another start in married life would not be too late

---

* See Pp. 80-81.

or undesirable, and if such a woman desired herself to remarry, man and society had no right to stop her from doing so, and the custom that presumed to exercise such an arbitrary right was nothing short of an embodiment of cruelty, injustice and oppression of the weaker by the stronger.

Another reason why Bholânâth's sympathies flowed in the channel of this emancipation of widows, was to be found in his extremely sensitive and tender heart. The miserable condition which is the average lot of the Hindu widow touched the tenderest chord in Bholânâth's heart. In one of his unpublished *Abhangas* he has pathetically spoken in simple but expressive words of the touching scene when the poor young unfortunate girl-widow is subjected to the infamous and outrageous operation at the hand of the barber on the beautiful hair with which nature endowed her.

The desirability and necessity of opening the way to the widow to matrimonial life, was brought home to Bholânâth from another point of view also. He could not shut his eyes to the sin and moral degradation of the basest type which was visible in all directions, in consequence of the artificial restriction placed by custom on the widow's will and passion. The only remedy he saw for effectually and speedily putting an end to such sin was the removal of this restriction.

The emancipation of the Hindu widow is a question included in the wider question of the emancipation of the Hindu woman in all matters. The present position of woman in Hindu society met with Bholânâth's clear disapproval, and he held it to be mainly the result of Mahomedan oppression that came in and intercepted the noble and exalted position held by the ancient Aryan woman. He staunchly adhered to his belief that until Hindu women were reinstated into their former position of honor and liberty, the domestic life—and for the matter of that, the national life—of the Hindus would never have a real and healthy growth. Reform in this matter is within the reach of every individual willing to act up to his convictions. Caste places no objection in its way. One has only to conquer a few false notions and rise above petty and narrow-minded slander, and the work is easy enough; and yet we see reformers by

dozens and scores who would find some distorted excuse or other for not being practical even in such minor reforms. But Bholânâth was not of that school, and in his family he had raised the position of females to a reasonable equality and respect with men.

One of the chief means whereby to secure all reform—emancipation of woman and of the widow, rooting out of infant-marriage, and even religious reform—was female education, as Bholânâth rightly believed. He has touched this subject in his answers to Mr. Malbari's Notes * and in this question also Bholânâth actively testified his zeal by practical action. When in the public service, he by his personal exertions brought about the opening of a girls' school at Kaira. Wherever he went he never failed to seize an opportunity of furthering the cause of female education in some way or other. He was one of the hearty supporters of the English class for girls at Ahmedabad. He set an example by introducing English education to some extent among the female members of his own family. He was such a sincere advocate of female education that when he first met at Poona, the renowned Panditâ Ramâbai, he was filled with admiration for her learning and acquirements, to which the entries in his diary fully testify.

The higher education of men was necessarily, to Bholânâth's mind, another factor in the solution of the problem of social and religious reform. His zeal and practical public spirit in this question will be fully realised by a consideration of the facts that he was one of the chief originators of the movement for an Arts College at Ahmedabad, that he contributed a handsome donation towards its funds, that he worked hard along with other friends in getting up subscriptions for the institution from the people of Ahmedabad, the state of Baroda, and the public of Bombay; and that he was one of the active members of the College Fund Committee. For the education of the masses he worked hard. He was one of the zealous working members of the Managing Committee of the Gujarat Vernacular Society which has for its chief object the enlightenment of the people through the improvement and regeneration of the Gujarati language.

---

* See Pp. 89-90.

All these activities of Bholânâth were directed and inspired by one prevailing principle,—the public good and the regeneration of the nation. It would be needless here to mention several other minor reforms which he brought about resolutely but unostentatiously. But during the latter period of his life especially, his chief attention was devoted to religious reform which we have dealt with at sufficient length in the foregoing paragraphs.

He subordinated every other movement and agitation to this great work of his life,—religious reform. He firmly held that without religious unity national unity was impossible. This was one of the chief reasons why Bholânâth could not sympathize with the unreasonable cry of our so-called patriots for political reform to the utter exclusion of social and religious reform. Nevertheless he was a patriot in the correct sense of the term. For, who but a patriot could have so dedicated his life to the service of a cause which aimed at the regeneration of the whole land? As for the so-called political questions, he was of opinion that it was the just right of the people to lay their grievances before their rulers in a reasonable manner, and it was the duty of the rulers to redress them. Beyond this and other similar principles marked by moderation and good sense, his thoughts on political matters did not move. For as we have said, he thought that the root of the whole evil of national stagnancy lay in the question of religion, and at this he set himself zealously to work.

One of the ways in which Bholânâth devoted his services to the cause of religion was, as has already been mentioned, by composing numerous hymns, and prayers and religious songs. It is time now for us to examine the character of these compositions from a literary point of view, as also other literary performances of Bholânâth. The chief portion of Bholânâth's religious literature is contained in the two parts of Prârthanâ Mâlâ which contain prayers and hymns in verse with prose interspersed here and there. But this is not all he composed. There is a large quantity of his unpublished poems and prose works,—to enumerate which would take up more space than could be spared in a brief chapter like this. It will be enough to describe the character of these works. To begin

with his religious poetry,—it is characterised by a feeling of solemn and pious tone pervading the whole spirit which has been clothed in a diction which was Bholânâth's own,—at once grand and simple, elegant and sublime. This diction was brought into existence for the first time by Bholânâth,—both in poetry and prose; a fact testified to by an able critic, the late Navalram Lakshmiram ; and although it has found many imitators, none has been able to make even a slight approach to its essential features. His poems are full of devotion and love towards the Divine Soul, and appealing less to the human imagination, are more calculated to touch the solemn chords of religious devotion in the human heart. Hence they have a soothing and renovating effect on the reader's mind, difficult to be created by works wherein imagination predominates.

Bholânâth was a born poet, though his poetic efforts were mainly confined to religious composition. He began versifying as far back, as A. D. 1858 while he was in the public service. His older compositions present an appearance of ruggedness in point of language which his later ones are entirely free from. The fact was that Bholânâth being more or less a self-educated man, and always progressive, his literary works also proceeded in similar lines of progress as he advanced onwards. But even his older verses do not lack the fire of real poetry, and some of them, including those in praise of the goddess composed during his idolatrous stage, are of rare merit surpassing some of his later compositions in point of poetic excellence.

Bholânâth's prose corresponded in dignity of diction to his poetry. The several prose prayers in the Prârthanâ Mâlâ are almost all from his pen, with the exception of three or four. His other prose writings are numerous and scattered on various topics. He translated one of Dr. Blair's sermons about A. D. 1872. The translation bears a mark of freedom and closeness combined, and a peculiar grace of diction. But the greatest specimen of his prose wherein its brilliancy and almost all other qualities come out conspicuously, is a pamphlet (not yet published) entitled 'Nâgar Mitra' (the friend of the Nâgars) which deals with the *pros* and *cons*

of a voyage to England, from scriptural and other points of view, in a style which combines with power of expression, balancing of diction, seriousness of movement and an unanswerable and closely reasoned way of argumentation.

Bholânâth's devotion to religious literature did not make him narrow-minded so as to blind his appreciation to what may be termed literature proper. He himself once began an attempt at a translation of Kâlidâs's S'âkuntala, but gave it up when he heard that Mr. Javerilâl Umiashanker Yâjnik was going to publish a translation of the same play. His religious turn came in the way of himself attempting any further purely literary work. But he throughout retained a pure taste for literature proper which enabled him to appreciate good poetry and good plays, and at the same time criticize with ability literary works of others submitted to him for opinion, as a member of the Gujarâti Book Committee, as also in connection with the Gujarât Vernacular Society. Though he himself used Sanskrit words abundantly but with judgement and skill and a naturalness quite unique, he utterly abhorred the quaintly and artificially Sanskritized Gujarâti of a certain pedantic school that laid claim to dignified diction. On the other hand, Bholânâth equally detested and ridiculed the school of writers that went to the other extreme of puerility of style and language. In poetry also nothing short of works of really poetic merit satisfied him, and he denied that the verse of Mr. Dalpatrâm and his school—which correspond to some extent, but very poorly, to the verse of Pope—although possessing some merits, could ever be called real poetry.

Bholânâth had a tasteful appreciation of the kindred arts of painting and music. Music had a peculiar charm for him, and he deeply respected the divine side of this art, and clearly perceived its connection with devotion and solemn communion. From this stand-point he strongly opposed the attempts of some members of the Prârthanâ Samâj to do away with music from the programme of the weekly service of the Samâj. As to painting, he patronized the well-known painter of Gujarât, Hânsji Rughnâth, whose work has extracted high praise from European amateurs, and whose remarkable landscape scene, first seen by Bholânâth at Brouch in

1865 called forth all the admiration of Bholânâth's heart. The equally great, or greater, artist of Madras,—Mr. Ravivarmâ—had also charmed Bholânâth by his admirable work as a poetic painter.

The poetic soul in Bholânâth accounts for his love of art and also nature—which passion was one of the causes of his taste for, and love of travel. During his life-time Bholânâth hardly ever rested at one place but had gone out on some tour or other. Since his retirement not a year passed without a trip to some place or other noted either for its architecture, or natural beauty or historical or other associations. These travels extended over a large part of Upper India, and a greater portion of the Bombay Presidency. He had a great mind to visit Southern India but he did not live to realize this wish. His last journey was to Mahableshtar in company of H. H. the Navab of Radhanpur, from whose predecessor Bholânâth held an Inami village granted to his father, and who had great personal respect for Bholânâth. Mahableshtar delighted Bholânâth's mind extremely by its beauty of nature. During his tour in Central and Upper India he visited the fall of Narmada and the Marble Rocks near Jubbalpur. The solemn and sublime beauty of the place impressed Bholânâth's heart deeply, and reached the innermost recesses of his spirituality, and called forth from him a spontaneous effusion of prayer and thankfulness:—

“ Beautiful sight ! White mountains on both sides and the stream of Narmada sliding between,—a sight like this cannot but give rise to thoughts of the boundless power of the Lord. It was extremely delightful to the mind. Really lovely scene, worth seeing no doubt ! We then visited the Falls of the Narmada. These too are very beautiful and display the charms of Nature. In this lies the proof of the great power and providence of God. . .

Lord ! how do we forget thee, so mighty as thou art ? Why dost not thou lead us into thy presence ? Father ! show us the right path, and let thy blessed sight and presence ever dwell in our hearts. ”

Thus did he express himself in his diary in Gujarati. It must be stated that Bholânâth's love of travel was equally to be ascribed to curiosity and inquisitiveness and a spirit of restlessness and activity which was manifested in his smallest and most ordinary actions of life.

Yet with all his restlessness, his habits had a feature of accuracy and regularity also. He was an early riser, regular in his morning and evening constitutionals, regular and punctilious to a degree in writing up his diary, regular in his multifarious correspondence. These habits gave him a facility and despatch for work which consequently rolled smoothly on these rapid wheels.

Some of the main features of Bholânâth's character must have been manifest to the reader after what has been detailed above. Other elements which went up to build up this exemplary character were, simplicity and humility of heart, piety, truthfulness, love especially for children, zeal, hard work, public spirit, purity of thought and life, abstinence from drink, amiability, hospitality, cheerful geniality in the midst of 'the still sad music of humanity' around him, and a true liberality of spirit. It has been necessary simply to make an enumeration of these qualities without demonstrating them by incidents and references which would necessitate a larger compass than is available for a short sketch of Bholânâth's life. But every body who came in contact with him testified to every one of these qualities. His delight at receiving a guest in his house was unbounded; his unostentatious manner of talking with all from the highest to the lowest, and the absence of pride from his heart, without at the same time lessening in any way his innate dignity, made him at once loved and respected. The words in which the British and Foreign Association spoke of the late Dr. James Freeman Clarke, are truly applicable to Bholânâth also:—

"There was a grandeur in his simplicity of character and in the courage of his zeal for whatever he felt to be right, and a charm in his breadth of sympathy with all good men of whatever name, which, united with his supreme common sense, and openness of

mind to all new truth, created for him a position of influence far beyond the limits of his own immediate circle."

In the midst of hardest work, he was always delighted to have about him children and grand-children for whom he evinced unusual affection. During his early period he was known as a man of wrathful temperament, but this defect was so far conquered and almost eradicated by him as he advanced in religious culture that those who knew him only in his subsequent life could hardly have imagined that such a defect ever existed in him. With religiousness advancing, he advanced in a high spirit of liberality which enabled him to dwell on the white side of men and things and forgive the black side. This same spirit of liberality in another form helped him to realize his situation in every stage of his life in relation to his surroundings which never confounded him (as they do those who see new things with old eyes), but to which he wonderfully adapted himself. This was the combined result of the natural gift of a liberal and progressive mind, and the fact of himself having been a keen observer of events. Old men become narrow-minded and cynical, because they cannot accommodate themselves to changed times. Real education can cure or guard against this disease. The reason why Bholânâth saved himself from this state in his old age, was that he had acquired real education—not in a college—but by his own truth-seeking self. Finally, although he had a simplicity of heart which bordered on the innocence of child-hood, he had nevertheless a keen knowledge of human nature and could instinctively detect the scoundrel in the polished-looking gentleman.

Such were the chief features of the life and character of this great reformer—who, unlike rotting government pensioners who can find no work to do after their retirement, had his hands full with work of the noblest character which kept him more active and busy after his retirement than even during his earlier career, and performing which till his end he may be said in another and a better sense to have died in harness. We shall end the study of this exemplary and noble character by a brief account of his last days.

In the December of 1884 Bholânâth lost his eldest son, as we have said above. Since this second blow Bholânâth's mind was almost wholly taken away from the affairs of the world, and what little attention he devoted to them was finally discontinued. A spirit of ascetic indifference took hold of his heart and his religious exercises became deeper and took a more sombre colouring. He tried a change in May 1885 to Mahableshtar, where the beauty of the scenery soothed his mind. But, for all this change could do, his health showed decided signs of failing. He worked for the Samâj with his usual zeal. But the mournful end of all the work was visibly approaching. In fact the effort with which he tried to conquer grief since his son's death created a deep struggle raging in his heart between religious resignation and earthly attachments; and although it left the former final victor in the field, the victory was obtained not without sacrifice, and the sacrifice was nothing less than that of his earthly existence. The struggle worked inwardly upon his health in his declining years and precipitated the close of a noble and holy career which might have possibly extended for some years more. On the 5th of February 1886, Bholânâth on returning home from the Ahmedabad Railway station whither he went to see the Marchioness of Ely off, sat at his breakfast, but taking very little food and feeling unwell he rose, and at once fainted and with the fainting vomited large quantities of blood. He had ruptured a blood-vessel in the stomach. He lay unconscious for 32 hours, after which he rallied. The best medical aid was sought without loss of a moment. He was removed to his house near the river, and, to all appearances, he was saved. But it was for a time only. He did show signs of improvement and by degrees was able to move about in the hall, and for some days to go out for a drive. But fever and slight dropsy supervened and soon confined him to his sick-bed again. He lingered in this condition for about three months. He was conscious till three days before his end. He held daily prayers, his youngest son singing hymns by the sick father's bed. This spiritual nourishment soothed him in an unusual manner. In April Babu Pratâpachandra visited Bholânâth who entreated him to conduct divine service in front of his sick-bed. We have already given the words of Babu Pratâpachandra in which he de-

scribed this solemnly touching scene. Clearly Bholânâth was prepared for his departure from this world. During one of the nightly family prayers his youngest son chanted a hymn from Satyânanda Agni-hotri's Sangîta Pushpâvali. It begins—

* हरिनाम भजनका बेल है
मन करत वृथा अवहेला है.

The son continued the hymn, and fearing a depressing effect would be made on Bholânâth's mind, and imagination and consequently on the feeble state of the body by the next couplet which spoke of the fleeting unions of earthly life and the solitary march out of them through the gates of death, he imperceptibly passed over it. The couplet runs—

† बग दो दिनका यह मेला है
फिर करना कूच अकेला है.

But Bholânâth who knew the hymn by heart, and was at this time deeply absorbed in the spirit of the hymn, imagined that this couplet was also sung, and turning to another of his sons said with an expression full of presentimental significance, "Do you see the meaning of कूच ? It is not कुछ, 'any thing,' but"—he added with a wave of his hand to indicate departure, "it means departure, marching away."

After lying unconscious for about three days, Bholânâth expired on the 11th of May 1886 at half past six o'clock in the evening, casting a melancholy gloom over the large family, numerous friends, the whole religious brotherhood, and the whole people of Gujarât; and thus came to a close an extraordinary and noble career of usefulness, purity and holiness. The Prârthanâ Samâjes of Bombay and Ahmedabad held special services on this mournful occasion and thus evinced their deep sense of appreciation of the sterling work of this one of the truest servants of God and man, and their sense that a really great man had passed away. If any sincere prayers were wafted to Heaven, surely were those chanted

---

* "It is time for prayer; Oh, heart! why art thou neglectful?"

† "This world is the pageant of a day; and alone shall you march out of it."

by these religious bodies for the rest and peace of this great soul.
May that noble soul rest in divine peace. Amen ! *

What is Life ?

'Tis a delicate shell

Thrown up by eternity's flow

On Time's bank of quick-sands to dwell

And a moment its loveliness show.

Come back to its element, grand

Is the billow that brought it on shore ;

Another is washing the strand

And the delicate shell is no more.

(*Montgomery*).

---

* Bholânâth's death called forth letters of sympathy from all parts of India and appreciative and sympathetic obituary notices from the public press in different parts. Obituary notices are appended at the end of this work.

ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત.

પ્રકરણ ૧ લું.

અવતરણ.

જે જમાનામાં ભોળાનાથનો જન્મ થયો હતો તે જમાનો બદલાઈ જઈ હાલ તેનું કાંઈ નવીન રૂપ જોવામાં આવે છે. એમનો જન્મ વડોદરામાં થયો, તે વખતે ગુજરાતની રાજ્યસ્થિતિમાં જેવી અંધાધુંધી ચાલતી હતી તેવો જ જનસ્થિતિ ઉપર પણ અંધકારનો પડદો પડેલો હતો. એક તરફ અંગ્રેજ લોક પોતાનો અમલ એસાડવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા અને તેમાં અનેક સાધન વાપરવા તત્પર હતા. વખતને અનુસરતી ઘટે તેવી યુક્તિયો કરી પોતાની રાજ્યસત્તા એસાડવી એજ તેમનો હવે મુખ્ય હેતુ ઉઠાડો પડ્યો હતો. ખીજી તરફ સયાજીરાવ ગાયકવાડ *નિશાયરવૃત્તિ ધારણ કરીને પોતાનું બળ જોમ અને તેમ ટકી રહે તથા પોતાની સ્થિતિનો ભંગ ન થાય તેને માટે સાવધાન રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને એકા હતા. તેને સારું ગમે તેવા ઉપાયની યોજના કરવી તે વિશે તેમનું કારભારીમંડળ નિરંકુશ પ્રયત્ન ચલાવતું હતું. ભોળાનાથના પિતા સારાભાઈ વડોદરા રૈસિડેન્સીમાં તે વખતે દફતરદાર હતા, તેમને અનેક પ્રકારે સાધવાની યોજના ગાયકવાડે કરી, પરંતુ સર્વ યોજનાઓ નિષ્ફળ ગઈ, કારણ કે સારાભાઈ નિશ્ચલ રહ્યા હતા. આતું કાળાયક ફરતી વખતે ન્યાયધર્મનું કોઈને પણ ભાન રહ્યું નહોતું. આવા અંધકારના સમયમાં ધર્મધુરંધર ભોળાનાથનો જન્મ થયો હતો. અતિ ગાઢ તિમિરમાં જ્યોતિષપ્રકાશ થયો હોય, પરસ્પર રોળાતાં શત્રુદળમાં ધર્મધ્વજ પ્રકટ થયો હોય એમ એમના શરીરની પ્રતાપવાન કાન્તિ ઉપરથી સૂચિત થતું. સ્પુરાયમાણ બુદ્ધિપ્રવૃત્તિથી ભોળાનાથે આત્મશિક્ષકવત્ સર્વતઃ સારગ્રહણ કરવા માંડ્યું. બાલપણમાં જ્ઞાનસંપત્તિયે ભોળાનાથમાં વૃદ્ધત્વ અર્પ્યું હતું; વૃદ્ધાવસ્થામાં સુશી-

* સયાજીરાવે સારાભાઈને સમજાવવા સત્વિના સમયમાં શ્રીત યુલાકાત એમને ઘેર જાતે જઈ કરેલી એમ કુટુંબકથા છે.

લપણાએ શિશુત્વ સમર્પ્યું હતું. ન્હાનપણથીજ યતા પ્રાતઃકાળમાં ઊઠી પિતાનો આપેલો ફારસી પાઠ નિયમપ્રમાણે કરતા. થોડોક સમય વીલ્યા પછી તેમના પિતા નોકરીમાંથી પેનશન લઈને અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે ભોળાનાથે ત્યાં એક ખાનગી અંગ્રેજી શાળા હતી તેમાં અંગ્રેજીભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. વળી વૈદિક તથા શાસ્ત્રી પાસે સંસ્કૃત પણ શીખવા માંડ્યું. ફારસી અભ્યાસ સારો કર્યો તેમજ સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણાદિકનું અવલોકન કર્યું. તે સિવાય મરાઠીભાષાનું પણ એમણે જ્ઞાન મેળવ્યું. ગુજરાતીભાષામાં તો એમના જેવી શુદ્ધ, સરળ, પ્રૌઢ તોપણ સ્વાભાવિક, લભકા વગરની તથા સુંદર, શૈલી લખનાર ભાગ્યે મળી આવશે.

તે સમયમાં, નાગરનો પેશા “કલમ, કડછી, કે બરછી” એ વાસ્તવિક કહેવતની પૂરી અસર નાગરો ઉપરથી હજી ગઈ નહોતી. કલમનો ધંધો કરનારા નાગરોમાંથી ભારે મુસદ્દીઓ મળી આવતા હતા. તેમજ જીવનપર્યંત ફારસી પુસ્તકો વાંચવા લખવામાં પડેલા અને વખતે ઊંચા દરજ્જાની શેરા બનાવનારા નાગર વિદ્વાનો મળી આવતા. તે સમયે, ભણવા ગણવામાં ધ્યાન નહિ અને લાલા લોક થઈને ફરવું એવી નાગરોના ઊંચાઓની દુર્દશા આવી નહોતી. જે નફરખંધા થઈને ફરતા, તે પણ કુસ્તી, દાવપેચ, પટાગેદમાં હુશિયાર હતા. પણ એ સમયમાં જે સૂકા ભાગો રોટલો મળે તે ખાઈને નોકરીએ નિકળવું એ નાગરનો મુખ્ય તથા પ્રશંસનીય ધંધો ગણાતો. વડનગર ભાગ્યા પછી કલમ દક્ષિણ દિશાએ ઊતરી; અને ‘કડછી’ ઉત્તરમાં મારવાડ તરફ લઈને કેટલાક નાગર ગૃહસ્થો નીકળી પડ્યા હતા. બરછીએ કેટલીકવાર સુધી પશ્ચિમ દિશામાં કાઠિયાવાડમાં વાસો કર્યો. પણ હવે ધણીવાર સુધી બરછીનું કામ પડે તેવું નહોતું; તેથી વડનગર ભાગ્યા પછી નાગરોની બરછી કટાઈ ને તેજ દિવસથી તેમની ઊતરતી દશા એસવાનો આરંભ થયો એમ કહેવાય; કારણ કે છૂટા પડી જવાથી દિવસે દિવસે તેમનામાં સંકોચ, ભય, તથા સ્થાનિક સ્નેહ વધતો ગયો; તેમ વૃત્તિયોને ઉત્તર કરનારા સંસ્કૃત વિદ્વાનો પણ હવે થોડાજ રહ્યા હતા. તેથી ધીરે ધીરે તેમનામાં ગૃહપ્રીતિ, પરજન-દ્વેષ, તથા સ્વાર્થની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. દેશવિદેશમાં જવાનું બંધ થયું. તે ક્ષણથી નાગરોની બરછી ભાગી; ભાગી તેનો ફરીથી ખપ પડે તેવું ન રહ્યું. થોડા વખતમાં બરછીવાળા અને બરછી વગરના બધાને વશ કરી નાંખે એવા ગોળાગોળોનો અવાજ દૂરથી આવતો હતો; મુસલમાની તલવાર સંતાઈને

મ્યાનમાં બેઠી હતી; અને શૂર કે કાયર—બળવાન કે નિર્બળ—સર્વને વશ કરી નાંખનાર લક્ષ્મીનો રણુકાર દૂરથી સંભળાતો હતો. તે વખતે અંગ્રેજની સત્તા સામદાનના વાવટા ઊંચા ચઢાવીને પાસે આવતી હતી, અને થોડા વખતમાં સઘળે ઠેકાણે પસરી જવાની હતી. ભોળાનાથે નોકરીનો આરંભ કર્યો તે વખતે ઉપર કહેલી કાલકાન્તિ અવસાન પામી અંગ્રેજી અમલ ધણોખરો દૃઢ બેઠો હતો, પરંતુ ભૂતકાળના સંપ્રદાયનું બળ કાયમ હતું. આવા સમયમાં સરકારી નોકરીનો પ્રતિષ્ઠિત ધંધો કરવો એ ભોળાનાથનો મુખ્ય હેતુ હતો.

સારાભાઈના એક જ પુત્ર ભોળાનાથ હોવાથી તેમના જન્મદિવસે સારાભાઈના ઘરમાં મ્હોટો ઉત્સવ કરવામાં આવતો. ભોળાનાથ એમની તેજેમય કાન્તિને લીધે સાક્ષાત્ શંકરનો અવતાર છે એમ એમના ભક્તિમાન પિતા તથા આસપાસના મનુષ્ય માનતા. તેજ પ્રમાણે એમણે વિદ્યાભ્યાસથી તથા સન્માર્ગે વર્તીને પોતાના નામનું સાર્થકત્વ કર્યું. થોડા વખત ન્યાયની 'કોર્ટ' માં જઈને પછી તેમણે સુરતથી જળમાર્ગે મુંબાઈ જઈને મુનસફની પરીક્ષા આપી. તેની પૂર્વે અમદાવાદમાં પણ મુનસફની પરીક્ષા આપી હતી. સારપછી એમણે અમદાવાદમાં અને પછીથી ઉમરેઠમાં મુનસફની જગા સ્વીકારી સરકારી નોકરીનો આરંભ કર્યો. સારાભાઈએ રાજકીય ખાતામાં કામ કરેલું તેથી 'આતો તોળવાનો ધંધો' એમ નિર્દોષ હાસ્યમાં કહેતા, તોપણ આ વ્યાપારથી તેમને અતિશય સંતોષ તથા અભિમાન ઊપજ્યાં. સુરત, ભરૂચ, થાણા વગેરે ઘણે ઠેકાણે ન્યાયખાતામાં તે સમયે દેશીઓને અપાતા મ્હોટા અધિકાર ભોળાનાથે ભોગવ્યા. એમનો ધણો વખત ખેડાના ન્યાયાસન ઉપર ગયો હતો.

ઈ. સં. ૧૮૫૮-૫૯ માં ૨૦ રણુછોડલાલ છોટાલાલને જ્યારે ધર્મચર્યા કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો ત્યારે ભોળાનાથે એ વાત ઉપાડી લીધી; સારથી* ધર્મ-સભા નામની મંડળી સ્થાપન થઈ. ૨૦ રણુછોડલાલ એમના પ્રિયમિત્ર હતા, પણ એ બેના મનનાં અંધારણુમાં જેવું અંતર તેવું ભાગ્યે કોઈ પણ બે મિત્રમાં જોવામાં આવશે. એક સતત બદ્ધપદ્ધતિએ વિચાર કરનાર-ખીજ અન્તઃકરણમાં જે ખરું લાગે તેમ અનુવર્તન કરનાર; એક પર્વતના જેવા નિશ્ચલ—ખીજ સમુદ્ર જેવા તરંગમય પણ ગંભીર; એક મનનપરા-યણુ—ખીજ ભાવપરાયણુ; એક સંરક્ષક નીતિના અંગીભૂત—ખીજ ઉત્કર્ષક

* આ સભાનું કામ દસ બાર વર્ષ ચાલ્યા પછી એ મંડળી ભાંગી પડી.

નીતિના પક્ષકાર. ધણા કાળના વિદ્યાભ્યાસથી તથા સ્વાભાવિક બહુચુતપણુથી તેમ અંગ્રેજી વિદ્યાનોના ધણા સંપર્કથી ભોજાનાથના વિચારને સર્વ સંસ્કાર મળ્યા હોય એમ લાગેછે. એ સંસ્કારનો સહજ ભાસ ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં જોવામાં આવ્યો હતો.

જે સમયથી એમના મનમાં નવા સંસ્કાર પેસવાનો આરંભ થયો ત્યારથીજ એમની વૃત્તિ વૃદ્ધિમાર્ગમાં પડી; કેમકે એમનું મન ધણું વેગવાન તથા અંતઃકરણ નિર્મળ પણ આવેશ ભરેલું હતું. જેવું તેજોમય લોહી ત્વરાથી વહેતું તેમ મન તથા અંતઃકરણ પણ ધણાં ત્વરાયમાણુ હતાં.

આવી મનોવૃત્તિને લીધે, રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ ઇંગ્લાંડ જઈ આવ્યાથી નાલખ્હાર હતા તેમને પાછા લેવાની વાત ૧૮૬૫-૬૬ માં એમના સુરતના મિત્રોએ કરી તેને ભોજાનાથે પોતાનો સબળ આશ્રય આપ્યો. પરંતુ સુરતના તેમજ અમદાવાદના નાગર ગૃહસ્થો તથા ભિક્ષુકો એમના વિરુદ્ધ પડ્યા; નાગર ગૃહસ્થોમાં તડ પડ્યાં; તકરાર ધણી વધી અને નાગરનાં આરગામમાં બધે ઠેકાણે ફેલાઈ. આ પ્રસંગે વિદ્વદ્ શાસ્ત્રી યજ્ઞેશ્વર ચિમણાજીનો ભોજાનાથના મતને મ્હોટો આશ્રય હતો. એને સંબંધે શાસ્ત્રીઓની સલાઓ મેળવી; સલ શાસ્ત્રાર્થનાં સંશોધન થઈ પ્રસિદ્ધ થયાં; પરંતુ દુરાચલ તથા અજ્ઞાનના બળનેલીધે નાગરમંડળના તદ્દયમાં એ વાત ઊતરી નહિ. તોપણુ એ વિરોધ સાત વર્ષને અંતે અમદાવાદમાં શમી ગયો; સુરતમાં તો તે પૂર્વે થોડી મુદત પહેલાં સર્વ સમાધાન થઈ ગયું હતું.

ભોજાનાથને સંસ્કૃત પુરાણાદિક વાંચના સાંભળવાનો શોક મૂળથી હતો. એ વિષયનો ધણો પરિચય થયા પછી ગુજરાતી પદ લખવાની વૃત્તિ એમને ધણાં વર્ષ ઉપર થઈ હતી. આ વૃત્તિનું પરિણામ એમનાં પુસ્તકોવગેરે જે થયાં તેની સવિસ્તર હકીકત આગળનાં પ્રકરણોમાં છે.

૦હુમી આચારમાં કેટલાંક વર્ષ વીલા પછી નિરાકાર ઈશ્વર ઉપર એમનું મન વળ્યું; સારે ઈ. સ. ૧૮૬૩-૬૪ ના અરસામાં એમણે પ્રથમ ઈશ્વરભક્તિનાં સ્તોત્ર બનાવ્યાં. તે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના પુત્ર સત્યેન્દ્રનાથ અમદાવાદમાં 'એસિસ્ટન્ટ જજ' હતા તેવામાં થોડોક વખત એમને સાં મિત્રમંડળમાં વાંચવામાં આવતાં હતાં. પણ પાછું એ મિત્રમંડળ મળીને ભક્તિ કરવાનું લાગી પડ્યું હતું. તેનો ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં બ્યારે મહારાણીના બ્યેષ પુત્ર નામદાર 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ' બારે માંદગીમાંથી ઊઠ્યા તે વખતે ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો ત્યારે ફરીથી આરંભ થયો, અને આજ સર્વ દેશમાં જાણીતી થએલી

‘પ્રાર્થનામાળા’ પણ સાર પછીજ થઈ. આ ‘પ્રાર્થનામાળા’નાં ભજન તથા ખીજ એમની ગદ્યપદ્યાત્મક રચનાવિશે આગળના પ્રકરણમાં લંબાણથી વિવેચન કરેલું છે માટે આ સ્થળે એટલુંજ કહેવું દુરસ્ત છે કે એ પ્રાર્થનાઓ વાંચ્યાથી મનુષ્યના આત્માને ખરેખરુ યોષણ મળી તેની વૃત્તિ તુરત તો નિર્મળ થઈ ઈશ્વર તરફ વળે છે. ગયા વર્ષમાં અમદાવાદમાં મોદાનંદ નામના સંન્યાસી આવ્યા હતા તેઓ ‘પ્રાર્થનામાળા’ નાં સ્તોત્ર વાંચીને અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના મતને અનુકૂળ થયા, અને તેને અનુસરીને તેમણે સમાજના મંદિરની વેદી ઉપરથી ઉપદેશ પણ કર્યો હતો. ભોળાનાથની ભક્તિ નિર્મળ તથા ઉત્સાહી હતી. થોડો વખત પાછળથી પૂર્વના સંસ્કારની છાયા દેખાઈ હતી. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજનો ઉત્કર્ષ સર્વ પ્રકારે કરવો એટલે સદ્ધર્મનો પ્રચાર કરવાના પ્રયત્ન નિરંતર જારી રાખવા એ સરકારી નોકરીમાંથી મુક્ત થયા પછી એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. મરણની શય્યા ઉપર પણ સમાજનું શું થશે એ એમની મુખ્ય ચિંતા હતી. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજનું હિત એમના દૃઢ્યમાં એટલું બધું હતું કે મરણશય્યા ઉપર પણ એમણે તેની નિરંતર ચિંતા રાખવાની ફરજ મને સોંપી હતી.

વ્યવહારમાં જે દોષ જોતા તે દૂર કરવા ભોળાનાથ પ્રયત્ન કરતા. ખીજ સર્વ દોષ કરતાં બાળલક્ષ ઉપર એમને ઘણી અપ્રીતિ હતી. વિધવાવિવાહનો પ્રચાર થાય એવી એમની અંતઃકરણથી ઇચ્છા હતી તોપણ તેની દુઃસાધ્યતા એમના લક્ષમાં હતી. જ્ઞાતિબંધનથી આ દેશને ઘણી હાનિ થઈ છે એ એમની વિવેકબુદ્ધિમાં આવી ચૂક્યું હતું. તે શિવાય ખીજ ન્હાના વ્યવહારિક દોષ, જેથી જનમંડળનો ઉન્નતિમાર્ગમાં ક્રમ સ્પષ્ટિત થાય છે એમ એમને લાગતું, તે સર્વ નિવારણ કરવાને નિરંતર ચિંતાગ્રસ્ત રહેતા. સર્વ દોષ દૂર થઈ જનમંડળને સંસ્કાર મળવાને વિદ્યાના પ્રચારની આવરયક્તા ભોળાનાથને લાગતી. સ્ત્રી-શિક્ષણને સારું વિશેષ ઉત્સુકતા બતાવતા.

રાજ્યપ્રકરણનો કોલાહલ ભોળાનાથને પસંદ નહોતો. અસલથી ચાલ્યો આવેલો રાજ્ય પ્રબળનો સંપ્રદાય તથા જ્ઞાનવાન હોય તે સામાન્ય જન ઉપર સત્તા ચલાવે એ રૂઠ અભિપ્રાયનું તે અનુમોદન કરતા હોય તેમ જણાવું. તોપણ પ્રબળ એ નમ્રતાપૂર્વક કરેલી યોગ્ય માગણી તરફ લક્ષ આપવાનો રાજ્યકર્તાનો ધર્મ છે એમ ઘણીવાર કહેતા. ભોળાનાથ એક દૃઢ રાજ્યભક્ત હતા તેમજ બોકહિતૈષી પણ હતા.

પોતાના દ્વિતીય પુત્રના મરણ પછી ભોળાનાથનું મન સંસાર ઉપરથી બંધી ઈશ્વરભક્તિ તરફ વળ્યું. સારે ખીજી સર્વ વસ્તુ ઉપર તેનું આચ્છાદન થયું હોય એમ જણાતું. તે પહેલાં પણ જ્યારે મૂર્તિપૂજન કરતા, જ્યારે ચિન્તામણિ તથા ચંડીપાઠના પ્રયોગ થતા, જ્યારે સંધ્યાવંદનના પ્રાચીન વિધિ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, સારે પણ ધાર્મિકવૃત્તિ એમનામાં હતીજ. ભક્તિમાર્ગનો તથા કવિત્વનો વારસો એમને પોતાના પિતાથીજ મળ્યો હતો. નિરાકાર અમૂર્ત ઈશ્વર ઉપરના એમના ગાઠ સપ્તેમભક્તિભાવ વિશે તથા તેના અંગના ખીજા અનેક વિચારો વિશે આગળના પ્રકરણમાં સવિસ્તર વિવેચન છે.

સને ૧૮૬૯માં એમના દ્વિતીય પુત્રનું યુવાવસ્થામાં અચાનક મૃત્યુ થયું. આ દુઃખદાયક બનાવથી ભોળાનાથના હૃદયને ઘણો શોક થયો. પરંતુ અનેક ઉપાયોથી ચિત્તનું સમાધાન કર્યું. જ્યેષ્ઠ પુત્રે ૧૮૮૪માં કેટલીક મુદતનો મંદવાડ બોગવી દેહલ્યાગ કર્યો તે સમયે પહેલાં કરતાં ભોળાનાથ વધારે વૃદ્ધ હતા તેથી હૃદયને સવિશેષ દુઃખ થયું. ધર્મબળથી શોક શમાવ્યો. તોપણ આ બે પુત્રના મરણના ધાથી એમનું શરીર તથા મન ઘણું અશક્ત થઈ ગયાં. આશિયોનેસ ઓફ ઈલાઈ અમદાવાદમાં આવી હતી તેને વિદાય કરવાને ભોળાનાથ અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન ઉપર ભરશિયાળામાં સવારે ગયા. સાંથી પાછા આવ્યા પછી એમને ચક્કર આવ્યા અને રક્તવમન થયું. તે દિવસથી એમના અવસાનના મંદવાડની શરૂઆત થઈ. પ્રખ્યાત વૈદ્યોના ઉપચારથી ઈ ૦ સ ૧૮૮૬ ના માર્ચ માસમાં એમની પ્રકૃતિમાં કાંઈક સુધારો જોવામાં આવ્યો. પરંતુ તુરંતજ જ્વરોત્પત્તિ થઈ અને જીર્ણ જ્વર એમના શરીરમાંથી ખસ્થોજ નાહિ. અને આખરે તેજ વર્ષના મે મહિનામાં ભોળાનાથે સ્વર્ગવાસ કર્યો.

ભોળાનાથના મરણથી ગુજરાતને અનેક પ્રકારે હાનિ થઈ છે એ નિઃસંશય છે. એમનાં આચરણ સર્વથા શુદ્ધ હતાં. પોતે સદાચારી રહીને પોતાની આસપાસના સર્વ બંધુઓને સન્માર્ગે દોરવાના એમના પ્રયત્નથીજ એમને અપૂર્વ કાર્તિ મળી હતી. એમની સ્વભાવસુદ્રા વિશે આગળ વિવેચન કર્યું છે. લક્ષ્મી તથા વિદ્યાના વારસ હોઈને બંનેને સંબંધે ભોળાનાથ નિરભિમાન હતા. અભિમાન કુલીનપણાનું તથા સદ્ગુણનું રાખનું એમ સમજતા. પોતાના સુશીલપણને લીધે એમણે બહુ જનપ્રીતિ મેળવી હતી. નિયમાનુસારે ચાલવાની ટેવ એમને નહાનપણથીજ હતી. પ્રાતઃકાળમાં હમેશ પગે ચાલીને ફરવા

જવાનો મ્હાવરો હતો. તદ્દય સ્વચ્છ હતું. સ્વભાવ ગંભીર પણ ઉદ્ધાસયુક્ત હતો. છેક અન્તાવસ્થામાં પણ એમની આકૃતિ સસ્મિત તથા સૌમ્ય રહેતી.

આ ઉપરથી એમ કહેવાનું નથી કે એમનામાં દોષ કાંઈ પણ નહોતા. પણ દુર્વિકારનો અમલ એમની વૃત્તિ ઉપર ચાલતો નહિ. કૌટુંબિક સ્વભાવ ક્રોધી હતો. એમના પૂર્વજોમાંથી બે ભાઈઓ કિતાબો વ્હોચતાં એક કિતાબના અર્ધો અર્ધ ભાગ કરવાને તૈયાર થયા હતા. પણ ભોળાનાથે ક્રોધ શમાવ્યો હતો. એમની તમોવૃત્તિ ક્ષણિક તથા નિરપરાધી હતી; પણ આવી ક્ષણિકવૃત્તિયો કોના મન ઉપર અસર કરે? એમના ગુણુદોષનું વિવેચન કરવામાં ગુણુની ગણના વધારે થાયછે. એમની નિંદગીની મુખ્તેસર હકીકત આગલ્યાં પ્રકરણોમાં આપીછે. આ સ્થળે તો એટલીજ માત્ર સૂચના કરવાની છે કે દયા, પરોપકાર, અતિથિસત્કાર, પ્રમાણિકતા, નિરભિમાનવૃત્તિ તથા સદુદ્યોગ વગેરે અનેક સદ્ગુણુ એમનામાં હતા અને એજ સર્વ મ્હોટા ગુણુને લીધે ભોળાનાથને અપૂર્વ સુકીર્તિ મળી.

પ્રકરણ ૨ જી.

પૂર્વજોનો ટૂંકો વૃત્તાંત.

ભોળાનાથ સારાભાઈનું કુળ ગુજરાતના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થમાં અસલના કાળથી યશ અને ખ્યાતિ પામતું આવેલું છે. ધણા જૂના સમયથી એમના પૂર્વજો લોકમાં તેમજ સરકારમાં માન પામ્યા હતા. પાદશાહી વખતમાં, પેશવાઈ અમલમાં, અને અંગ્રેજી રાજ્યમાં જે જે પુરુષો એમના કુટુંબમાંથી નોકર હતા તે સર્વની હુશિયારી અને વિદ્યાને સારું સરકાર તરફથી તેમની ધણી તારીફ થયેલી જણાય છે. ભોળાનાથના પૂર્વજનાં નામ એમનાથી દસમી પેઢી સુધી હાલ જાણવામાં છે; વંશાવળી પરિશિષ્ટ(ક) માં આપી છે, તેમાં મૂળ પુરુષ વિશ્વનાથ હતા તેમના એકજ પુત્ર અચળ હતા અને તેમના પણ એકજ પુત્ર તાપીદાસ હતા, તેમને છ પુત્ર હતા તેમાંથી નરસિંહદાસના વંશમાં ભોળાનાથનો જન્મ થયો હતો. ખીજા પુત્રોના વંશ પણ હાલ કાયમ છે. એ મૂળ પૂર્વજો વડનગરમાં રહેતા હતા તે સર્વ વિશે કાંઈ હકીકત જણાયલી નથી; તોપણ જેમના વિશે થોડી હકીકત જણાઈ છે તે આ રથળે આપી છે.

ભોળાનાથના પિતા સારાભાઈ વડોદરા રેસિડેન્સીમાં નોકર હતા. ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૩૦ માં પોતાની નોકરીની વખતે વડીલોની હકીકત ઉરડુ ભાષામાં સારાભાઈયે લખી આપી છે તેનું ભાષાન્તર કરી ભોળાનાથે સારાભાઈના જીવનચરિતમાં દાખલ કરવા નીચે પ્રમાણે લખેલું છે.

“ મારા વડીલો અસલ વડનગરના રહેનાર હતા; જાતે નાગર બ્રાહ્મણ; સ્વાંથી હીજરી સને ૮૭૦ ની સાલમાં સુલતાન મહમુદ બેગડાનો અમલ અમદાવાદમાં તથા ચાંપાનેરમાં હતો, તે વખતે *ગોપીનાથ નામે મારા ખાનદાનના વડીલ વેપારને અર્થે ચાંપાનેરમાં માલનું હાંસલ માફ કરાવીને વસ્યા. સુલતાન મહમુદ બેગડાની મેહેરબાની હતી. નાથ શબ્દ હોંદુના દેવનું નામ તે મુસલમાન લોકો દ્વેષથી કહે નહિ માટે પાદશાહીમાં ગોપીમલેક એ નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. ગોપીનાથે શહેર અમદાવાદ નજદીક ગોપીપુર વસાવ્યું અને સ્વાં પોતે નિવાસ કર્યો. ચાંપાનેર તથા વડોદરામાં પણ મકાનો બનાવ્યાં હતાં.

* ગોપીનાથ નવનલ મહેતાના ઐસાળપણના સમા હતા એમ જણાય છે.

† ગોપીપુર હાલ જણાતું નથી; ઉજ્જૈન થયું હશે અથવા નામ બદલાયું હશે.

ગુજરાતી પાદશાહનો અમલ અંધાયો, અને ૯૮૦ હિજરીમાં અકબર પાદશાહે શહેર અમદાવાદ લીધું તે વખતથી મુસદ્દીયો તથા કામદારો દીક્ષીથી આવવા લાગ્યા. તે મુસદ્દીયાના વર્ગમાં મારા વડીલોએ ઇજતથી સરકારી દફતરનું કામ કરી કાલકોષ કર્યો. આખરમાં જવામરદખાન આપીને શહેરમાં અમલ થયો. સારે મારા વૃદ્ધ પિતામહ (વડા દાદા) નથમલ મહેતા હજુરમાં વકાલતના કામમાં મુકરર થયેલા હતા. અને તે પછી સને ૧૧૬૭ હિજરીમાં પેશવાયે અમદાવાદ જવામરદખાન આપી પાસેથી લીધું સારે પેશવાના દરખાસ્તમાં જવાબ સવાલને વાસ્તે નથમલ મહેતા જતા હતા, અને ખાલાજી ખાજુરાવ પેશવા સાહેબ, પ્રધાન વગેરેની હજુરમાં પુનામાં રહેતા. એ વખત નથમલ વકીલ એવું નામ પેશવાના દરખાસ્તમાં પ્રસિદ્ધ હતું. પેશવાનો અમલ શહેર અમદાવાદમાં થયો સારે પાદશાહી મુસદ્દીયામાં અલી મહમદખાન દીવાન, કાજી રકનુલહક, લાલદાસ મીઠાલાલ એ દીવાની-દફતરના પેશકાર, તથા નથમલ વકીલ, તથા હાજી નુરલા તથા મીરજી અજીજી તથા હરલાલ મહેતા એટલા શખ્સના નામથી સાલીયાનો જરી રહ્યો તે હાલ પણ ઇંએજી અમલમાં મળે છે. એ સાલીયાનો હાલ સરકારમાં પોલિટીકલ પેનશનના વંશપરંપરા અમલમાં લખાય છે.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે અમદાવાદ શહેર અંધાયું સારે તે પૂર્વજોમાંથી ગોપીનાથ આ શહેરમાં આવી વસ્યા. તે વખતે પાદશાહી અમલ હતો અને મુસલમાન સુખાની નોકરી તેમણે ધણી હુશિયારીથી કર્યાંથી તેમને હિજરી સન ૮૭૦ એટલે વિક્રમ સંવત ૧૫૦૮માં મ્હોટો અધિકાર મળ્યો. અને એમનું નામ ગોપી મલેક પડ્યું; તથા એમણે શહેરમાં ગોપીપરું વસાવ્યું તે તે વખતે. એમના વંશજો સાર પછી ત્રણસો વર્ષ સુધી લોકમાં પ્રથમ પંકિતનું માન મેળવતા આવ્યા, અને જે જે રચાસતો તે વખતમાં હતી તે સર્વમાં જાંચા દરજ્જાની નોકરિયો ભોગવતા આવ્યા. સારે ખાલાજી પેશવાએ જવાંમદ પાસેથી આ શહેર ખુંચાવી લીધું સારે મોટા મોટા અમલદારો જે પદચ્યુત થઈ ગયા હતા તેમને પેશવા સરકારે નીમણુક આંધી આપી, તે અમલદારોમાં લોખાનાથના દાદાના દાદા નથમલ મહેતા હતા. તે નીમણુક રાખ્યો અમલ કર્યો છતાં હજી તેમના કુટુંબને મળે છે એ સર્વ હકીકત ઉપર દર્શાવી. દફતરી લખાણથી જણાય છે કે ઈસવી સન ૧૮૦૨ માં કર્નલ વૉકર સાહેબ કડી મુકામ આવ્યા સારે ગુજરાતની હકીકતથી વાકફ થવા કોઇ ફારસીમાં કાબિલ શખ્સને તેમની હજુરમાં મોકલવાનું પાદશાહી દિવાન અમીરમહમદખાન તથા અમદાવાદના સુખા રઘુ-

નાથરાવ કાકાજી તથા શેઠ વખતચંદ ખુશાલચંદને લખવાને તેમણે રાવજી આ-
 બાજીને લખાણું કર્યું. તે માગણી ઉપરથી ભોજાનાથના દાદા આપાભાઈને તેમની
 ફારસી ભાષાની પ્રવીણતાને લીધે તે કામને સારુ ધણા લાયક જણી કર્નલ વૉક-
 રને મદદ કરવાને મોકલવામાં આવ્યા હતા. એમનું મરણ બહુ અલ્પ વયે એ-
 ટલે આશરે અડત્રીસ વર્ષે થયું હતું. સાત વર્ષ સુધી એટલે પોતાના મૃત્યુ પર્યંત
 કર્નલ વૉકરની સાથે રહ્યા. આ ઉપરથી જણાય છે કે એમણે યુવાવસ્થામાં એટલે
 એકત્રીસ વર્ષમાં પોતાની હુશિયારીથી ગાયકવાડ તથા પેશવા સરકારમાં માન
 મેળવ્યું હતું. તેમની સાથે તેમના પુત્ર એટલે ભોજાનાથના પિતા *સારાભાઈ
 પણ બધે ફરતા હતા. તે સમયે સારાભાઈની હુશિયારી તથા અક્ષલ પ્રકા-
 શમાં આવ્યાનું પ્રમાણુ એજ છે કે કર્નલ વૉકરે કર્નલ મરને વડોદરેથી ઉત્તર
 હિંદુસ્થાનમાં ખાસ કામને સારું મોકલેલા તે વખતે તેમની સાથે સારાભાઈને
 પણ મોકલ્યા હતા. તેમણે રેસિડેન્સીમાં કર્નલ વૉકર, કેપ્ટન ત્રીનવુડ તથા
 મેજર કર્નાક તથા જેમ્સ બ્રુહલિયમ્સ એ અમલદારો પાસે એકનિઠાથી
 નોકરી બજાવી. પછી એક મરડો પાસે રહ્યા હતા. એડા ક્લેક્ટરની ઓ-
 ફીસમાં નોકરી કબૂલ કરી હતી. પછી કર્નલ વૉકરે તેમને પોતાની પાસે
 રાખ્યા. કાઠિયાવાડનો બંદોબસ્ત સારાભાઈના હાથથી થયેલો. તેમનો
 પગાર રૂ. ૪૦) થી રૂ. ૩૩ થયો, અને વધતાં વધતાં રૂ. ૫૦૦) નો થયો.
 વૉડન ફૂડ ભરેલું હતું તેથી પેનશન પણ રૂ. ૪૫૫-૦-૦ શકાઈતું મળ્યું હતું.
 સને ૧૮૨૦ માં નામદાર એલિક્સન્ડર સાહેબ ગવર્નર વડોદરે આવ્યા તે
 વખતે સારાભાઈની કાબેલિયત, લાયકી, તથા વિદ્વતા જોવામાં આવી. એ
 ગવર્નરને ફારસી માલૂમ હતું, સારાભાઈએ તેમની તારીફની કવિતા ફાર-
 સીમાં કરી હતી. તેથી તે ધણા રાજ થયા અને પગારમાં વધારો કર્યો,
 અને તે પછી સને ૧૮૨૭ ની સાલમાં દફતરદારની જગા રૂ. ૫૦૦) ની
 મળી. સારાભાઈએ ધણાં વર્ષ સુધી અંગ્રેજ સરકારની નોકરી બહુ વફાદા-
 રીથી કરી. એમણે નોકરીના વખતમાં હિંમત અને દૃઢતા બહુ રાખી હતી.
 તેમની હુશિયારીથી તથા વફાદારીથી એમણે કર્નલ બ્રુહલિયમ્સ જેવા મહોટા
 અમલદારનો સ્નેહ મેળવ્યો હતો. એવા મહોટા અમલદાર જે અંગ્રેજ સરકાર-
 રમાં પણ એક માન પામેલા અધિકારી હતા, તેમનો પણ એમની કાબેલિ-
 યત વિશે ધણાં સારો અભિપ્રાય હતો. ગાયકવાડ તથા અંગ્રેજ સરકારની
 વચમાં એવી ભારે તકરાર હતી કે સારાભાઈ ગાયકવાડથી લલચાયા હોત તે

* સારાભાઈનું રાશિનામ ગિરજશંકર હતું.

લાખો રૂપૈયા તેમને મળત, પણ એમણે એકનિષ્ઠાથી રાજ્યભક્તિનો બિદ્ધ સાચવી રાખ્યો. સયાજીરાવે ઘણી લાલચ, લાખ રૂપિયાની નીમણુકની તથા ધનામ જગીર આપવાની, બતાવી. પણ તેના જવાબમાં તેમણે કહાવ્યું કે, * “પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિ એકજ હોય, હું ઇંગ્રેજ સરકારનો નોકર છું તેજ મારો ધણી છે તેની ખેરખ્વાહીથી નોકરી કરવાનો ધર્મ છે તે હું બળવીશ. અને મહારાજ તમે પણ તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલશો તો તમારું કલ્યાણ છે.” આવો ઉપદેશ કર્યો. પેનશન લેતી વખતે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એમને શાહીબાગમાં મહોટો દરબાર ભરી એક સોનાનો ચાંદ તે ઉપર અંગ્રેજ અને ફારસી લેખ સાથે બક્ષીસ કરવામાં આવ્યો. તેમની ઘણી સારી નોકરી બદલ તેમના પુત્ર ભોળાનાથને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક ગામ પણ તેજ વખતે વંશપરંપરા ધનામમાં આપવામાં આવ્યું. આ ઉત્સવનિમિત્ત તેમણે એક નાલ જમાડી તથા શાહીબાગમાં અંગ્રેજ લોકોને એક ખાણું આપ્યું. વળી રાધનપુરના નવાખ સાહેબ જોરાવર ખાનજીએ ધનોરા ગામ ધનામ આપ્યું હતું.

સારાભાઈ શિવશક્તિને માનતા હતા, પણ દક્ષિણુમાર્ગી હતા. એમને કવિતા તથા ગાયનનો શોક સારો હતો. કવિતા કરી પણ સકતા હતા. એમણે પ્રથમ લગ્ન કર્યું હતું તે સ્ત્રી પોતાની યુવાવસ્થામાં ગુજરવાથી અને તેને પેટે કાંઈ ફરજદ ન હોવાથી તેમણે બીજું લગ્ન કર્યું સારપછી તેમને એ સંતાન થયાં—એક પુત્ર, ભોળાનાથ, અને બીજી પુત્રી, બહેનજીબા. એ કુળનું ગોત્ર કાશ્યપ, શાખા માધ્યન્દિની, અને અવટંક દિવટિયા છે.

કુટુંબની સ્થિતિ કૃપાશંકરના વખત સુધી સારી રહી. કહેછેકે કૃપાશંકર પાલખીનશીન હતા. તેમના મરણ પછી દ્રવ્યનો સંક્રાંચ ઘણો હતો. લગ્નાદિક પ્રસ્તુત ઘણી સુસ્કિલીથી કરેલાં એમ આપાભાઈ તથા સારાભાઈના કાગળો વાંચવાથી જણાયછે. એવી દુઃખી અવસ્થા છતાં આપાભાઈ તથા સારાભાઈ બંને ઘણા ઉદ્યોગી હતા. પોતાની વિદ્યાના બળથી રાજ્યકાર્યમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારીને સંસારી હાલત પણ સુધારી. સારાભાઈએ ફારસીનો અભ્યાસ પોતાના પિતા આપાભાઈ પાસે કર્યો તથા આખું ન્દજીને લાં જઈને પણ શીખતા. પૈસાની તંગી હતી તે વખતમાં બધરાં

* આ શબ્દો સારાભાઈના પોતાના છે તે ભોળાનાથે લખેલા સારાભાઈના જીવનચરિતમાંથી ઉતાર્યા છે.

† મથુરાના તીર્થગોરના ચોપડામાં સારાભાઈએ લેખ કરી આપ્યો છે તેમાં અટકને માટે લખ્યું છે કે, “અવટંક ગલેચા, પંક્તિ લાંગણુદીવા, મશહૂર દિવટિયા.”

ધરતું બધું કામ કરતાં; કેટલોક અભ્યાસ મૌલવી જાલિલુદ્દીન પાસે કર્યો હતો તથા અબદુલ રજકને ત્યાં ભણવા જતા.

તેમનો વિદ્યા ઉપર લક્ષ વખાણવા લાયક હતો. દ્રવ્યના સંક્રમણને લીધે આખુન્દજીને પગાર આપવાની શક્તિ નહિ તેથી પગારને બદલે કુવામાંથી પાણીની ડોળો કાઢીને ભણ્યા હતા. દરરોજ સો સો ડોળો કાઢવી પડતી. આટલી મુસીબત ભોગવીને વિદ્યા ભણ્યા. વિદ્યાની કિંમત એટલી જાણતા કે—“ ગમે તેવી દુઃખી અવસ્થા હોય તો પણ વિદ્યા સંપાદન કરવામાં અનાદર કરવો નહિ.” એમ નિત્ય ઉપદેશ કરતા.

એમના પિતા આપાભાઈ પણ ફારસીમાં ધણીજ કાબિલ હતા. ફારસીમાં શૈર એટલે કવિતા ધણીજ ઉત્કૃષ્ટ કરતા હતા. ફારસી ભાષા નરસિંહદાસના વખતથી કુટુંબમાં દાખલ થયેલી જણાય છે. કૃપાશંકર મહેતા પણ ફારસીમાં ધણા નિપુણ હતા. એ વાત તે સર્વેના લખેલા ફારસી કાગળોથી સ્પષ્ટ જણાય છે. સારાભાઈએ વડોદરા રૈસિડેન્સીમાં નોકર રહ્યા પછી અંગ્રેજીમાં મ્હોટી ઉમરે અભ્યાસ કર્યો તે એટલે સુધી કે યુરોપિયન સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરતા, તથા તેમની અંગ્રેજી ચિકિત્સા પોતે કોઇની મદદ વિના વાંચી સકતા. લખવાનો અભ્યાસ નહોતો તેથી રૈસિડેન્ટ સાહેબની ચિકિત્સાનો જવાબ ફારસીમાં તથા ઉરદુમાં લખતા. રૈસિડેન્ટ જેમ્સ બુધલિયમ્સને ફારસી આવડતું અને તેના એસિસ્ટન્ટને ઉરદુ આવડતું. સારાભાઈ અંગ્રેજીમાં પોતે બોલીને કાગળ કે ચિઠ્ઠી લખાવી સકતા. ઉત્તમ પ્રકારનું અંગ્રેજી નહિ પણ સાદું તથા વગર ચૂકનું અને સમગ્રી સકાય એવું બોલતા. પેનશન લીધા પછી સંસ્કૃત પુસ્તક વાંચવાનો તથા શાસ્ત્રી પાસે વ્યાવવાનો મહાવરો રાખ્યાથી સંસ્કૃતમાં પોતાનો પ્રવેશ ઠીક હતો. બ્રિજ ભાષા ધણી સારી આવડતી. તેમણે છેક ઉત્તરાવસ્થામાં બ્રિજ ભાષામાં ઈશ્વરની ભક્તિ તથા વૈરાગ્યપરત્વે પદ કર્યો છે. આશરે એક હજાર પદ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો; તે ધણો ખરો પૂરો થયો હતો.

આવા પ્રતિષ્ઠિત તથા સંસ્કારી પિતાપિતામહાદિક પૂર્વજોના વંશમાં જોવાનાથનો જન્મ થયો.

પ્રકરણ ૩ જી.

જન્મ, કેળવણી વગેરે.

*ભોજાનાથનો જન્મ વડોદરામાં લીમડાપોળમાં એમના પિતાના ધરમાં સંવત ૧૮૭૮ ના શ્રાવણ માસના શુક્લ પક્ષની પાંચમને દિવસે એટલે ઈસવી સન ૧૮૨૩ ના જુલાઈ મહિનાની તારીખ ૨૨ મીએ થયો હતો. સારાભાઈની સર્વ વાતે તે વખતે ચઢતી હતી. અને ખીજ વારના લગ્ન પછી પ્રથમ પુત્ર થયાથી ભોજાનાથના જન્મનો દિવસ એટલો ઉમંગનો મનાયો કે એમની જન્મગાંઠને દિવસે સારાભાઈ એક નાલ જમાડતા. ભોજાનાથને સર્વ સંસ્કાર યથાશાસ્ત્ર થયા હતા. પ્રથમ ચૌલ, પછી સંવત ૧૮૮૭ માં ઉપનયન અને સંવત ૧૮૮૯ માં વડોદરાના મુનશી લક્ષ્મણરાયની પૌત્રી શિવકાશી સાથે લગ્ન થયું. મુનશી લક્ષ્મણરાય મૂળ અમદાવાદના હતા. (તેમના વંશજો પણ અમદાવાદમાં જ લગ્ન વગેરે કરેછે.) પણ મુનશીગિરી મળ્યાને લીધે વડોદરે રહેતા. ભોજાનાથનું લગ્ન અમદાવાદમાં થયું હતું. સારાભાઈ જૂના વિચારના માણસ, અને તેમને નવી સંપત્તિ મળેલી, તેમાં વળી ભોજાનાથ તેમના એક જ પુત્ર, એટલે તેમના લગ્ન વખતે લખલૂટ ખર્ચ કર્યું હતું. ભોજાનાથને છ પુત્ર અને ચાર પુત્રીઓ થઈ, તેમાંથી હાલ ત્રણ પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હયાત છે. બે પુત્રીઓ ત્રણ ચાર વર્ષની વયે ગુજરી હતી. અને ચોથો પુત્ર એક વર્ષની ઉમરે ગત થયો હતો. પણ ખીજ પુત્રનું મરણ યુવાવસ્થામાં એટલે સત્તાવીસ વર્ષે થયું હતું. તથા જ્યેષ્ઠ પુત્રે પિસતાળીસ વર્ષની વયે દેહલાગ કર્યો. ભોજાનાથની સ્ત્રી સંવત ૧૯૨૨ ના ફાગણ વદ ૬ ને દિવસે લાંબો મંદવાડ ભોગવી મરણ પામી. આ વખતે ભોજાનાથની ઉમર ૪૩ વર્ષની હતી. એ ઉમરે સ્ત્રી ગુજરે તો આપણા લોક ખીજું લગ્ન કરતાં ધણું કરીને અચકાતા નથી. પરંતુ ભોજાનાથે તે વિશે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે ફરી લગ્ન કરવું નહિ. તેમના મિત્રોએ તેમને ધણું સમજાવ્યા છતાં પોતાના નિશ્ચયથી બિલકુલ ચલિત થયા નહિ. સાર પછી એમના પુત્ર પુત્રીઓને ધણાં સંતાન થયાં અને તે સંતાનમાંથી પણ કેટલાંકને પુત્ર પુત્રીઓ થયાથી તેમના કુટુંબનો વિસ્તાર ધણો મહોટો થયો, તે જોઈ એમને ધણો આનંદ થતો.

ભોજાનાથને કેળવણી લેવાના વખતમાં સરકારી નિશાળો અંગ્રેજી કે ગુજરાતી અમદાવાદમાં બિલકુલ હતી નહિ. પણ એક ખાનગી અંગ્રેજી નિશાળ કોઈએક યુરોપિયન ગૃહસ્થ ચલાવતો તેમાં એમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ

* ભોજાનાથનું રાશિનામ પ્રસાદશંકર હતું.

કર્મો હતો, તેમજ પોતાના પિતા પાસે અંગ્રેજી વ્યાકરણ શિખ્યા હતાં. ખાનગી નિશાળ એટલે શિખવવાની પદ્ધતિ બહુ સારી નહિ હોય, તોપણ એમણે અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચવાનો અભ્યાસ સારો રાખેલો તેથી અને અંગ્રેજોનો સહવાસ ધણો હોવાને લીધે અંગ્રેજી બરોબર જાણુતા હતા. સ્ટેજ જિન્હાદોષને લીધે જેમ ખીજું બોલતાં અચકાતા તેમજ અંગ્રેજી બોલતાં પણ અચકાતા પરંતુ લખાણ શુદ્ધ અને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે કરતા. કેટલીક વાર એટલું સરળ અને શુદ્ધ અંગ્રેજી લખતા કે નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિખેલાને પણ આશ્ચર્ય લાગતું.

ગુજરાતી તો સ્વભાષા એટલે બરોબર આવડેજ પરંતુ તે ભાષાનું જ્ઞાન પોતે વધાર્યું. અને ભાષામાં સર્વ વાતે નિપુણતા મેળવી તે પોતાની મહેનતથી અને સંસ્કૃત તથા ફારસીના જ્ઞાનને લીધે. વૈદિક તથા શાસ્ત્રી પાસેથી સંસ્કૃત શિખેલા અને વાંચવાનો મહાવરો ધણો રાખેલો તેથી પુરાણ વગેરે પુસ્તકો અને વેદની ટીકા ધ્યાદિ સારી રીતે સમજી સકતા હતા. ઋક્સંહિતા ઘણી ખરી મહોએ હતી. કાવ્ય, નાટક વગેરે પણ જ્ઞેયાં હતાં. સર્વ કરતાં ફારસીમાં ઘણી પ્રવીણતા હતી. તેની સાથે અરબીનું પણ થોડુંક જ્ઞાન હતું. પોતાના પિતાને ઉત્તમ ફારસી આવડતું તેથી પ્રથમ એમણે તેમની પાસેજ અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તે વખતે રા. રા. રણછોડલાલ છોટાલાલ સારાભાઈની પાસે ફારસી શીખતા હતા. રણછોડલાલના પિતાને તથા ભોળાનાથના પિતાને મૈત્રી હોવાને લીધે રણછોડલાલ ભોળાનાથના સહાધ્યાયી થયા હતા. સારથી એ બે બાળ-મિત્રો વચ્ચે સ્નેહ થયો તે છેક ભોળાનાથના મરણપર્યંત બંને વચ્ચે ગાઠ મૈત્રી રહી. પિતા પાસે ફારસી શરૂ કર્યા પછી મુનશી જલિલુડ્દીન પાસે બરોબર અભ્યાસ કર્યો; તેથી એમને ફારસી ભાષાનું જ્ઞાન ધણું ઉત્તમ થયું. આ જમાનામાં એમના જેટલું ફારસી જાણનાર એમની વયના ગુજરાતમાં બહુ થોડાજ હશે. હમેશ જે જે કાર્ય થાય તેની નોંધ રાખતા તે નોંધ કેટલાંક વર્ષ સુધી ફારસીમાંજ લખતા. વડોદરામાં જન્મ થયેલો અને પ્રથમનાં આઠ-વર્ષ લાંબ ગાળ્યાને લીધે મરાઠી ભાષાનું પણ જ્ઞાન સારું હતું. શુદ્ધ મરાઠી બોલી સકતા અને શુદ્ધ મરાઠી મોડી લિપિમાં ત્વરાથી લખી અને વાંચી સકતા.

ગુરુશિક્ષા તો ઉપર પ્રમાણે હતી. પરંતુ પોતાના તીવ્રબુદ્ધિબળથી તથા અધ્યયનના નિરંતર પ્રયાસને લીધે એમનું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન પરિપક્વ દશાએ પહોંચ્યું હતું; અને જિયા પ્રકારની કેળવણીથી મનને જે બરેબરો સંસ્કાર મળે છે તે એમણે મેળવ્યો હતો એ વાત આગળના પ્રકરણના અવલોકનથી સ્પષ્ટ થશે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સરકારી નોકરી.

ભોળાનાથે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થતા પહેલાં બે માસ સુધી અમદાવાદમાં દિવાની અદાલતમાં ઉમેદવાર તરીકે કામ કર્યું હતું. તે પછી અમદાવાદમાં કાયદાની પરીક્ષા આપી તેમાં પાસ થયા. પાછળથી મુંબાઈમાં મુનસફની પરીક્ષા આપી હતી, તેમાં પણ પાસ થયા હતા. અમદાવાદ અથવા ઘોઘા બ્યાં એમને પસંદ હોય લાં જય એવો ઠરાવ થયાથી, અમદાવાદના મુનસફની જગા સ્વીકારી. ૧૮૪૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી તારીખે આ પ્રથમ નોકરી શરૂ થઈ. પોતાના પિતાને પુષ્કળ સંપત્તિ હોવા છતાં એમણે નોકરી કરવાનું ધાર્યું એ તે સમયના અને હાલના ધનવાન લોકથી વિરુદ્ધઆચાર હતો. એમના પિતાએ એમને નોકરીમાં દાખલ કર્યાં તે રાજદરબારી બાબતમાં પ્રવીણતાની પ્રાપ્તિ થાય એ ઉદ્દેશથી. થોડી મુદત સુધી અમદાવાદમાં નોકરી કર્યાં પછી એમની બદલી કપડવણુ થઈ અને લાંથી ઉમરેઠના મુનસફની જગા ઉપર ગયા. ઉમરેઠમાં કેટલાક માસ રહ્યા પછી ખેડમાં મુનસફ થયા. લાં સન ૧૮૬૩-૬૪ સુધી રહ્યા તેટલા વખતમાં એમણે સરકારની નોકરી બહુજ ઉત્સાહથી અને એકનિષ્ઠાથી કરી. નોકરીની દરમિયાન મુનસફની પરીક્ષા લેવાને મુંબાઈમાં પરીક્ષક તરીકે એમને એકાદ બે વાર ઠરાવ્યા હતા. તે વખતના અંગ્રેજ અધિકારિયોની એમના પર બહુ મહેરબાની હતી. તેમની પાસેથી ધણું સારાં સારાં સર્ટિફિકેટો મેળવ્યાં છે. અંગ્રેજ અધિકારિયો પણ તેમને યોગ્ય માન આપતા, એટલે એક સરકારી નોકર તરીકેજ નહિ પણ સદ્ગૃહસ્થ મિત્ર તરીકે ગણતા. તે સમયે તેમને અંગ્રેજ ગૃહસ્થોનો સહવાસ પણ ધણો હતો એમ એમના રોજ કામ ઉપરથી જણાય છે. થોડા વખત સુધી ભરૂચમાં પણ નોકરી કરી હતી. પણ ભરૂચમાં એમની તબિયત બહુજ નાદુરસ્ત રહેવાથી પાછી ખેડે બદલી થઈ. તે વખતે એમને મુનસફથી ચઢતી સદર અમીનની જગા મળી. ખેડેથી સન ૧૮૬૩-૬૪ માં અમદાવાદ બદલી થઈ. અને સન ૧૮૬૫-૬૬ માં સુરતમાં પ્રિન્સિપલ સદર અમીનની જગા મળી. લાં ચાર વર્ષ રહ્યા તે સમયમાં એમની સ્ત્રીનું મરણુ નીપજ્યું. ચાર પછી ૧૮૬૯ ના જાન્યુઆરી માસમાં

થાણે બદલી થઈ. સાં મરાઠી ભાષાનો વહીવટ હતો તોપણ એમણે પોતાની હમેશની સરળતાથી ન્યાયનું કામ ચલાવ્યું. કારણકે એ ભાષાનું જ્ઞાન એમને પહેલેથીજ હતું. થાણે એમની બદલી થઈ તે સાંભળી સાંના વકીલ કારકુનો વગેરે લોક વિચારમાં પણ કે એ ગુજરાતી ગૃહસ્થ છે તેમને દક્ષિણમાં કેમ ઠીક પડશે. પણ સાં એમણે કામ આરંભ્યા પછી લોકોએ જાણ્યું કે એમને મોડી સુદ્ધાં આવડે છે ત્યારે સર્વને આશ્ચર્યની સાથે સંતોષ થયો. થાણામાં પાંચ મહિના રહ્યા તે સમયમાં મે માસની રમને પ્રસંગે તેમણે અંગ્રાજ તથા આણુની મુસાફરી કરી અને રજા પૂરી થયે થાણે પાછા ગયા. એવામાં અચાનક એમના ખીજા પુત્ર આપારાવનું સત્તાવીસ વર્ષની ઉમરે મૃત્યુ થયું. આ મહાબેદકારક યનાવથી તેમનું ચિત્ત નોકરી ઉપરથી ઊઠી ગયું. પણ ખિલકુલ નોકરી છોડી દઈશ તો ચિત્તને વધારે ખેદ થશે એમ ધારીને એમણે નોકરી કરવાનો ઇરાદો કાયમ રાખ્યો, પણ અમદાવાદની પાસેની જગા. માં બદલી થાય તો નોકરીમાં રહેવું, નહિ તો પેનશન લેવું, એવો નિશ્ચય કર્યો. અને તેથી સરકાર પાસે ખેડા જિલ્લામાં બદલી માગી. તે સમયના અંગ્રેજ અધિકારિયો મહોટા દિલના અને સામા માણસની સ્થિતિ ઉપર યોગ્ય લક્ષ આપીને કામ કરનારા હોવાને લીધે એમની બદલી ખેડે કરી. સાં એમણે સન ૧૮૭૪ ના ઓક્ટોબર સુધી નોકરી કરી અને તેજ માસમાં પેનશન લીધું. ભુજની દિવાનગિરી સ્વીકારવા સારું બે ત્રણ વાર રાવ સાહેબ તરફથી માણસો આવી ભોળાનાથને પૂછી ગયાં હતાં; પણ એ વાત એમને અસ્વિકાર હતી. રાજખટપટની વાતને એમના સ્વચ્છ દૃઢ્યમાં અવકાશ મળ્યો નહિ. કારણ કે પેનશન લેતા પહેલાં ધણુ લાંબા સમયથી સરકારી નોકરીમાંથી જેમ અને તેમ જલદી મુક્ત થઈ ફક્ત સાર્વજનિક લાભનાં કાર્યમાં પોતાનો સમય રોકવાની એમને ઇચ્છા થઈ હતી. સરકારી નોકરી છોડ્યા પછી દેશી અમલદારોએ દેશી સંસ્થાનમાં જવાનાં ફાંફાં મારવાં અથવા જનું એ એમના વિચારવિરુદ્ધ હતું. કારણ કે પેનશન લીધા પછી મનુષ્યને જે ફરજો બજાવવાને વધારે સુલભતા થાયછે તે ફરજો તે બરાબર સમજ્યા હતા; અને તેને અનુસરીને પોતે વર્તન કરી એમની પછીના પેનશનરોને સારું એક અનુકરણીય દૃષ્ટાંત આપ્યું.

જે જે સ્થળે એ નોકરીને સમજે ગયેલા તે તે સ્થળે સરકારી નોકરી શિવાય લોકોપયોગી કામમાં એમણે લક્ષ બહુ આપ્યું હતું. નિશાળ, લાયબ્રેરી. ધર્મશાળા વગેરે સ્થપાવવામાં ભોળાનાથ તન મન અને ધનથી મદદ કરતા. તેમજ ગરીબ લોકોને અન્ન અને વસ્ત્ર આપી તેમનાં દુઃખનું નિવારણ કરતા.

વળી પોતાના નત્ર અને માયાળુ સ્વભાવને લીધે સર્વ જગ્યાના સરકારી તથા ખાનગી લોકોની એમણે એટલી બધી પ્રીતિ મેળવી હતી કે તેટલી પ્રીતિ મેળવી હોય એવા અધિકારીનો ખીજો દાખલો હજી સુધી જોવામાં આવતો નથી. કપડવણુજ, ઉમરેક અને ભરચમાં એમણે બહુ થોડી મુદત નોકરી કરેલી તેમ છતાં લાંબા લોકોની પણ એમના ઉપર ઘણી ચાલના હતી. થાણા જેવી દૂર જગ્યાના લોકો પણ એમના ટુંકી મુદતના સહવાસથી પ્રસન્ન થઈ ગયા હતા. ખેડમાં એમણે બધું મળીને બાવીસ વર્ષ નોકરી કરી તેથી લાંબા લોકોને સહવાસનો સ્નેહ તો હોયજ. પણ તે વર્ષોમાં એમણે લોકોપયોગી કૃત્યો બહુજ કર્યાં હતાં તેથી લોકો તેમને ઘણીજ પ્રીતિથી જોતા હતા. લુઆ, કપટી લોકોને દંડ દીધેલા તે છતાં તે લોકો પણ એમની નિંદા ન કરતાં વખાણુ કરતા. એ ઉપરથી જોવાનું છે કે જે યોગ્ય ધનસાક્ષ આપે, પ્રમાણિકપણે રહે, અને સ્વચ્છ હૃદયથી સર્વને સમાન ગણે, તેને સર્વ લોક ચ્હાયછે. લોકો તરફથી જેટલી પ્રીતિ અને માન મેળવ્યાં તેટલુંજ માન સરકાર તરફથી એમને મળ્યું. અધિકાર છોડ્યા પછી પણ સરકારે દરબાર ભરી રાવબાહાદુરનો ખિતાબ તથા તેજ વખતે એક દુશાલાના ખિલતની બક્ષીસ કરી હતી. દરબારમાં કલેક્ટર મી. ખોરોડેલ અને જજ મી. ન્યૂનહમે જે બાપણો કર્યાં હતાં તે ઉપરથી સાક્ષ સમગ્રાય છે કે અંગ્રેજ સરકાર એમના પ્રમાણિકપણાથી, ન્યાયથી, અને કાબેલિયતથી ખરેખર સંતુષ્ટ થયા હતા. તે પછી પણ એમને દક્ષિણના ખીજા વર્ગના સરદારમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. ગુજરાતમાં આવા સરદારોના વર્ગ છેજ નહિ, અને દક્ષિણના સરદારના વર્ગમાં સરકારે એમના શિવાય ખીજા કોઈ ગુજરાતી ગૃહસ્થને હજી સુધી દાખલ કર્યો નથી. બ્યારે નામદાર 'પ્રિન્સ ઝૉક્સ વેલ્સ' હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા સારે સરકાર તરફથી એમને મુંબાઈ જવાનું ખાસ ઇજન હતું. સન ૧૮૭૭ માં મહારાણીએ કેસરે હિંદનો ખિતાબ ધારણુ કર્યો તે વખતે એમનાથી દિલ્લી જવાનું ન બન્યાથી એમને અમદાવાદના દરબારમાં નામદાર વાઈસરૉય તરફથી એક સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવ્યું હતું. સાર પછી સને ૧૮૮૨ માં અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીમાં સરકાર તરફના મેમ્બર હતા. પણ એ કામ એમના ધર્મવ્યવસાયમાં ખલેલ કરશે એમ ધારી એક વર્ષ પછી રાજીનામું આપ્યું. કેળવણીખાતાની ગુજરાતી બુક કમિટીના મેમ્બર એમને સરકારે સન ૧૮૮૦ માં નીમ્યા હતા, તે મરણુપર્યંત રહ્યા. અમદાવાદ ડિરિટ્રક્ટ લોકલ બોર્ડના પણ મેમ્બર (ધનામદાર તરફથી નિમાયલા) હતા તે મરણુપર્યંત રહ્યા. આ કામ મ્યુ-

નિસિપાલિટી જેટલો વખત રોકે એવું નહોતું. સરકારી નોકરી છોડ્યા પછી, આ તરેહના સંબંધ શિવાય પણ સરકાર સાથે એમને ઘણો સંબંધ હતો. મ્હોટા મ્હોટા સાંસારિક અથવા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષયો સંબંધી પ્રશ્ન સરકાર તરફથી એમને પૂછવામાં આવતા.

આ સર્વ માન એમને સરકારી નોકરીમાં મળ્યું, પરંતુ સરકારી નોકરી-થીજ યશ મેળવવાનો લઘુ હેતુ એમના ઉદાર મનમાં કદિ નહોતો. નિરંતર વિદ્યાવલોકન કરી તથા ધર્મપરાયણ વૃત્તિ રાખી લોકોપયોગી કાર્યમાંજ પોતાનું જીવનસમર્પણ કરવું, આજ એમનો ઉદાર હેતુ હતો. વાસ્તવિક રીતે આજ કારણથી એમને ખ્યાતિ મળી. મ્હોટી પદવીની નોકરી તો ઘણાક કરેછે, પણ તેજ કારણથી તેમને સુઝ લોક કીર્તિપાત્ર ગણતા નથી, તેનાં અનેક દૃષ્ટાન્ત છે. ખરી મહત્તાનું સહ સ્વરૂપ તે કાંઈ અંગ્રેજી અથવા દેશી નોકરીના ઊંચા દર-જ્ઞ નથી, પણ નિઃસ્વાર્થ ઉદારતા, સ્વભાવનમ્રતા, ધાર્મિકવૃત્તિ, તથા લઘુ-દૃષ્ટિવાળા અસુલોક તરફની નિંદાથી અસંકુચિત સામાજિક ઉન્નતિનો સોત્સાહ યત્ન,—એજ છે. તાત્કાલિક લોકપ્રીતિથી લોભાઈને જેઓ ઉન્નતિના માર્ગમાં વિદ્ધ કરેછે, અને પોતાનાં આડંબરયુક્ત કૃત્યોથી સંતુષ્ટ થઈ આશ્રિતવર્ગની ભાટાઈથી પ્રફુલ્લ થઈ જન્મનું સાર્થક્ય તો અમેજ કર્યું એમ માનેછે, તેઓથી સુકીર્તિ તો સો ગાંઠ દૂર નાસશે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ ભવિષ્યની વિચારશીલ પ્રજાના તિરસ્કારને પાત્ર થશે.

કરણ ૫ મું.

સ્વભાવમુદ્રા તથા જાણવાલાયક ઘિના.

ભોજાનાયના શરીરનો બાંધો મજબૂત અને પુરુષને છાન્ને એવો હતો. તનદુરસ્તી પણ હમેશ ધણું કરીને સ્વસ્થ રહેતી. નિલ સહવારે ચાર* વાગ્યે ઊઠીને એ ત્રણ માઇલ સુધી પગે ચાલીને ફરવા જવાનો મહાવરો હતો. આખરના મંદવાડના દિવસ સુધી પણ પગે ચાલીને ફર્યા હતા. વાંચવા લખવાનું બધું કામ પ્હરોડિયે તથા સહવારમાં કરતા. બપોરે કચેરીનું કામ કરવામાં વખત ગાળતા. રાત્રે જલદી સુવાની ટેવ હતી, પણ સહવારમાં ઊઠવાનું જલદી થતું. અને એકંદરે પણ નિદ્રા બહુ થોડી આવતી. ઈશ્વર ઉપર ખરા અંતઃકરણની શ્રદ્ધા હતી. પૂર્વે જ્યારે મૂર્તિપૂજા કરતા ત્યારે તે પણ ખરી શ્રદ્ધાથી કરતા, અને જ્યારે વ્હેમનો પડદો ખશીને મૂર્તિ ઉપરથી આસ્થા જતી રહી ત્યારે પણ નિરાકાર ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા અને પ્રેમ રહ્યાં અને તે વિશેષ દૃઢ થયાં. મૂર્તિપૂજા કરતા તે પણ નિયમસર કરતા, અને ઈશ્વરની માનસિક ભક્તિ કરતા તે પણ અંતઃકરણથી નિયમપ્રમાણે દરરોજ કરતા. એમનામાં જેવો ભક્તિભાવ હતો તેવો હાલ બીજા યોગમાં જેવામાં આવેછે. પિતૃભક્તિ પણ વખાણવા લાયક હતી. પિતાની આજ્ઞા પાળવાને હમેશ ઉત્સુક રહેતા. તેમજ સંતાન પ્રતિ પ્રેમ પણ અનુકરણીય હતો. જેટલો પોતાનાં પુત્ર પુત્રી ઉપર પ્રેમ તેટલોજ પૌત્ર પૌત્રી ઉપર, અને તેટલોજ તેનાં પણ સંતાન ઉપર રાખતા; બદકે જે તેમના સહવાસમાં આવે તેના ઉપર પોતે ખરા દિલથી સ્નેહભાવ રાખતા; અને એમનામાં કાંઈ એવી સ્નેહાળ વૃત્તિ હતી કે તેને લીધે સામા માણસમાં પણ તેમના પ્રત્યે સ્નેહ તથા પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થતો. પોતે ધણા મ્હોટા દરજ્જાનું માન સરકાર તરફથી તથા લોકમાં પણ મેળવ્યું હતું, તેમ છતાં ગર્વનો બિલકુલ અંશ એમનામાં નહોતો. પ્હરવેશ ધણો સાદો રાખતા, અને વૃત્તિ તથા રીતભાત પણ એક સાધારણ સદ્ગૃહસ્થ જેવાં હતાં. એમની નિરભિમાન સાદી વૃત્તિ-કૃતિને લીધે ધણા રમૂજ તથા બોધદાયક પ્રસંગો કદી કદી આવતા હતા. “આપણાથી કાંઈ ચાલતા જવાય ?” એવું માનનારા જવાન શેડિયા હાલ પણ

* પૂર્વે કોઈવાર સાઢાચાર અથવા પાંચ વાગ્યે ઉઠેલા ત્યારે ‘આજ મોઢું ઉઠાયું’ એમ શેઠનિશીમાં લખેલું જણાયછે.

હશે. ગર્ભશ્રીમંત એકજ પુત્ર હોવા છતાં આવા શેઠિયાથી તદન ઉલટી રી-
તિના ભોળાનાથ હતા, અને તેપ્રમાણે નિલ પગે ચાલવાની કસરત નિંદગી-
નો ધણો ભાગ રાખી રહ્યા હતા. અમદાવાદમાં કેટલાક દિવસ આ પ્રમાણે
શિયાળાના સહવારમાં રોજ પગે ચાલી સાધારણ દૂધવાળાને સાંથી ધારોણુ દૂધ
પીવાનું પેનશન લીધા પછી રાખ્યું હતું. એક વખતે દૂધ આપતાં આપતાં દૂધ-
વાળી ડાશીએ આ સાદા પોશાકના, નોકર વગેરેના આડંબર વિનાના, પદગા-
મીને પૂછ્યું “ડોહા! બંધાણુ બંધાણુ રાખોછો કે? રોજ દૂધ પીવા આવોછો?”
આ રમૂજ પ્રસંગ પોતાની આસપાસનાને કહીને ભોળાનાથને ખૂબ આનંદ
થતો. તે દિવસ પછી તે ઠેકાણેથી દૂધ પીવું છોડી દીધું. ગરીબ તથા તવંગર,
વૃદ્ધ તથા બાળક સર્વની સાથે સમાન રીતે ખોલતા. વળી દયાનો ગુણ, જે
સર્વ મહાન્ પુરુષોમાં હોવો જોઈએ તે એમનામાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત હતો.
એમના દિલની મહોટાઈ સ્તુલ હતી. પૈસો આપવામાં અને ખીજના વિશે કાંઈ
પણ વિચાર કરવામાં ઉદારતા ધણી વાપરતા. રા. મહીપતરામના ઈંગ્લાંડના
પ્રવાસને સંબંધે નાલમાં તકરાર ચાલતી હતી તેવામાં સામા પક્ષમાંના એક પુરુ-
ષને નોકરી અપાવવાની અથવા તેમાં વૃદ્ધિ કરવાની ભલામણનો પત્ર એમણે
કોઈ અધિકારી ઉપર લખી આપ્યાનું દૃષ્ટાંત એમની ઉદાર બુદ્ધિને પ્રકાશમાં
આણવાને અપર્યાપ્ત નથી. કોઈ આદમી જુકું બોલેછે એવું એમના મનમાં
પણ ક્વચિતજ આવતું, અને પરનિદાનો એમણે બિલકુલ ત્યાગ કર્યો હતો.
એટલે હમેશ ઉદાર વૃત્તિથી હરેક વાત સારા રૂપમાંજ એમની નજર આગળ
આવતી. પોતાના પુત્રાદિકને અનેકવાર વાતચીતમાંજ ઉપદેશ કરતા. અને તે
સમે બોધદાયક ક્ષારસી શેરો અથવા સંસ્કૃત શ્લોક ખોલીને તથા દૃષ્ટાંતરૂપ
ટૂંકી વાતો કરીને પોતાના ઉપદેશ બલવત્તર કરતા.

લોકનિર્ભરિતા (Moral Courage) એમનામાં પુષ્કળ હતી. નાલની
કેટલીક નિરર્થક રીતભાત ફેરવવામાં એમણે એ હિંમત વાપરેલી જણાય છે.
ઉપર કહેલા સર્વ ગુણ-ભક્તિ પ્રેમ, દયા, ઉદારતા, અને હિંમતનાં કેટલાંક
દૃષ્ટાંત નીચેની હકીકતો ઉપરથી જણાશે. આ સર્વ મહાન્ ગુણોને લીધેજ
એ મહાપુરૂષની પંક્તિમાં ગણાયા, અને સર્વ લોકોની પ્રીતિ મેળવી તથા વિ-
શાળ ખ્યાતિ પામ્યા.

મૂર્તિપૂજા ઉપર જે કાળમાં એમને શ્રદ્ધા હતી તે કાળમાં તેના નિયમ
સંપૂર્ણ રીતે પાળતા. તે કાળમાં જે તરેહની ભક્તિ એ કરતા તે યથાર્થ માનીને
કરતા. આલણોને દાન પણ બહોળે હાથે કરેલાં. સાર પછી બુદ્ધિ સંસ્કાર પામ્યાને

શીઘ્રે જ્ઞેમ અને ખીજી અજ્ઞાન ભરેલી ક્રિયા ઉપરથી શ્રદ્ધા જઈને સત્ય નિરાકાર ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા એડી, તેની સાથે એમના મનને એવું પણ ઉદ્દ્યોગન થયું કે આ દેશના લોકની ધાર્મિક સ્થિતિ સુધરવી જોઈએ; અને એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને એમણે સન ૧૮૭૧ ના ડિસેમ્બર માસની ૧૭ મી તારીખે રા. બા. મહીપતરામ રૂપરામ વગેરે સન્મિત્રોની મદદથી પ્રાર્થનાસમાજ નામની મંડળી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ભારે માંદગીમાંથી બચવાની ખબર આવી તે દિવસે સ્થાપી. પેનશન લીધા પછી જિંદગીનો ઘણો ભાગ એ સમાજની વૃદ્ધિ કરવામાં એમણે ગાળ્યો હતો. એ ઉપરથી સહજ જણાય છે કે એમનામાં ઈશ્વર ઉપર ભક્તિભાવ અગાધ અને સંપૂર્ણ હતો. એમનામાં દયાનો ગુણ પણ વ્યાપ્ત હતો તે એમણે જે જે ન્હાનાં મ્હોટાં પરોપકારનાં કાર્ય કર્યાં છે તે ઉપરથી જણાય છે. કેટલાક ગરીબ છોકરાઓને નિશાળમાં ભણવાને પૈસાની તથા પુસ્તકની મદદ કરતા. તેમજ અનેક અપંગ માણસોએ એમની દયાનો લાભ લીધો હતો. ખેડામાં જ્યારે નોકરી ઉપર હતા ત્યારે એક વખત ખેડેથી મેહમદવાદ બળદની ગાડીમાં આવતા હતા. તેમની સાથે એક ન્હાનો રજપૂતનો છોકરો જે આશરે ૧૮ વર્ષની ઉમરનો હતો તે કચેરીમાં પટામાં નોકર હોવાને લીધે એમની સાથે તે દિવસે આવ્યો હતો પણ છ સાત માહલ ગાડીની સાથે નહિ ચાલીસકે એમ ધારીને એમણે દયાભાવથી એ સિપાઈને પોતાની સાથે ગાડીમાં બેસાડ્યો. આ નિરભિમાનવૃત્તિના જ્વલંત દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી માલુમ પડશે કે દયા આવે તે વખતે એમના મનમાં ખીજે કોઇ પણ ભાવ રહી સકતો નહિ, કે જે દયાનું કૃલ કરતાં એમને અટકાવે.

સન ૧૮૬૬ ના માર્ચ માસની તા. ૭ મીએ એમની સ્ત્રીનું આશરે ૪૩ વર્ષની ઉમરે મરણ થયું. આ સમયે એમને પાંચ પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હતાં, તેથી પોતે ધૈર્યથી ચિત્તનું સમાધાન કરી પોતાને ઉદ્યોગે લાગ્યા. હિંદુલોકના રિવાજપ્રમાણે સારો હોદ્દેદાર અથવા પૈસાદાર પુરુષ આવે પ્રસંગે ગમે તેટલી ઉમરે પણ પરણે છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓનાથને ખીજી વારનું લગ્ન કરવાને એમના મિત્રોમાંથી જે ડાહ્યા સમજી પુરુષોમાં ગણાતા હશે તેમણે પણ સારી પેઠે આગ્રહ કર્યો હતો. પણ એ આગ્રહને બિલકુલ ન ગણુકારતાં એમણે દૃઢ નિશ્ચયથી એ વાતનો અનાદર કર્યો. અને ઈશ્વરકૃપાથી એ નિશ્ચય એમના મરણપર્યંત કાયમ રહ્યો અને સુખી થયા. વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા ખીજી રીતે પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં એટલે એકાદ બે કરતાં વધારે સંતાન હોવા છતાં પુરુષ દ્વિતી લગ્ન કરે એ નિંદા છે એમ એમનો મત હતો. હિંદુઓએ હાલના સમયમાં ચાળીસ

વર્ષની ઉંમર પછી ફરીથી લગ્ન ના કરવું જોઈએ એવો અભિપ્રાય એમણે બાંધ્યો હતો. વૃદ્ધ પુરુષો લગ્ન કરે છે તે કેવળ મૂર્ખાઈ કરે છે, એમ માનતા, અને તે વિશે એવા દાખલા થયા હશે તે વખતે એ રિવાજના નુકસાન વિશે કહેતા, તથા તેની નોંધ પણ રાખી છે.

એક સ્થળે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

“Another injurious custom is that an old man of fifty or sixty marries a girl of eight or ten. This is shocking and pernicious in the extreme. These people are no doubt committing the sin of casting the poor girls into deep pits of permanent misery.”

પોતાની પત્નીના મરણ પહેલાંનાં પાંચ સાત વર્ષો એમણે બહુજ આનંદમાં ગાળ્યાં હતાં. ખેડમાં નોકરી હોવાને લીધે હર રવિવારે અમદાવાદ આવી પોતાના કુટુંબનાં સર્વ માણસોને મળતા. એમના પિતાની પાસેથી એમણે ગાયનનો શૌક લીધો હતો. અને પોતાના પુત્રોમાં પણ એ રસિક વિદ્યાનો શૌક સારીપેટે હોવાને લીધે, ગાયનથી જો બેહદ આનંદ થાય છે એવો તેમણે સંપૂર્ણ અનુભવ કર્યો હતો. પૂર્વે દર અઠવાડીએ અમદાવાદમાં આવીને ગાયન સાંભળતા, અને જો સ્થળે પોતે નોકરી નિમિત્તે રહેતા, ત્યાં પણ પોતાની ગાનકળાની કદર થશે એમ સમજી અનેક ગવૈયા એમની પાસે ધણું પ્રસંગે જતા. તેમનું ગાયન સાંભળી તેમની કળાનું તોલન કરી તેમને યથોચિત સંતોષ આપતા. અને સારા ગાનથી ખરું શ્રુતિસુખ અનુભવતા. ગાયનનો એટલો બધો શૌક હોવા છતાં એમણે આશરે ત્રીસ વર્ષથી વેશ્યાનો નાચ જોવા છોડી દીધો હતો. અને અનતાસુધી નાચની મિજલસમાં શામિલ થતા નહિ. કેાઇ વાર રાજદરબાર જેવી જગાએ સપડાઈ ગયાને લીધે બેસવું પડે તો તે પણ બહુજ લાચારીથી તથા નાપુશીથી બેસતા, પણ નાચમાં ના બેસવું એવો નિશ્ચય કર્યા પછી એવું બે ત્રણ વારજ બન્યું હશે; કારણ કે એમના સર્વ મિત્રો જાણતા કે વેશ્યાના નાચની મિજલસમાં એ નહિ આવે તેથી એમને કેાઇ આગ્રહ કરતાજ નહિ; અને જોમને ઘેર લગ્ન વગેરે પ્રસંગે ભોગાનાચ જતા તેમને ત્યાં નાચ શરૂ થતા પહેલાં જઈ આવતા.

એમની પત્નીના મરણ પછી થોડી મુદતમાં એમને લોકનિર્ભરતા બતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો. સન ૧૮૬૦ માં રા. બા. મહીપતરામ રૂપરામ ઇંગ્લાંડ ગયા હતા ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી અમદાવાદમાં રહ્યા. ચારપંચી બે ત્રણ વર્ષે નાચમાં એ વિશે તકરાર પડી. વિદ્યાયત જવાથી વટલાય અને

શાસ્ત્રનો એ માટે પ્રતિબંધ છે વગેરે લૌકિક વાતો સર્વ જાણે છે અને એ વાતથી નાલ્યમાં એ વિશે ચર્ચા થવા લાગી. તેમ છતાં એમને ઉધાડી રીતે નાલ્યખંદાર મૂકેલા નહિં પણ નાલ્યના લોકોને એમને નાલ્યખંદાર મૂકવાની ઇચ્છા ખરી. આ સમયે ભોજાનાથ સુરતમાં નોકરીને સખએ રહેતા હતા. રા. બા. મહીપતરામ પણ સુરતના રઈસ; તેથી એમણે રા. બા. નંદશંકર તુળજશંકર વગેરે સ્નાંતા કેટલાક મિત્રોની મદદથી રા. મહીપતરામને પોતાની અને બીજા મિત્રોની સાથે જમાવ્યા. આ બનાવથી એમને સર્વને નાલ્યખંદાર મૂક્યા. એટલે અમદાવાદની નાલ્યે પણ તેમને નાલ્યખંદાર કર્યા. આ વખતે ભોજાનાથે શાસ્ત્રીઓની સલાહો કરી શાસ્ત્રાર્થ કઠાવ્યા. તેમજ શાસ્ત્રાર્થ સમ-જાવવાને સ્વમુદ્દિબળથી સલનિરૂપણ, સલવિવેક અને નાગરમિત્ર નામના ઘણા જબલ્યમાન અને સખળ નિબંધ લખી તેમાં બહુજ તારીફલાયક ન્યાય-નિયમથી પોતાનો પક્ષ સ્થાપવા દલીલો બતાવી. પણ બિશુક બ્રાહ્મણોએ લોભ અને અજ્ઞાનને લીધે તથા નાગર ગૃહસ્થોએ બહુધા ઈર્ષ્યા અને મમતને લીધે સલાસલ ન તપાસતાં શાસ્ત્રાર્થ સ્વીકાર્યો નહિં. આથી બિવ્રકુલ ન ગભરાતાં ભોજાનાથે પોતાની હિમ્મતથી આખો સલ પક્ષ ટકાવી રાખ્યો. આ સંબંધે એમણે પૈસાનો ખર્ચ પણ પુષ્કળ કર્યો હતો. એ તકરાર સાત વર્ષ સુધી રહી, અને આખરે સન ૧૮૭૨ ના ડિસેમ્બર માસમાં ભોજાનાથનું ઘર અને એમની સાથે રહેલાં બીજાં ઘર સર્વ નાલ્યમાં શામલ થયાં. સુરતવાળા તે સુરતની ના-લ્યમાં તે પહેલાંજ શામલ થયા હતા. તે પણ સુરત અને અમદાવાદની નાગરની નાલ્યો વચ્ચે વ્યવહાર જરૂરી થયો નહિં. આ વ્યવહાર પણ ભોજાનાથની જ હિ-મ્મતથી આખરે સન ૧૮૮૧ માં જ્યારે એમના કનિષ્ઠ પુત્રનું સુરતમાં લગ્ન થયું ત્યારે સુરતમાં અને ત્યાર પછી તુરંત અમદાવાદમાં ચાલુ થયો. આ સમયે એ-મના પુત્રોની પણ હિમ્મતની એમને સારી મદદ હતી. હિંદુસ્થાનમાં નાલ્યનું બંધારણ કેવું છે, નાલ્યનું જોર કેવું છે, અને નાલ્યખંદાર રજાથી કેટલાં અને કેવાં કષ્ટ સહન કરવાં પડે છે, તે જે લોકો જાણતા નથી તેઓને એટલે અંગ્રેજ, પારસી, મુસલમાન વગેરે લોકોને આ કામમાં કેટલી બધી હિમ્મત તથા ધૈર્યનો ખપ છે તેનો વિચાર આપવો મુશ્કેલ છે. પણ નાલ્યના બંધથી જે સંપૂર્ણ રીતે વાકફ છે તેને એમ લાગ્યા વિના નહિં રહે કે સાત વર્ષ સુધી નાલ્યખંદાર રહીને આખરે તેરે વર્ષે પણ મહીપતરામના કુટુંબને નાલ્યમાં દાખલ કરાવ્યું એ કાંઈ થોડી હિમ્મતનું કામ નહોતું. એ વર્ષોમાં એમને સ્નાં મરણુ પણ થયાં અને લગ્ન પણ થયાં, ત્યારે એટલુંજ જોવું કે એ પ્રસંગોએ એમણે

કેની રીતે પોતાનાં કાર્ય સિદ્ધ કર્યા હશે. ઈશ્વરકૃપાથી એમનો ટેક છેક સુધી કાયમ રહ્યો.

એ તકરાર ચાલુ હતી તેવામાં સન ૧૮૬૯ ના જૂન મહિનાની છઠ્ઠી તારીખે સાયંકાળે એમના બીજા પુત્ર આપારાવનું આશરે સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે યુવાવસ્થામાં એકદમ મંદવાડ આવવાથી એક દિવસમાં મૃત્યુ થયું. આ વખતે બોળાનાથ થાણે નોકરી ઉપર હતા. પોતાના પુત્રને એકદમ મુઝારો થઈ આવ્યાની ખબર એમને તારથી મળી, અને તે ઉપરથી અમદાવાદ આવવાને તુરત થાણેથી નીકળી મુંબઈ આવ્યા; પણ આગગાડીનો વખત ના હોવાથી પોતાના પુત્રના મુખદર્શનાર્થે આવવાને સ્પેશિયલ ટ્રેન સારું એમણે ધણી મહેનત કરી અને હજારો રૂપિયા આપવાના કબૂલ કર્યા, પણ ચોવીસ કલાક પહેલી ખબર આપવી જોઈએ એવો ધારો હોવાને લીધે તે દહાડો મુંબઈમાં અથાગ શોકમાં અને ચિંતામાં ગાળવો પડ્યો. બીજે દિવસે રાત્રે અમદાવાદ આવ્યા, પણ પુત્ર ક્યાં? એ સમયે એમને જે નિરાશામિશ્રિત શોક થયો હશે એનું કોણ માપ કરી સકે? તારથી મંદવાડની ખબર મળી એટલે પુત્ર જીવવાની ઉમેદ તો છોડીજ હતી, પરંતુ એનું છેલ્લેવાર મુખ પણ જોઈ સકીશ એ આશાએ મુંબઈથી અમદાવાદ સુધીનો રસ્તો કાપ્યો. ચિંતાને લીધે અશ્રુપૂર્ણ આંખે આખો રસ્તો કાઢ્યો હતો, તોપણ મેઘાઝાદિત આકાશમાં ક્વચિત્ ક્ષણમાત્ર સૂર્યનું નહાતું કિરણ પ્રગટ થાય તેમ એમના ચિંતાગ્રસ્ત હૃદયમાં પુત્રમુખ જોવાની સહજ આશાનું સ્ફુરણ થઈ કાંઈક ચિત્તને સમાધાન કરતું હતું; પણ ઘેર આવીને તે આશા ભંગ પામી; કારણ જે પુત્રનું મુખ જોવાને એક ક્ષણમાં હજારો રૂપિયા ખર્ચવાનું કબૂલ્યું હતું તે પુત્રજ તો એમની પાસેથી ઈશ્વરે ક્યારનું એ પોતાની પાસે ખોલાવી લીધું હતું. આવી હૃદયવેદક વેદના કાણુ ખમી સકે? અને આવું દારુણ દુઃખ જોઈ કિંયું વજ્રમય હૃદય પીગળ્યા વિના રહે? દૃઢ મતે ચઢેલા નાસના વિરુદ્ધ પક્ષવાળા આવેળા વિરોધ બૂલી ગયા, અને આવા મહા દુઃખના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી સમભાવના તથા ઉદારતાથી પ્રેરિત થઈ, સ્મશાનમાં ગયા એટલુંજ નહિ, પણ શખવહનમાં મદદ કરી, અને બોળાનાથના ગૌરવ અગ્નિદાહ દીધો. સ્વાભાવિક રીતે દુઃખ થાય તે થયું પણ બોળાનાથે મૂર્ખ અજ્ઞાન લોકની પેઠે ક્લેશ કર્યો નહિ, અને એમના કુટુંબની સ્ત્રીઓએ પણ એમની આગા પાળી ધણે દરજ્જે કૂટવાનો રિવાજ ઝાછો કર્યો. એ પુત્રને કાંઈ સંતાન ના હોવાથી અને પાછળ બાળવિધવા મુઆથી બોળાનાથના દુઃખમાં વધારો થયો. પ્રથમ સ્ત્રીનું મરણ

અને ચાર પછી ત્રણ વર્ષમાં પુત્રનું મૃત્યુ—આ બે બનાવથી એમના ચિત્તને બેહદ દિલગીરી થઈ. પણ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા હોવાને લીધે એમણે આશ્ચર્યકારક ધૈર્યથી પોતાના ચિત્તનું બહુ ટૂંકી મુદતમાં સમાધાન કર્યું. મરણ પાછળ આદાણબોજન વગેરેમાં નકામો ખર્ચ ન કરતાં ભોજાનાથે પોતાના પુત્રના સ્મરણાર્થે, એમના મિત્રોએ એક લંડોળ ઊભું કર્યું હતું, તેમાં રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની રકમ આપી. આ બનાવ પછી એમણે કુટુંબની પાસે રહી સરકારી નોકરી થઈ સકે તો કરવી; અને નહિ તો પેનશન લેવું, એવો ધરાહો કર્યો. આ ધરાહો થવાનું કારણ એજ કે એ આપારાવને મરણ પહેલાં જોઈ ન સક્યા કે-મકે દૂર દેશ પોતે રહેતા હતા. તે પ્રમાણે એમણે ખેડે અથવા સુરત બદલી કરવાની ચરજ કર્યાથી સરકારે એમની બદલી ખેડે કરી.

ચાર પછી બે વર્ષે એમના કુટુંબમાં ત્રણ દામ્ન થયાં; આ વખતે નાલની તકરાર ચાલુ હતી; પણ ઈશ્વર કૃપાથી સર્વ કાર્યે નિર્વિઘ્ન પાર પડ્યું. નાલની તકરાર છતાં ત્રણ કન્યાઓનો દામ્નસમારંભ સંપૂર્ણ થયો. વીસનગરા અને ખીજ આદાણોએ વિધિ કરાવ્યો. વગેરે સર્વ યથાસ્થિત નિર્વિઘ્ન પાર પડ્યું તે કારણને લીધે એમણે તે પ્રસંગે નીચેનું ઘોળ જોડી વરરાજના વરઘોડામાં તથા દામ્નની સમાપ્તિ વખતે ગવડાવ્યું હતું. તે વખતે મૂર્તિપૂજા ઉપરથી શ્રદ્ધા જવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. પરંતુ તે મત પ્રસિદ્ધપણે બહાર જણાવવાની હિમ્મત નહિ ચાલી હોય અથવા તો કોઈ ખીજ કારણસર દેવીને સંબોધન એ ઘોળમાં છે:—

ઘોળ.

- કીરપા કીધી અંબે મારી માવડી, પુર્યાં મનના મનોરથ સર્વ,
 ઉતર્યો રિપુગર્વ—થયો જય સલનો. ૧
- માજી અવસરે આવી ઊભાં રહ્યાં, ઉપકાર કીધો છે મહાન,
 રહ્યું અભિમાન—થયો જય સલનો. ૨
- વડા નાગર સાગર યુદ્ધિના, નવ રહે કદી પરતંત્ર,
 વાહાલો છે સ્વતંત્ર—થયો જય સલનો. ૩
- માજી સજીને રૂડી મતી આપજો, છોડાવો પરતંત્રનો પાશ,
 પુરો તેની આશ—થયો જય સલનો. ૪
- જય થયો સ્વતંત્ર પક્ષનો, * * * *
 * * * * —થયો જય સલનો. ૫

શત્રુ થર થર થર થર કંપીયા, માણ એ સજી તમારા પ્રતાપ,
 કૃપા છે અમાપ—થયો જ્ય સસનો. ૬
 અંબા આપકૃપાથી કારજ સીધ્યાં, ફરક્યાં ફરક્યાં સસનાં નિશાન,
 શું સમજે નાદાન—થયો જ્ય સસનો. ૭
 શક્તિ સરવસ્થજે સસ સ્થાપીયુ, એવો અચળ નિયમ ફરે કેમ,
 ચળે ન ક્ષુ જ્ઞેમ—થયો જ્ય સસનો. ૮
 જેણે જ્ઞૂઠાં બંધન તોડીયાં, મૂળ પુરૂષ એ મહીપતરામ,
 રૂઠાં કીધાં કામ—થયો જ્ય સસનો. ૯
 વાળે વરધોડે વાજ્ઞંજ રંગનાં, એતો સસતણા ડંકા સર્વ,
 ઉતર્યો રિપુગર્વ—થયો જ્ય સસનો. ૧૦
 હવે લગ્નસમારંભ થાયછે, ચાલી ચાલી રંગની રેલ,
 * * * —થયો જ્ય સસનો. ૧૧
 વરરાજા ખીરાજ્યા આ મંડપે, યાઓ નિલ કુશલ કલ્યાણુ,
 ઉગ્યો જ્યભાણુ—થયો જ્ય સસનો. ૧૨
 આશા પુરી આશાપુરી માણ્યે, જળકાવ્યાં સસનાં નિશાન,
 દીધાં વરદાન—થયો જ્ય સસનો. ૧૩

આ ધોળમાં જે કેટલાક એમના સ્વભાવવિરુદ્ધ કટુશબ્દ છે તેનું મૂળ તે સમયે એ તકરારનો જુસ્સો બહુ વધી ગયો હતો તે છે.

પુત્રના મરણ પછી ભોળાનાથનું મન ઈશ્વર તરફ વધારે ખેંચાવા લાગ્યું, અને ભજન જોડવામાં પુરસદનો વખત ગાળવા માંડ્યો. સન ૧૮૭૧ ના ડિસેમ્બર માસમાં અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપન થઈ. એ વિશે પ્રથમ લખી ગયા છિયે અને આગળ પણ કહેવામાં આવશે. સારપછી સન ૧૮૭૪ ના ઓક્ટોબરમાં એમણે પેનશન લીધું. સાં સુધી વિશેષ જાણવા લાયક બિના બની નથી. એ પછી એમણે નિશ્ચિત થઈ પોતાનો સર્વ કાળ પ્રાર્થના-સમાજના અને ખીજા ધર્મના અને પરોપકારના કાર્યમાં કાઢ્યો. એમને મુસાફરીનો શોક ધણો હતો. નોકરીના સખબથી મુસાફરી કરતા જ, પરંતુ મૂર્તિપૂજા ઉપર શ્રદ્ધા હતી સારે યાત્રાનિમિત્ત અને સાર પછી દેશ જોવાની ખાતર વર્ષમાં એકવાર મુસાફરી કરતા. યાત્રાનિમિત્તે પૂર્વે યુવાવસ્થામાં અંબાજી ગયા હતા. સારપછી ફરી અંબાજી, આણુ, વઉઠા, બહુચરાજી, નાસિક, પૂના, મુંબઈ, કુમસ, ઊંટડીયા મહાદેવ, સોલાપૂર, મહાબલેશ્વર વગેરે અનેક

સ્થળે ફક્ત જોવાની ખાતર કેટલીક વાર કુટુંબનાં સર્વે માણસો સાથે અને કેટલીક વાર થોડાં માણસો સાથે ગયા હતા. સન ૧૮૭૭ માં ઉત્તર હિંદુસ્થાન અને અંગાળાની મુસાફરી કરી હતી. દક્ષિણની મુસાફરી કરવાની એમને ઘણી ઇચ્છા હતી પણ ઈશ્વરે એ સુયોગ આણ્યો નહિ. ઉપર કહેલી મુસાફરીઓ વખતે જ્યાં જ્યાં યાત્રાનાં ધામ હતાં ત્યાં એકે ઠેકાણે એમણે માહાત્મ્યવાળા કુંડ અથવા નદીમાં સ્નાન નથી કર્યું તેમ બ્રાહ્મણને નિરર્થક દાન કર્યું નથી. પૂર્વે જ્યારે બહેમી હતા ત્યારે તો સર્વ કર્યું હતું. રાધનપુરના રાજ્યમાં એમનું ઇનામી ગામ હોવાને લીધે એમને ત્યાંના નવાબ સાહેબ સાથે ગાઢો સંબંધ હતો અને રાજ્યના એક મિત્ર તરીકે ગણાતા. તેથી એમને રાધનપુર જવાનું પણ ત્રણેક વખત થયું. ત્યાંના નવાબ સાહેબ મ્હોટાં કામો એમની સલાહથી કરતા. મહાબળેશ્વરની મુસાફરી એમની સોબતમાં કરી હતી. નવાબ સાહેબનું રાજ્ય રેલવેથી અને એજન્સીથી બહુ દૂર હોવાને લીધે સુધારામાં બહુ પાછળ છે, એમ એમને લાગતું અને નવાબ સાહેબ પણ એ વાત સમજતા. તેથી એમણે નવાબ સાહેબને અનેકવાર અરજ કરેલી કે તમે સારા ભણેલા નવા વિચારના કારભારી રાખશો તો તમારું રાજ્ય સુધરશે. એવું ઘણી વાર કહેવાથી આખરે (૧૮૮૬ માં) એમણે સારો દિવાન રાખ્યો. તેવખત ભોગાનાથ તો ગુજરી ગયા હતા. પણ તે પહેલાં નવાબ સાહેબે એમની સલાહ લીધી હતી.

સન ૧૮૭૯-૮૦-૮૧ અને ૮૪ માં એમના પુત્ર, પૌત્રીઓ અને પૌત્રનાં લગ્ન થયાં અને પુત્રવધૂઓને સીમંતપ્રસંગ આપ્યા. તે વખતે લૌકિક રિવાજમાં ઘણા ફેરફાર કર્યા; તેમાં મ્હોટો ફેરફાર એ કર્યો કે સન ૧૮૮૪ માં બે સહુથી ન્હાના પુત્રોની વહુઓને અને સન ૧૮૮૫ માં પૌત્રની વહુને સીમંત આપ્યું તે વખતે સીમંતનિમિત્ત કાંઈ પણ જમણુવાર કર્યો નહિ, તેમજ સીમંતનો અશ્લીલ વિધિ પણ કર્યો નહિ. એ સુધારો એમની ન્યાતમાં અમદાવાદ તથા અરોતરમાં પ્રથમજ થયો. એમને આ નિર્લજ્જ વિધિ ઉપર પુષ્કળ ધિક્કાર હતો, પણ પૂર્વે સમય અનુકૂળ ન હોવાને લીધે તેમજ ખીજાં અનેક કારણોને લીધે તે કરવો પડતો. પણ આ પ્રસંગે ખરેખરી હિમ્મત વાપરીને એ રિવાજ બિલકુલ બંધ કર્યો. તે વખતે બ્રાહ્મણો વગેરે લોકોએ સહજ ચર્ચા કરી; પણ વખત એટલો અદલાયો છે કે એવા ખીજા દાખલા થવા માંડ્યા છે.

પછી સન ૧૮૮૩ ના ડિસેમ્બર માસમાં એમના તૃતીય (ચતુર્થ) પુત્રને

સ્ટેટ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ કરવાનો ઠરાવ હિંદુસ્તાન સરકાર તરફથી થયો. પુત્રને આતું માન મળ્યાથી પિતાને સંતોષ થાય એ સ્વાભાવિક છે. અને તેમાં વળી ભોળાનાથ જેવા પુત્રવત્સલ પિતાને અગાધ સંતોષ અને આનંદ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એ પુત્રને ખેડમાં પ્રથમ કામ કરવાને રાખ્યાથી એમના હર્ષમાં વધારો થયો.

અસાર સુધી એમના દિવસ સુખમાં ગયા. આપારાવના મરણ પૂર્વે જે સુખ હતું તેવું તો નહિજ, પરંતુ તેનું થોડું ધણું વિસ્મરણ થયા પછી સ્વાભાવિક રીતે મનના ધર્મ પ્રમાણે સુખ મળતું તેમાં (એમનો સ્વભાવ હમેશ આનંદી અને સુખી થવાનો હતો તે પ્રમાણે) દિવસનું નિર્ગમન કર્યું; પરંતુ

કસ્યાત્યન્તં મુલમુપનતં દુઃખમેકાન્તતો વા ।

નીચૈર્ગૅચ્છત્યુપરિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ ॥

એમના થોડા સુખમાં પણ એકાએક પાછો ભંગ થયો. ૧૮૮૪ ના ડિસેમ્બર માસની તા. ૧૫ મીને સાયંકાળે, ત્રણ માસ માંદગી ભોગવી, એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર આપારાવે આશરે પિસ્તાળીસ વર્ષની ઉમરે દેહલાગ કર્યો. આ ખીજે ધા લાગવાથી ભોળાનાથના ચિત્તને ખેદદ ખેદ થયો. પરંતુ સંતોષ એટલો હતો કે એમણે (આપારાવે) પાછળ પુત્ર, પુત્રી, પૌત્રી વગેરે કુટુંબવિસ્તાર મૂક્યો હતો. પણ પ્રથમના ધા વખત કરતાં આ વખતે એમની અવસ્થા વૃદ્ધ તેથી શોકની અસર વધારે થઈ; તેમજ વળી પ્રથમ કરતાં આ વખતે ધર્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ વધારે થઈ હતી અને ઈશ્વરસહવાસ વધારે થયેલો હતો તેથી ચિત્તનું સમાધાન ઝટ કરી સક્યા. પુત્રમરણથી સ્વાભાવિક રીતે શોક થયો, પરંતુ સજ્ઞાનથી તથા ઈશ્વરસહવાસથી તદ્દયમાં ગંભીરતા આવી હતી તે કારણથી એ શોક અલક્ષ્ય રહ્યો. આમ થવાથી કોઈ અનુદાર લોક, જે પુત્રવત્સલતા તથા તદ્દયગાંભીર્યથી અજ્ઞાન હશે, તેમને એમ પણ લાગ્યું હશે કે ભોળાનાથના ચિત્તને પુત્રમરણનું દુઃખ લાગ્યું નથી. પરંતુ—

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદ્નિ કુસુમાદપિ ।

લોકોત્તરાણાં ચૈતાંસિ કો નુ વિજ્ઞાનુમર્હેતિ ॥

આ પછી એમણે મંડળીમાં બહુ શામિલ થવું મૂકી દીધું. પ્રાર્થનાસમાજ અને ખીજાં પરાપકારી કામની મંડળી શિવાય ખીજી સભામાં જવાનું બંધ કર્યું. ગૃહસંસારમાં જે થોડુંક ધ્યાન આપતા તે પણ મૂકી દઈ કેવળ ઈશ્વરપરાયણ વૃત્તિ કરી. એમને રાજકીય વિષય વિશે બહુ લક્ષ પણ નહોતું, કેમકે એ ખરેખરા રાજબક્ત હતા. એમના જે સર્વ સદ્ગુણ ઉપર વર્ણવ્યા

તેમાં એક મુખ્ય ગુણુ વિશે કહેવું રહી ગયું છે; તે એ કે—અતિથિસત્કાર. આ ગુણુ એમનામાં બહુજ હતો. પોતાને ઘેર પ્હરોણા આવ્યાથી ઘણા ખુશી થતા અને એનો ખરા અંતઃકરણથી અને ઉદરતાથી સત્કાર કરવાને લીધે અતિથિ-જન પણ ખુશી થઈને વિદાય થતા. આ એમના પ્રશંસનીય સદ્ગુણુને લીધે એમનું ઘર મહેમાન વિના ખાલી રહેતું નહિ. સરાસરી મહિનામાં એકાદ બે પ્હરોણા ખરા ને ખરા. આ ભાવ એમનામાં એટલો વ્યાપ્ત હતો કે મરણના ત્રણ દિવસ પ્હેલાં જ્યારે અર્ધાં બેશુદ્ધ અવસ્થા હતી ત્યારે પણ મને કહ્યું કે “ મહેમાન આવ્યા છે તેની સાથે જમવા બેસો. ” ખરું જોતાં કોઇ મહેમાન નહોતો પરંતુ અતિથિસત્કારનો અભ્યાસ હોવાને લીધે તે વખતે એમ જોવાઈ જવાયું. ટૂંકામાં એટલું જ કે એમનામાં ભક્તિ, પ્રેમ, દયા, ઉદારતા, લોકનિર્ભારિતા અને અતિથિસત્કાર—આ સર્વ સદ્ગુણુ સંપૂર્ણ રૂપમાં હતા, અને તેની સાથે આનંદી સ્વભાવ અને ઉદ્યોગી વર્તનને લીધે લોકોપયોગી કામ પુષ્કળ કરી સક્યા અને લોકપ્રિય થયા.

શારીરિક શ્રમ લેવામાં પણ એમનો અસાધારણુ અભ્યાસ હતો. એમના શરીરનો આંધો તેને યોગ્ય હતો. તો પણ એવા ઘણાં દૃષ્ટાંત જોવામાં આવે છે કે જેમાં મનુષ્યો શરીરે પુષ્ટ હોવા છતાં તેને બિલકુલ તસદી આપતા નથી. પણ ભોજાનાયતું એથી વિરુદ્ધજ દૃષ્ટાંત છે. એમના શારીરિક શ્રમની કેટલીક વાર તો કેવી પરાક્રમ થતી તે આ એક દૃષ્ટાંતથી જણાશે. જ્યારે પ્હેલી ખેડમાં નોકરી હતી ત્યારે એમના કુટુંબમાં કોઈના લગ્નનો પ્રસંગ આવ્યો; તે વખતે રજા ન મળવાને લીધે ખેડેથી બપોરે એક વાગે નીકળીને સાંજરે સાત વાગે અમદાવાદ આવ્યા; (તે વખતમાં રેલવે નહોતી). આખી રાત લગ્નના સમારંભમાં શામિલ રહી પાછલી રાત્રે બે વાગે ખેડે જવા નીકળ્યા; સાં સાત વાગે પ્હેલી કોર્ટના કામથી ફારક થઈ પાછા બપોરે એક વાગે નીકળીને સાંજરે અમદાવાદ આવ્યા. એમની સહન-શક્તિ સાખીત કરવાને આ એક દૃષ્ટાંત બસ છે. આના અનેક શ્રમ લીધેલા માલૂમ પડે છે. તે વખતમાં એમની યુવાવસ્થા હતી એટલે શ્રમ લઈ સકે એમ કોઈ કહેશે. પરંતુ તેને સવાલ એટલોજ છે કે યુવાવસ્થામાં પણ આવો શ્રમ લેનાર કેટલા વિરલા છે? આવો ઉદ્યોગ અને ઉત્સાહ કેટલા યોગ્ય પુરુષોમાં જણાય છે? અને આ ઉદાહરણુ તો સામાન્ય કામને માટે કરેલા શ્રમ-કટનું છે, પરંતુ એવો શ્રમવ્યય એમણે અનેક લોકહિતનાં કામ માટે અનેકવાર

કરેલો. કોઇ પણ સાર્વજનિક કામ અથવા પરોપકારનું કામ આવ્યું કે તે વખત તાપ તડકો કે એવાં દેહદુઃખનાં કારણ ઉપર લક્ષ્ય ન આપતાં તે કાર્યમાંજ એ પ્રવૃત્ત થતા. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એ પોતાના ગમ્મ ઉપરાંત શ્રમ લેતા. અને એ અતિશ્રમના પરિણામમાં એમને તદ્દયરોગ (Heart-disease) થયો હતો. એ જોટલો શ્રમ-હદની અંદર અથવા ઉપર-લેતા તે નિરર્થક અને નિરુપયોગી કામ સારું લેતા નહિ. અને તેથીજ કરીને એમની ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી વૃત્તિ શ્લાષ્ય છે.

ઉપર વર્ણવેલા એમના ઉત્તમ માનસિક ગુણની ગણતરીમાં એકાદ એ રહી ગયા છે. એમના જેવા સ્પષ્ટવક્તા બહુ થોડા જણાય છે. સ્પષ્ટવક્તાના ગુણની સાથે નિષ્પક્ષપાત એટલો એમનામાં હતો કે પોતાના સંબંધીઓની ભૂલ તુરત બતાવતા, તે એટલે લગી કે એમના પુત્રના દોષ પણ તે પૂરી રીતે સમજી સકતા. પોતાનાજ સંતાનનો વાંક વસવો એ કેટલાક મહાકઠિણ વાત ગણે છે; અને સારી કેળવણી ના મળી હોય તેને તો કઠિણ ખરુંજ. પણ જે સર્વ સલાસલ્ય સમજી સકે છે તેને પોતાના દોષ પણ સમજાવા મુશ્કેલ નથી. પોતાના પુત્રોના બાળકપણના જે કાંઈ દોષ હશે, અને જે દોષ તેઓ દૂર નહિ કરે તો તેમને ભવિષ્યમાં બહુ હાનિ થશે એમ એમને લાગેલું, તેવા દોષને માટે એમણે તેમને યોગ્ય ઠપકો આપીને સુધરવાની સૂચના કર્યાનાં પ્રમાણ, તથા તે શિવાય અનેક ન્હાની ચૂકો દૂર કરવાને કરેલી સૂચનાઓનાં અનેક પ્રમાણ એમના રોજકામમાં જણાય છે. આના દૃષ્ટાંતમાં એક વાત લખવા યોગ્ય છે. એમના જ્યેષ્ઠ પુત્રને સ્કૂલમાં શિક્ષકે સોડી મારી તેથી તે રીસાઈને ઘેર આવ્યા, અને પિતાને આવવાનું કારણ કહ્યું, તે ઉપરથી પોતે ગુસ્સે થઈને પુત્રને ઠપકો આપ્યો અને પાછા નિશાળમાં મોકલી માસ્તરની માફ મંગાવી. વળી હું જ્યારે અમદાવાદ બ્રેચ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતો હતો તેવામાં એક વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે મારા શિક્ષકે મને ખીજની લખેલી કૉપીયુક મારી તરીકે બતાવવા આપી. આ વાત પરીક્ષક મીં બચુલરને ખબર પડી ને તેણે મારી સાક્ષી લીધી; પણ હું નિર્દોષ હતો તો પણ એ સર્વે હકીકત જોળાનાથે જાણી કે તુરત મને મીં બચુલરની ક્ષમા માગવા મોકલ્યો. તેમજ ન્યાયાસન ઉપર ખેરી ન્યાય આપતી વખતે પક્ષપાત બિલકુલ રાખતા નહિ. તેના દૃષ્ટાંતમાં એક વાત આ રથજે લખવી યોગ્ય છે. જ્યારે જોળાનાથ મુરતમાં પ્રિન્સિપાલ સદર અમીન હતા ત્યારે પાછળ સૂચવેલી એમની નાલની તકરાર ચાલતી હતી. તે અરસામ

દુર્ગારામ મ્હેતાજીએ શાસ્ત્રી દિનમણિશંકર ઉપર નુકસાનીની ફરિયાદી માંડ એ કામ ભોજાનાથની પાસે આંવતાં, તેમણે જિલ્લાજી તરફ મોકલ્યું—એ કહીને કે હું આ કામમાં નાલની તકરારને સંબંધે કાંઈક સંબંધી ગણાઉં તે આ કામ ખીજ કોર્ટમાં ચાલવું જોઈયે. પરંતુ જજને તે તકરાર ન સ્વીકારત ભોજાનાથ કનેજ એ કામ પાછું મોકલી એમના ઉપરનો દૃઢ વિશ્વાસ ખતાવ્યે કામ ભોજાનાથને ચલાવવું પડ્યું. દુર્ગારામ ભોજાનાથના પક્ષમાં હતા અં દિનમણિશંકર વિરુદ્ધ પક્ષમાં હતા. ફરિયાદ પણ નાલની તકરાર સંબંધીજ હતી સર્વ લોકોને એમ લાગ્યું કે ભોજાનાથ દુર્ગારામની તરફજ યુકાદો કરશે. પરં એમની ન્યાયદૃષ્ટિ અસ્ખલિત હતી તેથી એમણે દુર્ગારામનો પક્ષ ન પકડી શાસ્ત્રી દિનમણિશંકરના લાભમાં યુકાદો કરી પોતાની ન્યાયપરાયણ વૃત્તિ દર્શાવે આપ્યું. આ ગુણની સાથે ખીજે એક મ્હેટો ગુણ એમનામાં હતો. જૂના જમાનાના લોકમાંથી અને નવી કેળવણી પામેલામાંથી પણ ધણા થોડામાં જોવામાં આવે છે. એ મહાગુણને લીધે સર્વ મનુષ્ય પોત પોતાનું હિં સાચવી સકે છે. એ ગુણ વિનાના મનુષ્યને સન્માર્ગે ચાલી સકવાનો યોગ્ય સંભવ હોય છે. પોતે પોતાના દોષ સમઝી તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન—આ એ મહ ગુણ છે. આ ગુણને આટલું મહત્ત્વ આપવાનું કેટલાક વાજબી નહિં ધારે; પણ મારા માનવા પ્રમાણે મનુષ્યની આખી વર્તણૂકનો આ ગુણ ઉપરજ ધર્મ દરજ્જે આધાર છે. એ ગુણ જોવામાં છે તે સદાચારી થાય છે, અને એ ગુણ અભાવે કરીને મનુષ્યનામાં અનેક દુર્ગુણ આવે છે. એ મહાગુણ ભોજાનાથને લક્ષ્યમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત હતો તેનું પ્રમાણ એ છે કે એમના રોજકામમ સ્થળે સ્થળે પોતાના કેટલાક દોષ કમૂલેલા જોવામાં આવે છે, અને તેની સાર તે દોષથી મુક્ત થવાની ઈશ્વર પાસે અનેકવાર પ્રાર્થના કરેલી તેજ રોજકામમ જોવામાં આવે છે; તેમજ એમનાં રચેલાં પ્રાર્થનાપુસ્તકોમાં પણ એનાં પ્રમાણ છે. અને એ ગુણનું પ્રલક્ષ પરિણામ એમના સદાચાર અને સદ્વર્તનમ જણાવું. આ અને ઉપર વર્ણવેલા ખીજા એમના મહાન ગુણને લીધે એમને આખી જિંદગી સદ્વર્તનથી ભરપૂર હતી. આવા સદ્ગુણવાળા પુરુષ મહા પુરુષની ગણનામાં આવે અને એમનાં સત્કાર્ય તથા સદ્વર્તન અનુકરણીય થાય એ નિર્વિવાદ છે.

પ્રકરણ ૬ કું.

પ્રવાસવર્ણન.

મનુષ્યના જીવનને ધર્માત્માઓએ મુસાફરીનું રૂપ આપ્યું છે અને મનુષ્યને એક મુસાફર કહ્યો છે. પૃથ્વી ઉપર મુસાફરી કરનાર મનુષ્યનો દેહ એક શહેરથી બીજે શહેર જાય છે તેમ મનુષ્યનો આત્મા સંસારયાત્રા કરવામાં પૃથ્વી છોડી અન્ય લોકમાં વાસ કરે છે. પૃથ્વી ઉપરની મુસાફરીનાં મુકામ થોડા થોડા દિવસના હોય પણ સંસારયાત્રાનો મુકામ કેટલાંક વર્ષનો છે. એ મહોટી યાત્રાના અંગમાં મનુષ્ય અનેકવાર પૃથ્વી ઉપર નહાની નહાની મુસાફરીઓ કરે છે.

હિંદુ લોકમાં ધણા લાંબા કાળથી મુસાફરી કરવાનો રિવાજ છે; પણ તે રિવાજ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાને લીધે પડ્યો છે એટલે તેને અનુસરીને યાત્રા કરનાર લોક બહુધા તીર્થનાં ધામમાં જઈ લાંબા શાસ્ત્રાનુસાર કેટલીક ક્રિયાઓ કરી સંતુષ્ટ થઈ પાછા ફરે છે. એ તીર્થનાં ધામ ધણાં ખરાં દેશના રમણીય તથા મનોહર ભાગમાં આવેલાં છે; તોપણ તીર્થયાત્રા કરનાર લોક ધણું કરીને તે જગાના સૃષ્ટિસૌન્દર્યની ખૂબી સમજતા નથી તેમજ મુસાફરીથી થતા લાભ લઈ સકતા નથી; કારણ કે તીર્થ કરનારામાંથી ધણા ખરા ધર્મોધ હોઈને તેમને બીજા પ્રકારની કેળવણી ન મળ્યાથી એમના બીજા માનસી ભાવ ઉત્પન્ન થવામાં આવેલા હોતા નથી. પરંતુ ભોળાનાથે જે યાત્રાઓ તથા મુસાફરીઓ કરી હતી, તે આ જાલની યાત્રા કરતાં જુદા અને ભિન્ન પ્રકારની હતી. જે સમયમાં એમને બહેમી આચાર ઉપર ભાવ હતો અને તેને અનુસરીને ચાલતા તે સમયમાં યાત્રા કરેલી તે વખત તો બહુધા તીર્થમાં ક્રિયાઓ કરી સંતુષ્ટ થયા હતા; પણ પાછળથી જ્યારે સલધર્મ સમજાઈ તીર્થગમનાદિ અનાચારની નિરૂપયોગતા લક્ષમાં આવી ત્યાર પછી દેશ જોવાની ખાતરજ જે મુસાફરીઓ કરી હતી તે પ્રસંગે તો એમણે મુસાફરીથી થતા લાભનો ખરો અનુભવ કર્યો હતો. એમણે બાસઠ વર્ષની વય સુધીમાં અનેક મુસાફરીઓ કરી છે. નોકરીના સમ્બંધથી આમાંતર જવું પડતું; પરંતુ તે શિવાય પણ જોવામાં રેલવે નહોતી તેવામાં પણ મુંબઈ સુધી જઈ આવ્યા હતા, અને રેલવે થયા પછી તો એક પણ વર્ષ આખું એક જગ્યાએ નથીજ રહ્યા; પરંતુ એ ત્રણ મ-

હિના યાજ એટલે કોઈ પણ કારણથી સ્વયંતર કરવાનું ધારીને જ્ઞાન જતા. એમની મુખ્ય મુસાફરિયોના પ્રસંગની કેટલીક હકીકત એમના સાંસારિક તથા ધાર્મિક વિચાર વિશે જોવતાં કહેવી પડશે તો પણ મુસાફરી વખતે જે જગ્યાએ મથા સાંના લોકની અવસ્થા વિશે માહિતી મેળવવાની જે એમને ટેવ હતી— જે ટેવ હાલ નવી કેળવણી લીધેલા લોક ગ્રામાંતર જતા હશે તેમનામાંથી પણ યોગ્યને હશે—તે, તથા સાંની રીતભાત વિશે વાકફ થઈ તેમાંના સદસ્યનું ગ્રહણ કરવું ઇલાદિ મુસાફરની ખરી ફરજને એમણે જાનવી છે, તે સર્વનું વ્યાર્યજ્ઞાન તથા એમણે કરેલી મુસાફરિયોમાંથી કેટલીક જાણવા હાલક વિશે વર્ણન કરિયે.

આ પ્રકરણમાં જોગાનાયે કરેલી મુસાફરિયોનું ટૂંકું વર્ણન કસ્યું છે. તે કોઈકને નિરર્થક અથવા નીરસ લાગશે; પરંતુ તે સજ્જનોને એટલી વિનંતિ છે કે રેવને, પોસ્ટઓફિસ, તારવંત આદિ અનેક દેશવૃદ્ધિનાં ઉપકરણથી પરિવર્તન પામેલા આ જગાનાના વાતાવરણમાંથી ફાણભર મનને મુક્ત કરી સંવચનહીન ભૂતકાળમાં મુસાફરી કરાવે; તીર્થયાત્રાના નિમિત્તે વિરલ પ્રસંગે થતી—પણ ઊંચા પ્રકારના માનસિક તથા અધ્યાત્મિક લાભના હૃદય-વિસ્તારક અંશથી હીન—નામની મુસાફરિયો જાદ કરતાં જાકી અંધકરમ્, સ્તમ્બ, નિશ્વ, જનસ્થિતિનો કાળ મનની દૃષ્ટિ આગળ કદપનાવેખનીથી આલેખો; અને પછી જુઓ કે એવા ભૂતકાળ અને આવા વર્તમાનકાળની વચ્ચે ભવ્યમૂર્તિયે સેનુરૂપ ઊભા રહી એ જોને સંયુક્ત કરનાર જોગાનાયના જીવનને સંગમ્યે દેશાટન કેવું જુદું રૂપ ધારણ કરેછે.

જોગાનાયની મુસાફરિયોમાં કેટલીક દેશ જોવાના ઉત્સાહથીજ આરંભાઈ હતી તથા કેટલીક અમુક ન્હાના મ્હોટા કર્વપરસ્વે પણ યઈ હતી. તથાપિ દેશ જોવાના કુનૂહવથી પ્રેરિત થયેલી મુસાફરિયોમાં પણ પ્રસંગવશાત્, વિલા, ક્ષતિદાસ, જનસમાજનો અભ્યુદય, ઇલાદિ વિષયને સંબંધે પણ કાંઈ કાંઈ કર્વ કરેલાં જણાય છે. દેશાટનનો લાભ એકલા જાતેજ ન જોમવતાં, હમેશાં મિત્ર, કુટુંબવર્તને પણ એ આનંદના ભાગી કર્વા વિના એમને સંતોષ થતો ન્હોતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૫ ની પૂર્વે જોગાનાયે જે યાત્રાઓ કરી હતી તેનો કાંઈ વખતો જણાવો નથી. મુજબતમાં યોગ્ય પાસે વર્ણન કરીને જામડું છેલાં દર કાર્તિકી પૂર્ણિમાની રાત્રિયે મેજો ભરાય છે. એ જગા જે નદીના સંગમ ઉપર છે. લાં પૂર્વે ચંદ્રની જ્યોત્સ્નામાં મેજો ભરાય છે તેથી એ સ્થળ તે સમયે રમણીવતાનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ થઈને રહેછે. એ રમ્યતાનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છાથી

ભોળાનાથ ૧૮૫૫ થી ૧૮૭૧ સુધીમાં પાંચ વખત સકુટુંબ વહોડે ગયા હતા. તે પ્રસંગની એમની નોંધમાં “આજ કુટુંબસહિત વહોડામાં રહી ઘણો આનંદ કર્યો” એ શિવાય બીજું કંઈ જણાતું નથી.

પેટલાદ પાસે આશાપુરીનું યાત્રાનું ધામ છે તે સ્થળનો દેખાવ તથા દેહરું સુંદર છે. ભોળાનાથ એ વખત તે જગાએ ગયા હતા. એક વાર ૧૮૬૩ માં; તે વખતે પોતાને શ્રદ્ધા નહિજ જેવી હતી પરંતુ જ્યેષ્ઠ પુત્રની વહુએ પોતાની પુત્રીને સારું આધારાખી હતી તેથી તેમની સાથે જવું પડ્યું હતું. તેની પૂર્વે ૧૮૫૮ માં ભોળાનાથે આશાપુરીની યાત્રા કરી હતી; પણ તે શ્રદ્ધાથી કરી હતી કે નહિ તે જણાતું નથી. તે યાત્રા વિશે એમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“19 October 1858 Tuesday.

I intend going to Ashapoori after going to Court. I left this at 7½ and reached Ashapoori at 1 o'clock. The Temple is very nice; the Brahmans are great rascals.”

આ શિવાય બીજું કંઈ લખ્યું નથી તેથી કંઈ નિશ્ચય થતો નથી.

રેલવેમાં પ્રથમ મુસાફરી એમણે કરી તે વખતે હરેક ઝીણી વાતની પણ નોંધ કેવી રીતે લીધી છે તથા તેનો ટૂંકો પણ હેવાલ જણાવવા લાયક છે તેથી નીચે ઉતારિયે છિયે:—

“5 June 1861 Wednesday.

સવારે પાંચ વાગે વાસદ પોચા તાંહાં વડ તજે રસોઈ કરીને જમા વાસદ આગળ રેલવેની ગાડીનું Engine જોઈ તા. રેલ જોઈ. મહેં આજ પ્રથમ જોઈ. નવ વાગતાં વાસદથી નીકળ્યા તે ડોલીએ અગીયાર વાગે પોચા. બાર જાં પર એક વાગે ગાડી વડોદરેથી નીકલાની ખખર તારમાં આવી. પુણા જે વાગે ગાડી ડોલીએ આવી. જે કલાક ને સાત મીનીટે ડોલીએથી ગાડી ચાલીને તેવીસ મીનીટમાં વડોદરે પોચી. વડોદરેથી ત્રણ વાગે જાપડી તે ઈંટાલે પોચા તાંથી ત્રણ કલાક ને ૩૫ મીનીટે જાપાડી તે કરજણુ ચાર કલાકમાં પાંચ મીનીટ ઓછે પોચી સાંથી ચાર વાગે જાપાડી તે પાલજ ચાર કલાક ને ૨૮ મીનીટે પોચા; સાડા ચાર વાગે તાંથી ચલાવી તે પાંચ કલાકમાં દશ મીનીટ ઓછે ચમારગામ પોચા, સવાપાંચ વાગે ભરૂચ પોચા. નર્મદા નદી ઉતાર (?) ભરૂચનો પુલ જોએ ઘણોજ ઉત્કૃષ્ટ છે. ભરૂચથી છ કલાક ને વીસ મીનીટે ગાડી ચલાવી તે અંકલેશ્વર પુણાસાત વાગે પોચા પછે જરા જાંધ આવી તેથી

ખીજ સ્ટેશનની બરોબર યાદ રહી નથી. સુરત રાતરે આઠકલાક ને દસ મીનીટે ઊતરા.”

નિલના પરિચયથી આગગાડી હાલ તો સાધારણુ વાત થઈ ગઈ છે. તેથી હાલના સમયમાં આ ઝીણી ઝીણી નોંધ નિરર્થક અથવા તુચ્છ જેવી લાગશે. પરંતુ આરંભમાં આ મનુષ્યબુદ્ધિના અદ્ભુત રચનાચાતુર્યના કૃણનું પ્રથમ દર્શન થતાં કોઈ પણ મનુષ્યના મનમાં કૌતુક, આશ્ચર્ય, આનંદ, ઇલાદિ અલૌકિક ભાવ ઉત્પન્ન થઈ બાલકવત્ સરલતા જણાવનારાં વચનનો ઉદ્ગાર સહજ થઈ આવે એ વિચાર કરવાથી ભોળાનાથના આ લેખની ઉપપત્તિ જણાશે.

વડોદરા ભોળાનાથની જન્મભૂમિ હતી, તથા પ્રથમનાં આઠ વર્ષે લાંજ ગાળ્યાં હતાં, તેમજ સાં મિત્રો પણ હતા, તેથી વડોદરા તરફ એમને ધણું આકર્ષણ થતું અને સાં ગયાથી એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહેતું. રેલવે થયા પછી સરાસરી વર્ષમાં એક વાર ધણું કરીને વડોદરે જતા; કોઇ વાર કામપ્રસંગે, કોઇ વાર મિત્રોને મળવા અને કોઇ વાર તમાશા વગેરે જોવાને. શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજે વડોદરા શહેરમાં એકાદ બે વખત બહુ સારી રોશની કરી હતી; તે જોવાને ભોળાનાથ સકુટુંબ ગયા હતા. દસેરાની સવારી જોવાને પણ અનેક વખત ગયેલા; તેમાં સન ૧૮૭૭ માં બાબૂ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની સોબતમાં ગયા હતા. તે શિવાય હાલના શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજનું પ્રથમ લક્ષ થયું તે વખતે તથા એમણે રાજ્યનો કારભાર સ્વહસ્તક લીધો ત્યારે ભોળાનાથ, વડોદરે જઈ એ ઉત્સવોમાં શામિલ થવાનું નિમંત્રણ આવ્યાથી, સાં ગયા હતા. મહારાજના પ્રથમ લક્ષને પ્રસંગે અનેક ભતના તમાશા થયા હતા તેમાં એક વખત ગાયકવાડે પોતાના મહેમાનોને સારું ‘ચિત્તોહટ’ કરાવ્યો હતો; તે જોવાને ભોળાનાથ ગયા નહિ, તે વિશે નીચે પ્રમાણે લખી રાખ્યું છે:—

“4 January 1880.

આજ મકરપરે ચીતાહટીંગ જોવાનો તમાશો નેટીવ ગ્રહસ્થાને માટે હતો. સાં જવાનું આમંત્રણ આવ્યું હતું પણ મને એ ધાતકી કૃલ જોવા જવાનું નાપસંદ લાગ્યું તેથી હું ગયો નથી. સ્ત્રીમભાઈ વગેરે ગયા છે.”

ભૂતદયાના મૃદુલવર્ધીજ જેનું દૃઢ્ય અનેહું એવા ભોળાનાથના ભાવને અનુરૂપજ આ કૃતિ તથા ટીકા છે.

સન ૧૮૮૧ માં જ્યારે શ્રીમંત સયાજીરાવને રાજ્યસત્તા સ્વાધીન કર-

વામાં આવી તે વખતે પણ તેમના નિમંત્રણથી લોગાનાથ વડોદરે ગયા હતા. તે વખતનો હેવાલ જલણવા લાયક છે. તેનો સારાંશ એમના રોજકામમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“25 Dec. 1881 Sunday.

આજ પાસેજર ત્રેનમાં વડોદરે ગયા. રણુછોડભાઈ, મહીપતરામ તથા મોતીલાલ સાથે છે. **** ભીમભાઈના ઘર પાસે શાપુરજીના બંગલાના મેડા ઉપર અમારે સુવા બેસવાનું રાખ્યું છે. રસોઈને વાસ્તે પાસેજ ખીણું મોટું મકાન છે. સાંજરે બાબુ પ્રતાપચંદ્ર અમારે ઉતારે આવ્યા. પ્રાર્થના કરી. * * *

28 Dec. 1881 Wednesday.

મહારાજને ગુજરાતના લોકોએ માન પત્ર આપવાનો મુસવીદો રણુછોડભાઈએ કરેલો તે ઉપરથી ઝવેરીલાલે તથા મોતીલાલે સુધારીને નવો તૈયાર કર્યો. કીનખાખ શેહેરમાંથી રાત્રે મંગાવ્યો. વામનરાવે સુનેરી કાગળ ઉપર એ માનપત્ર સાફ કર્યું. આ બધું કરવામાં રાત્રે ઉજાગરો તથા તાકીદ કરાવવામાં મારો વખત ગયો.

29 Dec. 1881 Thursday.

* * * પછી ગુજરાતના લોકોનું address માનપત્ર રા. રણુછોડલાલ છોટાલાલે વાંચ્યું. તેનો જવાબ મહારાજની તરફથી રા. બા. મણીભાઈએ વાંચ્યો. આ બધું ઘણુંજ સંતોષકારક થયું. ગુજરાતના લોકોએ માનપત્ર આપવું જરૂર હતું. આ વાત હું ગયા માસમાં વડોદરે હતો સારે મને સુઝી હતી. તે મણીભાઈને કહી હતી અને તેમને વિચાર ઘણો પસંદ પડ્યો હતો. * * * ”

મરાઠી રાજ્ય છતાં ગુજર દેશમાંજ રાજ્ય કરનાર ગાયકવાડનો ગુજર પ્રજા જોડેજ મુખ્ય સંબંધ હોવાથી આ માનપત્ર આપવાની કલ્પના લોગાનાથને સૂઝી હતી.

“30 Dec. 1881 Friday.

રાત્રે નાટક જોવા ગયા. સલભામાનુ રૂસણું હતું તથા શકુંતલાનો ચોથો અંક હતો. તે સારો હતો. બાકી સલભામાનુ રૂસણું તો સારૂ નોતું. ઈશ્વરને નામે એવું થયું ન જોઈયે.”

આ પૂર્વે લોગાનાથે ઘણીવાર નાટક બજવાયલાં જોયાં હતાં. નાટકની જનસમાજમાં યોગ્યતા અને આવશ્યકતા વિશે ખાસ મત કાંઈ એ લખી

ગયેલા જણાતા નથી. પરંતુ ઊંચા પ્રકારનાં નાટકોનો શૌક એમને હતો એ નિઃસંદેહ છે. શાકુન્તલ નાટકનું ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન એમણે આરંભ્યો હતો. અમદાવાદમાં ઘણાં વર્ષ ઉપર માધવરાવ પેશવાના મરાઠી નાટકના અભિનયથી એમનું દૃદ્ય વિશેષ દ્રવીભૂત થયું હતું. એમના ધર્મ તથા નીતિ વિશેના મતને અનુસરીને આ પ્રસંગે એમના દૃદ્યમાં આ બે ભિન્ન ભિન્ન વિષયનાં નાટકની ભિન્ન ભિન્ન અસર થઈ. સર્વોત્તમ નાટક શાકુન્તલના સર્વોત્તમ અંકને એમના સત્પાત્ર દૃદ્યમાં ઉચિત આશ્રય મળ્યો. અને ઈશ્વરને નામે અનાચારને ધર્મની છાપ આપનાર નાટકવિષયે આ ધર્મસ્વરૂપ દૃદ્યમાં પ્રવેશ કર્યો નહિં.

“31 Dec. 1881 Saturday.

આજરાત્રે પાસેંજર ત્રેનમાં અમદાવાદ જવાની તૈયારી (?) સામાન બાંધ્યો પણ મણીલાધયે તથા મોતીલાલે વિચાર બંધ રાખ્યો, કહ્યું કે આજ એકદમ જવા કરતાં કાલે પાસેંજરમાં જવું સાઈ છે. રણુછોડભાઈને જરા ગમ્યું નહી. પણ પછી બધાની મરજી દીડી એટલે રહેવાનું ઠરાવ્યું. પછી બાપુ પ્રતાપચંદ્રની તા. શંકર પાંડુરંગની ચીઠીયો આવી કે બાપુનું લેકચર કાલે ઠયુંછે એટલે તો રહેવું નહી ઠયું.

1st January 1882 Sunday.

સાંજરે માંડવામાં બાપુ પ્રતાપચંદ્રનું લેકચર સાંભલવા ગયા. ઘણું સાઈ હતું. મહારાજ તથા દિવાન સાહેબ આવ્યા હતા. પછી મહારાજની ખાનગી મુલાકાત અમે વગેરેયે કરી. * * * * કાલે અમદાવાદ ન જતાં વડોદરે રહ્યા તે સાઈ થયું. પ્રતાપચંદ્રનું લેકચર સંભલાયું તા. મહારાજની મુલાકાત થઈ.”

આ પ્રસંગોની પૂર્વે તથા સાર પછી અત્રેક વખતે ભોળાનાથ વડોદરે ગયા હતા; તેમાં ૧૮૬૯ ના ડિસેંબર માસમાં રાવબહાદુર ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ સાથે ગયા હતા. શ્રીમંત ખંડેરાવ ગાયકવાડની સહાયતાથી, વિધવાવિવાહ સશાસ્ત્ર છે, બાલોદ્રાહ શાસ્ત્રસંમત નથી, તથા સમુદ્રમાં જવાથી પતિત થવાતું નથી, એ ત્રણ મહોટા વિષયોના સિદ્ધાંત વડોદરાના શાસ્ત્રીઓ પાસે કરાવવાનો એમનો પ્રયત્ન હતો.

“2nd Dec. 1869.

દશ વાગ્યા પછે, મકરપુરે ગયા. ખંડેરાવ ગાયકવાડને મળ્યા. મહારાજે ગોપાળરાવને કહ્યું કે શાસ્ત્રીઓએ જવાબ તૈયાર કર્યોછે પણ પૂર્વપક્ષીયે કબૂલત આપવી જોઈયે કે પુનરલમ અશુભ ઠરે તો તેઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ગો-

પાળરાવે કહ્યું કે વિષ્ણુશાસ્ત્રી કાગળમાં તે સરત કબૂલ કરેછે. પણ તેમની સરતમાં સામા પક્ષવાળાએ સહી કરવી. બનેની શરતમાં એક બીજાએ સહી કરવી તે નાતાલની રળમાં વાદ થાય તે પહેલાં કરીને વાદવિવાદનો આરંભ કરવો. ગોપાળરાવને તથા મને પ્રતિજ્ઞા આપી મધ્યસ્થ રહેવાનું મહારાજે કહ્યું તે કબૂલ કર્યું. * * * *”

એજ મહાકૃત્યને માટે એ બે મહાપુરુષોએ વડોદરે જઈને શાસ્ત્રીઓને પૂછવાના પ્રશ્ન કઢાવી તે સાલની નાતાલની રળમાં સભા કરી વિવાદ કરાવવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; પણ તેનું પરિણામ શું થયું તે એમના રોજકામ ઉપરથી જણાતું નથી.

સન ૧૮૫૬ માં પોતાના કુટુંબના પુરુષવર્ગને તથા કેટલાક મિત્રોને લઈને સુરતથી ભરૂચ જઈ લાંથી શુક્રતીર્થનું રમ્યસ્થાન તથા કબીરવડ નામનું ભવ્ય વટવૃક્ષ જોઈ આવ્યા હતા. સાર પછી અનેકવાર ભરૂચ ગયા હતા, પરંતુ તેમાં બે પ્રસંગ મુખ્ય છે. એક, ભરૂચનું પ્રદર્શન ઊઘડ્યું તે વખત, અને બીજો સન ૧૮૭૯ માં ભરૂચની પ્રાર્થનાસમાજનો વાર્ષિકોત્સવ હતો તે પ્રસંગ. ભરૂચ પ્રદર્શનના પ્રસંગે ભોળાનાથ લાં ગયા હતા તેનો ટૂંકો હેવાલ નીચેની નોંધ ઉપરથી માણ્ય પડશે:—

“ 23 Dec. 1868.

આજ ભરૂચ પ્રદર્શન ઊઘડ્યું. એ સમારંભમાં લોકોને ઘણી અડચણ પડી. પોલીસની ગેરવર્તણૂકથી લોકો ઘણા નારાજ થયા. પ્રદર્શનના અંદર બેસવાની બરોબર ગોઠવણ નોતી. રાજ્ય લોકોની પણ યોગ્ય સરભરા નહિ થવાથી નારાજ થયા.

“ 24 Dec. 1868.

આજ પ્રદર્શન જોઉં. ગોઠવણ સારી હતી. વડોદરાનો સામાન સારો હતો જેવા લાયક પારીસનો એક આયનો હતો. સાંજરે દરબારમાં ગયા. રાજ્યો બધા આવ્યા પછે ગાયકવાડ આવ્યા અને તે પછે ગવરનર સાહેબ પોતાના તંત્રુમાંથી આવ્યા એટલે ગાયકવાડ સુધાં સર્વેએ ઊઠીને ગવરનરને માન આપ્યું. આ વાત ગાયકવાડને વાસ્તે મેં પેહેલીજ જોઈ. * * * *”

બીજે પ્રસંગે ભોળાનાથ ભરૂચ ગયા તે વખતે લાંની પ્રાર્થનાસમાજનો વાર્ષિકોત્સવ હતો. તેની હકીકત જાણવાને નીચે એમના રોજકામની નોંધ ઉતારિયે છિયે:—

“ 30 June 1879 Monday

આજ ભરૂચ પ્રાર્થનામંડળીનો તીજને વાર્ષિક ઉત્સવ છે. રાત્રે ગયો. મેં વ્યાખ્યાન કર્યું. અહીંની મંડળી અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાંતને મળતી કહી સકાતી નથી. પારસી તથા મુસલમાનને આવવા દેતા નથી એ મોટી ખામી છે. અહીંના મનમોહનદાસ પ્રમુખ છે તેમનું મત વેદાંતનું છે. વળી વેદને મુખ્ય માનવો એમ અહીંના કેટલાક સભાસદોનો મત છે. આવી સ્થિતિ અહીંની મંડળીની છતાં મારો જે ઉત્સાહ હતો તે ભંગ થયો.”

પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાન્તમાંના બ્રાતૃભાવના સિદ્ધાન્તનું ઉદાર સ્વરૂપ આ ઉપરથી સહજ જણાશે.

સન ૧૮૬૯ના માર્ચ મહિનામાં થાણાના સપોર્ડિનેટ જજના ભોળાનાથ હતા. આરે સાંથી ‘વિહાર વોટર વર્ક્સ તથા કેનેરી કેન્સ’ જેવા ગયા હતા તે વિશે લખ્યું છે કે:—

“ 14 March 1869.

આજ સવારમાં વીહાર વોટર જેવા ગયાં સાંથી કેનેરી કેન્સ જેઈ આવ્યા. સાંજરે થાણે આવ્યા. ભાંડૂપના સ્ટેશનથી થાણે આવ્યા. વીહાર તળાવ મોટું છે. કેનેરી કેન્સો ઘણી જુની જણાય છે. સાં કેઈ વસ્તી નથી ને જગા સાફ નહી તેથી જુની જગા જેઈ એ સીવાય કાંઈ વધારે પસંદ કરવા લાયક જગ્યા મને તો લાગી નહીં.”

ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં અંબાજી તથા આબુનો મહોટા પ્રવાસ પગરસ્તે ઘણા મિત્રો તથા કુટુંબના પુરુષવર્ગ સાથે ભોળાનાથે કર્યો હતો. એ સાંથી મુસાફરીમાં અનેક જાણવા જોગ હકીકત બની હશે, પરંતુ દુર્દૈવે તે પ્રસંગની રોજનિશી મળી સકતી નથી તેથી એ પ્રવાસ વિશે કાંઈ લખવાનું સાધન નથી.

પછી સન ૧૮૭૨ ના ડિસેમ્બર માસમાં પોતાના કુટુંબનાં સર્વ માણસોને લેઈને બહુચરાણ ગયા. તે વખતે એમણે શું શું કર્યું તે જાણવાને નીચેની નોંધોનો ઉતારો કર્યો છે:—

“ 27 December 1872.

આજ સવારમાં સર્વ છોકરાં સહીત વીરમગામ ત્રેનમાં આવ્યા. શુકલ હરનારાયણ ઉદેરામ વીરમગામના વાસી બ્રાહ્મણ સાક્ષર છે તેની પાસે ઉદીચપ્રકાશ છે તે લખાવી મોકલવાનું તેને કહ્યું.

*

*

*

*

29 December 1872.

આજ ખાર વાગે બહેચરાજી માતામાં આવ્યા. બહેચરાજી આ નામ પ્રાકૃત તા. આધુનિક છે. મૂર્ખ લોક બેચરાજીને માતા માની તેની માનતા કરેછે. બોલા લોકો સંસારી સુખ એ માતા આપેછે એવું માની ભટ્ટોના કહેવા ઉપર છેતરાયછે. બેચરાજીની ઉત્પત્તી રાસમાળામાં લખેલી છે. તે ઉપરથી કોઈ નાડોદી ચોર સાથે લઢાઈ કરીને તે સાં મરણુ પામી છે. જેમ શૂરવીર પુરૂષોને મૂર્ખ અજ્ઞાન લોકો માન આપેછે તેમજ સ્ત્રીએ કોઈ અસાધારણુ પરાક્રમ કર્યું હોય તેની અજ્ઞાની દૈવીશક્તિ માની તેને દેવ કે દેવી માનેછે. વિચારવાન તથા ખરા લક્ષિતમાન, મનુષ્યને પરમેશ્વર માનવામાં ઈશ્વરનું અપમાન થાયછે, એમ ગણુછે. જડ વસ્તુ ઈશ્વર નથી. અજ્ઞાન લોકો એમ માને તેમાં કાંઈ નવાઈ નહી પણુ કેળવણી પામેલા વેહેમી ક્રિયાઓ કરે તે જોઈ વધારે ખેદ થાયછે. બેચરાજી (?) ડેરામાં ગોખ છે તેને આંગી ચડાવેછે. મેહે એ ગોખને દેવી કે દેવ માન્યો નથી ને તેને મારા મનથી કાંઈ પણુ માન આપ્યું નથી ને નમસ્કાર પણુ કર્યો નથી. કારણુ કે એને ઈશ્વર કે ઈશ્વરી માનવુ એમાં જગકર્તા પરમાત્માનું અપમાન થાયછે એમ મારા મનમાં આવેછે. બેહેચરાજી યાત્રાથે આવ્યા નથી. પણુ મારૂ ગામ ધનોરા છે સાં જવાનું હતું તે રસ્તામાં બેહેચરાજી છે માટે સાં મુકામ રાખ્યુ હતું. અમારી સાથેન લોકોમાં કેટલાક વેહેમી છે તેમની એછા જોઈ ઘણું હસવું આવેછે. પરમ કૃપાલુ ઈશ્વર લોકોને સન્માર્ગે ચડાવી એના ખરા સ્વરૂપનો ખોધ કરો.”

સાંથી ધનોરે ગયા, સાંની બધી હકીકત વસ્તી વગેરે લખી લીધું. સાં એક દિવસ રહી પાછા ફર્યા અને ફરીથી બહેચરાજીમાં મુકામ કર્યો તે વખતે ફરીથી બહેચરાજી વિશે નીચેની નોંધ એમણે લીધી:—

“ 31 st December 1872.

આજ ધનોરેથી નીકળ્યા. બેચરાજીમાં બાહારની ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો. બેચરાજીના મંદિરની જમણી પાસની ધર્મશાળામાં ભીત ઉપર પથર ઉપરનો લેખ છે તેમાં લખ્યુ છે કે બેચરાજીનું મંદિર માનાજી ગાયકવાડે સંવત ૧૮૩૯ માં બનાવ્યું. એ લેખની નકલ ભીમભાઈની નોટયુકમાં છે. હરગોવન ચમરવાજો મારો ઓલખીતો છે. તે કહેછે કે માતાજીને પ્રથમ તો મઘ ખુલી રીતે ધરાવાતું હવે તો માતાજી બોળાં થયાં છે માટે ગુપ્ત રીતે મઘ ને નાસીંગવીરને તો ઊઘાડી રીતે દારૂ દરરોજ ચડાવે છે. ને બકરૂ પણુ કાપેછે ને કાલી ઔદરો માતાની ચાચરમાં ખંભાલીયા પાડો મારેછે. આવાં કર્મ

યાય તે સ્થલને લોકો પુણ્ય તીર્થ ગણે છે એ જોઈ મનને ધણે ખેદ થાય છે. ઈશ્વર માણસની બુદ્ધિ સુધારે. ઘણા લોકો અજ્ઞાન તથા મૂર્ખ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતુ નથી. માનસરોવર પણ માનાજી ગાયકવાડે બંધાવ્યું છે. માનસરોવરનું પાણી એવું તો મેલું ને ગંદું છે કે તેમાં નાહવાનું તો શું પણ તેના સામું જોવાનું પણ મન થતુ નથી. આવા ગંદા તથા શડેલા પાણીને લોકો તીર્થ માની તેમાં ડબકાં મારે છે. અમારી મંડવીમાંથી નોકરો સિવાય પુરુષોમાં કોઈ નાહુ નથી. જણ્યામાં * * નાહો હશે. બધરાંમાં * * * * નાહાં. બધરાંનું મૂર્ખપણું વિદ્યા શીખે સારે જ બલ. ”

પછી ૧૮૭૩ ના માર્ચ માસમાં હુતાશનીની રજને લગતી ખીજ ચોડીક રજ લઈને કુટુંબસહિત નાસિક તથા પૂના જોવાને સ્થાગનાથ ગયા. તેનો હેવાલ નીચેની નોંધો જોવાથી જણાયે.

* 10 March 1873 Monday.

મુંબઈનાં તાજૂત જોયાં; ઘણાં સારાં નોતાં.

* 11 March 1873 Tuesday.

Exhibition (સંગ્રહસ્થાન) જોયું. ઘણું જોવા લાયક છે.

12 March 1873 Wednesday.

આજ નાસીક ગયા. પાંચ વાગે ડીઝોલાવી સ્ટેશન પોત્યા સાંથી ઘોડાની ગાડી ટાંગામાં બેસીને નાસીક ગયા. પંચવટીમાં ઊતર્યાં. મુંબાઈથી નાસીક જતાં થળઘાટ જોવાલાયક છે. રાત્રે જન્મવાનો સામાન સારો નોહોતો.

13 March 1873 Thursday.

નાસીકમાં ગોદાવરી નદી છે, કુંડ બાંધેલા છે તેનું મહાત્મ, આગલના સમયમાં મહાત્મા રહેતા હશે તે ઊપરથી થયેલું. આજ તો પાણી મેલું છે. ભોળા શ્રદ્ધવાળાને ગમે; બાકી નાસીકમાં કાંઈ ગમે એવું નથી. ભિક્ષુકો લોકોને ઘણા હેરાન કરે છે. તીર્થશ્રાદ્ધ તથા મુંડન મેહે કરાવ્યું નથી, એ કરવું કેવળ મૂર્ખપણું છે એમ હું માનુશુ. નદીયે સ્નાન કર્યું પણ પાણી મેલું હતું તેથી સ્નાન કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થયું નહિ. મૂર્તિપૂજકો તથા તીર્થનું મહાત્મ માનનારાને સાફ લાગે પણ ઈશ્વરભક્તને તો એના ઊપર શ્રદ્ધા બેસે નહિ. અંતઃકરણ પવિત્ર થયું જોઈએ નાહવાથી શરીર પવિત્ર થાય છે. તીર્થનાં મહાત્મ બ્રાહ્મણોયે પોતાના સ્વાર્થને સાર ખેટાં ખેટાં કથાનકો જોડીને ખીચારા અજ્ઞાન લોકોને છેતર્યાં છે. નાસીકમાં કાંઈ ઠીક લાગ્યું નહિ તેથી અંકજ જન્મવાનો વિચાર બંધ રાખીને પુને જવાનું નક્કી કર્યું. * * * * ”

સન ૧૮૭૪ માં ભોજાનાથે પેનશન લેવાનો ઇરાદો કર્યો પણ પંચાવન વર્ષનું વય પૂરું નહોતું થયું તેથી 'Invalid pension' લેવાનું હતું અને તેને સારું 'મેડિકલબોર્ડ'નું 'સર્ટિફિકેટ' લેવું પડ્યું હતું. તે લેવાને સારું ભોજાનાથને તેજ વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસમાં મુંબાઈ જવાનું થયું તે વખતે સર્ટિફિકેટ લીધા શિવાય જાણવા લાયક બનાવ ફક્ત એ લાંબી પ્રાર્થનાસમાજનું મંદિર તૈયાર થયા પછી પ્રથમજ લાંબા ગયા તે હતો; તે વિશે લખ્યું છે કે:—

"20 September 1874 Sunday.

સાંજરે મુંબાઈની પ્રાર્થનાસભામાં ગયા. બંડારકરે ઉપદેશ ધણો સારો કર્યો. પણ ગાયન તો સારૂ નોતું. મંદિર સારૂ શોભીતુ છે તેનો ખરચ રૂ. ૨૨,૦૦૦) થયો છે તથા રૂ. ૬,૦૦૦) જમીનના ખેડા છે મંદિર અંદરથી ડૂટ ૬૩ લાંબુ અને પોહોણુ ૩૫ છે."

રાધનપુરના રાજ્ય સાથે ભોજાનાથને ધણો નિકટ સંબંધ હોવાથી લાંબા નવાબસાહેબના શાહજહાંઓના લગ્નપ્રસંગે ભોજાનાથે પોતાના પુત્રોને મોકલ્યા હતા, પરંતુ લાંબા રેલવે નહિં તથા પોતે સરકારી નોકરીમાં એટલે લાંબી મુદતનો અવકાશ મળવો કઠિણ, તેથી ૧૮૭૫ ના આરંભ સુધીમાં ભોજાનાથ રાધનપુર જઈ સમ્યા નહોતા. એ વર્ષમાં તો નોકરીથી મુક્ત થયા એટલે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની ખુશી પડેલાં સુધી ખહાર ફરવાની કુરસદ મળી. ૧૮૭૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં ભોજાનાથ રાધનપુર ગયા. પાટડી સુધી રેલવેમાં જઈ લાંબા એક દિવસ રહી ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રાધનપુરથી આવેલી ગાડિયો વગેરેમાં સવાર થઈ કુચ કરી. તેના હેવાલ સારું એમના રાજકામની નોંધ પ્રસંગે પ્રસંગે ઉતારિયે છિયે:—

"8 January 1875.

સવારમાં પાંચ વાગે પંચાસરથી શમી જવા નીકળ્યા. સંખેશ્વર સાડાઠ વાગે પોહોળ્યા. સંખેશ્વરમાં શ્રાવકનું દેર જોયું. * * * *"

"11 January 1875.

નવાબસાહેબના હજીરમાં સાંજરે પાંચ વાગ્યા પછી ગયા. આહીર કર્યું. * * * * રાત્રે પ્રાર્થના કરી."

"12 January 1875.

સવારમાં ગામમાં ગયા. શાવકનાં દેહેરાં તથા મહાદેવનું દેહેર જોયું. * * * *"

રાધનપુરમાં ચાર દિવસ રહી સાંથી પાટલુ જ્ઞેવાની ધૂમ્બ્ર યયાથી તે તરફ ગયા. પાટલુ શહેરની જૂની ઐતિહાસિક હકીકત ટૂંકમાં રોજકામમાં જોવાનાથે લખી રાખી છે. તે આખી નોંધ આ સ્થળે ઉતારવાથી લંબાણ થાય. માટે કેટલુંક જાણવા લાયક છે તેજ લખ્યું:—

15 January 1875 Friday.

આજ પાટલુ સાંજરે ત્રણ વાગે પોચ્યા વૈકુંઠરાયની ધર્મશાળામાં જિતયા. નાગરોથે ઘણી ખાતરદારી કરી.

16 January 1875.

પાટલુ જાણે નહાનુ અમદાવાદ હોય એવું દેખાય છે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, તા. ભદ્રમાં રામમંદીર તથા સરકારવાડો છે. પાટલુના દરવાજા બાર નીચે પ્રમાણે * * * *. હીંગળા ચાચરના મેહેલા વચે ચણિટુ છે તેનો દેખાવ અમદાવાદના ચણિટા જેવો છે. પાટલુમાં વડનગરા નાગરોનાં ઘર ૧૫૦ છે અને ભિક્ષુકનાં ઘર ૧૦ છે. ભિક્ષુકની દક્ષણનાં નામાં ૩૦ થાય છે. * * * પાટલુમાં પંચાસરા પારસનાથનું દેવળ છે તેમાં વલુરાજ ચાવડા પાટલુ શહેરના વસાવનારની આરસપાલુની મૂર્તિ છે તે નીચે સંવત ૭૫૧-૭૫૨ લખી છે. હીંગળા ચાચરમાં ગાંધર્વવાડામાં આવ ગણપતીની મૂર્તિ છે તે નીચે લેખમાં સંવત ૮૦૨ ના ચૈત્ર શુદ્ધી ૨ વાર શુકરે વલુરાજ ચાવડાએ અનહીલવાડ (અથવા પાટલુ) ની સ્થાપના કર્યાનું લખ્યું છે. ગુગડીયા દરવાજાની બહાર એક હનુમાનનું મકાન છે સાં અમે પ્રથમ જિતારો કર્યો પણ શહેરથી ઘણુ વેગલુ તેથી સાંથી વૈકુંઠરાયની ધર્મશાળામાં આતીને મુકામ કર્યો સુખી થયા. નાગરવાડાની નજીકમાં એ ધર્મશાળા છે. નાગરવાડો જોયો. નાગરોનાં ઘર જથાખંધ છે * * *.

17 July 1875.

* * * * *

દરવાજા બહાર ખાનસરોવર જોયું. એ સરોવર ખનાવ્યાની તારીખ * * * હીજરી સને ૭૮૫ માં આ તળાવ ખંધાવ્યું ઠરે છે. * * * પાટલુમાં જ્ઞેવા લાયક સ્થાનમધ્યે સહસ્રાર્ધિગનું તળાવ જ્ઞેવામાં આવ્યું નહિ બાકી સર્વે જ્ઞેયું. * * * ”

સાંથી પોતાને ધનામી ગામ ધનોરે જતાં વચમાં બહુચરાજીનું સ્થાન આવ્યું સાં એક દિવસ મુકામ કર્યો. આ પ્રસંગે પણ બહુચરાજી વિશે પ્રથમના જેવીજ નોંધ છે. એટલે તે આહિ ઉતારતાં પુનસ્ક્રિત થાય.

અમદાવાદમાં 'આર્સકોલેજ' થાય એવી ભોજાનાથની પૂર્વથી ઇચ્છા હતી, અને તેમાં એમણે ધનની યથાશક્તિ સહાયતા આપી હતી; પણ તે કૃત્યને પોતાના મનની તથા તનની મદદ આપનારમાં ભોજાનાથ મુખ્ય પુરુષોમાંના એક હતા. તનની મદદનો એક પુરાવો નીચેની નોંધમાં છે અને ખીજો પુરાવો આજ પ્રકરણમાં આગળ આવશે:—

" 3 July 1875.

આજ સવારની ગાડીમાં હું ગોપાલરાવ, બેચરદાસ, મહીપતરામ વડોદરે ગયા. * * * *

4 July 1875.

આજ આઠ વાગે અમે સર્વે સર. ટી. માધવરાવ દીવાનને મળ્યા. ધણા વિદ્વાન તથા ઊત્તમ પ્રતના માણસ છે. કોલેજ F. E. A. સુધી વડોદરામાં કરવાનું તેમનું મન જણાય છે. એ ત્રણ કલાક વાત કરી."

વડોદરે જવાનું આ પ્રસંગે થયું હતું તે ફક્ત અમદાવાદની કોલેજ સારું ગાયકવાડ સરકારની સહાયતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા સારું.

૧૮૭૫ ના નવેમ્બરમાં જ્યારે નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે વખતે એમનો આદરસત્કાર કરવાને રાજ, સરદારો, વગેરે શિષ્ટ-મંડળ-મુંબાઈમાં ભેગું કરવામાં આવ્યું હતું તે પ્રસંગે, ભોજાનાથ દક્ષિણના ખીજા વર્ગના સરદારની પંક્તિમાં હોવાથી એમને પણ સરકાર તરફથી મુંબાઈ જવાનું નિમંત્રણ આવ્યાથી ઓક્ટોબર મહિનામાં એ મુંબાઈ ગયા. તે પ્રસંગે બહુ જાણવા લાયક હકીકત નથી. તે વખતે ભોજાનાથ આશરે બે મહિના સુધી મુંબાઈમાં રહ્યા હતા, તે અરસામાં કામને સખખે થાણે જઈ થોડા દિવસ રહ્યા હતા. મુંબાઈથી 'સ્ટીમ બોર્ડ' માં બેશીને Elephantia Caves (ધારીપુરી) જોવા ગયા હતા. મુંબાઈથી પાછા ફરતાં વડોદરે ઊતર્યા, અને ત્યાંથી ડાકોર જવાનો ઇરાદો થયો; પણ તે અરસામાં અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજનો વાર્ષિકોત્સવ આવ્યો માટે કુટુંબનાં માણસ જે એમની સાથે હતાં તેમને વડોદરે મૂકી ભોજાનાથ પોતે બે દિવસ સારું અમદાવાદ આવ્યા. ત્યાંથી બાકીનાં કુટુંબનાં માણસોને લઈને ડાકોર જવા નીકળ્યા, તે આણંદને રોડને વડોદરે રહેલો આત્મવર્ગ ભેગો થયો. સર્વે ત્યાંથી ડાકોર ગયા. ડાકોરની હકીકત લખેલી માલૂમ પડતી નથી, પણ એટલું નિશ્ચય છે કે ડાકોરની રેલવે ઊધણા પછી તે જોઈ નહોતી તેથી ત્યાં આ પ્રસંગે ગયા હતા.

ખેડની 'હેડો લાયબ્રરી' ની સ્થાપના કરાવવામાં સોળાનાથે ઘણી સોત્સાહ સહાયતા કરી હતી તેથી સોળાનાથની મ્હોટી એક છબી એ લાયબ્રરીમાં મૂકવી એવો દરાવ લાંના કચેટરની સૂચનાથી લાયબ્રરીની કમિટીએ ૧૮૭૫-૭૬ માં કર્યો હતો. એ ઉપરથી પોતાની બે છબિયો સુરતના પ્રખ્યાત કારીગર હાંસજી રૂમનાથ પાસે કરાવી;—એક લાયબ્રરી સારું ને બીજી પોતાના ઘર સારું એ છબિયો તૈયાર કરતા મ્હેલાં હાંસજીની રૂબરૂ બેસવું પડ્યું હતું. તેટલા માટે ૧૮૭૬ ના જુલાઈ માસમાં સોળાનાથ સુરત જઈ બે ચાર દિવસ રહ્યા હતા.

એજ વર્ષમાં બે વાર ડાકોર ગયા તેમાં પ્રથમ રા. બા. શંકર પાંડુરંગ પંડિતની સોબતમાં ગયા હતા. તે વખતની હકીકત નીચેની નોંધ જોવાથી જણાશે:—

“ 2 October 1876.

ડાકોર ગયા. શંકર પાંડુરંગ પંડિત મહેમદવાદથી સાથે આવ્યા. * * * * રાત્રે મંડળીઓ જોવા ગયા. ઘણી ભીડ હતી. મૂર્ખ લોકો આડે રસ્તે ચડી ગયા છે. આવા મેળામાં સ્ત્રીઓની લાજ રહેવી કઠણ છે તોપણ મૂર્ખસ્ત્રીઓ મરદોની ભીડમાં દરશણ કરવા બનય છે. હું એ રણુછોડજીના મંદીરમાં ગયો નથી. કારણ કે મૂર્તિમાં દેવ છે અથવા મૂર્તિ એજ દેવ છે એમ હું માનતો નથી. મૂર્તિપૂજાથી લોકો ઘણી નીચી અવસ્થામાં આવી ગયા છે.”

આ મંડળિયો વગેરે જોવાને સોળાનાથ પગે ચાલીને ભરચક ભીડમાં ફર્યા હતા. ડાકોરના મેળાની માણસમારી ભીડથી જણીતા વાયકને આ લેખ ઉપરથી જણાશે કે જનમંડળના જિંયા નીચા સર્વે વર્ગોમાં અલક્ષિત રીતે ભળી જનસ્વભાવ આદિકનો અભ્યાસ આ નિરભિમાન, સાદા, મહાપુરુષે કેવી રીતે કર્યો હતો. તેજ સમયે ડાકોરથી ખેડે આવ્યા અને લાંના કૃલની નોંધ નીચે પ્રમાણે:—

“ 6 October 1876.

આજ સાંજરે પ્રાર્થના સમાજ ભરીને અદાલતના હોલમાં પ્રાર્થના કરી મેં બિપદેશ કરો. ”

પછી દોઢેક માસમાં પાછા નાતાલની રજામાં બાબૂ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની સાથે ડાકોર તથા વડતાળ ગયા. એ સમયે ડાકોરમાં કાંઈ જાણવા યોગ્ય હકીકત બની નથી. વડતાળની મુસાફરીને સંબંધે પણ એકજ બિના નોંધ લેવા લાયક છે:—

“30 December 1876.

આજ બપોરે જમીને ડાકોરથી વડતાળ ગયા. બોરીયાની રોશનથી વડતાળ ગયા ત્યાં સ્વામી નારાયણે હાથી મોકલ્યો હતો તેના ઊપર હું તથા ટાગોર બેઠા. હાથી ઊપર હું પેહેલ વેહેલોજ આજ બેઠો છું. જરોળર સુખમાં બેસાય તેવું નથી કમર દુખવા આવી.”

લોળાનાથ આટલી ઉમરમાં તેજ દિવસે પ્રથમ હાથી ઉપર બેઠા ને સાર પછી કદી હાથી ઉપર બેઠા હોય એમ યાદ નથી.

લોળાનાથની સર્વ યાત્રા તથા મુસાફરિયોગમાં કલકત્તા તથા ઉત્તર હિંદુ-સ્થાનની મુસાફરીનું સર્વ કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ છે. તેની હકીકત સવિસ્તર જાણવાને રોજકામમાંથી કેટલાક ઉપયોગી ઉતારા લખ્યે. તા. ૯ મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ ને દિવસે સાંજરે મુંબાઈથી નીકળ્યા.

“ 10 January 1877.

આજ હરડે ન ઊતરતાં ખંડવા જોવું એમ વિચાર થવાથી ખંડવે ઊતર્યાં. ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો. ગામમાં જતાં એક બ્રાહ્મણ મળ્યો તેનું નામ પુછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે નાગેશ્વર કેવળરામ ને કહ્યું કે વડનગરો નાગર છું એમ કહ્યું તેને ઘેર હું ગયો ને તેણે હકીકત લખાવી તે નીચે પ્રમાણે:—કહેવાય છે કે જુનાઘઠથી આશરે સાતસહે વર્ષ ઉપર નવાખ સાથે તકરાર થવાથી જુનાઘઠથી ખંડવે આવ્યા. કહેછે કે ૬૦૦ ગાડીયો હતી. પાદશાહ પાસે એ નાગરો ગયા. ખંડવામાં શીતુરી બદમાશ લોકો હતા તેમને નાગરોએ હરાવ્યા પોતાને તાબે કરી લીધા તેથી પાદશાહે કેટલાક નાગરોને દેસાઈગીરીની નીમનોક કરી આપી * * *. તે દાદાભાઈ દેસાઈને ઘેર હું મળવા ગયો તે ઘણા વિવેકી છે રીત ભાત નાગર જેવી છે. * * * ને જીયુએ લગન તથા જનોઈનાં ગીત મવણવી જોયાં તે નાગરોને ઘણાંખરાં મળતાં આવેછે. * * * કેટલાક નાગરો કપડાના વેપારી છે. ગૃહસ્થ તા. ભિક્ષુક બે વર્ગ છે. હાલમાં ગૃહસ્થનાં ૬૦૦ ઘર છે. ને તેટલાંજ આશરે ભિક્ષુકનાં છે. ગૃહસ્થ ભિક્ષુકમાં કન્યા આપવા લેવાનો વ્યવહાર છે. એક કન્યા ઉપર બીજી કન્યા પરલુવાનો ચાલ છે. આટલોજ માત્ર દૂરક છે. * * * ખંડવામાં હાટકેશ્વરનું દેહેર છે. તે નાગરો જુનાઘઠથી આવ્યા ત્યારે બંધાવ્યું એમ કહે છે. હાટકેશ્વરનો ઉસવ ચૈત્ર શુદી ૧૪ ને દિવસે કરે છે. પાલખીમાં બેસાડી વરઘોડા કાઢાડે છે. પાલખી છે તથા મુખવટો અથવા મુખારવંદ છે. * * * નગરખંડ કોઈ બીજા નાગરબ્રાહ્મણને ત્યાં છે. * * * નાગરોનાં નામ પ્રથમ મહેતા, રાય,

વેહોરા, પંચા, ઝોઝા, વ્યાસ પાડતા. ખંડવાના નાગરો કોઈ પણ ખીજા આજ્ઞાનું જમતા નથી. પોતાની માંહોમાંહ જમવા તા. કન્યાવ્યવહાર છે. પરદેશમાં પણ ખીજા આજ્ઞાનું ખાતા નથી. વડનગરા નાગર હોય તો તેને સાં જમે. લગનમાં ગણપતિ ખેસાડે છે. વરને પીઠી ચોળે છે. લુણુ ઉતારેછે. (આ લુણુ ઉતારવાની ચાલ ગુજરાત આરગામમાં નથી; છપોળમાં છે તેની રીત તેમાં હશે) કન્યાના ગળામાં હારડો નાંખે છે. પદ્ધાની રીત મુકરર નથી. અશ્વૈકરણુ ભસ્મમર્યાદા વગેરે નાગરે કરવું નહિ એમ અચળમાં છે તે ખંડવાના નાગરો પાલે છે. ખંડવામાં સત્તાવીસ ગોત્ર તા. ૧૩ શર્મ છે. * * * * જેટલી વાર જમવું તેટલીવાર નાહવાનો ચાલ છે. દુધની દશમી હોય સારે નાહા વીના ખાય પણ વચમાં પાણી પીવાય નહિ. જમતાં પાણી ઊંચેથી પીવાનો ચાલ છે કેટલાક દુધીને ડાભે હાથે પીયે છે (આ ચાલ ખીજા આજ્ઞાણોનો જોઈને પડ્યો હશે) ધણો કાળ તથા દેશાંતર થયાથી કેટલાક ચાલ બદલાય.” આ શિવાય ખીજા દક્ષતરી પુરાવા જોઈને દૂર ખુણુ અંધકારમાં ગુપ્ત રહી ગયેલા સ્વચ્છાતિઅંધુઓની ટૂંકી હકીકત લખીને પોતાના મનનો નિર્ણય એજ નોંધમાં બતાવ્યો છે કે:—

“એકંદર રીતભાત જોતાં ખંડવાના નાગરો વડનગરા નાગર છે એમ માનવાને સબળ અનુમાન છે.”

જાતિઅંધનથી થતી મ્હોટી હાનિયોને લીધે એ અંધનની વિરુદ્ધ પોતાનો દૃઢ મત છતાં, અનેક જમાનાથી થતી આવેલી સંસ્કારપરંપરાને લીધે, સુધડતા, જ્ઞાન, સાહસ, ધસાદિ ગુણુથી ઊંચી પંકિતયે આવેલી પોતાની નાગરી નાસની ઉન્નતિમાં ભોળાનાથને કેટલો ઉત્સાહભેર રસ હતો તે આ ઉપરથી જણાશે. તેમજ ધણું વર્ષથી ખીજાં ગામના નાગરોએ પોતાની જ્ઞાતિના તરીકે ન સ્વીકારેલા ખંડવાના નાગરોને ન્યાય આપી તેમને સંવ્યવહાર્ય ગણુવા જોઈયે એ ઉદ્દેશથી જાતિઅંધનને કાંઈક શિથિલ કરી નાગરવર્ગને વિસ્તાર પમાડવાની ઇચ્છા પણ જણાઈ આવશે.

સાંથી ખીજે દિવસે રાત્રે નીકળી જબલપુર આવ્યા. સાં શું શું જોયું વગેરે હકીકત નીચેની નોંધમાં છે:—

“13 January 1877.

આજ Marble Rocks (આરસના પાહાડ) જોવા ગયા. જબલપુરથી ૧૪ મૈલ છે એને લોકો ખેડાવાટ કહેછે. * * * ઘાટ આગળથી હોડીમાં ખેશીને આરસના પાહાડ જોવા ગયા. અતિસુંદર દેખાવ બંને પાસ

શ્વેત પાહાડને વચમાં નર્મદાનો પ્રવાહ જોઈને ઈશ્વરની અપાર સત્તાનો મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થયાવિના રહે નહિ. મનને ધણું આનંદદાયક લાગ્યું. ધણો રમણીય દેખાવ બેશક જોવા લાયક છે. આરસના પાહાડ જોઈ આવીને પછે એક મેલ નર્મદાનો ધોધવો (Fall of Nerbudda) જોવા ગયા એ પણ અતિસુંદર અને સૃષ્ટિની ખૂબી જોવા લાયક છે. ઈશ્વરની મહાન સત્તા તથા ઉપકારી ગોઠવણનો પુરાવો છે.”

આ રમણીય સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય જોઈ એમના લક્ષિતમાન આત્માને ઈશ્વરનો તુરત સંયોગ થયાથી સહજ તેની સ્તુતિ પ્રાર્થના નીચે પ્રમાણે કરી તે પણ એજ નોંધમાં લખી છે:—

“હે પ્રભુ આવો સમર્થ છતાં તને અમે કેમ ભુલી જઈએ છીએ ? અમને તારા સંસુખ તું કેમ લઈ જતો નથી ? હે પિતા તું મને સન્માર્ગ બતાવી તારાં શુભદર્શન તા. સંનિધપણુ સદા અમારા હૃદયમાં રહે એવું કર.”

ઈશ્વરની ભવ્યતા તથા સુન્દરતા આવાં રમણીય સ્થળોમાં મૂર્તિમતી થતી કેટલા યોગ પ્રવાસી જીવેછે ! ધર્મવાસના અને કવિત્વવાસનાનું યોગ્ય સંમેલન થઈ અલૌકિક રીતે સચેતન થયેલા આત્મા ઉપર જેવી છાપ આવાં સ્થળોનાં દર્શનથી પડે એવી સામાન્ય જન ઉપર પડવાની નાહિજ. પરંતુ કેગવણી પામેલા વિદ્વાનો, વિદ્વાન ગણાતા રાજકારભારિયો, ધર્માદિમાંથી પણ ધણા યોગ્ય પુરુષો આવાં સ્થળ ઉપર ભાવસહિત જવાની ઉત્સુકતા રાખશે, અને તેમ જશે તો યોગ્ય પુરુષોના હૃદયમાં આવા પ્રકારનું ઉન્નત ભાવસંચયન થશે. નવીન પ્રકારની કેગવણીથી અસ્પૃષ્ટ, કવિત્વાભાસના સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ઉપરના પ્રીતિદંભના દોષથી મુક્ત, - જ્ઞાનાથના સ્વાભાવિકકવિત્વપૂર્ણ હૃદયમાં થયેલા ગંભીર તથા ઉન્નત ભાવના ઉદ્દ્યોધનનું આ એક ટૂંકા લેખ ધણું સચક સ્વરૂપ છે.

લાંથી અલાહબાદ મુકામ કર્યો; લાંની હડીકત એમના ધાર્મિક વિચારના પ્રકરણમાં છે. અલાહબાદથી તા. ૧૭ મીએ નીકળીને ૧૮ મીના પ્રાતઃકાળમાં કલકત્તે પહોંચ્યા. ચોવીસ કલાક સુધી લાગટ રેલવેની ગાડીમાં તેજ વખત પ્રથમ બેઠા. કલકત્તાની સવિસ્તર હડીકત જ્ઞાનાથે અગ્રેજી પત્રદ્વારા રા. બા. મહીપતરામને લખી મોકલી હતી. તે પત્ર અન્ય સ્થળે પ્રસંગવશાત્ દાખલ કર્યો છે. કલકત્તેથી તા. ૨૭ મી જન્યુઆરીએ નીકળીને વૈજનાથના સ્થાનમાં જ્ઞાનાથ આવ્યા. વૈજનાથની જગા બહુ રમણીય નથી. પણ

પોતાના પિતા પૂર્વે સાં અથા હતા તેથી એમને પણ જ્વાની ઉદ્ધ યર્થ હશે. તેની હકીકત:—

“ 28 January 1877.

આજ બૈવનાય (વૈજનાય)ને રોશને જિતયાં, રોશનથી બે માઉ વૈજનાયનું સ્થાન છે સાં અથા દેવ વલું મોટુ નથી. પંજા લોકો વૈજનાયમાં રહેછે. યાત્રાલુનુ જોરપદુ કરેછે. મારા પિતા સ્વર્ગસ્થ સારાભાર્થ સંવત ૧૯૦૩ ની સાલમાં કાશીયાત્રાએ આવેલા તે વખતે અહીં વૈજનાયમાં આવ્યા હતા તેમના હસ્તાક્ષરનો લેખ પંજા દયારામે ચોપક્રમાં બતાવ્યો તે તેમનો હસ્તાક્ષરનો ખરો છે. તેમણે હીંદી ભાષામાં દેવનામરી અક્ષરથી લખ્યું છે એ લેખ બેઈ પિતૃસ્નેહ સ્મરણુ યવાથી પ્રેમાશ્રુ આવ્યાં. * * * એ દયારામે અમરી સંભાવના સારી રાખી છે. * * *

બીજે દિવસે સાંથી કાશી આવ્યા; સાંની યોડીક હકીકત ધાર્મિક વિચારના પ્રકરણમાં છે. અને જાડીની નીચેની નોંધમાંથી જણાવો:—

“ 30 January 1877.

માનમંદીર જોયુ. જયપુરના રાજા માનસંજિ બંધાયુ છે. તેમાં જુના હિંદુના જોતિય પ્રમાણે વેધવંચ (observatory) છે. તે જોયું. સાંબરે હોડીમાં બેસીને ફરવા અથા હોડીમાંથી શેહેરનો દેખાવ ધણો સારો દેખાયછે.”

“ 31 st January 1877.

આજ દુર્ગાદેવીનું દેહેરુ જોયુ. તાંહાં માંકડાં ઘણી મમત કરાવે છે. બાપુદેવ રાષ્ટ્રીને મળ્યા. સારા વિક્રાન છે અણીત જોતીય શાસ્ત્રમાં સારા કુશળ છે.”

સાંથી અયોધ્યા નમરીમાં આવ્યા. એ નમરી સરચુનદી ઉપર આવેલી છે; સાંની રમણીયતાથી સોજાનાયનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું હતું. અયોધ્યાથી નીકળી લખનૌ મુક્રમ કર્યો. સાં નેટલી સારી સારી જગ્યાઓ તથા ઇમારતો હતી તે સર્વ જોઈ; તેમાં ‘હુસેનાબાદ’ તથા સરકરી જામ એ બે જગ્યાઓ સોજાનાયને ઘણી પસંદ પડી. તા. ૬ ઠી ફેબ્રુઆરીએ કાનપુરમાં આવ્યા, સાં Memorial well તથા Memorial church જોયાં. સાં એમને વરસાદનું માવડું બહુ નડ્યું. કાનપુરથી આગ્રે આવ્યા સાંની હકીકત આમળા આપેલા અંગ્રેજી પત્રમાં છે. આગ્રાનો કિલ્લો જોયો તથા જમપ્રસિદ્ધ તાજમહેલ જોઈને ખાતરી કરી કે એ રોજની ખ્યાતિ છે તે વાસ્તવિક છે. આગ્રે-

થી મથુરા રેલવેમાં જતાં આડો રસ્તો પડે માટે પગરસ્તે ધોડાનાં શિયામમાં ખેશીને તા. ૧૧ મીએ આગ્રેથી સવારે સાઠાઠસ વાગે નીકળ્યા તે સાંજરે સાઠાચાર વાગે ૩૫ માઇલ આવ્યા. ત્રીજે દિવસે ણુંદાવન જોવા ગયા; સાં એકાદ બે મંદિરો શિવાય ભોળાનાથને કાંઇ જોવા જેવું લાગ્યું નહિ. મથુરામાં મુકામ રાખી એક દિવસ દિગમહેલ જોવાને ગયા. મથુરાથી એ જગા ચોવીસ માઇલ થાયછે. ધોડાગાડીમાં ખેશીને દિગલુવન જોવા ગયા:—

“ 13 Feb. 1877.

આજ સવારમાં દિગનામહેલ જોવા ગયા * * * દિગનામહેલ ધણોજ સુંદર અને જોવા લાયક છે. ભરતપુરના રાજ્યે આશરે ૧૭૫ વરસ ઊપર બનાવ્યા છે એમ સાંના શોક કહેછે. રાજ ઝવાર હુરસીંગે દીલી હુંદી તેના પૈસાથી મહેલ બનાવ્યા છે. દીગલુવન કહેવાય છે. ડુવારા ૯૯૯ છે. તે અમે ગણ્યા નથી પણ એટલા હશે. * * * મેડા ઊપર પાણીનાં તળાવ છે. તે કુવામાંથી પાણી ઊપર ચડાવે છે. * * * ”

તે જોઈને તેજ દિવસે સાંજરે મથુરામાં આવીને રહ્યા. સાંથી ગોકુલનું ધામ પણ જોઈ આવ્યા હતા. તે પણ એમને બહુ પસંદ ન પડયું. ખીજાં રમણીય સ્થળથી આનંદ અનુભવ કરનાર ભોળાનાથના મન ઉપર આ સ્થળની સુંદરતાએ પૂરી અસર ન કર્યાનું કારણ, કૃષ્ણ ઉપર આરોપેલી અનીતિના આ સ્થળ સાથે નિકટ સંબંધનું સ્મરણ તે હોવું જોઈયે. મથુરામાં રહ્યા હતા પણ યમુનામાં એમણે સ્નાન કર્યું નહોતું. મથુરાથી દિલ્હી રેલવેને રસ્તે ગયા:—

“ 16 February 1877.

કિલ્હો મ્યુજ્યમ અને જ્યુમા મસજિદ જોઈ. મ્યુજ્યમમાં એક જુની મૂર્તિ જોઈ તેની હકીકત ઇંગ્રેજીમાં લખી છે. તેમાં લખ્યું છે કે તે મૂર્તિ ક્રિશ્ચિયન સન પહેલાં ૯૨૦ વરસ ઊપરની છે એટલે ૨૭૦૦ વર્ષ ઊપરની છે. કીલ્હામાં શાહાજાનનું તખ્ત તથા દીવાનખાસ જોયું તથા મેહેલ જોયો એ મકાન ધણાં ઉત્કૃષ્ટ તથા સુશોભિત છે. આવું મકાન હિંદુસ્તાનમાં ખીજે કંઠાણે નહી હોય. હિંદુસ્તાનની કારીગરી ધણીજ તારીફ લાયક છે.

17 February 1877.

જમીને કુતુબેમીનાર જોવા ગયા. દીલ્હીથી ૧૧ મીલ છે. ધણોજ ઊંચો છે. ૨૪૨ ફીટ ઊંચો છે. એનાં પગથીઆં ૩૭૯ છે. એવો ઊંચો મીનાર હિંદુસ્તાનમાં કોઇ જગે નથી એમ કહેછે. પૃથ્વીરાજની દીકરીએ બનાવેલો

હતો, તેને એવો નિયમ હતો કે નિલ યમુનાનાં દર્શન કરવાં. એ મીનારાને મુસલમાન લોકોએ પોતાનો જણાવવા અરખી હરફે લખી નાંખ્યાછે એમ કહેછે. ખરૂં ખોટું ઈશ્વર જાણે. * * *

તા. ૧૯ મીએ સવારમાં દિલ્હીથી નીકળી ૨૦ મીએ સવારે અલાહાબાદ પહોચ્યા. તેજ દિવસે રાત્રે મેલટ્રેનમાં બેઠા ને તે રાત્ર તથા તા. ૨૧ નો આખો દિવસ અને રાત્ર ટ્રેનમાં ગાળી તા. ૨૨ ને દિવસે ૧૧ વાગે મુંબાઈ આબ્યા. આટલી લાગટ રેલવેની મુસાફરી ભોળાનાથે આ પ્રથમજ કરી અને સારપછી પણ કદી કરી નથી. એ મુસાફરીમાં બ્યાં બ્યાં તીર્થનાં ધામ હતાં ત્યાંના સર્વ ગોરને એમણે દક્ષિણા આપી હતી તે એમને ધર્મચુરુ અથવા પૂજ્ય માનીને નહિ પણ એમની નોકરીના બદલા તરીકે; તેમજ ગોરના ચોપડામાં લેખ કર્યા હતા તેપણ પોતાના કુટુંબનો હેવાલ જરી રહે માટે. નીચેની નોંધ આ વિચારને પુષ્ટિ આપશે.

“ 14 th February 1877.

The Tirth Gores do generally keep the records of the families of their Yajamanas, and they are I think very useful as from them we can get some information of our ancestors.”

“ તીર્થગોરો વિદ્વાન હોવા જોઈએ તે નથી. તે લોકો પોતાના યજમાનોનાં નામની નોંધ રાખેછે એટલા તે ઊપયોગી છે * * * એ લોકોએ પોતાનાં છોકરાંઓ જણાવવાં જોઈએ એવી એમને ભલામણ કરી છે.”

કલકત્તાની મુસાફરીમાંથી પાછા આવ્યા પછી મુંબાઈ પણ એ ખાસ રહ્યા તે અરસામાં પુત્રવધૂને દવા કરવાસારું થાણામાં રહ્યા હતા. મુંબાઈ જ આવ્ય કરતા. મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજના વાર્ષિકોત્સવમાં તે વર્ષે શામિલ થયા હતા, અને તા. ૧૮ મી માર્ચ તથા તા. ૮ મી એપ્રિલે ભોળાનાથે ગુજરાતીમાં પ્રાર્થનાસમાજમાં ઉપદેશ કર્યો, અને બંધી પ્રાર્થના પણ ગુજરાતી ગદ્યપદ્યમાંજ થઈ. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ગવૈયા ગાંધર્વ ફૂટેહલાલ, જેમને એમણે ત્યાં ખાસ એજ પ્રસંગે તેડાવ્યા હતા, તેમણે ગુજરાતી ગાયન ગાયું તે બંને દિવસે ગુજરાતી લોકો ધણા ત્યાં ભેગા થયા હતા. તે સર્વ પ્રસન્ન થયા. ત્રીજી વખત તા. ૧૫ મી એપ્રિલને દિવસે ભોળાનાથે ઉપદેશ કર્યો. મુંબાઈથી તા. ૨૩ મી એપ્રિલને દિવસે નીકળીને સુરત આવ્યા. ત્યાં એમના મિત્ર રા. બા. જગજીવનદાસ ખુશાલદાસે એમને સારું તાપીનદીને કિનારે એક વિશાળ

અંગલો રાખ્યો હતો ત્યાં રહ્યા. તે મકાનમાં તારીખ ૨૮ મીની સાંઝરે કેટલાક લોકોને બોલાવીને ઈશ્વરપ્રાર્થના કરી, તથા ભોળાનાથે પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાંત તથા પ્રાર્થનાની આવશ્યકતા વિશે ઉપદેશ કર્યો.

તેજ વર્ષના સેપ્ટેમ્બર મહિનામાં ભોળાનાથ તથા રા. આ. મહીપતરામ ખેડ પ્રાર્થનાસમાજના સાંવત્સરિકોત્સવને પ્રસંગે ખેડે ગયા. આબૂ સલ્વેદ્રનાથ ટાગોર તથા ખીજા મિત્રો પણ સાથે હતા. તેની હકીકત નીચે પ્રમાણે:—

“ 22 September 1877.

આજ ખેડે ગયા. ટાગોર સાહેબ સેશન સારૂ ખેડે ગયા તેમની સાથે *ફર્સ્ટ ક્લાસમાં ખેડા. મહીપતરામ સાથે છે. નનુભાઈ સાથે છે. * * * સાંજરે સમાજ ભરાવવાની તે અંગલો ગ્નેયો. * * *

23 rd September 1877.

સવારમાં સમાજ ભરાઈ. સલ્વેદ્રનાથ ટાગોરે ધણોજ ઉત્કૃષ્ટ ઉપદેશ કર્યો * * * સાંજરે મેં ઉપદેશ કર્યો.

24 th September 1877.

આજ ખેડ પ્રાર્થનાસમાજની વર્ષગાંઠ છે. સવારે ચીંતામણુ સખારામે ઇંગ્લેન્ડમાં વૃત્તાંત વાંચ્યો સારો હતો. યુરોપીયનમાં મી. શેપર્ડ, ડાક્ટર કૂક, લટુશ, લીટલ તથા શેપર્ડ સાહેબની મઝમ આલ્યાં હતાં. ફતેહલાલે સારૂં ગાયું. સાંજરે ધર્મશાળા આગળ મેદાનમાં મહીપતરામે બાપણુ કર્યું. ધણુ લોકો ભેગા થયા હતા.

25 September 1877.

સવારમાં ખાતર ગયા. ટાગોર સાહેબ સાથે હતા. ત્યાં ધર્મશાળામાં મહીપતરામે ઉપદેશ કર્યો. ”

ત્યાર પછી ૧૮૭૮ ના જૂન માસમાં ભોળાનાથને કાંઈ ખાનગી કામના સખખે સુંબાર્ઈ જવું પડ્યું ત્યારે જતી વખતે સુરત મુકામ કર્યો હતો:—

“ 10 June 1878.

આજ * * * સુરત ઊતર્યા. પ્રેમચંદની ધર્મશાળામાં ઊતર્યા. * * * અહીં સુરતમાં વામન આબાણુ મોડકની પ્રેરણાથી પ્રાર્થના-

---

* પાતાની છેક ઉતરાવસ્થા સુધી ભોળાનાથ “ સેકન્ડ ક્લાસ ” માં યુસાફરી કરતા. પાછળથી શરીરરક્ષણાર્થે “ ફર્સ્ટ ક્લાસ ” માં બેસવા માંડ્યું હતું. કેટલાક અંગ્રેજીએ અમને સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસતા બેઈ અનેકવાર ટોકેલા, પરંતુ એ પાતાની સાદી વૃત્તિને અવગણીને રહેતા.

સમાજ સ્થાપન થઈ. મહીપતરામ એ કામમાં ઘણી હોંસ રાખે છે. * * * સાંજરે પાંચ વાગે દોહતરાય સંપતરાયના મકાનમાં પ્રાર્થના કરી. હમેશને માટે રાયચંદ દીપચંદની કન્યાશાળાતું મકાન રાખવું એમ બધાની નજરમાં આવે છે. * * * ”

કલકત્તે જઈ આવ્યા પછી ભોળાનાથનાં મુંબાઈ, મુરત, ખેડા, માતર, ભરૂચ, ઇલાદિ સ્થળોમાં પ્રયાણ થયેલાં તે બ્રાહ્મધર્મપ્રચારને અર્થેજ; અને એ સંકલ્પની પ્રેરણા એમને કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજની કૃતિપદ્ધતિના પ્રસક્ષ દર્શનથી થઈ હશે એમ અનુમાન કરવાને કારણ છે.

“11 June 1878.

આજ સવારે હાંસજીને સાં જમનાબાઈની તસવીર હાંસજીએ ચીતરી છે તે જોવા ગયા. છબી ઘણીજ સુંદર તથા તારીફ લાયક ચીતરી છે. ધન્ય છે એના હુન્નરને આપણા દેશીમાં ગુજરાતમાં તો એના જેવો કોઈ નથી.”

સાંથી મુંબાઈ જઈ સાં થોડા દિવસ રહીને પૂને કામ પ્રસંગે ગયા. સાં ચિંતામણુ સખારામ ચિટનીસને ઘેર ઊતર્યા. ચિંતામણુરાવે એક દિવસે ભોળાનાથની મુલાકાત લેવાને પૂનાના કેટલાક ગૃહસ્થ મિત્રોને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા હતા. પૂનાની સમાજમાં ભોળાનાથે એક દિવસ ઉપદેશ કર્યો. પૂનેથી મુંબાઈ આવીને થોડા દિવસ રહ્યા તે સમયમાં મુંબાઈની સમાજને પણ એક દિવસે ભોળાનાથે પોતાના સદુપદેશનો લાભ આપ્યો. થોડા દિવસ રહીને પાછા અમદાવાદ આવ્યા.

એ વર્ષમાં પણ ખેડા સમાજના વાર્ષિકોત્સવને પ્રસંગે ભોળાનાથે તા. ૨૪ સેપ્ટેમ્બરને દિવસે ખેડે જઈ ધર્મોપદેશ કર્યો હતો; પણ સાંતું કામ મંદ ચાલતું જોયાથી એ પ્રસંગે એમને ઘણો ઉત્સાહ દેખાયો નહોતો.

તેજ વર્ષના નોવેમ્બર માસમાં કુટુંબનાં (થોડાં શિવાય) સર્વે માણસોને લઈને ઊંટડિયા તરફ પગરસ્તે ગયા. ઊંટડિયે જતાં એમને રસ્તામાં વાત્રક નદી આગળ બહુ હરકત પડી. અને પાછલે મુકામથી સવારે વહેલા નીકળ્યા હતા તોપણ રાત્રિયે દસ વાગે ઊંટડિયે પહોંચી ઉતારો કરી સ્વસ્થ થયા. ઊંટડિયેથી કપડવણુજ જતાં કેદારેશ્વર મહાદેવનું સ્થળ જોઈ એમને બહુ આનંદ થયો. કપડવણુજમાં ગામ બહાર મ્હોટી ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો. સાં ત્રણ દિવસ રહ્યા તેટલામાં સાંના લોકોએ એમના ઉપર બહુજ પ્રીતિ દર્શાવી. ભોળાનાથ કપડવણુજમાં નોકરીના આરંભનાં વર્ષોમાં મુનસફ હતા. તેને તે

સમયે ધણું વર્ષ વીતી ગયાં હતાં તે છતાં સાંના લોકોએ એમનું ધણુંજ સન્માન કર્યું તથા એમના ટૂંકા મુકામથી અસંતુષ્ટ દેખાયા. સાંથી લેસુસદ્રાના દૂના પાણીના કુંડ જોવા ગયા. તે વિશે એમની નોંધ જોવા યોગ્ય હોવાથી આ સ્થળે ઉતારી છે:—

“8 November 1878.

લેસુસદ્રાના જિનાપાણીના કુંડ જોયા. આહણોએ અજ્ઞાન માણુસોને છેતરવાને આ ચમત્કાર જાણી ક્ષેત્ર ઠરાવ્યું છે. પૃથ્વીના ભાગમાં ગરમી હોવાથી તે ઠંકાણાનુ પાણી ગરમ હોયછે. આ પાણી ખાર છે. નાહાવા લાયક નથી. એમાં કોઈ નાહું નહિ તેથી આહણો ચીડાયા. એક આહણુ ચોપડી લઈને મારી પાસે આવ્યો ને કહે કે તીર્થગાર મને કરીને આમાં લખી આપો. મે કહ્યુ કે અમારા ધરડાનો લેખ એમાં નથી વલી હું કપડવણુજ હતો તે વખતમાં અહીં આવેલો સારે પણ મે કોઈને તીર્થગાર કરીને લખી આપેલાની યાદ નથી. મારો જીનો લેખ હોય તો ખતાવો; તે કાંઈ ખતાવ્યુ નહિ. મે કહ્યુ કે તમને ચોપડીમાં એટલુ લખી આપુ કે આ તીર્થ છે એમ હું માનતો નથી અને તીર્થગાર કરવાની જરૂર નથી. એ જવાબ સાંભળી એ માણુસ નીરાશ થઈને પાછો ગયો.”

સાંથી ડાકોર જઈએ દિવસ રહીને અમદાવાદ આવ્યા. ડાકોરમાં તીર્થ-સ્નાનાદિક કાંઈ કર્યું નહોતું.

મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજના વાર્ષિકોત્સવમાં શામિલ થવાની ઇચ્છાથી તા. ૧૩ માર્ચ ૧૮૭૯ ને દિવસે ભોજાનાથ અમદાવાદથી મુંબાઈ જવા નીકળ્યા. સમાજ મળી તેટલી વખતે ભોજાનાથ જતા. દરેક સભાસદ સમાજ મળી હોય તે વખતે જીદી જીદી પ્રાર્થના મોહથી બોલીને કરે એવો મુંબાઈની સમાજમાં રિવાજ છે, તેને અનુસરીને ભોજાનાથે પણ એકવાર મરાઠીમાં તે પ્રસંગે પ્રાર્થના કરી હતી. તા. ૧૬ મી ને દિવસે શુજરાતીમાં ઉપાસનાનું કામ એમણે ચલાવ્યું તેમાં શુજરાતી દિંડી તથા અભંગ ગવાયાં તથા વિષયાનંદ કરતાં અહ્યાનંદ શ્રેષ્ઠ છે એ ગંભીર વિષયનું વિવેચન ભોજાનાથે કર્યું. બીજે દિવસે Theosophical Society ના અગ્રણી કર્નલ એલ્કોટની મુલાકાત ભોજાનાથે લીધી:—

“આજ સવારમાં પેલા અમેરિકન Theosophic mission વાળા Col. Olcott ને મળવા ગયા. * * * એ લોકો ધણી અસંભવિત વાતો કરેછે. કોઈએ નજરે જોઈ નથી અને દેખાડતા નથી.”

ઝેડમ બ્લેવેટસ્કીને પણ તેજ અરસામાં સુંઘાઈમાં સોળાનાથ મળ્યા હતા. અને તેને વિશે શું લખેછે તે જોઈએ:—

“ 24 March 1879.

સાંજે Madame Blavatsky ને મળવા ગયા. ઘણી મજબૂત તનદુરસ્ત કાબીલ છે પણ હાંદુ ધર્મની મોટી મોટી વાતો કરેછે પણ તે કાંઈ જાણતી નથી * * * એનો મત નાસ્તિક જેવો છે, જન્મતકર્તા ઈશ્વરની પ્રાર્થનાની જરૂર નથી. ચમત્કારની વાતો અસંભવિત કરેછે. આત્માની શક્તિ ઘણી આશ્ચર્યકારક બતાવેછે, પણ તે કોઈને દેખાડતી નથી. * * * સૂખોની વાતો કરેછે. એતુ પોકળ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ધીમે ધીમે પોલાણ બાહાર પડશે.”

સોળાનાથ અને એમના જેવા ધર્મસુધારકો ઉપર કેટલાક કહેવાતા દેશભિમાનીઓ એવો આરોપ મૂકેછે કે આ દેશનું જોડણું જૂનું એટલું ખોટું માનોછે પણ તેજ બહેમની વાતો પાશ્ચાલ્યોકો એમના ટાપટીપિયા રૂપમાં આણેતો તરત માનો. સોળાનાથની “ યીઓસોશી ” ની મ્હેટી મ્હેટી વાતો ઉપર અશ્રદ્ધ એ આ આરોપને અપાસ્ત કરવાને બસ છે. તેમજ આ ઉપરથી એક બીજું પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. નાસ્તિકમતવાદીને મન નિર્મળ ધર્મશુદ્ધિ તે બ્રમણ અને ધર્મમત તે ન્યાયકોટિથી અપ્રતિપાલ છે, પરંતુ ધાર્મિક પુરુષની જૂદીજ દૃષ્ટિબુમિને લીધે તે તદ્દવનો તથા આધ્યાત્મિક વિષય બની ધ્વજ રીતિયે પ્રતિપાલ છે. છતાં એ ધાર્મિક શુદ્ધિ ખરી બ્રમણને તો દૂરજ રાખવાની; અને તેનું પ્રમાણ આ સોળાનાથ તથા તેમના જેવા ધાર્મિકો યિયોસોશીની બ્રમણપાશમાં ન પડવા અને ન પડવાના તેથી જણાશે. તેમજ “ ધીમે ધીમે પોલાણ બહાર પડશે.” એ ૧૮૭૯ માં લખેલા શબ્દો હાલ કેટલા સલગર્ભ અને સલભાવિસૂચક બન્યા છે!

સુંઘાઈમાં શુનરાતી લોકની ‘ ઈશ્વરપ્રાર્થનામંડળી ’ નામની જુદી સભા તે વખત હતી (તે નામની જેનીજ હતી, અને હાલ હયાત છે કે નહિ તે ખબર નથી) તેની ઉપાસનામાં સોળાનાથે તા. ૨૫ મીને દિવસે શામિલ થઈ સામાજિક ભક્તિની આદરચક્રતા વિશે વ્યાખ્યાન કર્યું. તા. ૧૮ મી ને દિવસે પ્રાર્થનાસમાજમાં ડા. સાંડારકરે નવીન પદ્ધતિને અનુસરીને કીર્તન કર્યું તે વિશે સોળાનાથે લખ્યુંછે કે:—

“ 19 March, 1879.

આજ રાત્રે ગામઠ્ઠણપંથ સાંડારકરે કીર્તન કર્યું બાસ્વાને પુર થયું

ધણુ સારૂં કર્યું; મને તો ધણુજ પસંદ પડ્યુ. આવાં ઉત્તમ પ્રકારનાં કીર્તનનો પ્રચાર થાય તો નહારાં નિર્લજ કીર્તનો બંધ પડી જાય.

28 March 1879.

ભાંડારકર વિનાયક આપુ જેમણે પોતાની દીકરી વિધવા થયેલી તેનું પુનર્લગ્ન થયું તેમાં પોતે અનુમોદન આપી પોતે કન્યાદાન આપ્યું હતું તે એના જન્મભાઈના પ્રથમની સ્ત્રીથી થયેલા છોકરાનું જન્મોર્થ હતું ત્યાં ગયા. * * *.”

તેજ વર્ષના મે મહિનામાં ભોળાનાથ કુટુંબસહિત પોતાના સગામાં લગ્નપ્રસંગે વડોદરે ગયા હતા ત્યાંથી તા. ૧૭ મી મેને દિવસે નીકળી કરનાળી જવા ગયા. રસ્તામાં ડબોઈ ઊતરી ત્યાંનો જૂનો કિલ્લો જોયો. કન્યાળીમાં સૌમેશ્વર મહાદેવમાં રા. બા. મોતીલાલ લાલભાઈના ઉતારામાં ઊતર્યાં. કન્યાળી વિશે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“13 May 1879.

કન્યાળીની આબ હવા ઘણી સારી છે. નર્મદાનું પાણી ઘણું નિર્મળ છે. હું સંવત ૧૮૮૭ ની સાલમાં મારા પિતાસાથે આવ્યો હતો. આજથી અડતાલીસ વર્ષ ઉપર આવેલો તેથી કુબેર સૌમેશ્વરનાં દેરાં તથા ગોરના ધરની થોડી થોડી યાદ છે. * * *”

કન્યાળીમાં થોડા દિવસ રહી તેની આસપાસનાં કુંભનાથ, અનસૂયા, વેદવ્યાસ, શુકદેવ આદિ રમણીય તથા મનોહર સ્થળો હોડીમાં બેસીને જોઈ આવ્યા હતા:—

“12 May 1879.

આજ પાછલી રાત્રે અનસૂયા ગયા ત્યાંથી વેદવ્યાસ આવ્યા. * * * સાંજરે શુકનું સ્થાન જોયું. શુકનું દેહેર રા. મૈરાળ નારાયણે સંવત ૧૮૬૮ ની સાલમાં બંધાવ્યું છે એમ ગોખલામાં લેખ છે. આજથી ૬૭ વરસ ઉપર એ દેર બંધાવ્યું છે. વ્યાસનું સ્થળ ઘણું સારું છે.”

આખૂ સત્યેન્દ્રનાથ ટાંગોર ૧૮૮૦ માં સુરતના ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ હતા તેમને મળવા સારું ભોળાનાથ તે વર્ષના જૂન મહિનામાં સુરત ગયા હતા. ત્યાં એ રહ્યા તેટલી મુદતમાં રવિવાર ન આવવાથી ત્યાંની સમાજના લોકોએ ભોળાનાથને સાનું વિશેષ સભા મેળવી ઈશ્વરપ્રાર્થના કરી તેમાં એમણે શામિલ થઈ ઉપદેશ કર્યો. ત્યાર પછી બે મહિને ફરીથી ભોળાનાથ સુરત ગયા તે વખતે અમદાવાદના માણુ કલેક્ટર મી. ઓરોડેલને મળવાનો સમય હતો. એ પ્રસંગે રા. બા. રણુછોડલાલ છોટાલાલ એમની સાથે હતા એ પણ મી.

બોરોડેવને મળવાને જ ગયા હતા. રવિવારને દિવસે સુરતપ્રાર્થનાસમાજમાં ભોજાનાથ ગયા; તથા મંગળવાર તા ૦ ૧૯ મી ઓક્ટોબરને દિવસે વિશેષ સભા થઈ તેમાં રા. બા. રણજોડલાલે વ્યાખ્યાન કર્યું.

પોતાના તૃતીય પુત્રને ૧૮૮૧ ના “યુનિવર્સિટી કોનગ્રેગેશન” માં B. A. (મિ. એ.) ની પદવી મળવાની હતી તે સમારંભ જોવાની ઇચ્છાથી ભોજાનાથ તે સાલની ૮ મી જાન્યુઆરીને દિવસે મુંબઈ ગયા ત્યાં ૩ જ ફેબ્રુઆરી સુધી રહ્યા. તેટલો કાળ એમણે કેવી રીતે ગાળ્યો તે નીચેની નોંધો જોવાથી જણાશે. જ્યારે જ્યારે મુંબઈ જતા ત્યારે દર રવિવારે ત્યાંની *પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસનામાં શામિત્ર થતા, અને તેના દરેક કુલમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેતા:—

“ 15 January 1881.

સાંજરે લેડી ફરબ્યુસનની પાર્ટીમાં * * * ગયા. * * *

16 January 1881.

* * સમાજમાં ગયા. સંસ્કારપદ્ધતિને વાસ્તે વાદવિવાદ થયો. અગ્નિ વિના કોઈ પણ સંસ્કાર હિંદુ ધર્મમાં નથી આ અડચણ બ્રાહ્મધર્મમત પ્રમાણે વિવાહસંસ્કારને ઘણી આવેછે. એ મોટી અડચણ છે. માટે એક દિવસમાં આ નિશ્ચય થાય એવું નથી. સાંજરે સમાજમાં રાનડેએ ઉપદેશ કર્યો. અગ્નિમાં આહુતિ આપવી એ ઈશ્વરને પોચેછે એવી બુદ્ધિથી આપવી નહી પણ આપણને પ્રિય વસ્તુ છે તેનો ભાગ કરવાને આપણે તૈયાર છીએ આવી બુદ્ધિથી આપવી. આ નવી કલ્પના રાનડેએ કાઢી છે. પણ એ કાંઈ પૂર્વે થયેલા ઋષિમતને અનુસરતી કલ્પના નથી. આ વ્યાખ્યાન સમાજના ઘણા લોકોને પસંદ પડ્યું હોય એમ લાગતું નોતું, મને પણ એ વિષયને સંબંધે પસંદ પડ્યું નહીં. આની બુકિત કરીને જુની ચુક છુપાવવી એ સત્યને બાધકારક છે.”

જૂના વહેમી વિધિ આચારને બંધ બેસાડવાના વ્યર્થ પ્રયત્નની વિરુદ્ધ ભોજાનાથનું આ દૃઢ મતપ્રદર્શન થોડા પણ સખળ શબ્દોમાં થયેલું જોઈ એવા અસમર્થનીયનું સમર્થન કરનાર શો ઉત્તર આપશે તે જાણવા જેવું છે. વહેમી વિધિનું સમર્થન કરનારા બે પ્રકારે કરેછે. એક તો એ વિધિથી થતા આનુષંગિક પરિણામ અને હૃદય એ બે વચ્ચે ભ્રાંતમત એકતા કરી નાંખીને;— જેમ કે—યાત્રાથી પ્રસંગવશાત્ દેશાટનના લાભ થાયછે—તે લાભને માટેજ જાણે

* ભોજાનાથ મુંબઈની પ્રાર્થનાસમાજના સભાસદ થયા હતા.

યાત્રાઓ કરી ના હોય ? એમ સમજાવવાનો પ્રયત્ન એ લોકો કરે છે. ખીન્ને પ્રકાર આથી પણ જીએ કૂદે છે. જે ઉદ્દેશ એ વિધિનો મૂળમાં હોવાનો સંભવ પણ નહિ એવા ઉદ્દેશનો આરોપ કરવાનો પ્રયત્ન એમાં હોય છે. એનું ઉદાહરણ ઉપરના લેખમાં સૂચવેલા રા. બા. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેના ભાષણમાં આવ્યું છે. આ બંને પ્રકારના પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા ભોળાનાથના દૃઢ્યમાં દૃઢ છપાઈ હતી, તેથીજ આવા સખળ પણ સત્યગર્ભ શબ્દોમાં ભોળાનાથે પોતાનો દૃઢયાશય દેખાડ્યો છે.

આ પ્રસંગે ભોળાનાથે સાંની સમાજમાં એકવાર ઉપદેશ કર્યો હતો. પછી તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરીને દિવસે “કોન્વોકેશન” જેઠને તા. ૨ જીએ અમદાવાદ તરફ આવવા નીકળ્યા.

સાર પછી તુરત ભોળાનાથ મારા લગ્નનિમિત્ત અમદાવાદથી બસે માણસની જન લઈને ફેબ્રુઆરી મહિનામાં સુરત ગયા. સાં પંદર દિવસ રહ્યા સાં સુધીમાં લગ્નનું કૃત્ય સમાપ્ત્યું, અને તેને અંગે એક વખત મિત્રમંડળ બોલાવી પોતાને ઉતારે ઈશ્વરોપાસના કરી અને લગ્નસમારંભ નિર્વિદ્ધ પાર પડ્યો તેથી ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો.

ભોળાનાથે પેટલાદ કદી જેથું નહોતું અને સાં સ્વચ્છાતિવર્ગ રહે છે તેથી એ ગામ જેવાની ઉત્કંઠા એમને ધણું વર્ષથી હતી. તે ઉત્કંઠા પાર પાડવાનો પ્રસંગ એમને રા. બા. મણીભાઈ જસભાઈની પુત્રીઓનાં લગ્ન ૧૮૮૨ ના એપ્રિલ મહિનામાં થયાં, તે વખત મળ્યો. એ પ્રસંગે ભોળાનાથ પોતાના કુટુંબનાં સ્ત્રીપુરુષોમાંથી કેટલાંકને સાથે લેઈને પેટલાદ ગયા હતા. પેટલાદમાં પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસનામાં ગયા. અને એક દિવસ પોતાને ઘેર સાંના સર્વ નાગર ગૃહસ્થોને મહા પીવાને બોલાવ્યા હતા, તથા ભિક્ષુકોને દરેકને અડધો રૂપિયો દક્ષિણા આપી. પોતાને સાં કાંઈ પ્રસંગ નહોતો તે છતાં ભિક્ષુકોને દાન કર્યું એ જરાક આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે. કોઈ મિત્રના આગ્રહથી આપી હતી. એમણે નાપુશીથી દક્ષિણા આપી હતી તે નીચેના એમના હસ્તાક્ષરથી સાખીત થશે:—

“ 25 April 1882.

* * * આજ મારે ઘેર પેટલાદના નાગર ગૃહસ્થોને આહા પીવા તથા પાનગુલાબ લેવા બોલાવ્યા તે સર્વે કૃપા કરીને આવ્યા. ભિક્ષુકોને રૂ. ૦૧ પ્રમાણે દક્ષિણા આપવી પડી. આ દક્ષિણાનો ખરચ નકામો છે. ખોટી કીર્તિનો છે પણ તે જાણી જેઠને કરવો પડ્યો છે. ”

આમગ ઉપર સૂચવવાનું છે તે મતપરાવર્તન આ સમયે ભોગાનાથના મન ઉપર સંચાર કરતું હતું એ વત ધ્યાનમાં રાખ્યાથી આ એમની સામાન્ય જનની વૃત્તિને અનુકૂળ કૃતિનો કાંઈક ખુલાસો થયો.

એજ વર્ષના જૂન મહિનામાં મુંગાર્ઠ જઈને સાંથી થાણે એમના મિત્ર મિ. વોર્કર સી. એસ. ને મળવા ગયા. તેમણે ભોગાનાથના સુન્મનાર્થ થાણાના સદ્ગૃહસ્થોને બોલાવી પોતાને ઘેર “મિત્રમેળાપ” કર્યો હતો. થાણેથી મુંગાર્ઠ આવી એ દિવસ રહીને પૂને ગયા. સાં છ દિવસ રહ્યા તેટલી મુદતમાં પોતાના મિત્રોને તથા અંગ્રેજ અધિકારીઓને તથા નામદાર ગવરનરને મળ્યા. તે શિવાય પ્રસિદ્ધ વિદુષી પંડિતા રમાગાર્ઠની એમણે તે પ્રસંગે પ્રથમ મુલાકાત કરી તથા તેનું પાંડિત્ય જોવાનો લાભ લીધો:—

“23 June 1882.

* * * સાંથી પાંચ વાગે Female Normal School માં ગયા. પંડિતા રમાગાર્ઠનું ભાષણ સાંભળ્યું. આ સમયમાં સંસ્કૃત ભણેલી આપણામાં આ પ્રાંતમાં બીજી કોઈ નથી. મરાઠીમાં એક ક્લાક મુઠ્ઠી અવિચ્છિન્ન બોલી. સાહે ભાષણ કર્યું. સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવા ઉપર એ ગાર્ઠનું ચિત્ત ઘણું છે. * * *

25 June 1882.

* * * શંકરરાવે પોતાને ઘેર પંડિતા રમાગાર્ઠને પુરાણ વાંચવ બોલાવી હતી. રા. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર વગેરે સિદ્ધમંડળી તથા એક શાસ્ત્ર તથા સ્ત્રીવર્મ આવ્યાં હતાં. તેમની આમગ રમાગાર્ઠએ ભાગવતના એકાદર સ્તંભમાંથી એક અધ્યાય અવધૂત તથા કૃષ્ણના સંવાદનો વાંચ્યો. અને તેને વ્યાખ્યા અવિચ્છિન્ન ઘણી સારી રીતે કરી. પછી શાસ્ત્રી તથા રામકૃષ્ણ સાહે રમાગાર્ઠને સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરી. ઘણી વિદ્વાન તથા વિચીક્ષણ છે. સ્ત્રી વર્મમાં હાલના વખતમાં સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મેળવેલી એકજ ગાર્ઠ છે. * * *

તે પછી ભોગાનાથ મુંગાર્ઠ પાછા આવી થોડા દિવસ રહ્યા; તેવામાં એકવા મુંગાર્ઠપ્રાર્થનાસમાજમાં ગુજરાતીમાં ઉપાસના કરી તે શિવાય વિશેષ જાણુવ લાયક કાંઈ નથી. સાંથી અમદાવાદ પાછા જઈને એક-માસ પછી ભોગાનાથ દરીથી મુંગાર્ઠ આવી કામપ્રસંગે એકાદ માસ રહ્યા હતા.

તેજ વર્ષની તા. ૧૪ મી ડિસેમ્બરને દિવસે નડિયાદ ખેતીવાડીનું પ્રદર્શન-કેન્દ્ર હતું; તે દિવસે ભોગાનાથને નિમંત્રણ આપ્યાથી નડિયાદ ગયા, અને તેને સાંજે પાછા અમદાવાદ આવ્યા.

સન ૧૮૮૩ ની સાલના આઠ દિવસે રાધનપુર જવાને સારું ભોજાનાથ કુટુંબનાં થોડાંક માણસસહિત અમદાવાદથી નીકળ્યા. માર્ગમાં પોતાનું ઈનામી ગામ ધનેરા આબું લાં બે ચાર દિવસ રહ્યા, તેટલી મુદતમાં બહેચરાજી માતાનું સ્થાન ફરીથી એકવાર જોવાના શોકથીજ જોઈ આવ્યા. રાધનપુરમાં થોડાં દિવસ રહ્યા; સાંથી પાટણ આવી બે દિવસ મુકામ કર્યો. સન ૧૮૭૫ માં ભોજાનાથ પાટણ આવ્યા હતા તે વખતે લાંની સર્વ હકીકતથી વાકફ થયા હતા. એટલે આ પ્રસંગે વિશેષ કાંઈ થયું નાહું. પાટણથી સિદ્ધપુર આવ્યા. લાંની હકીકત વિશેષ નથી. એકજ નોંધ જોવા જેવી છે:—

“ 29 January 1883.

સાંજે ખિંદુસરોવર જોઈ આવ્યા. એ કુંડમાં ઘણું દુર્ગંધ ભરેલું પાણી છે. એમાં મૂર્ખ, અજ્ઞાન, ધર્મોંધ અને વેહેમી લોકો નાહીને માતૃગયા કરે છે. આવા અપવિત્ર સ્થળે શ્રાદ્ધ કરવાથી મરનારનો મોક્ષ થાય છે એ માનવું કેવું મૂર્ખાઈનું છે. હું ૧૨ વર્ષ ઉપર અહીં આવ્યો હતો. આશુથી પાછા વળતાં અહીં આવ્યા હતા. તે વખતે મેં કાંઈ શ્રાદ્ધ કર્યું નથી. આ વખતે પણ શ્રાદ્ધ કે કાંઈ વેહેમી ક્રિયા કરી નથી તથા સરસ્વતીમાં સ્નાન પણ કર્યું નથી. લોકો નાસ્તિક કહે તો કહે પણ સત્ય ધર્મોંવલંબી એવી ખોટી ક્રિયા લોકોની ખીલીકથી કરતા નથી. ઈશ્વરપ્રિય શું છે તેજ કર્મ કરવા ઉપર તેમની શ્રદ્ધ હોય છે.”

એજ વર્ષના હુનાળામાં અમદાવાદમાં ગરમી બહુ લાગવાથી વર્ષાઋતુના આરંભ સુધી સુરત રહેવાના ધરાદાથી તાં ૩ જી જૂને ભોજાનાથ સુરત ગયા. લાં વીસ દિવસ રહ્યા; તેટલા સમયમાં લાંની પ્રાર્થનાસમાજમાં ભોજાનાથે એવાર ધર્મોંપદેશ કર્યો. એકવાર નિયમિત દિવસે અને ખીજીવાર સમાજના વાર્ષિકોત્સવનિમિત્ત ઉપાસનાને દિવસે.

એ પછીના સેપ્ટેમ્બર મહિનામાં ભોજાનાથ મુંબાઈ તરફ ખાનગી કામે ગયા. મુંબાઈ તે વખતે ઘણું દિવસ રહ્યા; તે ચરસામાં ચારેક દિવસ પૂને જઈ આવ્યા. પૂનાની સમાજની ઉપાસનામાં તથા સંગતસભામાં ગયા, તેમજ મિસિસ સોરાબજીની કન્યાશાળામાં ઇનામ આપવાના સમારંભમાં ગયા. પૂનાની ગાયનસમાજનું પણ કામ જોવાનો લાભ લીધો. મુંબાઈમાં આર્ય-મહિલાસમાજની મંડળીમાં તથા ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયનમાં ગયા હતા. આ પ્રસંગના પ્રવાસમાં એમણે અનસૂયાબાઈ, જે બાઈ સંસ્કૃત ભાષા જાણુતારી

છે, તેને પ્રથમજ પુરાણ વાંચતાં સાંભળી તથા એની પ્રથમ મુલાકાત કરી.

સાર પછી થોડેજ દિવસે એમની તબીબ્યત નાદુરસ્ત રહેતી હતી તેવામાં એમના મિત્ર શંકર પાંડુરંગ પંડિતનો પત્ર એમને મુંબાઈ તેડાવવાનો આવ્યો, તે ઉપરથી તા. ૧૬ મી નોવેમ્બરને દિવસે અસ્વસ્થ પ્રકૃતિયે પણ મુંબાઈ જવા નીકળ્યાં. સાં ગયા પછી એમને માલૂમ પડ્યું કે શરીરસ્થિતિને જોખમમાં નાંખીને જવા જેવું કામ નહોતું. ભાવનગરના માજી દિવાન સામળદાસ પરમાનંદદાસ તથા તેમના નિકટના સંબંધી દેસાઈ હરિપ્રસાદ સંતોકરામ વચ્ચે બિનભાવ ધણા સમયથી ચાલતો હતો, તે બિનભાવ દૂર કરી તેમના વચ્ચે સ્નેહભાવ કરાવવાને સારું રા. પંડિતે ભોળાનાથને મુંબાઈ તેડાવ્યા હતા. આ વખત નામદાર ડચુક અને ડચેસ ઓફ કેનોટના પ્રથમ આગમન-નિમિત્તનો સમારંભ જેવાનો લાભ મળ્યો.

સન ૧૮૮૫ નું વર્ષ ભોળાનાથની મુસાફરીઓનું છેલ્લું વર્ષ હતું. એ વર્ષની ૮ મી જાન્યુઆરીને દિવસે ખાનગી કામે એ મુંબાઈ ગયા હતાં. સાંથી સાત દિવસ રહી અમદાવાદ આવ્યા. સાર પછી આશરે બે માસની અંદર ફરીથી મુંબાઈ જવાનું તા. ૯ મી માર્ચને દિવસે થયું. આ પ્રસંગે ખાનગી કામ નહોતું. પણ લોકોપયોગી કાર્ય હતું. ગુજરાત કોલેજના ભંડોળમાં મુંબાઈના ધનવાન લોકની સહાયતા માગવા અમદાવાદના શિષ્ટવર્ગનું એક “ડેપ્યુટેશન” ગયું તેના અંગભૂત તરીકે ભોળાનાથ મુંબાઈ ગયા. એમણે એ કામમાં કેટલો શ્રમ સાં લીધો તે નીચેની નોંધ ઉપરથી જણાશે; તથા એ કોલેજને પોતે ખરા ઉમંગથી સહાયતા કરતા તેનો ખીજો પુરાવો મળશે:—

“ 10 March 1885.

“ સવારે વખતસર મુંબાઈ પોહ્યા. મોરારજીને સાં ઊતર્યા; ભાઈ-શંકરને મળ્યા. જમ્યા પછી રીચી સાહેબને મળ્યા. * * * *

11 March 1885.

રીડ સાહેબને મળ્યા. લખમીદાસ ખીમજીને મળ્યા. પાંચ વાગે ઠરાવ પ્રમાણે મ્યુનીસીપાલ ઓફીસમાં ભેગા થયાં. કાલની મિટીંગને વાસ્તે “ત્રોગ્રામ” નકી થયું: રાત્રે નાહાનાભાઈ હરીદાસને સાં ડેપ્યુટેશનમાં આવેલા બધા ગયા. * * * તુરભુજ મોરારજીને મળ્યા.

12 March 1885.

સવારમાં સમાજમાં ગયા. પણ લોકોને ઘેર જવાનું હતું તેથી જલદી

ગયા. દીનશા માણકજી, સૌરામજી શાપુરજી, સર જમશેદજી, મંગળદાસ નયુભાઈને મળ્યા. બપોર પછી એક વાગે ઘેર આવ્યો. રાતના તથા અસારના શ્રમથી થાક ધણે લાગ્યો. સાડાચાર વાગે ટૌન હોલની મિટીંગમાં ગયા. * * *

13 March 1885.

બપોર પછી ૧૧ વાગે ગવરનર સાહેબને કોલેજ કમેટીના મેમ્બરો મળ્યા. * * * છ વાગે સમાજમાં ગયા. * * * ઉપાસના અધુરી સુકીને હું ઊતારે આવ્યો કેમકે અમદાવાદ જવાનું છે. * * *

રાધનપુરના નવાબ સાહેબ અમદાવાદ બે ત્રણ દિવસમાં આવવાના છે એવી ખબર એમને તારમાં મળ્યાથી તુરત અમદાવાદ આવવું પડ્યું. નહિ તો સુંબાઈની સમાજનો વાર્ષિકોત્સવ જે તેવામાં ચાલતો હતો તે સમાપ્ત થતા સુધી ત્યાંજ રહેવાનો વિચાર ભોળાનાથને હતો. નવાબ સાહેબે અમદાવાદ આનીને પોતાની સાથે સુંબાઈ જવાનું ભોળાનાથને ફરમાવ્યાથી એમની સાથે પાછા તા. ૧૮ મીને દિવસે શરીરને તકલીફ આપીને પણ સુંબાઈ જવા નીકળ્યા. સુંબાઈમાં રહ્યા એટલા દિવસ હરરોજ એકવાર પણ નવાબ સાહેબની હજૂરમાં જતા. પોતાનો પુત્ર જે શોલાપુરમાં નોકરી ઉપર હતો તેને મળવાની ઇચ્છા થયાથી તા. ૨૮ મી માર્ચને દિવસે શોલાપુર જઈને એક અઠવાડિયું રહી આવ્યા. તા. ૧૬ મી એપ્રિલને દિવસે નવાબ સાહેબના ફરમાવ્યાથી મહાબલેશ્વર જવાને પૂનેથી નીકળ્યા. એમની સાથે એમના કુટુંબના સ્ત્રીપુરુષવર્ગમાંથી થોડાંક હતાં. પૂને બે દિવસ રહ્યા તેટલામાં કન્યાઓ સારું નવી સ્થાપન થયેલી હાઇ સ્કૂલ જેઈ આવ્યા. પૂનેથી આરામમાં મહાબલેશ્વર ગયા. મહાબલેશ્વરનાં આબહવા એમને બહુ પસંદ પડ્યાં, તેમજ સાંતા સ્ટ્રિસોન્દઈથી પણ એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું. સાં આશરે દોઢ માસ રહ્યા. તા. ૫ મી મેને દિવસે સાંજરે પાંચ વાગે લેડી રેની “ગાર્ડન પાર્ટી” માં પુત્રવધૂઓને લેઈને ગયા હતા. સાંની લાયબ્રેરીમાં બાપણો થતાં સાં પણ ભોળાનાથ જતા. તા. ૧૨ મી મેને દિવસે મહાબલેશ્વર મહાદેવ તથા ધ્રુવારણ્ય જેવા ગયા, તે એમને બહુ પસંદ પડ્યું નહિ. લિંગ-માળાનું સ્થળ એમને રમણીય લાગ્યું. તા. ૧૩ મી મેને દિવસે સાં Fancy Bazaar (ફેન્સી બઝાર) માં પોતાની સાથેનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને લેઈને ગયા હતા. મહાબલેશ્વરમાં એકવાર પોતાના એક મિત્રના બંગલામાં ભોળાનાથે કેટલાક મિત્રોને બોલાવીને ઈશ્વરોપાસના કરી હતી. તા. ૨૬ મીને દિવસે

सांथी नीकणीने पूने आव्या. पूने आवीने भे दिवस रही त्रीजे दिवसे पोताना पुत्रने भणवाने सारुं शोशापुर पासेना मोहोण मुकामे लोणानाथ तथा तेमनी साथेनां सर्वे गयां. लां भे दिवस रहीने भुंआर्ष आव्या. भुंआर्षमां ता. ७ भी नूनने दिवसे लांनी समाजमां उपासना यत्नावी. तेमज ७ भी तारीजे रात्रे पोताने उतारे समाजना केटकाक सभासदोने मोलावीने तालभृङ्ग-सहित ईश्वरभजन कराव्युं. ता. १३ भी नूनने भुंआर्षी नीकणीने वडोदरे आव्या; लां भे दिवस रहीने पाछा अमदावाद आव्या. .

लोणानाथने दक्षिण हिंदुस्थान तथा काठियावाडनी मुसाइरी करवानी धर्णी छच्छा हती, परंतु अे प्रसंगज आव्यो नडिं; केमके महालयेश्वरनी मुसाइरीना अंत पछी अगियारे महिने अेमनी संसारयात्रानी पणु समाप्ति थर्ष, अेटवे अेमना आत्माअे आ पार्थिव धामनो लाग करी दिव्यधाम तरङ् प्रयाणु कर्युं.

ગયા. દ્વીનશા માણુકજી, સૌરામજી શાપુરજી, સર જમશેદજી, મંગળદાસ નથુભાઈને મળ્યા. બપોર પછી એક વાગે ઘેર આવ્યો. રાતના તથા અભારના શ્રમથી થાક ધણે લાગ્યો. સાડાચાર વાગે ટ્રૌન હોલની મિટીંગમાં ગયા. * * *

13 March 1885.

બપોર પછી ૧૧ વાગે ગવરનર સાહેબને કોલેજ કમેટીના મેમ્બરો મળ્યા. * * * છ વાગે સમાજમાં ગયા. * * * ઉપાસના અધુરી સુકીને હું ઊતારે આવ્યો કેમકે અમદાવાદ જવાનું છે. * * *

રાધનપુરના નવાબ સાહેબ અમદાવાદ બે ત્રણ દિવસમાં આવવાના છે એવી ખબર એમને તારમાં મળ્યાથી તુરત અમદાવાદ આવવું પડ્યું. નહિ તો અંબાઈની સમાજનો વાર્ષિકોત્સવ જે તેવામાં ચાલતો હતો તે સમાપ્ત થતા સુધી ત્યાંજ રહેવાનો વિચાર ભોળાનાથને હતો. નવાબ સાહેબે અમદાવાદ આવીને પોતાની સાથે અંબાઈ જવાનું ભોળાનાથને ફરમાવ્યાથી એમની સાથે પાછા તા. ૧૮ મીને દિવસે શરીરને તકલીફ આપીને પણ અંબાઈ જવા નીકળ્યા. અંબાઈમાં રહ્યા એટલા દિવસ હરરોજ એકવાર પણ નવાબ સાહેબની હજૂરમાં જતા. પોતાનો પુત્ર જે શોલાપુરમાં નોકરી ઉપર હતો તેને મળવાની ઇચ્છા થયાથી તા. ૨૮ મી માર્ચને દિવસે શોલાપુર જઈને એક અઠવાડિયું રહી આવ્યા. તા. ૧૬ મી એપ્રિલને દિવસે નવાબ સાહેબના ફરમાવ્યાથી મહાબળેશ્વર જવાને પૂનેથી નીકળ્યા. એમની સાથે એમના કુટુંબના સ્ત્રીપુરુષવર્ગમાંથી થોડાંક હતાં. પૂને બે દિવસ રહ્યા તેટલામાં કન્યાઓ સારું નવી સ્થાપન થયેલી હાઇ સ્કૂલ જેઈ આવ્યા. પૂનેથી આરામમાં મહાબળેશ્વર ગયા. મહાબળેશ્વરનાં આબહવા એમને બહુ પસંદ પડ્યાં, તેમજ ત્યાંના સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી પણ એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું. ત્યાં આશરે દોઢ માસ રહ્યા. તા. ૫ મી મેને દિવસે સાંજરે પાંચ વાગે લેડી રેની "ગાર્ડન પાર્ટી" માં પુત્રવધૂઓને લેઈને ગયા હતા. ત્યાંની લાયસ્ટ્રીમાં બાપણે થતાં ત્યાં પણ ભોળાનાથ જતા. તા. ૧૨ મી મેને દિવસે મહાબળેશ્વર મહાદેવ તથા શ્રદ્ધારણ્ય જેવા ગયા, તે એમને બહુ પસંદ પડ્યું નહિ. લિંગ-માળાનું સ્થળ એમને રમણીય લાગ્યું. તા. ૧૩ મી મેને દિવસે ત્યાં Fancy Bazaar (ફેન્સી બજાર) માં પોતાની સાથેનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને લેઈને ગયા હતા. મહાબળેશ્વરમાં એકવાર પોતાના એક મિત્રના બંગલામાં ભોળાનાથે કેટલાક મિત્રોને બોલાવીને ઈશ્વરોપાસના કરી હતી. તા. ૨૬ મીને દિવસે

લાંથી નીકળીને પૂને આવ્યા. પૂને આવીને બે દિવસ રહી ત્રીજે દિવસે પોતાના પુત્રને મળવાને સારું શેલાપુર પાસેના મોહાળ મુકામે ભોળાનાથ તથા તેમની સાથેનાં સર્વે ગયાં. ત્યાં બે દિવસ રહીને મુંબાઈ આવ્યા. મુંબાઈમાં તા. ૭ મી જૂનને દિવસે ત્યાંની સમાજમાં ઉપાસના ચલાવી. તેમજ ૭ મી તારીખે રાત્રે પોતાને ઉતારે સમાજના કેટલાક સભાસદોને ખોલાવીને તાલમૃદંગ-સહિત ઈશ્વરભજન કરાવ્યું. તા. ૧૩ મી જૂને મુંબાઈથી નીકળીને વડોદરે આવ્યા; ત્યાં બે દિવસ રહીને પાછા અમદાવાદ આવ્યા.

ભોળાનાથને દક્ષિણ હિંદુસ્થાન તથા કાઠિયાવાડની મુસાફરી કરવાની ઘણી ઇચ્છા હતી, પરંતુ એ પ્રસંગજ આવ્યો નહિ, કેમકે મહાપ્રજ્ઞેશ્વરની મુસાફરીના અંત પછી અગિયારે મહિને એમની સંસારયાત્રાની પણ સમાપ્તિ થઈ, એટલે એમના આત્માએ આ પાર્થિવ ધામનો ત્યાગ કરી દિવ્યધામ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૭ મું.

રાજકીય વિચાર.

આ પ્રકરણમાં ભોળાનાથના રાજકીય વિચાર વિશે વિવેચન કરીશું. અને તેને સંબંધે ખીણ પણ કેટલીક બાબતો વિશે બોલવામાં આવશે. ભોળાનાથની વૃત્તિ મૂળથીજ રાજકીય વિષય તરફ થોડીકજ વળેલી હતી. એમણે એ સંબંધી ઘણા વિચાર કરેલા નહોતા એમ એમની વાત ઉપરથી તથા રાજકામની ચોપડિયો ઉપરથી જણાયછે, કારણ કે હરેક બાબત વિશે જે જે એમના મનમાં વિચાર આવતા તે સર્વ પોતાની ચોપડીમાં લખી રાખતા; અને આ સંબંધી એકાદ બે ઠેકાણે લખેલું જણાયછે. તે ઉપરથી અને વાતચીતમાં એમણે જે વિચાર દર્શાવેલા તે ઉપરથી સાફ માલુમ પડેછે કે એ એક ખરા અંતઃકરણના રાજભક્ત હતા. એમનો જન્મ અંગ્રેજી અમલ શરૂ થયા પછી થયો અને મૃત્યુ પણ તેજ અમલમાં થયું, એટલે એમને અંગ્રેજી રાજ્ય ઉપર સારી આસ્થા હતી. એમનો સ્વભાવ ખુશામતખોર નહોતો. એમને ખુશામત કરવી ગમતી નહિ, તેમ એમને મોઢે કોઇ એમની સ્તુતિ કરતું તેને તેજ વખતે સ્પષ્ટ કહેતા કે ‘ મારે મોઢે મારાં વખાણુ ના કરો.’ એવો એમનો સ્વભાવ હતો એટલે કાંઇ ખુશામત સારું રાજભક્તિ બતાવતા એમ નહોતું. રાજભક્તિ હોવા છતાં એમના જમાનાના ખીજા પુરુષોની માફક એ અંગ્રેજી અધિકારીની ખુશામત કદી કરતા નહિ. અંગ્રેજ અધિકારી સાથે જે સંબંધ રાખતા તેને ખુશામત કહેવાયજ નહિ. કારણ કે એમને મૂળથીજ અંગ્રેજ અધિકારીનો સહવાસ વધારે હતો, એટલે તે લોકસાથે એકપ્રકારની મૈત્રી હતી. તેમની સાથેના સંબંધમાં એમણે અનેકવાર સ્વતંત્રતા બતાવેલી મ્હારા જ્ઞેવામાં છે. પૂર્વે જ્યારે ખેડામાં સદર અમીનની નોકરી ઉપર ભોળાનાથ હતા તેવામાં લાંબા કાંઈ અંગ્રેજ અધિકારીની બદલાણ બાબતેના ઉપરીના સાંભળવામાં આવ્યાથી સરકારમાં રિપોર્ટ કરવાની ઇચ્છાથી ભોળાનાથને બોલાવી એ જનવાર્તાની સત્યાસત્યતા વિશે પૂછ્યાથી એમણે નિષ્પક્ષપાત તથા સ્વતંત્રતાથી જવાબ આપ્યો કે તે સર્વથા સત્ય છે. આ સ્વતંત્ર વિચારનો વારસો એમણે પોતાના પિતાની પાસેથીજ લીધો હોય એમ જણાય છે. એમના પિતા સારાભાઈ છેક જૂના જમાનાના હતા તેથી એમની કનેથી આશા ના રખાય એવા સ્વાતંત્ર્યનો દાખલો એક છે.

સારાભાઇ વડોદરા રેસિડેન્સીમાં દફતરદાર હતા તેવામાં ઇંગ્લાંડથી કોઇ જુવાન અંગ્રેજ અધિકારી લાં આવ્યો. દેશી લોકને ગુલામ જેવાજ ગણનાર તે હશે તેથી એણે સારાભાઇને એકવાર Donkey કહીને ગાળ દીધી. આ ગાળ સાંભળતાંજ જવાબમાં તુરતજ કહ્યું. "I shall complain to Government." આ વાત મુખ્ય રેસિડેન્ટને કાને પડતાં પેલા સાહસિક જુવાન પાસે સારાભાઇની ક્ષમા એણે મંગાવી.

સારે, ખુશામતિયો સ્વભાવ ના હોવા છતાં આટલી રાજભક્તિ ભોળાનાથમાં હોવાનું કારણ શું? મારા ધારવા પ્રમાણે એનાં એ મુખ્ય કારણ હતાં. એક તો એમનામાં નિમકહલાલીનો ગુણ સારી પેઠે હતો. હમેશ એ કહેતા કે 'આપણે અંગ્રેજ સરકારનો પગાર ખાધયે, એમનું આપેલું ઇનામી ગામ ખાધયે, એટલે આપણે એમનું નિમક ખાધયે છિયે. માટે એ રાજ્ય ઉપર આપણે લક્ષિત રાખવી જોઇયે, અને એના વિરુદ્ધ થઇયે તો નિમકહરામીનો ગુન્હો લાગે.' ખીજું કારણ એ હશે કે એમની ઉદાર-વૃત્તિને લીધે એ ખીજા અનુદાર અને ખોટા સ્વદેશવત્સલ લોકની પેઠે દોષકદંક ન હોઇને ગુણગ્રાહક હતા; એટલે હરેક મનુષ્ય અથવા વાત વિષે વિચાર કરતાં તેમની દૃષ્ટિએ એના ગુણ જલદી પડતા. આવી સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોવાને લીધે અંગ્રેજી રાજ્યના જે નિર્વિવાદ લાભ છે તે ઉપર એ હમેશ વધારે લક્ષ રાખતા. અને તેનો ઉપકાર એમના મનમાં નિરંતર હોવાથી એમનામાં રાજ્યભક્તિ સુદૃઢ હતી. એ રાજ્યના કેટલાક દોષ પણ એ સારી પેઠે જાણતા, તોપણ દેશને લાભ તેથી ધણુ અને ચમત્કારિક થયાથી તે ઉપર એમની પ્રીતિ હતી અને તેની સ્થિરતા ઇચ્છતા. આના પ્રમાણમાં નીચે એમના રાજકામમાંથી નોંધ લઇયે છિયે. સન ૧૮૫૭ માં જ્યારે મ્હોટો ખલલો થયો સારે તેની હકીકત વાંચી એમણે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરીછે.

" 23 rd May 1857 વૈશાખ વદ ૩૦.

આજ સાંભણુ કે દીલીમાં તા. ને રાજ મોહોટુ અંડ થજી * * * *
 * * ઈશ્વર કરે ને જલદી સમાધાની થાય. આ ખબર સાંભળી સર્વેને ત્રાસ ઊપજે છે કે બિચારા અંગ્રેજ લોકોનો તા. તેની કોમલ સ્ત્રીઓ તા. બાળકોનો ધાતકી લોકોએ ધાત કર્યો * * * * હાલમાં ધણુ ઠેકાણે અંડ તા. ખલલો સંભળાય છે. ઈશ્વર જલદી સમાધાની કરે. ખીજા રાજ્યો કરતાં ઇંગરેજી રાજ્ય ધણુ ઊત્તમ છે તેને ઈશ્વર કાયમ રાખો. * * * *"

સાર પછી ગુજરાતમાં પ્રથમ રેલવે થઈ તે જોવા ગયા સારેપણ અંગ્રેજ રાજ્યને અભિનંદન દીધું જણાય છે. એમની રાજભક્તિ વિશે વધારે પ્રમાણ માટે* 'નાગર મિત્ર' માંથી નીચેનો ઉતારો ક્યોંછે.

“ઈશ્વરની આપણા દેશ ઉપર મોટી કૃપા જાણવી જોઈએ કે આપણા દેશની સત્તા માયાણુ ઇંગરેજ સરકારના હાથમાં છે. એ રાજ્યના નીતિ ભરેલા નિયમોથી આપણે કેટલા બધા સુખી છીએ. એવા રાજ્યની રાજધાનીમાં જનારની નાગરો નિંદા કરી હવે પછે જવાનો અટકાવ કરવામાં પ્રયત્ન કરે એ કેની નાદાની તથા ગાંડાઈ છે કે જે રાજ્યનું અન્ન આપણામાંના ધણા લોકોના પેટમાં છે, જે રાજ્યે આપણા દેશના કલ્યાણને અર્થે કોટયાવધિ દ્રવ્ય ખર્ચા આ દેશના લોકોને વિધાનો લાભ આપ્યોછે અને આપેછે જે રાજ્ય પોતાની પ્રજા ઉપર પ્રીતિ રાખી તેમનુ સુખ વધારવાની નીરંતર શીકર રાખેછે જે રાજ્ય આપણા લોકોને મોટા મોટા અધિકાર આપેછે એવા રાજ્યના સુંદર ને પવિત્ર ધામમાં જવાને કોષ્ટ પણ પ્રકારે બાધ ન છતાં મૂર્ખત્વ તથા મમતાથી માહા પાતક છે એમ કહેવાથી આપણે કેવળ કૃતક્રી થઈએ છીએ. એટલુંજ નહીં પણ આપણું સંરક્ષણ તથા પાલન કરનારનું આપણે મોટું અપમાન કરીએ છીએ, તેની સાથે આપણી હાલની તથા તે પછેની પ્રજાને નીરંતર નીચી સ્થિતિમાં તથા દુઃખી રાખવાને આપણે પોતેજ સાધન થઈએ છીએ.”

આટલી રાજભક્તિ હોવા છતાં એમનામાં દેશભક્તિ પણ સારી પેઠે હતી. પોતાના દેશની સાંસારિક અને ધાર્મિક અવસ્થા સુધારવા ઉપર એમનું સંપૂર્ણ લક્ષ હતું. રાજભક્તિ ધણી હોવા છતાં દેશની રાજકીય દશા સુધરે એમ પણ તેમની ઇચ્છા હતી. દેશની રાજકીય જરૂરિયાતોની યોગ્ય માગણી નમ્રતાપૂર્વક કરવી; રાજ્યના ખરા દોષ યોગ્ય વિવેકથી દર્શાવવા તે દોષ દૂર કરવા તથા ખીજી જરૂરની વાતો માગવા સવિનય અરજ કરવી; એમ એમના વિચાર હતા. આવી દેશભક્તિ એજ ખરી દેશભક્તિ છે, અને એથીજ આપણને ખરો લાભ થશે, અને ખોટા અત્યુત્સાહી લોક, જેઓ અંગ્રેજ રાજ્યની નિન્દાજ કરેછે, તેના ક્ષયદા સમઝી સકતા નથી, તેવા લોકથી ઉલટું નુકસાન છે, એમ જોખાનાથ માનતા, અને એવા ખોટા અત્યુત્સાહી લોકને ધિક્કારતા. સ્વ-દેશાભિમાન એમનામાં હતું તોપણ જેટલું આપણા દેશનું તે સર્વ સાદું એમ માનતા નહિ. આપણા દેશી રાજ્યો અસંસ્કૃત રહ્યા છે, તેઓ નિરક્ષર છે,

* આ નામનો એક નિબંધ જોખાનાથે લખ્યો છે; તે પ્રસિદ્ધ નથી થયો.

વિદ્યારહિત છે, ઇલાદિ એ લોકની ખામિયો એમની નજરમાં હતી, અને એ સર્વ દોષને લીધે તેમને એ નાપસંદ કરતા. દેશભક્તિ એમનામાં હતી તેનું પ્રમાણ એજ કે આપણા દેશીઓની સાંસારિક ધાર્મિક અવસ્થા સુધારવા સારુ પ્રાર્થનામાળામાં અનેક સ્થળે પ્રાર્થના કરી છે, તેમજ દેશની દરિદ્રાવસ્થા દૂર થાય અને લોકમાં ઉદ્યોગ વધે એવા વિચાર ધણી વાર બતાવ્યા છે. તેના ઉદાહરણ-માં એક નોંધ નીચે આપિયે છીયે. રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલનું રૂનું કારખાનું—(આ કારખાનું કરવાને સારું ભોજાનાથ પૈસા સંબંધી ધણાં જોખમમાં ઉતર્યા હતા; તે ક્રમ રણછોડલાલ પ્રત્યે સ્નેહભાવને લીધે તથા દેશના એકંદર લાભને અર્થે; કેટલાક એમ માને છે કે ભોજાનાથની મદદ વિના એ કારખાનું ચર્ધ સકત નહિં)—ઉઘડયું તે વખતે ભોજાનાથે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે.

“ 30 May 1861.

“ આ દેશના લોક સુધરે અને મહોટા યંત્રની મદદથી મહોટાં કાર્ય કરે તો ખેશક તેમને ફાયદો થાય, દરિદ્રદશથી છૂટા થાય. ઈશ્વર દયા કરી તેમને સદ્-બુદ્ધિ આપે. ”

ટૂંકામાં એટલુંજ કે એમના રાજકીય વિચાર સમર્યાદ હતા. એ વિષય ઉપર એમણે આ મર્યાદા ઉપરાંત ધણું ધ્યાન પણ નહોતું આપ્યું, કારણ કે એમનું લક્ષ સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારણા ઉપર વિશેષ હતું.

પ્રકરણ ૮ મું. સાંસારિક વિચાર.

ભોજાનાથની નિંદગીમાં મુખ્ય જાણવા લાયક તથા બોધ લેવા લાયક સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારો કરવાના એમના પ્રયત્ન અને ઉત્સાહ, એ છે. એમની નિંદગીમાં એને સંબંધે બે વ્યાજ્રમ થઈ ગયા એમ કહીએ તો ચાલે, એટલે પૂર્વે જ્યારે સર્વ જૂના રિવાજ ઉપર આસ્થા હતી, તેને પૂર્વાશ્રમ કહિયે; અને બીજી અવસ્થા જ્યારે સર્વ જૂના ખરાબ રિવાજ ઉપરથી શ્રદ્ધા જઈને વિચાર સંસ્કાર પામ્યા તે, તેને ઉત્તરાશ્રમ કહિયે. આ બે અવસ્થાને એક બીજાથી જૂદી પાડી તેની ખરી તારીખ આપી સકાય તેમ નથી; કારણ કે સર્વ વિચાર ધીમે ધીમે બદલાતા માલુમ પડે છે. એટલામાટે પ્રથમ સાંસારિક વિષય લઈ તેની હરેક બાબત વિશે એમના વિચાર કેવી રીતે બદલાતા ગયા તે જોઈશું.

ભોજાનાથનાં નિલ કર્મ શુદ્ધ હતાં અને તેથીજ એમની શરીરપ્રકૃતિ દૃઢ હતી. મઘપાન વ્યાદિ સર્વ દુર્વ્યસન ઉપર એમને મહાતિરસ્કાર હતો. સર્વ મઘપીઓને ધણા ધિક્કારની દૃષ્ટિયે જોતા. પેહેલાં તો મઘની ગંધ પણ પારખી સકતા નહિ, પણ જેમ જેમ તેમની પાસે આવનારાઓમાં મઘપાન વધતું ગયું તેમ તેમ એ લોકને એ સમજી સકતા ગયા. તેઓમાંના જે લોકને એ કહી સકે તેમ હતું તેમને અનેકવાર મઘથી દૂર રહેવાને શિખામણુ દેતા. મઘપાન ઉપર અસલથીજ તિરસ્કાર હતો; અને મઘનો રિવાજ દિવસે દિવસે વધારે ખુલ્લો થતો ગયો ત્યારે લોકમાંથી એ દુષ્ટ ચાલ બંધ કરવાને સારું એમણે અમદાવાદમાં આજથી આશરે પંદર અથવા વધારે વર્ષ ઉપર એક સભા સ્થાપી; તેમાં એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર કર્યું; તેમાં જેની ઇચ્છા હોય તેણે સહી કરવી એવું ઠરાવ્યું, અને તેમની પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાડાવી કે, અરીણુ, ગાંજો, તાડી અથવા કોઈ પણ જાતનો મઘ તેમણે ગમતને અર્થે અથવા પ્રસાદીને અર્થે લેવો નહિ. આ ઉપરથી જણાશે કે એમને હરેક જાતના નિશા ઉપર સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં ઔષધનિમિત્ત કોઈ પણ વસ્તુ લેવાની રજા હતી, પરંતુ એટલી છૂટ પણ હતી તેવું કારણુ એજ હતું કે એ પ્રતિજ્ઞાપત્ર પાછલા જમાનામાં થયું; નહિ તો પૂર્વાશ્રમમાં તો ભોજાનાથ અંગ્રેજી દાકતરનું કોઈ પણ ઔષધ પણ પીતા નહિ. અંગ્રેજી દાકતરને બોલાવતા તેને લાંબી ઔષધ મંગાવતા પણ પીતા નહિ, અને ઢોળી નંખાવતા. એટલે સુધી એમને પૂર્વે બહેમ હતો તે આ

પાછલા જન્માનામાં દૂર કરીને પ્રતિષ્ઠાપત્રમાં ઔપધસંબન્ધે બંધન ના રાખવાની એમણે હિંમત ચલાવી. મઘપાન ઉપર જેટલો ધિક્કાર હતો તેટલોજ વ્યભિચાર ઉપર હતો. વ્યભિચારીઓના પ્રત્યેને એમનો તિરસ્કાર એમના રોજકામમાં સ્થળે સ્થળે દર્શાવેલો છે. તેજ પ્રમાણે રુશવત લેવી, અસલ ભાષણ અને ખીજી અપ્રમાણિકતા, તથા એવા હરેક દુર્ગુણને રિપુસમાન ગણતા. લાંચ લેનારાને વિશે ઘણે ઠેકાણે એમણે ક્રોધયુક્ત વિચાર બતાવ્યા છે. વ્યભિચાર ઉપર એકંદર એમને ધિક્કાર હોવાથી ગણિકાનો નાય પણ એમને નાપસંદ હતો. તે નીચેની નોંધ ઉપરથી જણાશે. એમના ભાણેજના લગ્નપ્રસંગે બ્યારે નાય થયો સારે એમણે નીચે પ્રમાણે રોજકામમાં નોંધ કરી હતી.

“16 April 1859. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૪-૧૯૧૫ શનિવાર.

આજ બચુરાવનો વરઘોડો ચડ્યો; લોકો આવ્યા હતા. જુના નહારા ચાલ પ્રમાણે નાયને વાસ્તે ગુણિકા ઓલાવવી પડી; માહારી ઘણીજ નાખુશીની સાથે આ કામ કરવાને હા કહેવી પડી.

આ ઉપરથી જણાશે કે એમને નાય પસંદ નહોતો, પણ ખીજા લોકોના આગ્રહથી, તે વખત એટલી હિંમત ન હોવાને લીધે, એમને નાખુશીથી સંમતિ આપવી પડી. પણ સાર પછી આવા નાયથી સામાન્ય નીતિનો ભંગ થાય છે અને એ દુરાચાર છે એમ એમના વિચાર દઢ થતા ગયા, અને જાતની હિંમત આવી, સારે સન ૧૮૬૦ ની સાલથી એમણે નાયમાં જવાનું બંધ કર્યું. આ વિશે એક પાછલા પ્રકરણમાં કહી ગયા છિયે. ગુણિકાનો નાય નાપસંદ હતો તેમજ અંગ્રેજ લોકોના રિવાજપ્રમાણેનો નાય પણ પસંદ નહોતો. તા. ૨૫ મે ૧૮૬૩ ને દિવસે પોતાના કોષ્ટ અંગ્રેજ મિત્રને લાં Dance હોવાથી તે ગયા હતા. તે વખતે એ લોકોનો નાય જેઈને નીચે પ્રમાણે રોજકામમાં એમણે ટીકા લખી છે:—

“મને તો એ ચાલ બિલકુલ નાપસંદ પડ્યો. એકની સ્ત્રીને ખીજે વળગીને નાચે એ ઘણુંજ અમર્યાદ કામ છે.”

અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ રિવાજ નાપસંદ કરવા લાયક છે. આપણા લોક જેટલે દરજ્જે નહારો ધારેછે તેટલો એ ખરાબ નથી. તોપણ આપણામાં ઘખલ કરવા લાયક બિલકુલ નથી. એમાં રસિકતા બહુજ ઓછી છે અને એથી દુરાચારને ઉત્તેજન મળવાની દેહશત છે. આજ કારણથી આપણા લોકનાં અધમતાને પામેલી નાટક એટલેમવાઈ તે પણ સોાજાનાથને અરુચિકર લાગતી.

પ્રકરણ ૮ મું. સાંસારિક વિચાર.

ભોજાનાથના જિંદગીમાં મુખ્ય જાણવા લાયક તથા બોધ લેવા લાયક સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારો કરવાના એમના પ્રયત્ન અને ઉત્સાહ, એ છે. એમની જિંદગીમાં એને સંબંધે બે આશ્રમ થઈ ગયા એમ કહીએ તો ચાલે, એટલે પૂર્વે જ્યારે સર્વ જૂના રિવાજ ઉપર આસ્થા હતી, તેને પૂર્વાશ્રમ કહિયે; અને બીજી અવસ્થા જ્યારે સર્વ જૂના ખરાબ રિવાજ ઉપરથી શ્રદ્ધા જઈને વિચાર સંસ્કાર પામ્યા તે, તેને ઉત્તરાશ્રમ કહિયે. આ બે અવસ્થાને એક બીજાથી જૂદી પાડી તેની ખરી તારીખ આપી સકાય તેમ નથી; કારણ કે સર્વ વિચાર ધીમે ધીમે બદલાતા માલૂમ પડે છે. એટલામાટે પ્રથમ સાંસારિક વિષય લઈ તેની હરેક બાબત વિશે એમના વિચાર કેવી રીતે બદલાતા ગયા તે જોઈશું.

ભોજાનાથનાં નિલ કર્મ શુદ્ધ હતાં અને તેથીજ એમની શરીરપ્રકૃતિ દૃઢ હતી. મઘપાન આદિ સર્વ દુર્બંધન ઉપર એમને મહાતિરસ્કાર હતો. સર્વ મઘપીઓને ધણા ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોતા. પેહેલાં તો મઘની ગંધ પણ પારખી સકતા નહિ, પણ જેમ જેમ તેમની પાસે આવનારાઓમાં મઘપાન વધતું ગયું તેમ તેમ એ લોકને એ સમજી સકતા ગયા. તેઓમાંના જે લોકને એ કહી સકે તેમ હતું તેમને અનેકવાર મઘથી દૂર રહેવાને શિખામણુ દેતા. મઘપાન ઉપર અસલથીજ તિરસ્કાર હતો; અને મઘનો રિવાજ દિવસે દિવસે વધારે ખુલ્લો થતો ગયો ત્યારે લોકમાંથી એ દુષ્ટ ચાલ બંધ કરવાને સારું એમણે અમદાવાદમાં આજથી આશરે પંદર અથવા વધારે વર્ષ ઉપર એક સભા સ્થાપી; તેમાં એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર કર્યું; તેમાં જેની ઇચ્છા હોય તેણે સહી કરવી એવું ઠરાવ્યું, અને તેમની પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી કે, અરીણુ, ગાંજો, તાડી અથવા કોઈ પણ જાતનો મઘ તેમણે ગમતને અર્થે અથવા પ્રસાદીને અર્થે લેવો નહિ. આ ઉપરથી જણાશે કે એમને હરેક જાતના નિશા ઉપર સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં ઔપધનિમિત્ત કોઈ પણ વસ્તુ લેવાની રજા હતી, પરંતુ એટલી છૂટ પણ હતી તેનું કારણ એજ હતું કે એ પ્રતિજ્ઞાપત્ર પાછલા જમાનામાં થયું; નહિ તો પૂર્વાશ્રમમાં તો ભોજાનાથ અંગ્રેજ દાકતરનું કોઈ પણ ઔપધ પણ પીતા નહિ. અંગ્રેજ દાકતરને બોલાવતા તેને સાંધી ઔપધ મંગાવતા પણ પીતા નહિ, અને ઢોળી નંખાવતા. એટલે સુધી એમને પૂર્વે વહેમ હતો તે આ

પાછલા જમાનામાં દૂર કરીને પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં ઔષધસંબંધે બંધન ના રાખવાની એમણે હિંમત ચલાવી. મધપાન ઉપર જેટલો ધિક્કાર હતો તેટલોજ વ્યભિચાર ઉપર હતો. વ્યભિચારીઓનાં પ્રત્યેનાં એમનો તિરસ્કાર એમના રોજકામમાં સ્થળે સ્થળે દર્શાવેલો છે. તેજ પ્રમાણે રુશવત લેવી, અસલ ભાષણ અને ખીજ અપ્રમાણિકતા, તથા એવા હરેક દુર્ગુણને રિપુસમાન ગણુતા. લાંચ લેનારાને વિશે ઘણે ઠેકાણે એમણે ક્રોધયુક્ત વિચાર બતાવ્યા છે. વ્યભિચાર ઉપર એકંદરે એમને ધિક્કાર હોવાથી ગણિકાનો નાય પણ એમને નાપસંદ હતો. તે નીચેની નોંધ ઉપરથી જણાશે. એમના ભાણેજના લગ્નપ્રસંગે જ્યારે નાય થયો ત્યારે એમણે નીચે પ્રમાણે રોજકામમાં નોંધ કરી હતી.

“ 16 April 1859. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૪-૧૯૨૫ સનિવાર.

આજ બજારાવનો વરઘોડો ચડયો; લોકો આવ્યા હતા. જુના નકારો ચાલ પ્રમાણે નાયને વાસ્તે ગુણિકા બોલાવવી પડી; માહારી ઘણીજ નાખુશીની સાથે આ કામ કરવાને હા કહેવી પડી.

આ ઉપરથી જણાશે કે એમને નાય પસંદ નહોતો, પણ ખીજ લોકોના આગ્રહથી, તે વખત એટલી હિંમત ન હોવાને લીધે, એમને નાખુશીથી સંમતિ આપવી પડી. પણ ત્યાર પછી આવા નાયથી સામાન્ય નીતિનો ભંગ થાય છે અને એ દુરાચાર છે એમ એમના વિચાર દઢ થતા ગયા, અને જાતની હિંમત આવી, ત્યારે સન ૧૮૬૦ની સાલથી એમણે નાયમાં જવાનું બંધ કર્યું. આ વિશે એક પાછલા પ્રકરણમાં કહી ગયા છે. ગુણિકાનો નાય નાપસંદ હતો તેમજ અંગ્રેજ લોકોના રિવાજપ્રમાણેનો નાય પણ પસંદ નહોતો. તા. ૨૫ મે ૧૮૬૩ ને દિવસે પોતાના કામ અંગ્રેજ મિત્રને સાં Dance હોવાથી તે ગયા હતા. તે વખતે એ લોકોનો નાય જોઈને નીચે પ્રમાણે રોજકામમાં એમણે ટીકા લખી છે:—

“મને તો એ ચાલ બિલકુલ નાપસંદ પડ્યો. એકની સ્ત્રીને ખીજને વળગીને તાચે એ ઘણુંજ અમર્યાદ કામ છે.”

અને વાસ્તવિક રીતે જેતાં એ રિવાજ નાપસંદ કરવા લાયક છે. આપણા લોક જેટલે દરજ્જે નકારો ધારે છે તેટલો એ ખરાબ નથી. તોપણ આપણામાં દાખલ કરવા લાયક બિલકુલ નથી. એમાં રસિકતા બહુજ ઓછી છે અને એથી દુરાચારને ઉત્તેજન મળવાની દેહશત છે. આજ કારણથી આપણા લોકનાં અધમતાને પામેલાં નાટક એટલે ભવાઈ તે પણ ભોળાનાથને અરુચિકર લાગતી.

પ્રથમ કોષ વાર જોએથી નહિ તેથી તા. ૯ જુલાઈ ૧૮૬૩ ને દિવસે ભવાઈ જોવાને ગયા હતા તે વખતે એમનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો હતો :—

“કોષ વખત જોઈ નથી તેથી આજ કાંપમાં ભવાઈયા રમતા હતા તે જોવાને ગયો હતો; બિલકુલ નાપસંદ પડી.”

આ ઉપરથી એમ ના સમજવું કે એમને કોષ પણ રસિક વિદ્યા અથવા હુન્નરનો શૌક નહોતો. રસિક વિદ્યાઓમાં જે સર્વોત્તમ છે અને જેમાં સર્વ રસનો સાર સમાયલો છે તે સંગીતવિદ્યા એમને ઘણીજ પ્રિય હતી. આ વિશે પાછળના એક પ્રકરણમાં કહેલું છે. આ શિવાય ખીજા હુન્નર જેવા કે શિલ્પ, ચિત્ર વગેરે ઉપર પણ રુચિ હતી. સુરતના કારીગર હાંસજી રૂઝનાથ, જેનું નામ ઘણુંકરીને પ્રખ્યાત જેવુંજ છે અને જેને રા. હરિલાલ ધ્રુવે પોતાના ‘ચિત્રદર્શન’ નામના ઊંચા પ્રકારના કાવ્યમાં સ્તુતિવિષય કર્યો છે, તેની પાસે પોતાનું તથા પોતાની સ્ત્રીનું ચિત્ર કરાવ્યું હતું. ચિત્રકળાનો શૌક એમના કુટુંબમાં જૂના સમયથી છે. ભોળાનાથના દાદાને ચિત્રવિદ્યાનું ગાન હતું, અને ભોળાનાથના બ્યેષ્ઠ પુત્રે એ વિદ્યામાં સારી કુશલતા મેળવી હતી. પણ સર્વ કરતાં સંગીત ઉપર ભોળાનાથને ઘણોજ મોહ હતો. એના શાસ્ત્રમાં પણ એમનો પ્રવેશ હતો તેમજ તે કળાની ખુબી પણ એ સારી રીતે સમજતા. અને એથી એમને ઘણો આનંદ થતો તે નીચેની રોજકામમાંની નોંધ ઉપરથી જણાશે.

“10 August 1862.

એક દાહબાઈ નામનો સારંગીવાળો રાત્રે સારંગી વગાડના આવ્યો હતો. ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ સારંગી વગાડે છે; ઘણાખરા રાગ વગાડે છે. શ્રવણેન્દ્રિયને સાફ લાગ્યાથી ચિત્તને ઘણો આનંદ થયો. ભૈરવીના સૂર ઘણા સારા કર્યા; મને ભૈરવી ઘણી પ્રિય છે તેથી ઘણુજ મીઠું લાગ્યું. જેને રાગની સમજ નથી તેને એની કાંઈ પણ કિંમત નથી. પણ રાગની સમજવાળાના ચિત્તને આનંદકારક રાગ સમાન એકે વસ્તુ નથી.”

એમની ગાયન ઉપરની આ પ્રીતિ એટલી બધી હતી, અને એમાં જે દિવ્ય તત્ત્વ છે તથા એ કળાનો ઈશ્વરોપાસના જેડે જે વિલક્ષણ સંબંધ છે તે એમના મનમાં એટલું ઠંશેલું હતું, કે અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજમાં ગાયન રાખવું કે નહિ એ સંબંધી ચર્ચામાં ગાયન રાખવાનો દૃઢ પક્ષ એ કરી રહેતા, અને તે દૃઢતા કેટલાક જનની તરફથી એમના ઉદ્દેશ વિશે અનુદાર કલ્પનાને કારણુભૂત થતી હતી. અમુક ગાયકને દ્રવ્યનો આશ્રય સમાજદાર

અપાવવાનો ઉદ્દેશ એમનો છે, એમ સ્પષ્ટ શબ્દમાં તે એ સજ્જનો કહી ન્હોતા સકતા; પરંતુ ગાયનની જરૂર નથી એમ આગ્રહ કરતાં જણાવેલી તકરારોમાં આ આરોપ ગભિત રહેતો તે સ્પષ્ટવત્ જણાઈ આવતું. સોજાનાથે અનેક વાર એમ કહેવું કે ગવૈયોજ રાખવો એમ મ્હારો આગ્રહ નથી, જે સામાજિક અરોબર રીતે ગાયન ગાઈ સકે તે બસ. પણ તેમ થવું કઠણ હતું. પતંગનો લૂંટિયો થતો હોય તેમ આરતિ વગેરે બજનોની લૂંટાલૂંટ થતી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની સામાજિક ઉપાસનામાં જણે એક વાર જોઈ હોય તેને એ સ્પષ્ટ જણાય એમ હતું. પરંતુ ગાયન તે શું તેજ ન સમજે એવા કેટલાક સજ્જનો સોજાનાથ વિશે આમ અનુદાર કલ્પના કરતા હતા, એ જરા શોચનીય છે. પ્રમાણિકપણાની મૂર્તિ જે સોજાનાથ, જેમણે સરકારી નોકરીમાં પોતે હતા સારે પોતાના આશ્રિતોને સરકારી નોકરી અપાવવાનો આશ્રય સહજ અપાવવાની અનુકૂલતા છતાં અને તેવાઓની તથા મિત્રોની તે બાબત સતત પ્રાર્થના છતાં તેમ કરવું અપ્રમાણિક ગણેલું, અને આ સમાજના કાર્યમાં પોતાનું ધન બ્હોળે હાથે વાપર્યે જતા હતા, તે-માત્ર એક ગાયકને સમાજ કને આશ્રય અપાવવા માટે-આમ આડો રસ્તો પકડે, એ આરોપની કલ્પનાજ કરવી એ કેટલી અનુદાર છે! એની અનુદારતા સ્વયંપ્રકાશ છે. એટલે એ વિશે વધારે બોલવું બંધન કરવું ઠીક છે. પણ ગાયન તે અધમસંગ પામી ગયું છે માટે ત્હેના ગુણો ન જાણવા, એમ સોજાનાથને હાથે થયું નથી; ગાયનથી શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા મનને આનંદ થઈ, આનંદથી શાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ, ગંભીર શાન્ત દિવ્ય આનંદને માટે પ્રથમભૂમિ રચાઈ, ઈશ્વર સાથે ઉપાસનાયોગને આનુકૂલ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એ સોજાનાથ સંપૂર્ણ જાણતા હતા; એ આટલી ચર્ચા ઉપરથી જણાવવાનો મુખ્ય હેતુ છે.

ભવાઈ ઉપર સોજાનાથને અપ્રીતિ હતી પણ સારાં નાટક, જેમાં અનીતિ ડાંઘજ ન હોય અને સર્વ બાવ યોગ્યરીતે દર્શાવાતા હોય તેવાં નાટકથી એ ઘણો આનંદ પામતા. અનીતિ ઉપર તિરસ્કાર હોવાથીજ ભવાઈ, નાય વગેરે નીતિથી વિરુદ્ધચાર એમને અપ્રિય હતા, તથા તેથી નુકસાન છે એમ એ માનતા. નીતિ ઉપર મૂળથીજ પ્રીતિ હતી. સન ૧૮૫૯ ના જુલાઈ માસમાં એમણે ખેડા જેવા ગામમાં નીતિવર્ધક સભાની સ્થાપના કરી હતી. ત્યાં ઘણું ખરું સારા સારા નીતિના વિષય ઉપર નિબંધ વંચાતા અને ભાષણો થતાં. ખેડા જેવા ગામમાં તેવા સમયમાં ઘણા વિદ્વાન પુરુષો તે,

ન મળે, પણ સામાન્ય વિદ્યા શીખેલા પુરુષો હતા. તેઓ નીતિને ઉત્તેજન આપવા એ સભાનું કામ કરતા; તેમાં ભોળાનાથ એ કાર્ય એમના સ્વાભાવિક ઉત્સાહથી કરતા.

એમનામાં સ્વાભાવિક ગુણ એક એ હતો કે લોકનિન્દાની ભીતિ એમને નહોતી. આ ગુણ મૂળથી એમનામાં હતો પરંતુ પૂર્વે એ ગુણને પ્રગટ રીતે ખતાવવો એ જરા હિંમતનું કામ હતું તેથી કરીને ધીમે ધીમે એ ગુણ બહાર આવ્યો. કેટલાક બૂના રિવાજો વિશે એમણે સ્થળે સ્થળે લખ્યું છે કે કલાણા રિવાજ નકામો છે, પણ ન્યાતમાં રહેવું માટે કરવો. પણ લોક નિન્દા કરે માટે કરવો એમ કદી પણ જોવામાં આવ્યું નથી. એથી ઉલટું લોકનિન્દાને વૃણવત્ ગણી તેનો તુચ્છકાર એ કરતા. એનું કારણ એજ કે પોતે એક-માર્ગી હતા તથા અસત્યથી વિમુખ હતા. જ્યારે એવી વાત ચાલી કે ભોળાનાથ ક્રિશ્ચન થઈ ગયા ત્યારે લોકનિન્દાથી ના ડરવાને માટે એમણે નીચે પ્રમાણે રોજકામમાં લખ્યું હતું:—

“ 8 May 1861.

લાયબ્રેરીમાં દલપતરામ મળ્યા તે કહે જે લોક કહે છે ભોળાનાથે દેવ આપી દીધા ને Christian થઈ ગયા. આ વાત ખોટી છે. આવી નિંદા દુષ્ટ લોકો કરે છે. એવી વાતથી ડરવું એ પોચા મનુષ્યનું કામ છે. અતિ મૂર્ખ ને લાલચુ બ્રાહ્મણોને પૈસા મળતા નથી તેથી ગમે તેવી નિન્દા કરો તેનો ભય કિંચિત્ પણ નથી. ભય માત્ર ઈશ્વરનો રાખવો.”

હિંદુ લોકોમાં આજની આદમી આખર હાલતને પહોંચે ત્યારે જેમ બને તેમ જલદીથી તેને બિછાના ઉપરથી હેઠળ ઉતારી ટાઢે પાણીએ ન્હવડાવાનો કૂર રિવાજ છે. આથી માંડું માણસ ઉલટું જલદી મરણ પામે છે. આ રિવાજની દુષ્ટ કૂરતા ભોળાનાથ સારી પેઠે સમજતા, અને તે રિવાજ એમણે ધણો ખરો કાઢી નાંખ્યો હતો. તેમજ આપણા લોકની શખવહન કરવાની કોલાહલયુક્ત રીત પણ એમને કૂર અને અનુદાત્ત લાગતી. શખવહન કરતાં ગંભીરતા અને ચિત્તની સ્વસ્થતા હોવી જોઈએ તેને બદલે આપણામાં તો જેમ બને તેમ વધારે કોલાહલ, વધારે દોડધૂમ કરે ત્યારે સારું ગણાય છે. આ નિન્દારપદ ચાલ એમને ધણોજ અપ્રિય હતો પણ એ રસમમાં કોઈ પણ જાતનો મુદારો કરી સક્યા નહિ. માત્ર કોલાહલ દૂર કરી સકાયો હતો; પણ એની જે કૂરતા તે અનેક કારણોને લીધે દૂર થઈ સકી નહિ. મુવા

પાછળ રસ્તા વચ્ચે પોકા મૂકી રેવું, તથા ઐરાંઓ કૂટવું, એ જંગલી ચાલતું જંગલીપણું એમના મનમાં પૂર્વથીજ આવ્યાને લીધે એમણે પોતાની સ્ત્રીના મરણ સમયે એ ચાલ ઘણું અંશે કાઢી નાંખ્યો હતો. ચાર પછી હરેક મરણ વખતે એમના ઠરાવ પ્રમાણે એમના કુટુંબનાં ઐરાંઓ કૂટવાનું અસભ્ય કૃત્ય બંધ કર્યું હતું. આ એમના ઠરાવમાં એકાદજ અપવાદ થયો હશે અને તે એવે સમયે કે જે વખતે સામે કાઠતું દિલ દુખાતું હોય તે વખતે પણ પોતાના ઠરાવને એટલી પણ શિથિલતા આપવાનું કારણ એટલુંજ કે મરણથી સગાંબહાણાંના ચિત્તને ખેદ તો થઈ ચૂક્યો હોય તેમાં વળી તેમને અરુચિકર વસ્તુ કહીને તેમના દિલને બમણું દુઃખ દેવું એ એમના ઉદ્દાર અને દયાળુ હૃદયને ગેરવાજબી લાગતું. શબને દાહ કરવો પણ એમને બહુ રુચિકર નહોતો. તેમજ શબને દાટવાનું પણ બહુ પસંદ નહોતું. આ રિવાજમાં ક્રિયો વધારે સારો છે તે વિશે એમણે નિશ્ચય કર્યો નહોતો. જલદીથી બિમાર આદર્શીને ભાંય નાંખવાની ચાલ, તથા શબવહન કરવાની દુષ્ટરીતિ, અને કૂટવાના જંગલી રિવાજ વિશે પોતાની પત્નીના મરણપ્રસંગે એમણે નીચે પ્રમાણે નોંધ રાજકાંમમાં કરીછે:—

“ 7 March 1866.

આ દેશની ગરમ હવાને લીધે શબને અગ્નિદાહ કરવો એક તરફથી જ્નેતાં સારો છે પણ બીજી તરફથી જ્નેતાં મરનારના ખરા સ્નેહીઓની નજર આગળ એ કૂર કર્મ કરવું ઘણુંજ નકાર જણાય છે. શબને સ્મશાન લઈ જવાની હિંદુઓની ઘણીજ જંગલી અને નિર્દય રીતિ છે તેમાં આહારે સુધારો થશે તે કોણ જાણે. હમે મરનારને જંગલી રીત પ્રમાણે મરતી વખતે જલદી જલદી નવરાવવાની તા. ભાંઈ નાંખવાની દુઃખદાયક ચાલ કરી નથી. દાકટરે કહ્યું કે અવસાન થઈ ચુક્યું તે પછે મૂર્ખ ક્રિયા નવરાવવા વગેરેની મૂર્ખ લોકાની રીત પ્રમાણે કરાવવી પડી. ઐરાંઓએ રાજ ભેગાં થઈને રેવું તથા કુટવું એ પણ ધિક્કારલાયક કામ છે. મારી પુત્રી વગેરે ઐરાંઓ સમજી છે તેથી ઘણું તુદ્ધાન કર્યું નથી. ઐરાંને મોહાં વાળવાનું તથા કુટવાનું મેં મારે ઘેરથી આ પ્રસંગે બિલકુલ બંધ કર્યું છે.”

કોઈ પુરુષનું મરણ થાય અને તેને દૌહિત્ર હોય તો તે દૌહિત્રનો પિતા જ્ને હયાત હોય તો તેને ઘેર તે મરણ પછીના આશ્વિનના અથવા કાર્તિકના પ્રથમ દિવસે જમણવાર કરી સગાંબહાણાં તથા આહારો જમાડવાનો દુષ્ટ રિવાજ છે. તેને ‘આજ્ને’ કહેછે. એટલે ફલાણનો ‘આજ્ને’ એમ કહેવાયછે.

આ રિવાજ ધણો દુષ્ટ છે. પોતાની માના આપતું ગમે તે ઉમ્મરે મરણ થાય અને પોતાનો પિતા જીવતો હોય તો પોતાનો આજ્ઞે થાય. આજ્ઞ વિશે એવો ઠંહેમ છે કે જો થઈ સકે તેમ હોય ને ના કરે તો તેનો પિતા મરણ પામે. આવો ઠંહેમ પેસવાતું કારણ એટલુંજ જણાય છે કે પિતા જીવતો હોય તો આજ્ઞે થાય એવો રિવાજ છે, તે ઉપરથી એવો સિદ્ધાંત કર્યો કે પિતા જીવતો હોય ને આજ્ઞે ના કરે તો તે મરણ પામે. જીવતો હોય તો આજ્ઞે થાય માટે ના કરે તો તે મરણ પામે, એ ન્યાયશાસ્ત્રના ક્રિયા નિયમને અનુસરી સિદ્ધાંત કર્યો છે એ સમજાતું નથી. યુદ્ધિથી વિરુદ્ધજ એ સિદ્ધાંત છે. આ રિવાજ વિશે ભોજાનાથે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે. તે દિવસે પોતાના પૌત્રનો આજ્ઞે હતો.—

1 October 1864.

“ આજ વામનનો આજ્ઞે છે. આ પણ એક વહેમી ચાલ છે.”

આ ચાલ વિશે એમણે ધણીવાર વાતચીતમાં તિરસ્કાર બતાવ્યો હતો. અને વાસ્તવિક જોતાં એ ચાલ ધિક્કારાસ્પદ છે. એમાં સ્નેહભાવ ઓછો જણાય છે. એક પ્રકારનો સ્વાર્થ પણ જણાય છે.

મનુષ્યનું મરણ થયા પછી કેટલીક નાત્યોમાં ‘શોક પાળવાનો’ રિવાજ છે. આ રિવાજ ભોજાનાથને બિલકુલ પસંદ નહોતો. સ્વાભાવિક નિયમથી જે ચિત્તને ખેદ થાય તે થાય પણ તેમાં પાળવાતું શું છે એમએ પૂછતા. મનુષ્યના ચિત્તને ખેદ થાય તેના પ્રમાણમાં તે ઉત્સવોથી દૂર રહે, પણ તેના અમુક નિયમ સર્વ માણસને સાધારણ રીતે લાગુ પાડવા એ માણસને યોગ્ય નથી એમ સમજતા. અને એમનો એ અભિપ્રાય વાજબી હતો.

વડનગરા નાગરોમાં એક ઉપર ખીજ સ્ત્રી પરણવાનો, એટલે એક સ્ત્રી જીવતી હોય તે છતાં ખીજ સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરવાનો, રિવાજ અસલથીજ બંધ છે. અને જે આ નિયમ તોડે તેને નાલ્યખ્દાર મૂકવાનો ધારો છે. અઘાપિ આ નિયમ તોડનારા પુરુષોનાં ગણતર દૃષ્ટાંત જડે છે, એટલે પાંચથી વધારે નહિ. આ નિયમ ભોજાનાથને મૂળથીજ માન્ય હતો. એક સ્ત્રી જીવતી છતાં ખીજ સ્ત્રી પરણવી એ સ્વાભાવિક નિયમથીજ વિરુદ્ધ છે, એમ એ માનતા. ખીજ શક્તિઓમાં જ્યાં એ વાતની છૂટ છે તેમાં એવાં લગ્ન કરનાર લોકતું સાંસારિક સુખ નષ્ટ થાય છે એ એમના લક્ષમાં હતું. તે વિશે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય રોજકામમાં દર્શાવ્યો છે:—

“ 27 April 1858.

I saw Mr.— in wedding at— ; her nephew Mr.— is going to marry a second wife. This is a very bad custom. ”

સ્ત્રીપુરુષના વિવાહસંબંધની પવિત્રતા અને આવશ્યકતા ઉપર સ્ત્રીજાનાથ ધણુંજ વજન રાખતા. જે પુરુષો વિવાહ કરવાને શક્તિમાન હોય અને તેમની ઉમર વિવાહયોગ્ય થઈ હોય તે છતાં લગ્ન ના કર્યું હોય તેમને વિવાહ કરવાને હમેશાં એ બોધ કરતા. જે વિવાહ કરી સકે તે લોક અનિવાહિત રહે તો અનીતિનો વધારો થાય એમ એ માનતા. વિવાહસંબંધથી અનીતિના સ્રોતનો અટકાવ થાયછે એવો એમનો અભિપ્રાય હતો. પણ જેઓ પૈસેટકે ગરીબ હોય અને કુટુંબપોષણ કરવાને અશક્ત હોય તે લોક લગ્ન કરે તો તેણે અવિચારી કામ કર્યું એમ એમનું બોલવું થતું. તેમજ અયોગ્ય ઉમરે અને અયોગ્ય સ્ત્રી-પુરુષે લગ્ન કરવાના રિવાજની એ બિલકુલ વિરુદ્ધ હતા. સ્ત્રીપુરુષે મ્હોટી ઉમરે લગ્ન કરવું, એટલે જે ઉમરે પ્હોચ્યા પછી સ્ત્રીપુરુષ એકબીજાનો સ્વભાવ, વૃત્તિ વગેરે જાણખીને અંતઃકરણના પ્રેમથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિવાહ કરી સકે તેની ઉમરે લગ્ન કરવું, એવો એમનો અભિપ્રાય હતો. સ્ત્રીએ સોળ વર્ષ અને પુરુષે પચીસ વર્ષ—એ ઉમરે પોહોચ્યા પછી—લગ્ન કરવું, એવો એમણે અનેક વાર અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો. છેક સન ૧૮૪૯ ની સાલથી એમણે બાળવિવાહની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો. એ વિશે નીચેની નોંધ ઉપરથી ખાતરી થશે:—

“ 24 December 1849.

I observe that the custom of marrying children while they are too young is very bad.”

આ અભિપ્રાય ૧૮૪૯ માં એમનો હતો. તે દિન પ્રતિદિન દૃઢ થતો ગયો; તોપણ સંપૂર્ણ અનુકૂલતાના અભાવે કરીને પોતાના ચોથા પુત્રના લગ્ન સુધી એ રિવાજમાં ધણું ફેરફાર કરી સક્યા નહોતા. એમના દરેક પુત્રના લગ્નની ઉમર જેમણે તો માલૂમ પડશે કે એમણે ધીરે ધીરે એ રિવાજમાં ફરક કર્યો હતો. પ્રથમ પુત્રનું અને દ્વિતીય પુત્રનું લગ્ન પાંચ વર્ષની ઉમરે કર્યું હતું; તે વખતે સ્ત્રીજાનાથના પિતા શ્રવતા હતા, એટલે એમનો પોતાનો અભિપ્રાય અને ઇચ્છા મ્હોટી ઉમરે પરણાવવાની હોય તોપણ એ ઇચ્છા સફળ થાય નહિ. ત્યારપછી ત્રીજા પુત્રનું લગ્ન એની નવ વર્ષની વયે થયું; અને ચોથા પુત્રનું લગ્ન

તેર વર્ષની વયે થયું; અને કનિષ્ઠ પુત્ર સત્તર વર્ષની વયને પ્રાપ્ત થયાપછી એતો વિવાહ થયો. આ ઉપરથી જણાશે કે બાળવિવાહની વિરુદ્ધ એમનો અભિપ્રાય દિવસાનુદિવસ દૃઢ થતો ગયો અને તે અભિપ્રાયમાં સુધારો થતો ગયો તેની-સાથે તેને અનુસરી કાર્ય થતાં ગયાં. બાળવિવાહ ના કરવો એવા અભિપ્રાયના જે પુરુષો છે તેમાં હાલ કેટલાક એવા છે કે જે દક્ષ પુરુષનેજ મ્હોટી ઉમરે પરણાવવો અને કન્યા ગમે તેટલી ન્હાની પરણે તેની ચિન્તા નહિં એમ માને છે. ભોળાનાથ એ પક્ષમાં નહોતા. એ તો એમજ માનતા કે કન્યાને પણ આર વર્ષ મ્હોટી પરણાવવી એ મૂર્ખાઈ છે. બલકે સોળ વર્ષે પરણે તો ઉત્તમ ગણાય એમ કહેતા. પુત્રીનાં લગ્નની ઉમરમાં પણ એમણે યોગ્ય અને સમયાનુસાર ફેરફાર કર્યો હતા. પ્રથમ પુત્રીનું લગ્ન તેની નવ વર્ષની વયે કર્યું હતું અને દ્વિતીય પુત્રીનું લગ્ન તેર વર્ષે કર્યું હતું. પૌત્રીઓનાં લગ્ન પણ તેર વર્ષે કર્યો હતો. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને સંબંધે બાળવિવાહ એમને ના-પસંદ હતો. તેનું એક મુખ્ય કારણ હતું તે એ કે બીજા અજ્ઞાન લોકની પેઠે ભોળાનાથ સ્ત્રીને પુરુષ કરતાં અધમ માનતા નહિં. પૂર્વે તો કન્યાના જન્મથી બીજા લોકની પેઠે એ જરા નાખુશી બતાવતા; પણ જેમ જેમ એમને સારા સંસ્કાર થતા ગયા તેમ તેમ એ વિચારનો નાશ થઈ સ્ત્રીની પુરુષ જેટલીજ યોગ્યતા સમજવા લાગ્યા, અને તેને તેટલીજ સંમાનનીય ગણવા લાગ્યા. બાળવિવાહથી શારીરિક માનસિક અને બીજા સર્વ તરેહનાં નુકસાન થાય છે, અને આપણા દેશને અધમતા આવવાનું કારણ બાળવિવાહ છે એમ એ માનતા, અને એ કારણથીજ એ રિવાજની તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિયે જોતા. પુરુષસ્ત્રી મોડી ઉમરે લગ્ન કરે તો દુરાચારી થાય એ વાત જે બાળવિવાહના પક્ષકાર કહે છે તે એ નજવી ગણતા. કારણ એ બતાવતા કે સ્ત્રી તથા પુરુષ બંનેનાં ચિત્ત રોકવાને એટલી ઉમર સુધી વિદ્યાભ્યાસ વગેરે ધણું કામ સોંપી સકાય. તેમજ તે ઉમર સુધી સંસારયાત્રા શરૂ કરવાને ઈશ્વરજ એમને સત્તા આપતો નથી, એ શાસ્ત્ર તથા વૈદ્યકને આધારે એમણે અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો. છોકરાને મ્હોટી ઉમરે પરણાવવો યોગ્ય છે પણ છોકરી તો જલદીજ પરણાવવી કારણકે છોકરી જલદી સ્ત્રીધર્મમાં આવે છે અને તે વખતે એને પુરુષનો સંગ ન હોય તો સૃષ્ટિનિયમ પ્રમાણે એ કુનીતિને વશ થાય એમ કહેનારનું મુખ્ય બંધ કરવાને ભોળાનાથ એક ઘણી સ્હેલી અને યોગ્ય દક્ષીણ આપતા, તે એ હતી કે કન્યાને જો દસ વર્ષે પરણાવિયે અને તેર વર્ષે વિધવા થાય અને

સારપછી પચાસ વર્ષની થાય ત્યાં સુધી જીવે તો તેને સડનીસ વર્ષ સુધી કુનીતિને વશ થતી અટકાવવાને તેનાં માતપિતા નિરંતર ચિંતાગ્રસ્ત રહેછે, તેના કરતાં દસ વર્ષની વયથી પંદર વર્ષની વય સુધી, એટલે પાંચ વર્ષ, કાળજી રાખે તો શી હરકત ? આ દલીલ ખરેખર સામા પક્ષને બોલતો અટકાવનારી છે. અમદાવાદની બાળલગ્નનિષેધક મંડળી* — જે હાલ જીવતી મુઠ જેવી છે — તેના એ અગ્રેસર સભાસદ હતા. મારા જાણુવા પ્રમાણે એ મંડળીની સ્થાપના કરવામાં પણ ભોળાનાથનું મુખ્ય ઉત્તેજન હતું. એ મંડળીના સભાસદોએ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે પોતાના પુત્રને સોળ વર્ષની વય પહેલાં પરણાવવો નહિ, અથવા તો તેની અને તેની વધુવચ્ચે ઓછામાં ઓછું પાંચ વર્ષનું અંતર રાખવું. આ નિયમ તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી જીવનપર્યંત પાળ્યો હતો, અને કુટુંબનાં માણસો પાસે પળાવ્યો હતો. એ મંડળીના નિયમમાં સ્ત્રીની ઉમરની કાંઈ હદ નહોતી તે એમને પસંદ નહોતું, તેમજ વધુવર વચ્ચેનું અંતર પણ, એમ એમના અભિપ્રાયમાં હતું કે, ઓછામાં ઓછું સાત વર્ષનું જોઈયે. સ્ત્રીપુરુષ એકમેકને પસંદ કરી પરણે એવો એમનો અભિપ્રાય હતો, પણ તેને હજી સમય અનુકૂળ નથી એમ ધારી એમણે એમ નિશ્ચય કર્યો હતો કે જ્યાંસુધી એ રિવાજ દાખલ થાય નહિ ત્યાંસુધી તો કન્યા અને પુત્રનાં માત-પિતાનો ધર્મ છે કે વર અને વધૂનાં સુવિદ્યા સદ્ગતનાદિક સુલક્ષણ જોઈને તેનો સંબંધ કરવો. તે વિશે નીચેની નોંધ આપણે જોઈયે.

“ 5 October 1881.

છોકરો કે છોકરીનાં લગ્ન કરવાં એ માબાપનું કર્તવ્ય નથી. પણ પસંદ પડતો વર કે કન્યા જોવાનો વહીવટ આ દેશમાં ઘણા કાળથી બંધ પડ્યો છે. નાત્યોનાં બંધનથી, લોકો સમજે પણ તેમ કરી સકતા નથી, ત્યારે માબાપને એ કામમાં વચમાં પડ્યાવિના ચાલતુ નથી. છોકરાંનું સારૂ ચાહનાર માબાપે છોકરાને તેમાં ખસુસ છોકરીનો વિવાહ જે છોકરો ભણેલો હોય, સારી ચાલનો હોય તેની સાથે કરવો; એટલા બધાની સાથે ધનવાન હોય તો તે છોકરી ભાગ્યશાલી ગણવી.”

આ ઉપરથી જણાશે કે તેમણે ધનને મ્હોટું ગણ્યું નથી. વિદ્યા અને સદાચારને ઉત્તમ લક્ષણ તરીકે ગણ્યાં છે. બાળવિવાહથી નુકસાન છે કે નહિ તથા તે રિવાજ શી રીતે અટકાવવો એ વિશે સન ૧૮૮૪ની સાલમાં શેઠ બેરુરામજી મલબારીએ ચર્ચા ચલાવી હતી તે વખતે મુંબઈ સરકાર તરફથી

* સદ્લાગ્યે આ સભાનું કાંઈક રૂપાંતર યદ હાલ તેનું પ્રનરજીવન થયું છે.

ब्रह्मिण्येति अभिप्राय एव विशेषेण पूज्यमानं आच्यते इति; एतरे नीचे प्रमाणे
अत्रैव पितृणां विचार दर्शयित्वा इति:—

“I thoroughly sympathize with the object at which he aims and concur entirely in his views regarding the evil and mischievous consequences of Infant marriages. The educated class of people understands well that early marriage has been the cause of the degeneration and demoralization of the Indian Nation. The origin of this custom can be sought in the divisions and subdivisions of society into numerous and insignificant castes and ignorance of the spirit of the Shástras which never enjoin early marriage either for a male or female. The marriageable age of a male was fixed by them at 30. According to Hindu Shástras after being invested with the Sacerdotal thread (ॐ१११) one should pursue the study of Vedas at least for 12 years, hence he could not marry under 20 years, 8 years being the age for the thread ceremony. As for girls, Manu has fixed 12 years; but during the Vedic period girls were allowed to make self-choice of husbands; they were at liberty to remain unmarried as long as they chose. There was no limit of age in the Vedic times. The Rishis of those days were of liberal minds; they did not consider it a sin if a girl married after the age of puberty. From the hymns uttered at marriage ceremony and from the wording of the promise made by the husband to the wife, it is quite clear that a girl of 9 or 10 years of age cannot understand the meaning of the promise. This shews that the girl must be more than ten and also educated in order that she might understand what is spoken by the bridegroom at the time of marriage. But all those noble precepts which have been inculcated for us by the far-sighted Rishis and lawgivers in clear and unmistakeable terms have been abused by the Hindu society. The present practice of infant marriage is against our Hindu Shástras. There was a time when Hindu men and women freely mixed with each other in society and selections of husbands and wives were made by themselves. * * * By the evil practice of Infant marriage men and women have fallen into a low state. Custom which is the paramount power among the Hindus has become law and religion.”

વળી તેજ ઉત્તરમાં આગળ લખેછે:—

“ It is admitted by all enlightened Hindus that early marriages and unequal matches are mischievous. They believe that early union of the two parties tends to the production of unhealthy families and ultimately to the moral and intellectual deterioration of the whole race. Mr. Malbāri, therefore, deserves great credit for undertaking the subject of, reform in this particular branch of evil that has been ruining us for a long time past. His zeal and energy are admirable: but the remedies suggested by him are not all feasible.”

આગળવિવાહ નિરસ્ત કરવાને જેમ એમનો. મૂળથી અભિપ્રાય હતો તેમજ વિધવાવિવાહનો પ્રચાર થવાની ઇચ્છા પણ અસલથીજ હતી. ૨૪ નોવેમ્બર ૧૮૪૯ ને દિવસે કોઇ વિધવાનું તુરત જન્મેલું આગક કોઇને હાથ લાગ્યાની ખબર જણ્યાથી એમણે નીચે પ્રમાણે ટીકા લખી છે:—

“ It seems some widow has committed this cruel act for fear of caste-people. God Almighty may move the caste-people to allow widows to remarry if they please.”

આ ટીકા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે છેક ૪૦ વર્ષ ઉપર પણ સોાગાનાથ વિધવાવિવાહના પક્ષમાં હતા. સાર પછી જેમ જેમ સમય અનુકૂળ આવતો ગયો, દેશમાં વિધાનો વધારો થતો ગયો, તેમ તેમ ઉધાડી રીતે એ વિચાર દર્શાવતા ગયા. અમદાવાદમાં ‘વિધવાવિવાહોત્તેજકમંડળી’ છે તેના એ એક મુખ્ય અંગભૂત હતા. એ મંડળીના આશ્રયે જે વિધવાનાં લગ્ન થયાં હશે તેમના લગ્નવિધિ વખતે સોાગાનાથ હાજર રહેતા. વિધવાવિવાહ સશસ્ત્ર છે કે નહિ તે વિશે રાવ બહાદુર ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ તથા રા. સવિતાનાંરાયણ ગણપતિનારાયણ વચ્ચે વિવાદ ચાલતો હતો તેઉપર સોાગાનાથે શાસ્ત્રાવલોકન કરીને શાસ્ત્રનેજ આધારે વેદવાક્યને બલવત્તર માનીને વિધવાવિવાહ સશસ્ત્ર છે એમ અભિપ્રાય આપ્યો છે. વિધવાઓને લગ્ન કરવાની પરવાનગી થવાં વિશે એમનાં કારણ બે ત્રણ મુખ્ય હતાં. એક તો સ્ત્રીને પુરુષથી અધમ ગણી પુરુષને ૧૬તીય, તૃતીય લગ્ન કરવાની છૂટ રાખી સ્ત્રીને ફરી વિવાહ કરવાનો પ્રતિબંધ રાખ્યોછે એ કેવળ અન્યાય છે એમ એમનું કહેવું હતું; અને બીજું એ કે વિધવાને ફરી લગ્ન કરવાનો નિષેધ હોવાથી દેશમાં વ્યભિચાર અને અનીતિનો

પુષ્કળ શૈલગાર ચાલ્યો છે, એ જોઈ એમને અત્યંત ખેદ થતો. નીતિપ્રિય મનુષ્યને એ દશા જોઈ ખેદ થયા વિના રહેજ નહિ. વિધવાઓ પ્રત્યે તેનાં માતૃપિતા તરફથી અથવા સાસરિયાં વગેરે ખીજાં સગાંજાલાંઓ તરફથી જે કૂર વ્યવહાર થાય છે તે કેવળ નિંદા અને ત્યાજ્ય છે એમ એમનું માનવું હતું. વિધવાવિવાહ વિશે શેઠ મલખારીની ચર્ચાના ઉત્તરમાં એમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.—

“The authority of the Shāstras is in favour of Widow-Marriages, but the sway of custom which has become Shāstras in the present age is very powerful. Widow-marriages among Brahmanas, Kshatriyas, and Vaishyas have been stopped for a long time and it is difficult to reintroduce them at once unless public opinion is prepared by education, but I think it is not yet prepared for such a change. There is no reason why a woman who has lost her husband should not marry again while men who lose their wives, or even if they do not lose them, are allowed to marry twice, thrice or as often as they choose. The condition of widows is extremely pitiable. The prohibition of her remarriage is undoubtedly a tyranny. Once a widow she is ever a widow; her miseries do not end at the mere loss of her husband, but she has to pass through endless mortification and penances of the most painful character.”

વિધવાઓના કેશવપન જેવો ખીજો કૂર રિવાજ ભાગ્યે હશે એમ માની તે વિશે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.—

“If unfortunately the husband of a girl dies after she reaches puberty she is obliged to get her head shaved even if she be of a very tender age. The horrible scene of this unhappy occasion is most touching. The heart-rending lamentations of the poor helpless young widow and the bitter cries of her mother and other relations at this time are so extremely painful as to excite the compassion of the most hard-hearted of men. This practice is most sinful, cruel and inhuman. There is no authority of Shriti or Smritis on this subject, but a single verse of some Purāna has caused this mischief. But Purānas, are not always to be taken as authority for they very often contain abused inter-

polations. I think the question of widow marriages to be of serious importance for ameliorating the condition of women. But I find no practical remedy except the growth of education; again when the pernicious custom of Infant marriage is stopped the number of widows will be greatly diminished."

વિધવાઓની અશરણુદશા સંબંધી ભોળાનાથે કેટલાંક પદ્ય રચ્યાં છે તેના અંગમાં વિધવાના કેશવપન વિશે નીચેનો અભંગ અવલોકનયોગ્ય લાગ્યાથી એમના અભિપ્રાયના પુષ્ટિકારક પ્રમાણુ તરીકે અહિં દાખલ કર્યો છે:—

“વિધવા સ્ત્રિયોને પીડે છે અપાર, કરે છે ધિક્કાર તેનો લોક.	૧
નહિં તેને આપે પૂરું અન્નપાન, પશુની સમાન ગણે તેને.	૨
તરુણુ સ્ત્રિયોના કઠાવે છે કેશ, બદલાવે વેશ બલાતકારે.	૩
કેશવપનના વિરુદ્ધ વચન, કીધાં છે કથન સ્મૃતિ શાસ્ત્રે.	૪
તથાપિ છે લોકો રૂઢિને આધીન, દુઃખદે છે દીન અબલાને.	૫
ઈશ્વરે આપેલું સુંદર સ્વરૂપ, બગાડી કુરૂપ કરે તેનું.	૬
સગાં મિત્ર તેનાં જોઈને વદન, કરે છે સ્વદન આક્રોશથી.	૭
દોહલી એ વેળા ન થાય સહન, ધુણુ જાય તનમન તેનું.	૮”

બાળવિવાહનો પ્રચાર અને વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ એ બંને દુરાચારમાં ક્રિયો વધારે હાનિકારક છે અને વધારે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે તે વિશે ભોળાનાથે નીચે પ્રમાણુ અભિપ્રાય બતાવ્યો છે:—

“Enforced widowhood affects only a portion of females while infant marriages are detrimental to the majority of the males and females. Infant marriages, therefore, are more injurious and require greater attention and perfect reform. Moreover when infant marriage is stopped, enforced widowhood will of itself decrease.”

આ બંને દુરાચારરૂપી વિષવૃક્ષનો ઉચ્છેદ કરવાને, વિદ્યાનો પ્રચાર કરવો, સભાઓ સ્થાપવી, કેળવણીનાં પુસ્તકોમાં એનાં દુષ્ટ પરિણામના પાક આપવા, ઠામ ઠામે અને સમયે સમયે એનાં નુકસાન સમજાવવા જાહેર બાષણો આપવાં, વગેરે ઉપાય દર્શાવીને તે વિશે એમણે લખ્યું છે કે:—

“It is quite true that the fruits of all these efforts will not be reaped at once but in course of time it will be found that the

labour will be recompensed by a slow but sure renovation, which, I believe, cannot be accomplished by the legislature.”

સ્ત્રીને પુરુષ કરતાં અધમ ગણેલી જોઈ સોજાનાથને આપણા પુરુષો ઉપર તિરસ્કાર આવતો, અને તેજ વૃત્તિને આધારે ખીજા ન્હાના સ્થાનિક રિવાજો જે એમને નાપસંદ પડતા તેમાં યોગ્ય સમયાનુસાર ફેરફાર કરતા ગયા. એ રિવાજમાંથી એકનું દર્શાવત બસ થશે. અમદાવાદના તેમજ ખીજાં ઘણાં ખરાં ગામના વડનગરા નાગરોમાં ‘શરમ પાળવા’નો રિવાજ છે. ‘શોક પાળવાના’ રિવાજ કરતાં ‘શરમ પાળવાનો’ રિવાજ વધારે હાસ્યજનક છે. સ્ત્રીથી પોતાના પતિ સાથે પોતાનાં માતપિતા અથવા મ્હોટાં ભાઈજીનેની રૂબરૂ તો નજ બોલાય, પણ પતિનાં માતપિતા અથવા મ્હોટાં ભાઈજીનેની હાજરીમાં પણ તેની સાથે વાત કરાય નહિ. અને જ્યારે પતિ હાજર હોય અને તેજ વખતે પતિથી મ્હોટાં માણસો પણ હોય તો તે વખતે સ્ત્રીએ પહેરેલા લુગડાના માથાનો છેડો આગળ તાણીને મ્હો સંતાડવું જોઈએ, તેને ‘લાજ કાઢવી’ કહેછે. પતિની ગેરહાજરીમાં અથવા હાજરીમાં પણ સસરા, જેઠ વગેરેની ‘લાજ કાઢવી’ જોઈએ, અને તેઓની સાથે અક્ષર પણ બોલાય નહિ. અને પોતાનાં માતપિતાની રૂબરૂ જો પતિ પણ હાજર હોય તો સ્ત્રીથી તે જગાએ જવાય પણ નહિ. આ રિવાજથી ઘણી અગવડ પડેછે અને કુટુંબ-સ્નેહનો ઉદ્ધર્ષ થતો નથી. સસરાને વહુ મરે તો દુઃખ થતું નથી, અને વહુને સસરાના મરણનું દુઃખ લાગતું નથી. આ રિવાજની મૂર્ખાઈ સોજાનાથના ધ્યાનમાં સન ૧૮૭૦ પછી આવી. અને સાર પછી એમણે એ ચાલમાં ઘણો ફેરફાર કર્યો. એ ચાલની કેટલીક તફતીલ આહિ લખી નથી, કારણ કે લંબાણ થાય અને કેટલાકને એ નીરસ લાગે. એમના વિચાર એટલા ઉદાર થયા હતા કે પુત્રી પોતાના પિતા દેખતાં પતિ સાથે યોગ્ય વાતચીત કરે તો તેમાં કાંઈ પણ અમર્યાદા નથી, તેમજ કુટુંબનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષે સમર્યાદ વાતચીત કરી એકબેકની સાથે મળતાં રહીને પરસ્પર નિર્મળ પ્રેમ વધારવો જોઈએ, એમ એમનું કહેવું થતું.

લગ્નપ્રસંગે ચાલતા કેટલાક નિરર્થક રિવાજો જેમાં નકામી ધામધૂમ થતી અને ખોટા અર્થબ્યય થતો, જેવાકે મ્હોટા મ્હોટા વરધોડા કાઢવા વગેરે, તે એમણે ઘણા ખરા કાઢી નાંખ્યા હતા. એવા ન્હાના ન્હાના સુધારા એમણે કર્યાં હતા તે સર્વનું આ સ્થળે વર્ણન કરિયે તો વાંચનારને કંટાળો આવે. પણ સાંસારિક રિવાજમાં કેટલાક મુખ્ય ફેરફાર કર્યાંછે તેમાંનો એક સ્ત્રીના સ્તીમંત સમયે થતી

લજ્જામયુક્ત રીતભાત વિશે છે. ખીજી નાત્યોમાં પણ એ રિવાજ છે, પણ અમદાવાદના વડનગરા નાગરોમાં એ રિવાજને ઘણું નિધરૂપ ધારણ કર્યું છે. સ્ત્રીને સીમંત હોય ત્યારે એને પુષ્કળ ઘરેણાં પહેરાવી સાસરેથી પિલ્હર અને પિલ્હરથી સાસરે ખે ત્રણ ફેરા ખવડાવ્યા પછી એથી પણ વધારે ઘરેણાં પહેરાવીને (તે એટલે સુધી કે તેની આંખ પર અંધ થઈ જાય અને શ્વાસ પણ પૂરો લઈ સકાય નહિ, એટલે સુધી પહેરાવીને) પાલખી અથવા મિયાનામાં ખેસાડીને વાજતે ગાજતે બજાર વચ્ચે થઈને તેને સાસરે લઈ જાય, ત્યાં સીમંતોત્તમનનો લજ્જાપદ વિધિ અગ્નિસમક્ષ કરે, ત્યાર પછી પ્રાહ્મણ્યભોજન વગેરે થાય. આ વિધિ અને રિવાજ ઘણાંજ અસબ્ય છે એમ ભોળાનાથના સમજવામાં આવ્યું હતું, પણ યોગ્ય અવસર ના આવ્યાથી અને સર્વ વાતની અનુકૂલતા ના હોવાથી, પ્રથમ ઘરેણાં પહેરાવવાનો ચાલ ઓછો કર્યો, અને ફેરાફેરી અંધ કર્યા; ત્યારપછી બજાર વચ્ચે ફેરવવાનો ચાલ અંધ કરી, નાત્ય પણ જમાડવાની કાઠી નાંખી; એમ કરતે કરતે સીમંતનો વિધિ કરવાનું પણ હિમ્મત ચલાવીને સન ૧૮૮૪ માં અંધ કર્યું. નિંદાની ભીતિ હતી નહિ તેથી એટલું કરી સક્યા. પણ ઘણાના જોવામાં આવ્યું હશે કે ભોળાનાથે જેને ન્હાના મ્હોટા સુધારા કર્યા તે સર્વની પ્રથમ તો તેમના નાત્ય જાલના લોકે નિંદા કરેલી, પણ ત્યાર પછી થોડાજ કાળમાં તેજ નિંદાકરનારા લોકોએ તેના તેજ રિવાજ દૂર કર્યાં છે. તેના દૃષ્ટાન્તમાં સીમંતનો વિધિ ના કરવો તથા તે પ્રસંગે જમણવાર ના કરવો એ એક છે, અને ખીજે સ્ત્રીયોને યોગ્ય છૂટ આપવા વિશે એમનો આગ્રહ હતો તે સંબંધે છે. સ્ત્રીયોને બનવરની પેઠે ઘરમાં પૂરી રાખવી, તેમને સ્ત્રિસૌન્દર્ય અથવા ખીજી હસ્તકૃત લીલાઓ જોવાના પ્રસંગ ના આપવા, વગેરે સ્વાર્થી વિચાર અને આચાર એમને બિલકુલ પસંદ નહોતા અને એમણે એ આચારમાં ઘણું દરબંને સમયાનુસાર યોગ્ય રીતે ફેરફાર કર્યો હતા, તે વિશે નિંદા કરનારા લોક પણ તેમજ હાલ કરતા જોવામાં આવે છે. આ અભિનંદનીય વાત છે.

જનસમાજ સુધારવાના અનેક ઉપાય છે, અને જનસમાજની ચાલતી રૂઢિવિરુદ્ધ કેટલાક આચારનો પ્રચાર કર્યા વિના તે સુધરે તેમ નથી. ભોળાનાથે ઘણી રૂઢિનાં ઉલ્લંઘન કર્યાં તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા. આ રૂઢિમાંની એક ઘણી સખળ રૂઢિ ઇંગ્લાન્ડ જવાના નિષેધ સંબંધી છે. એ રૂઢિને પોતે તો ઉલ્લંઘી નહોતી, તેમ પોતાના કુટુંબમાં પણ કે.છયે ઉલ્લંઘી નહોતી. અને તેનાં અનેક કારણ હતાં; તેમાં મુખ્ય એજ હતું કે એ બહુજ સ્નેહાળ પિતા

હતા; પોતાનાં સંતાનને ક્ષણવાર પણ પોતાનાથી દૂર જતાં જોઈ ખેદ પ્રાપ્તતા. પણ ઇંગ્લાન્ડ જવાથી ભ્રષ્ટ થવાય છે, અધમતાને પમાયછે, વગેરે અજ્ઞાન લોકોના વિચારથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય એમનો હતો. આ વિચાર હાલના જમાનામાં થયો હતો એમ નહિ. સન ૧૮૫૯ માં પણ એમનો એવોજ વિચાર હતો તે નીચેના લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.—

“ 23 December 1859.

સાંભળવામાં આવ્યું કે મહીપતરામ ઈંગ્લાંડ જાયછે. ધન્ય છે એમને ! ઈશ્વરકૃપા મહોટી કેમ કે ઈંગ્લાંડ જવાને એમને યુદ્ધિ આપી સારો યોગ મેળવ્યો. ઈશ્વર એમને સહાય થાઓ. આપણા ગુજરાતીમાં તેમાં ખસુસ કરી નાગરમાં, એમનું મુખ્ય નામ લખી રાખવા ધટારત છે. આ મત જુના વહેમી લોકના વિચારથી ઉલટો છે પણ વિચારશીલ વિદ્વાનો છે તે સાંભળી રાજી થયાવિના નહિ રહે.”

સારપછી રાવ બહાદુર મહીપતરામ રૂપરામ. સી. આઈ. ઈ. (તે વખતે તો ફક્ત રા. મહીપતરામ રૂપરામ) જ્યારે વિલાયત તરફ જવા વિદાય થયા ત્યારે નીચે પ્રમાણે ભોળાનાથના રોજકામમાં લખેલું માલૂમ પડેછે:—

“ 3 April 1860.

હિંમતબહાદુર મહીપતરામ રૂપરામ ઈંગ્લાંડ તા. ૨૭ મી મારચે ગયા. એ વાત એમનો પત્ર તા. ૨૭ મી મારચનો આન્યો તેમાં લખી છે. ઈશ્વર એમને કૃતેહમંદી આપે ને સુખમાં પોચાડી સુખરૂપ પાછા લાવે.”

ઇંગ્લાંડ જવાથી જે અનેક લાભ દેશ સમસ્તને તથા જનારની જાતને થાયછે તે સર્વ એમની સુચતાને લીધે એમના જાણવામાં હતા, તેથી ઇંગ્લાંડ જનારને હમણે એ અભિનંદન દેતા. પણ આ દૃષ્ટાંતમાં તો એમણે માત્ર મહોના અભિનંદન અને પ્રશંસા કરતાં વધારે કર્યું. રા. મહીપતરામ ઇંગ્લાંડ ગયા તે વખતે ભોળાનાથના તેઓ મિત્ર નહોતા, પણ એકજ નાતના હોવાને લીધે મહીપતરામને એમની મદદની આશા હશે. ભોળાનાથને એમની સાથે મૈત્રી નહોતી તેમ છતાં એમણે જે અત્યંત સહાયતા આપી હતી તેનું મુખ્ય કારણ એજ કે વિલાયત જવાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય. આ હેતુથી એમણે નાતને સંબંધે સંપૂર્ણ મદદ કરી તે આખર પર્યંત; અને એમની મદદથી એમના પક્ષનો અંતે જય થયો. એ તકરાર છેક ૧૮૮૧ સુધી રહી હતી. પણ સાંસુધીમાં એમણે એમનો સંસર્ગ છોડ્યો નહોતો. આવી અસહાય અવસ્થામાં સહાય

યયા તેથી એ એ મહાપુરુષો વચ્ચે અંત સુધી ગાઠ મૈત્રી રહી. આ વિશે પાછલા પ્રકરણમાં વર્ણન કરેલું છે તેથી આ સ્થળે તેની પુનરુક્તિ ના કરતાં, 'નાત્ય' ના વિષય ઉપર આવિયે. તે પહેલાં એટલું સૂચવવું જોઈયે કે વિદ્યાયત જવાના લાભ એમની નજરમાં એટલા ઊતર્યા હતા કે પુત્રવાત્સલ્યને હલકું ગણીને પોતાના પુત્ર નરસિંહરાવને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા સારું સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર તથા મી. વૉલ્કરની સોબતમાં એમણે ઇંગ્લાંડ મોકલવાનું સન ૧૮૭૭ માં ધાર્યું હતું, પણ તેજ અરસામાં તે પરીક્ષા સારું ઉમ્મરની હદમાં એ વર્ષ ઘટયાં એટલે તે વયનો અતિક્રમ નરસિંહરાવે તે વખત કર્યો હતો તેથી તે વિચાર બંધ પડ્યો. ઇંગ્લાંડ જવાથી બ્રહ્મ યવાયછે એ વાત એમના મનમાં કદી આવતી નહિ, કારણકે નાલના બંધારણ ઉપર એમને બિલકુલ શ્રદ્ધા નહોતી; બલકે તિરસ્કાર હતો. નાલના બંધારણથી હિંદુઓની અધમદશા થઈ છે, એને લીધેજ આપણામાં સંપ થતો નથી અને તેથીજ હરેક પ્રકારનાં દુઃખ અને વિપત્તિઓ જનસમાજને આવી પડેછે, એ વાત એમના ચિત્તમાં દૃઢ થઈ ગઈ હતી. આ અભિપ્રાય એમના પૂર્વાશ્રમમાં નહોતો. જેમ જેમ બુદ્ધિસંસ્કાર થતો ગયો તેમ તેમ એમના દૃઢ્યની સ્વાભાવિક ઉદારતાને પુષ્ટિ મળ્યાથી તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ, અને યારે સર્વ મનુષ્યને સમાન દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. એ સમયે એમને જાતિબંધનમાં નુકસાન લાગવા માંઝાં. એ વિચાર પણ દિન પ્રતિદિન વિપુલ થતા ગયા, તે એટલે સુધી કે પારસી, મુસલમાન, હિંદુ, અંગ્રેજ હરેક જાતિના મનુષ્ય સાથે વ્યવહાર કરવામાં કોઈ પણ તરેહનો બાધ નથી એમ અભિપ્રાય બંધાયો. જાતિબંધનને જ લીધે એ વિચારને કૃતિમાં લાવી સકાયા નહિ; પણ એમના વિચારની ઉદારતા ખતાવવાના હેતુથી એ વાત અહિં લખી છે. જાતિબંધન વિશે એમના વિચાર નીચેની નોંધ ઉપરથી માલૂમ પડશે.—

"13 March 1881.

હાલમાં જેવી સ્થિતિમાં ન્યાતો છે તેથી કાંઈ ક્ષાયદો નથી. પરંતુ ધણુ નુકસાન છે. આપણા દેશને નબળી તથા નીચી દશામાં લાવનાર જાતિબંધન છે. ન્યાતના બંધનથી સારા માણસો સાથે ભોજનવ્યવહાર તથા લમ-વ્યવહાર થતો નથી. જાતિબંધનથી ઇંગ્લાંડ વગેરે દેશમાં જઈને સારૂ જ્ઞાન મેળવી સકાતુ નથી. જાતિબંધનથી બંધુપ્રીતિની વૃદ્ધિમાં અટકાવ થાયછે. સારાંશ જાતિબંધન સર્વથા હાનિકારક છે. જે દેશમાં એક જાતિ તથા એક ધર્મ

તેજ દેશમાં સલાહ સંપ તથા ધનવૃદ્ધિ હોય છે. એક જાતિ અને એક ધર્મથી અંધુપ્રીતિ વધે છે. અને મોટાં મોટાં કાર્યો દેશકલ્યાણનાં થાય છે. એક જાતિ અને એક ધર્મ એજ ઈશ્વરને પ્રિય છે.

“પણ આપણા આર્ય દેશની કેવી દુર્દશા થઈ છે! હજારો ન્યાનો અને હજારો ધર્મપંથ થયા છે; અને એ થયા ત્યારથીજ આ દેશની પડતીને આરંભ થયો છે. ગૃહસ્થ નાગરો પોતાને ઊંચા માને છે; પણ એક ઉપર ખીજી સ્ત્રી પરણતા નથી અને મૃતકાર્યનું ખાતા નથી એટલી બાબતમાંજ ખરેખરા ઊંચા છે, પણ તે વિના ખીજી બાબતમાં નીચા છે અને નીચા થતા જાય છે. આ ધણું ખેદકારક છે. મહારાષ્ટ્ર લોકો કેટલા ચઢતા થયા છે. અને ચઢતા જાય છે; તેમાં ધણા જાતિભેદ નથી તેથીજ.

“ઈશ્વરધ્વજા શી હશે તે કાઢને ખબર નથી. પણ ગુજરાતના લોકોની તેમાં ખમુસ કરી બ્રાહ્મણજાતિની અને તેમાં વળી વિશેષ કરીને નાગરોની ધણીજ પડતી થઈ છે અને હજુ વધારે પડતી થશે એમ ભવિષ્ય સૂચે છે. એના ઉપાય સર્વેના હાથમાં છતાં કરતા નથી તો ઈશ્વર ઉપર દોષ મુકવો યોગ્ય નથી. એટલું ઈશ્વરના હાથમાં છે કે લોકોને સદ્બુદ્ધિ આપી દેશના અભ્યુદયના કામમાં તેમને બળ આપે.”

આટલી લાંબી નોંધ આ સ્થળે ઉતારવાનું કારણ એક એ કે એ ઉપરથી જાતિઅંધન વિશે એમના વિચાર જણાય, અને. ખીજું પોતાના જાલસાધ નાગરોની અવદશાથી એમને કેટલો ખેદ થતો અને એમની પુનરુત્થતિ થવાની કેવી ધ્વજા હતી તે સર્વના જાણવામાં આવે. શેઠ ખેહુરામજી મય્યારીની ‘નોટ્સ’ નો જવાબ એમણે લખ્યો છે, તેમાં જાતિઅંધન ઉપર કટાક્ષ છે તે નીચેની અંગ્રેજી નોંધ ઉપરથી જણાશે:—

“The abominable institution known as Caste which is the greatest stumbling-block in the way of all kinds of reforms exercises its binding force equally on the Educated and the uneducated.”

એજ જવાબમાં વળી લખે છે કે:—

“* * * But those days are gone and Hindu society is now in deplorable condition owing to want of knowledge of true religion and the accursed system which has divided and subdivided our society into hundreds of insignificant castes.”

ભતિષ્વેન ઉપર ભોગાનાથને કેટલો તિરસ્કાર હતો અને તેનાં નુકસાન એમના ચિત્તમાં કેટલાં દૃઢ થયેલાં હતાં તે આ નોંધો ઉપર દૃષ્ટિ કર્યાથી જણાય છે.

હરેક સુધારા માટે વિદ્યાવૃદ્ધિની જરૂર ભોગાનાથ માનતા. કેવળશી, એટલે ખરી ઊંચા પ્રકારની કેળવણી, જેથી બુદ્ધિ સંસ્કાર પામે, હૃદયની વિપુલતા વધે, અને નમ્રતા અને નીતિ શિખાય—તે જલની કેળવણીથી હિંદુ જન-સમાજમાં સાંસારિક અને ખીજ સર્વ પ્રકારના સુધારા થશે એમ એમના મનમાં નિશ્ચય હતો. તેમાં વિશેષે કરીને સ્ત્રીશિક્ષણ ઉપર એમને ખાસ આગ્રહ હતો. સ્ત્રીઓ વિદ્યા શીખશે ત્યારેજ સુધારાનો ખરો પાયો સમજાયશે એમ એ માનતા. અને જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત રહેશે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારનો સુધારો સુદૃઢ રીતે થાય એ વિશે ધણોજ સંશય રાખતા. જેમ પુરુષને ઊંચા પ્રકારની વિદ્યાની આવશ્યકતા છે તેમ સ્ત્રીઓને પણ ઊંચી કેળવણીની જરૂરિયાત છે એમ તેઓ માનતા. સ્ત્રીને અંગ્રેજી વિદ્યાબ્યાસની જરૂર છે એ વિશે હરદમ એમનું આગ્રહપૂર્વક બોલવું થતું. અને પોતાનાં કુટુંબની કન્યાઓને એ વિદ્યા શીખવવાનો આરંભ કરતા ગયા છે. અંગ્રેજી ભાષા શીખવાનાં કારણ એ ખરે-ખરાં બતાવતા. સુખ્ય તો એજ કે હાલમાં અંગ્રેજી વિના ખીજ ભાષા દ્વારા બુદ્ધિને સંસ્કાર થવાનો સંભવ નથી. વિવિધ શાસ્ત્રો જેવાં કે ખગોળ, રસાયન આદિ ઉપર અંગ્રેજી ભાષામાં (ફ્રેન્ચ વગેરેમાં હશે) જેટલાં સુલભ પુસ્તક છે એટલાં ગુજરાતી સંસ્કૃત વગેરેમાં નથી. સારાંશ કે અંગ્રેજી ભાષાવડેજ ખરી કેળવણી મળવાનો સંભવ હાલના સમયમાં છે. ખીજું કારણ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેની ભિન્નતા એથી દૂર થાય તે; એટલે પુરુષ અંગ્રેજી શીખેલા હાલ ઘણા હોય છે તેમની સ્ત્રીઓ એ ભાષાથી અજાણી હોવાને લીધે બેને સંપૂર્ણ મૈત્રી નથી થતી. એ પુરુષો વચ્ચે પણ આ પ્રકારની ભિન્નતા હોય છે તો તેમની વચ્ચે ભિન્નભાવ થતો નથી તો પતિપત્ની વચ્ચે પણ એ જાતિની અસમાનતાને લીધે સ્નેહનો પ્રવાહ સ્તબ્ધ થાય જ. માટે પતિપત્ની વચ્ચે ઐક્ય, પ્રેમ અને સમાનશીલતા વધવાને સારું સ્ત્રીને અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે એમ સત્ય રીતે ભોગાનાથ માનતા.

લોકોમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ થાય એવી ઇચ્છાથી એમણે પોતાના દ્વિતીય પુત્રના મરણ પછી તેના સ્મરણાર્થે રાયપુરમાં એક લાયબ્રેરી સ્થાપી છે. જેમાં સર્વેને વિનામૂલ્યે વાંચવાની છૂટ છે. એ લાયબ્રેરી પ્રથમ ઉઘાડી તે પ્રસંગે શ્રી દેવપતરામ ડાહ્યાભાઈએ પ્રશંસાપદ રચ્યું હતું (પરિશિષ્ટ (સ.) જી.ઓ.).

સરકારી નોકરીમાંથી ભોળાનાથે જ્યારે પેનશન લેવાની અરજી કરી તે વખતે એમને ખાસ માન આપવાના સમયોમાં આ પણ એક સમય બતાવી, અમદાવાદના ડિરિટ્રીક્ટ જજની મી. ન્યૂનહામે મુંબાઈ સરકારમાં ભલામણ કરી તેમાં એ પુસ્તકશાળાને સંબંધે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“Contrary to the customary superstitious modes of charity after the death of relations, he on the death of his second son a few years ago established a library at Ahmedabad at a cost of Rs. 10,000 which is kept open to all free of charge and has thus been a great means of assisting the education of the poor. He has also contributed Rs. 3,000 to the Gujrat College Fund.”

એજ પુસ્તકાલયને વિશે મુંબાઈ સરકાર તરફથી મી. પીલ, ‘ડાઇરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શને’ ભોળાનાથને નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“I have the honor to inform you that I have been instructed by His Excellency the Governor in Council to express the high sense entertained by Government of your enlightened liberality in endowing a Library at Ahmedabad in memory of your son.”

સન ૧૮૮૫ માં જ્યારે અમદાવાદમાં ‘એજ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ’ થયું ત્યારે ભોળાનાથને વિદ્યાપ્રિય સદ્ગૃહસ્થ જાણી એ કોન્ફરન્સમાં અભિપ્રાય આપવાને નિમંત્રણ હતું.

ગુજરાત કોલેજ કમિટીના મેમ્બર ભોળાનાથ હતા અને એ કોલેજને ઉન્નત દશામાં આણવાને સોત્સાહ પ્રયત્ન કરતા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી-ને મંડળીએ ગુજરાતી ભાષાની વૃદ્ધિ કરવાને અત્યંત શ્રમ લીધો છે-તે સભાના એ એક અગ્રેસર સભાસદ મૂળ સ્થાપના થઈ ત્યારથીજ હતા. એ સભાનું કામ એમણે ધણા ઉત્સાહથી કર્યું છે. એ કેટલા ઉત્સાહથી અને અંતઃકરણપૂર્વક કરતા હતા, અને ‘સોસાઈટી’એ એ કામની ગુણવત્તા કેવી દર્શાવી હતી, તે ‘પરિશિષ્ટ (ગ.)’ માં આપેલા, એમના મરણપ્રસંગે એમના પુત્ર ઉપર ‘સોસાઈટી’એ મોકલેલા અનુશોચન પત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે. વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ એમને અસલથીજ હતી. એમણે અંગ્રેજી સ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો ન હોતો તે છતાં એ વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાને શ્રમ નિરંતર લેતા. ખેડમાં અંગ્રેજી સ્કૂલ એમના પ્રયત્નથી થઈ હતી. સન ૧૮૫૫ ના ઓગસ્ટમાં ખેડમાં એમણે સુબોધવર્ધક સભા સ્થાપી હતી અને તે સભાની દેખરેખ નીચે એક

છોકરિયોની ગુજરાતી શાળા સ્થપાવી હતી. ગુજરાતી ‘યુક્ત કમિટી’નું કામ એ કેવા ઉત્સાહથી કરતા તે પણ ઘણાના જાણવામાં છે; અને તેનું કારણ માત્ર એજ કે વિદ્યાનો પ્રચાર થવાની ઇચ્છા અને પોતાની ભાષાને સંસ્કાર આપવાની આકાંક્ષા. સ્ત્રીશિક્ષણ અને પુરુષશિક્ષણ બંનેની આવશ્યકતા એમના ચિત્તમાં કટલી હતી તે શેઠ મલબારીની ‘નોટ્સ’ના જવાબમાં એમણે જે લખ્યું હતું તે નીચે ઉતારિયે છિયે તે ઉપરથી જણાશે:—

“The masses are as yet quite uneducated ; so the number of educated people is at present very small; and so long as the people of India especially females remain uneducated, no social reforms can be introduced so as to ensure speedy or permanent success. * * * * The University is indirectly aiding the cause of reform by means of spreading higher education which is a powerful means of cultivating the mind and thereby improving the condition of society, and if by any means the progress of education is checked all hopes for reform must be given up.”

વળી એજ પત્રમાં આગળ લખ્યું છે કે:—

“I am of opinion that government should not interfere in making social reforms, on the ground that social customs are exponents of inward feelings and desires of a nation; and some of those customs that are injurious can never be reformed by a sudden stroke of legislation but by means of slow changes of these feelings and desires which can be wrought by the growth of higher education which it is the duty of Government to spread equally among males and females with unclenched liberality.”

એજ પત્રમાં નીચેના શબ્દો છે તે વાંચ્યાથી વધારે ખુલાસો થશે:—

“* * * But Government should extend more widely the boon of higher education; and female education particularly requires greater attention because, if in a family the male members being enlightened, are desirous of making any reforms, it is the uneducated females who come in the way. It is, therefore, the duty of all enlightened millionaires as well as other educated persons to adopt the best means of spreading higher education among females. The present sort and amount of education that is imparted to them is not sufficient to enlighten their minds though it proves of some effect, but

unless higher education is given to them no sanguine hopes can be entertained for complete social reform. Government must also do all that lies in their power to effect the elevation of Hindu women. They should liberally extend their helping hand to promote the cause of female education and education in general and to improve our social condition thereby enabling us to be once more reckoned among the civilized nations of the world."

વિદ્યાનો પ્રચાર થવામાં કેટલાક રિવાજ નડેછે, જેવા કે સ્ત્રીને બહાર જવાની છૂટનો અભાવ, આળવિવાહ ઇત્યાદિ, તેને વિશે નીચે પ્રમાણે એજ પત્રમાં લખ્યું છે:—

"It may be asserted and perhaps rightly that the custom of infant marriage has been a hindrance to the progress of education, but at the same time it cannot be denied that it is the want of sufficient education which has retarded in a great measure the social advancement of India. Besides, from the fact that the amount of education that is at present imparted has done something, towards social improvement, it can be anticipated that a more extensive spread of education will prove of greater advantage to the cause of reform. Education and social reform which are closely allied to each other must therefore go hand in hand and it will be seen that one will help the cause of the other."

ભોળાનાથના સમકાલીન સુધારકો તે એમને અંતઃકરણથી સહાયતા આપતાજ. પણ જે તરફથી સહાયતા મળવાની કલ્પના પણ નહિ એવે સ્થળેથી પણ ઉત્તેજન એમને મળ્યું હતું. જૂનાગઢની નાગરી નાલ, જે સં-રક્ષક મતનો દુર્ગ તે વખતે હતી, તે મંડળમાંથી પણ એક અપવાદમૂર્તિ મરહૂમ રા. મણિશંકર જટાશંકર કીકણી-જે આખા કાઠિયાવાડમાં આદ્યસુધારક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેમની તરફતું સાહાય્ય ભોળાનાથને મળ્યું હતું. રા. મહીપતરામના સંબંધની નાલની તકરારમાં આ વીરપુરુષે ભોળાનાથનો પક્ષ સખળ પકડ્યો હતો. અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ બે પુરુષોએ એક બીજાને ધણાં વર્ષ સુધી નજરે દીઠા પણ નહોતા. માત્ર પત્રવ્યવહારથી એજાળખાણ શરૂ થયું, અને ક્રમે ક્રમે મૈત્રી જામી, આખરે ધણાં વર્ષ અમદાવાદમાં મણિશંકરજી પ્રવાસપ્રસંગે આવ્યા તે વખતે બંનેનાં પ્રથમ દર્શન

એકમેકને થયાં ! માત્ર સત્યમાર્ગની પ્રીતિને બળે એક બીજાથી અન્નપયા પલુ સત્પુરુષો આમ ગાઢસંબન્ધથી જોડાયા હતા.

આપણા આર્યલોકોમાં જે બહેમી અને હાનિકારક સાંસારિક રૂઢિચેતો પ્રચાર ચાલેલો છે તે દૂર થાય, વિદ્યાનો પ્રચાર સ્ત્રીપુરુષ બંનેમાં પુષ્કળ થઈ સર્વને બુદ્ધિસંસ્કાર મળે, અને આપણા દેશનો સર્વથા પુનરબુદ્ધ થઈ ફરીથી આર્યનામ સાર્થક થાય એવી ભોળાનાથને ખરા અંતઃકરણથી ઉત્સાહપૂર્વક ઇચ્છા હતી તે આ પ્રકરણના સૂક્ષ્મ અવલોકનથી સર્વના ધ્યાનમાં આવશે. અને એ પલુ જણાશે કે એ ઇષ્ટ પરિણામ સિદ્ધ કરવાને માટે યોગ્ય પરિશ્રમ કરવામાં એમણે જીવનનો મ્હોટો ભાગ ગાળ્યો હતા. આજ કારણને લીધે—અને આવતા પ્રકરણમાં એમના ધાર્મિક વિચાર તથા પ્રયત્ન વિશે જે કહીશું તેને લીધે—ભોળાનાથ એ નામ ગુજરાતના મહાપુરુષોની ગણનામાં દાખલ કરવાનું છે. ધર્મસન ઉપર ન્યાયાધીશ તરીકે જે સેવા એમણે બજાવી છે તે ઉત્તમ છે, પલુ તે સેવા આ સેવાઓની આગળ ગણવાનીજ નથી. તેથીજ કરીને,—ભોળાનાથને ખિચત વગેરે આપવાના દરબારમાં કવિ દ્વવપત્તરામે વાંચેલી કવિતામાં* જે નિષ્પક્ષપાત વગેરે ન્યાયાધીશ તરીકેના ગુણોની પ્રશંસા કરી છે, તે ભોળાનાથના કાર્તિમંદિરના માત્ર એક અપ્રધાન સ્તંભને નિષ્પક્ષ કરેછે, અને એ કાર્તિમંદિરના મુખ્ય સ્તંભોને સ્પર્શ પલુ નથી કરતી,—એમ કહેવું અયોગ્ય નહિ ગણાય.

* પરિશિષ્ટ. (વ.) જુવો.

પ્રકરણ ૯ મું.

ધર્મસંબંધી વિચાર.

ભોજાનાથના જીવનનું ખરું સાર્થક્ય તો એમના ધર્મસંબંધી સુધારો કરવાના મહાન પ્રયાસને લીધેજ છે, અને એજ એમની કીર્તિનો દૃઢ પાયો છે. ગુજરાતમાં ધર્મસુધારણા માટે એમણે કરેલો ભગીરથપ્રયત્ન અપૂર્વ તથા અસાધારણ છે. ધર્મસુધારણાને એ એટલું મહત્ત્વ આપતા કે ભારતપ્રજનો ખરો ઉત્કર્ષ જે એક્ય ઉપર આધાર રાખે છે તે એક્ય ધર્મના એક્ય વિના અશક્ય છે એમ એ માનતા. પાછલા પ્રકરણમાં આના પ્રમાણમાં એમનો લેખ ઉતાર્યો છે.* આજ કારણને લીધે રાજકીય બાબતના ઉત્કર્ષને સંબંધે વિશેષ લક્ષ્ય ન આપતાં, એ ઉત્કર્ષના મૂળકારણભૂત ધર્મના ઉત્કર્ષ તરફ એકાગ્રચિત્ત એ લગાડતા હતા. સાંસારિક સુધારાને પણ આજ કારણને લીધે એ પ્રધાનતા આપતા હતા. એ સુધારા તરફની એમની વૃત્તિ તથા કૃતિ પાછળ આપણે જોઈ ગયા. પણ એ કરતાં પણ વિશેષ અવલોકનયોગ્ય અને યોગ્ય એમની ધાર્મિક સ્થિતિ અને તે સંબંધી વિચાર તથા એમની બે દશાઓ છે. પ્રથમ વહેમી, મૂર્તિપૂજક,—અને પાછળથી સંસ્કારયુક્ત અને અમૂર્ત ઈશ્વરના ભક્ત—આ બે વિરુદ્ધ અવસ્થા એકજ પુરુષની થઈ એ આશ્ચર્યજનક છે. એટલું બધું પરિવર્તન શાથી થયું તે વગેરે બાબતનો વિચાર કરવાનું હાલ મુલતવી રાખીને પ્રથમ એમની એ બે અવસ્થાનું વર્ણન કરિયે.

ભોજાનાથના પિતા ઘણા જૂના વિચારના, સર્વ પ્રકારના વહેમ ઉપર શ્રદ્ધાવાળા, અને દૃઢ મૂર્તિપૂજક હતા. એમનો સ્વભાવ પણ ક્રોધી તથા આગ્રહી હતો; એટલે એ પોતાના મત પ્રમાણેજ પોતાની આસપાસના લોકને ચાલવાની એક જાતની દુરજ પાડતા. તેમજ વળી, છેક બાંધવાવસ્થાથી વહેમી કુટુંબ મધ્યે ઊછરે, નિરંતર વહેમી કૃત્યો થતાં જુવે, અને એવાજ વિચાર કુમળી વયમાં જેના મનમાં ઠસે તે બાળક વહેમી તથા અસંસ્કૃત રહે એ સ્વાભાવિક છે. ભોજાનાથની બાળકવયમાં સર્વ સમયે અને સર્વ સ્થળે વહેમ વ્યાપ્ત હતો. તેની અસર એમને થયા વિના રહી નહિ. એટલે એમના ધર્મસંબંધી વિચાર વહેમી થયા, અને મૂર્તિપૂજા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી તેના

* પ. ૮૫-૮૬ જુવો.

અંગની ક્રિયાઓ એ કરવા લાગ્યા. પોતાના પિતાએ એ ત્રણ મહારુદ્ર કર્યા હતા તેનું અનુકરણ કરીને એમણે પણ મહારુદ્ર જેવો અતિવ્યયાન્વિત સમારંભ કર્યો હતો. પણ તે સમયે એમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા, એટલે અર્થવ્યય ઉપર દૃષ્ટિ રહે નહિ. આટલા બહેમમાં ઊછર્યા છતાં દિવસાનુદિવસ એમના બહેમ એક પછી એક દૂર થતો ગયા. એમના પિતાનો મૂળ ધર્મ શિવશક્તિનો હતો એટલે એ પણ માતાની ભક્તિ કરતા. પણ પિતાપુત્ર અને દક્ષિણમાર્ગી હતા. વામમાર્ગમાં જે મઘપાન વગેરે દુષ્ટાચાર માતાને નામે કરવાનો નિંદ્ય વિધિ છે તે ઉપર એમને પૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. પાંછલી અવસ્થામાં એટલે જ્યારે સર્વ વિચાર સંસ્કાર પામ્યા ત્યારે તો તિરસ્કાર હોય જ, પણ પૂર્વે જ્યારે પોતે માતાની ભક્તિ કરતા ત્યારે પણ મઘાદિ લાભ્ય વસ્તુ ઉપર અને દેવીને નામે એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરનારા તથા તેનેજ અંગે ખીજા દુષ્ટ વિધિ કરનારા ઉપર એ ધિક્કાર રાખતા હતા તે નીચેની નોંધ ઉપરથી જણાશે:—

“ 30 August 1859.

સાંપ્રત કાળના ધણા લોકો અંધિકાળ જન્મને સાંઠાં મઘપાન કરે છે તેમાં * * * * * મુખ્ય એજ કામ કરે છે, તે તે માતાને ગમે છે એવું તેઓ બોલે છે એ કેવળ તેમની ભૂલ છે; તે વ્યસની થઈ ગયા છે તેથી પોતાનાં પાપકર્મ છુપાવવા આવી યુક્તિઓ કરીને બિચારાં ભોળા લોકને છેતરે છે. શ્રી ઈશ્વરી એમની યુદ્ધિને સુધારે ને સારે માર્ગે ચડાવે. એવિના હવે ખીજો કાંઈ ઉપાય રહ્યો નથી. ઈશ્વરી એ લોકને સુયુદ્ધિ આપો ! તથાસ્તુ.”

આ ઉપરથી માતાને નામે પણ મઘ પીનારા લોકો ઉપર ભોળાનાથને કેટલો તિરસ્કાર હતો, અને તે વળી પોતાને માતા ઉપર શ્રદ્ધા હોવા છતાં તે જણાશે. એમનામાં ભક્તિભાવ સ્વાભાવિક હતો એટલે આ સમયે માતા ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી માતાની ભક્તિ ખરા અંતઃકરણથી કરતા. પોતાના રોજકામમાં છેક સન ૧૮૬૨-૬૨ સુધી ‘ઈશ્વરી’ લખી છે. પણ મધ્યે મધ્યે ‘ઈશ્વર’ શબ્દ પણ જોવામાં આવે છે. અને અંગ્રેજીમાં તો God અથવા Lord ને નામેજ સંબોધન કર્યું દેખાય છે. એમના ધાર્મિક વિચારમાં સન ૧૮૫૫ ની સાલથી ફેર થવા માંડ્યો જણાય છે, કેમકે તા. ૨૮ ઓક્ટોબર ૧૮૫૫ ની નોંધમાં એમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“ Oh Lord ! when will the ignorance of Indian people be removed ? the little children are going on a pilgrimage, as they have a

vow to Vajjnath; foolish people do not know that God is everywhere."

પોતાનો ભાણેજ તથા તેની પુત્રેન ન્હાની વયમાં તેમના પિતા સાથે વૈજ્ઞનાથની બાધા હોવાથી ભાં જતાં હતાં તે વખતની ઉપરની નોંધછે. ઇશ્વરનું સર્વવ્યાપકત્વ એમના મનમાં તે સમયે ઊતર્યું હતું એમ આ ઉપરથી જણાયછે. તેમ છતાં પોતાને માતા ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી અંબાજી વગેરેની યાત્રાઓ એમણે તે પછી કરી હતી; વડોદરામાં તેમજ અમદાવાદમાં ભીમનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવા એ ધણું ખરું જતા; જન્મભૂમી, નવરાત્ર વગેરે વ્રત કરતા; ચંડીપાઠની કથા સાંભળતા; બ્રાહ્મણોને દાન કરતા. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઉપરની નોંધને સમયે એમના મનમાં શુદ્ધ સંસ્કારની કાંઈક ઝાંખી સ્ફૂર્તિ થઇ હતી, પરંતુ બહેમી વિચારે એમના મન ઉપરથી પોતાનું સાત્તાન્ય છોડ્યું નહોતું. તોપણ પૂર્વથીજ મંત્ર, જાદુ વગેરે ઉપર તે એમને અશ્રદ્ધા હતી. મૂળ તે એ વિશે સંશય હતો, પણ ૧૪ મી સેપ્ટેમ્બર ૧૮૪૯ ને દિવસથી એ સંશય દૂર થઈ જાદુ વગેરે ખોટી વિદ્યા છે એમ એમની ખાતરી થઈ; તે સારું નીચેની નોંધ ઉતારવા યોગ્ય લાગેછે.

" 14 September 1849.

'Jadu' sorcery is entirely wrong; all those who say they know it, if we deeply watch their doings, they show nothing but fraud. Such persons of course pass their life in this way, pretending to know sorcery, only for their maintainance. I am happy to observe that formerly I was doubtful about this; but Jugjeevan Mehta the máster of Govt. school at Kaira perfectly removed my doubts and I am quite satisfied, and am obliged to him that he favourably made known to me the fraudulent habits of such bad men."

સારપછી જે જે જાદુગરનું નામ ધારણ કરી આવતા તે સર્વની ક્રિયા ભોળાનાથ જેતા, પણ તેને પ્રલક્ષ કહેતા કે મંત્રથી યાચ એમ હું માનતો નથી; મંત્ર જુદાછે; હાથચાલાકી, ગણિત, અથવા સિદ્ધસાધક વગેરે યુક્તિપ્રયુક્તિથી યાચછે. આ વિશે અનેક સ્થળે નોંધછે, પણ તે ઉતારવાની જરૂર લાગતી નથી, કારણ કે આટલા ઉપરથી વાચકવર્ગની ખાતરી થશે કે જાદુ ઉપર એમને સંપૂર્ણ અશ્રદ્ધા હતી; અને તે છેક સન ૧૮૪૯ની સાલથી કે જેવામાં એ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં બહેમી આચારને અનુસરતા. માતા ઉપર શ્રદ્ધા હતી તે છતાં માતાની પૂજના અંગના મંત્રશાસ્ત્ર ઉપર એમને બિલકુલ ભાવ નહોતો.

પ્રાહ્મણોને ધણું ખરું ભોજાનાથ જમાડતા, તેમને દક્ષિણા દાન કરતાં, તેપણુ તેમના ઉપરથી ચિત્ત ઊઠવાનો આરંભ ૧૮૫૯ ની સાલથી થયો જણાયછે. તે સાલની તા: ૧૪ મી સેપ્ટેમ્બરના દિવસે નીચેનું લખાણ એમણે કર્યું હતું:—

“કેલાસવાસી *કાકાનું શ્રાદ્ધ આજ છે. વિદ્વાન કરવાનું નથી પણ જાતીના માણસોને ભોજન છે. વિદ્વાન પ્રાહ્મણો આ સમયમાં નથી. એટલે તદ્દષ્ટપુષ્ટને જમાડવા એ કેવળ અણુસમગ્નુ તાણુસમાં અપકીર્તિ ના થાય વાસ્તે છે. બાકી ધર્મ કરવાનો રસ્તો જૂંદો જ. દીન માણસને અવશ્ય આપવું ને સરવે ઉપર દયા રાખવી એ મનુષ્યનો મુખ્ય ધર્મ છે.”

આ સમયથી એમના અભિપ્રાયમાં ફેર થવા માંડ્યો. ધાર્મિક વિચારનો જે ગૌણ ભાગ છે તે હજી દૂર થયો જણાતો નથી પણ સત્યધર્મના સૂર્યનાં કિરણુ રહેજસાજ દેખાવા લાગ્યાં.

અહણુ વિશે આપણામાં જે વહેમ છે તથા અહણુ થાય. તેવખતે અભડાધયે વગેરે મૂર્ખાઈથી ભરપૂર રીત છે તે ઉપર ભોજાનાથને કાંઈજ શ્રદ્ધા મૂળથી નહોતી, તે નીચેની નોંધ ઉપરથી જણાશે:—

“ 23 August 1859..

આજ રાત્રે સાતવાગે ચંદ્રઅહણુ થયું હતું. * * * અહણુને દિવસે ભુખા રહેવું અને અહણુ વખતે અભડાયા બેસવું એ રીત અજબ છે. અહણુથી ઈશ્વરી રચનાનો અતકાર ધણો છે. આગળ લોકો જ્યારે અજ્ઞાનાવસ્થામાં હતા ત્યારે અહણુનો ખનાવ જોઈને ભયભીત થયેલા, ને જોશી લોકો જે અહણુ ગણિતથી જાણતા હશે તેમણે લોકોને ખ્હીકમાં નાંખવા તરેહતરેહની યુક્તિઓ કરી છે તે અસર હજી સુધી ધણા લોકોમાં છે. તેપણુ ઈશ્વરકૃપાથી કેટલાક લોકોના મનમાં સુધારાનાં તા. જ્ઞાનનાં અંકુર ઊગ્યાં છે.”

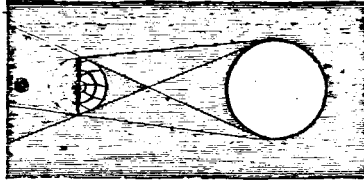
અહણુ રાહુ નામના અસુરની પીડાથી થાય છે વગેરે મૂર્ખાઈવાળી કલ્પના એ માનતા નહિ અને અહણુનું ખરું કારણ જાણતા તે નીચેની નોંધ જોવાથી સમજાશે:—

* ભોજાનાથ પોતાના પિતાને ‘કાકા’ કહેતા.

“ ૭ ફેબ્રુ. ૧૮૬૦.

આજ ચંદ્રગ્રહણ હતુ; પણ વાદળાંને લીધે દેખાયું નહિ. પૃથ્વીની છાયા ચંદ્ર ઉપર પડે છે તે નીચે પ્રમાણે:—

ચંદ્ર પૃથ્વી સૂર્ય

આ વાત અંગ્રેજ લોકના મત પ્રમાણે છે તેમજ આપણા શાસ્ત્રનો પણ અભિપ્રાય છે. ગ્રહલાઘવમાં છાદયત્યક્તમિન્દુ વિષું ભૂમિમાચ્છાદકચ્છાદ્યમાનેક્યલંદં કુરુ ॥ એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ ચંદ્ર ઉપર પડે છે અને પૃથ્વીની છાયા ચંદ્ર ઉપર પડે છે.

એરીતે ખર કારણ મૂકી દઇને સૂર્ય * * * રાહુની છાયા માને છે તા. ચંદ્ર રાહુનુ યુદ્ધ યાય છે એમ ગણે છે * * * * *
* * ગ્રહણનું સૂતક લાગતુ નથી લુખા રહેવુ એપણુ અગ્નિપણું છે.”

સન ૧૮૫૯-૬૦ થી ભોળાથના ધર્મસંબંધી વિચાર બદલાવા માંડયા જણાય છે. ૧૮૫૯ ના જૂન માસની ૩૦ મી તારીખે એમણે ધર્મસંબંધી ફેટલાક વિચાર બતાવ્યા છે તે નીચે ઉતારિયે છિયે તે ઉપરથી માલૂમ પડશે કે એ વિચારમાં એકે તરફ બિલકુલ એકપક્ષીપણું જણાતું નથી. સામાન્ય ધર્મને લગતા એ વિચાર છે એમ ખોતે પણ કહે છે:—

‘ 30 June 1859.

સર્વે ધર્મવાળા કહી ગયા છે એ પ્રમાણે ચાલે તેને કાંઈ બાધ નથી:—

ઈશ્વર આપણો કર્તા છે, તે સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક છે તેનો બચ રાખવો. નિરંતર સદ્ગુણે ચાલતું; કોઈને પીડા કરવી નહિ; શક્તિ પ્રમાણે લોકોને ઉપકાર કરવો. ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી તે તેના ઉપર લક્ષ રહે એવી કરવી. બહારની ક્રિયા ઈશ્વરને કબૂલ નથી, મનુષ્યનુ દિલ કેવુ છે તે ઈશ્વર જુવે છે. ”

આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે આ સમયે એમના વિચારમાં થોડો ફેર થયો, અને તે એ કે પ્હારની ક્રિયાથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થતો નથી એમ એમનો અભિપ્રાય બંધાયો. એ રીતે ધીરે ધીરે એ ક્રિયાઓ ઉપર સંપૂર્ણ અશ્રદ્ધા

થયેલી આપણે આગળ જોઈશું. માતાની ભક્તિ કરતા તે વખતે બીજા ધર્મપંથ વિશે એમનાં શા અભિપ્રાય હતા તે કાંઈ અરોબર જણાવું નથી. પણ માતાની પૂજનને બદલે પણ વ્યભિચારાદિ દુષ્ટાચાર પ્રત્યે એમને ગાઢ તિરસ્કાર હતો. અને એ દુર્ગુણ વધ્ધભાચાર્ય મતના અનુયાયી વર્ગમાં ધણા પ્રચાર પામેલો છે એમ માનીને ભોળાનાથે નીચેના વિચાર દર્શાવ્યાછે:—

“ 17 August 1859.”

આજ ચાર વાગ્યા પછે ગોસ્વામી ગોકુળોચવનાં દરશણને સાડ ગયો. વૈશ્રવ માર્ગની ગાદી ઉપર છે, તે મહારાજનો સ્વભાવ શાંત અને વિદ્વાન અને સદ્ગુણી જણાય છે. માટે એમની પાસે જવાનું ચિત્ત થયું; ૩. ૫) ભેટ મુક્યા. અહીંના ધર્માચાર્યો ધણુ કરીને લોભીને દુર્ગુણી હોયછે તે પ્રમાણે ગોકુળોચવ-જની વર્તાણુક નથી એ આચાર્યની પદવીને ધટેછે; ને એવા ધર્મગુરુ હોય તો જગતના લોકો કેવળ દુષ્ટમાર્ગે વળંગ્યાછે તે સારા થાય. પણ અફસોસ છે કે ધણા * * વ્યભિચારી અને દુરાચારી હોયછે અને એવા લોકને માન આપનાર લોકો ધણા મૂર્ખછે. ઈશ્વર લોકોને સુખુદ્ધિ આપે.”

પૂર્વે ગમે તેટલી બિમારી આવતી તોપણ દાકતરનું ઔષધ ભોળાનાથ કરતા નહિ. તે વિશે પાછળના પ્રકરણમાં લખ્યુંછે. પણ તે વિચાર બદલાયા તે તથા માનતાઓ રાખવાની વિરુદ્ધના એમના વિચાર પણ નીચેની ટીકા વાંચ્યાથી જણાશે:—

“ 1 June 1860.

અહીં (ખેડામાં) દુષ્ટરોગ (cholera) થોડો થોડોછે. મૂર્ખ લોકો ઔષધ નહિ કરતાં માતાની આધા રાખેછે, પાંચડીને ઠેકાણે ફાળીયુ આંધેછે અને કેટલાંક હાથે ચૂડી પેહેરે છે; અફસોસ છે કે અજ્ઞાનલોકો વેહેમથી હેરાન થાયછે ને કરવાના ઉપાય કરતા નથી. ”

આ નોંધ ઉપરથી જણાયછે કે માતા ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા થોડીક દૂર થઈ. ‘ઔષધ ન કરતાં માતાની આધા રાખેછે’ એ શબ્દ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે માતાની દુઃખનિવારક શક્તિ ઉપરથી એમને આસ્થા હવે ગઈ. માતાની ભક્તિ કરવી એ ઉત્તમ માર્ગ નથી એવા વિચાર સારપછી એ વર્ષે દર્શાવેલા આગળ માલૂમ પડશે.

વડનગરા નાગર ગૃહસ્થોમાં મૃતકાર્યનું ખાતું નહિ. એવો સાધારણ નિયમછે; પણ સર્વે નિયમને અપવાદ છે તેમ આ નિયમ પણ અપવાદરહિત

નથી. એને અપવાદ એટલો છે કે વૃદ્ધ પુરુષ કે સ્ત્રીનું મરણ થયું હોય, તેમાં વળી તે મરનાર સુખી થઈ ગયું હોય, તો તેનું તેરમું તથા શ્રાદ્ધ સાંવત્સરિક સર્વ જ્ઞેમ છે—પણ તેરમાની પૂર્વનો એક પણ દિવસ નહિ. આ સાપવાદ નિયમ પણ કાંઈક સારો છે. તેમાં પણ એ અપવાદ દૂર થઈને સાધારણ નિયમ એવો જ થવો જોઈએ કે મરણનિમિત્ત કાંઈ પણ ખાતું નહિ એ જ જ્ઞાની માણસનું કામ છે એમ જોવાનાથ માનતા; તેની ખાતરી થવા નીચે એક બે ઉતારા આપિયે છિયે:—

“28 September 1861.

શ્રાદ્ધતિથિએ સારૂ ખાવું તથા ખવડાવવું એના સમાન ખીજી અણુ-સમજણ નથી. બ્રાહ્મણોએ પોતાના ક્ષાયદા વાસ્તે મૂર્ખ લોકોને છેતરવા કેટલીક કલ્પિત ક્રિયાઓ બતાવેલી છે તેમાંની આ પણ એક છે. ધીમે ધીમે લોકો સુધરશે ત્યારે એ ચાલ બંધ થશે.”

ત્યારપછી પાંચ વર્ષે સુધારા તરફ આકર્ષણ વધારે થયાથી નીચેની જરા સખત નોંધ કરી હતી:—

“7 March 1866.

મૃત્યુ થયા પછે મરનારની પોછળના માણસે બ્રાહ્મણો જમાડવાં તથા તેમને દક્ષિણા આપવી એ બિલકુલ ફેગટ ખર્ચ છે. બ્રાહ્મણ લોકોએ પોતાના સ્વાર્થ અને મતલબમાટે ધર્મનું કાર્ય છે એવું લાકડું ધાલી દીધું છે તેથી અજ્ઞાન લોકો વેહેમને લીધે નકારા ધારાને વળગી રહ્યા છે. એ ખર્ચ ડાહ્યા માણસોએ જ્ઞેમ અને તેમ કમી કરવું જોઈએ ને તે કમી કરવા માંડશે તો ધીમે ધીમે નીકળી જશે. મરનારના સ્મરણાર્થ કાંઈ કરવું જરૂર છે. મૂર્ખ મજબૂત બ્રાહ્મણોને જમાડવાથી કાંઈ નામ રહેતું નથી. અક્ષય નામ થાય એવું કરવું જોઈએ તે આ જમાડવાનો ચાલ બંધ થાય તો માણસને ખીજે રસ્તા સૂઝે. જ્ઞેમ જ્ઞેમ વિદ્યા વધતી જશે તેમ તેમ સારા રસ્તા નીકળશે.”

આ ઉપરથી જણાશે કે બ્રાહ્મણો સ્વાર્થપર છે એમ એ માનતા હતા. શ્રાદ્ધ કરતી વખતે પિંડદાન આપવું બંધ કર્યું ત્યારથી જ એમને શ્રાદ્ધની બાળકના ખેલ જેવી હાસ્વાસ્પદ કલ્પના, તથા તે ઉપરથી સૂચવાતી આપણા લોકની ઇન્દ્રિયને સુખકારક વસ્તુ ઉપર અલાસકિત ઇલાદિ તેને લગતી સર્વ મૂર્ખાઈઓ સમજાઈ. અને તેની જ સાથે બ્રાહ્મણોની સ્વાર્થપરતા પણ એમના મતમાં દાખલ થઈ. આપણું કોઈ આત્મ મનુષ્ય મૃત થાય તેમાં ખુશી શું થવાનું કે જમણુવાર કરવો ?

શ્રાદ્ધલોને ખવડાવ્યાથી મરનારને પહેલે છે એવી વાત માનીને લોક બ્રાહ્મણો
 જમાડે છે. પણ આ તો કેવળ હાસ્યાસ્પદ છે તે ભોજાનાથ સારી પેઠે સમજતા.
 કેટલાક નવીન પંડિતો, જેમણે જિંયા પ્રકારની કેળવણીનો લાભ લીધો છે તેઓ,
 એમ કહે છે કે મનુષ્ય ગુજરી ગયું એટલે આ સંસારના દુઃખમાંથી છૂટી સદ્-
 ગતિ પામ્યું માટે ખુશી થઈ જમવું જોઈયે. આવા પંડિતો આતું વાક્ય જમ-
 વાના લોભથી કાઠતા હશે કે શ્દિને ગમે તેમ બંધ બેસાડવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર-
 વાના હસનીય ઉદ્દેશથી, તેનો તુરત નિશ્ચય થઈ સકતો નથી. પણ આ બોલવું
 કાંઈ ડહાપણું જણાતું નથી. સર્વનીજ સદ્ગતિ થાય છે એમ શા ઉપરથી
 સમજવું? સદ્ગતિ થઈ એમ ખાતરી હોય તો પણ નિરંતર વિયોગનું અસહ્ય
 દુઃખ ભોગવીને ઉત્સવ હોય તેમ મિષ્ટાન્ન જમવાં જમાડવાં એ શું? આવા
 પંડિતોને ઈશ્વરકૃપાથી એ દુઃખનો અનુભવ કરવાનો પ્રસંગ નહિ આગ્યો
 હોય, નહિ તો એ લોક આવી દલીલ બતાવી સકે નહિ. પણ એ પંડિતોને
 મહારી એટલીજ વિનંતિ છે કે આ થોડા શબ્દ હું તે સંબંધે કહું છું તે ઉપર
 યોગ્ય લક્ષ આપે. આપણા ઇષ્ટ મિત્ર અથવા સગાં જેમની સાથે આપણને
 સારો પરિચય થયો હોય અને લાંબો સહવાસ થયો હોય તેનો થોડો મુદત
 વિરહ થાય એટલે તેને થોડા સમય પછી પાછા મળવાની આશા છે તેમ છતાં
 તેનાથી વિયુક્ત થતાં કેટલો ખેદ થાય છે એ ભાવયુક્ત મનુષ્યોને ખબર
 પડે છે; તો પછી જે આપણો બંધુ નિરંતર આપણને સાગ કરી જાય તેના
 વિરહથી અને તેનો ફરી કદી સમાગમ થવાનો નથી તેવી નિરાશાથી કેટલું
 બંધું દુઃખ અને પરિતાપ થાય! સદ્ગતિ થવા વિશેની દલીલ સામે એટલુંજ
 કહેવાનું કે આપણો કોઈ બંધુ જેનાથી થોડો મુદતનો વિરહ થાય છે અને તે
 ગમે તો બહુ મહોટી પદવી મેળવીને આપણાથી દૂર જાય છે, તો તેના વિરહથી
 દુઃખ થઈ તેને જિંયા પદવી મળે તેથી ખુશી થવાય, પણ તે આપણને મૂકીને
 જાય તે વખતે તેને વળાવીને મહોટો ઉત્સવ ના થાય. આ જરાક વિષયાંતર
 થયો છે. પણ આવી તરેહના અભિપ્રાય ભોજાનાથના આ વિષયને સંબંધે હતા-
 માટે આટલું લંબાણથી વિવેચન કર્યું છે.

શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણોને ખવડાવવું એ કાંઈ ખરો ધર્મ નથી. અને પુણ્ય દાન
 કરવાનો સત્ય માર્ગ બીજો જ છે એવું ભોજાનાથનું વાક્ય પાછળ ઉતાર્યું છે,
 અને તેનેજ અનુસરીને એમણે ખરાં દાન કરવાના અનેક રસ્તા લીધા હતા.
 ગરીબ વિદ્યાર્થીને વિદ્યા શીખવામાં એ સારી મદદ કરતા. વિદ્યાવૃદ્ધિ જેવા

ઉપયાગ કામના અમુના અતઃકરણપૂર્વક સાહાયનાં એ મ્હોટાં પ્રમાણુ છે. એક 'આપારાવ લાયબ્રેરી' અને ખીનું 'ગુજરાત કોલેજ ફંડમાં રૂ. ૩૦૦૦) આપ્યા હતા તે; આ એ વિશે પાછળ લખાણ થઈ ગયું છે એટલે આ સ્થળે પુનરુક્તિની જરૂર નથી. સન ૧૮૬૧ની સાલમાં પણ એમણે દાન કરવાના સત્ય માર્ગ વિશે નીચે પ્રમાણુ લખ્યું છે:—

" 3 March 1861.

આજ ડેખ્યુટી જગજીવનદાસનું માણસ દુષ્કાળના ફંડની યાદ લઈને આવ્યું હતું તેમાં રૂ. ૧૦૦) ભર્યાં. આવા કામમાં માણસે શક્તિપ્રમાણુ મદદ કરવી જરૂર છે. અન્ય છે કે લોકો ખરો ધર્મ શો છે તે જાણતા નથી."

સન ૧૮૬૧ ની સાલમાં તે સમયના પ્રમાણુમાં લોગાનાથના ધર્મ-સંબંધી વિચારમાં એટલો સુધારો થયો હતો કે તે વર્ષમાં એમણે પોતાના દેવ (એટલે મૂર્તિઓ) આપી દીધા અને એ ક્રિશ્ચન થયા એવી વાત ચાલી હતી. તે વખતમાં એ મૂર્તિ પૂજતા હતા તેમ છતાં આવી વાત એમના વિશે લોકમાં ચાલી તેનું કારણ માત્ર એજ હતું કે એમના વિચારમાં તે વખતે પણ ધણા ફેર થયો હતો. અને તે વિચાર એટલા પ્રકાશમાં પણ આવી ગયા હતા. આ સમયથી એમના વિચારને વધારે સંસ્કાર મળતો ગયો અને વધારે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થાવા માંડી તેના પુરાવામાં ધર્મ સંબંધી કેટલીક વહેમી ક્રિયાઓ વિશે એમણે લખ્યું છે તેનું એક પછી એક અવલોકન કરવું ઉચિત છે. માતા તથા મહાદેવના ઉપર એમને શ્રદ્ધા હતી. માતાની દુઃખનિવારક શક્તિ ઉપરથી શ્રદ્ધા ખરીલી આપણે પાછળ જોઈ. હવે મહાદેવ વિશે શું કહે છે તે જોઈએ:—

" 13 April 1862.

મહાદેવનો વરધોડો ચડાવવો એ ગૌણી ભક્તિનું અંગ છે. સંપ્રદાય પડયો તે ચાલે છે."

હાટકેશ્વરનો વરધોડો હતો તે સંબંધે આ લેખ છે.

આ લેખમાં ફક્ત વરધોડા વિશે લખાણુ છે પરંતુ એ ઉપરથી મહાદેવ વિશેની શ્રદ્ધાનો લોપ થવાનો આરંભ થયો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. મહાદેવ ઉપરની શ્રદ્ધા ગઈ સારપછી તે વિશે કાંઈ લખાણુ જણાતું નથી, પણ શ્રદ્ધા ગઈ તેનાં ખીનું પ્રલક્ષ પ્રમાણુ ધણું છે. એજ હાટકેશ્વરના વરધોડામાં એમણે કેટલોક અર્ચ ઉઠાવેલો તે દિવસે દિવસે એ ઓછો કરતા ગયા, તેનું કારણ

એજ કે ભાવ ઊઠતો. ગયો. માતાની પૂજા વિશે બુદ્ધિસંસ્કાર થયા પછી નીચેનું લખાણ કરેલું જણાય છે:—

“28 th May 1863.

આજ પાછલી રાત્રે નીકળ્યા તે આશાપુરી* માતાએ દશ વાગે આવ્યા. * * * * માતાની મૂર્તિઓ કાંસુ રૂપ વગેરેથી સુશોભિત જુની તેથી અડાણી સલાટની ઘડેલી છે. માણસની કિંવા દેવીની મૂર્તિ બરોબર પ્રમાણમાં હોય ત્યારેજ શોભેછે. દેવીઓની મૂર્તિઓ ઘણું કરીને બિહામણી હોયછે. માણસો ઈશ્વરને જૂદે જૂદે આકારે માને છે તે રીતે કોઈક સ્ત્રીના આકારમાં માને અથવા માણસને સ્ત્રી હોય તેમ ઈશ્વરને પણ સ્ત્રી હોય એમ ગણી દેવી ઠરાવીને માને આ સરવે ગૌણી ભક્તિ એટલે ઊતરતી ભક્તિનાં લક્ષણ છે. પરાભક્તિનું જ્ઞાન થાય તેનુંજ જીવનું ધન્ય છે ! અસો ! નિરીશ્વર-વાદવાળા નાસ્તિક કરતાં મૂર્તિપૂજક સારા છે તો પણ છેક વેહેમી હોય તે તો ઘણાજ દુઃખી થાયછે ને બીજને હરાન કરેછે.”

મૂર્તિપૂજકો, નાસ્તિક કરતાં સારા એમ લખ્યું છે તે સલ છે, પરંતુ ઉત્તમ ભક્તિ તો મૂર્તિપૂજા નથી. એમ એમના મનનો આ સમયે સિદ્ધાંત થયો જણાય છે. દેવીપૂજાના વામમાર્ગ ઉપરનો એમનો તિરસ્કાર આપણે પાછળ જોઈ ગયા; પરંતુ દક્ષિણમાર્ગ ઉપરથી પણ શ્રદ્ધા આ સમયથી ગઈ. આશાપુરીમાતાએ પોતાની પૌત્રીને સારું તેની માએ બાધા રાખેલી માટે પોતે પણ સાથે ગયા હતા. પણ સાંજ એમણે ઉપરના વિચાર દર્શાવ્યા હતા, તે ઉપરથી જણાય છે કે શ્રદ્ધા વિના ગયા હતા. તેમજ ચાલતા રિવાજ તથા રૂઢિનો માર્ગ છોડવાનો તે સમયે પ્રચાર થયેલો નહિ તેથી ગયા હતા. તેજ કારણસર ૧૮૬૯ માં પોતાના પુત્રના મરણના થોડા દિવસ પહેલાં અંઆજી ગયા હતા. સાં એમના પિતાએ અસલથી ટકોરખાનું બેસડાવ્યું હતું, એટલે સાં હરરોજ એઘડિયાં વાગે અને તેનું ખર્ચ સારાભાઈ આપે એ રીતનો બંદોબસ્ત હતો. એ ખર્ચ હાલ તો ઘણાં વર્ષથી એમના કુટુંબ તરફથી મળતો એમણે પોતેજ બંધ કર્યો છે. પણ ભોજાનાથ પોતે ૧૮૬૯ માં અંઆજી ગયા ત્યાર પહેલાંનો એ બંધ કરવાનો વિચાર હતો; પણ તે સાલના જીલ્લાઈ માસ સુધી કેટલાક કારણસર બંધ કરી સકાયો નહોતો; તે વિશે એમણે નીચેની નોંધ સકારણ લખી રાખી હતી; ને તેમાં અંઆજી

* આશાપુરીનું મંદિર ચેરલાદ પાસે છે.

વિશે પણ કેટલાક વિચાર દર્શાવેલા છે; તે ઉપરથી એમને ધર્મસંસ્કાર થયાનું પ્રમાણ મળશે તેની સાથે એમની નિષ્પક્ષ સ્પષ્ટ બોલવાની ટેવ પણ જણાશે, તે એટલે સુધી કે પોતાના પિતાની પણ એકાદ એ ખામી વિશે સ્પષ્ટ પણ સમર્થાદ એમાં લખ્યું છે તે જણાશે:—

“આખા ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડમાં અંબાજીનું મહાત્મ્ય ધણું જ છે; અને ઘણી મુદતથી લોકોની એ દેવી ઉપર શ્રદ્ધા છે. સુમારે ૧૦૦૦ વર્ષ એ અંબાજીનું સ્થાન અંધાચે થયાં હશે એમ ધારી સકાય છે. અમે આ વર્ષમાં સાંહાં ગયા હતા. એ મંદિર ક્યારે અંધાચુ તેનો જીનો લેખ જોવામાં આવ્યો નહિ. કુંભારીયાનાં દેહેરાં જોયાં; વિમળ ઉપર માતાનો કોપ થયો ને દેહેરાં બળી ગયાની દંતકથા ચાલે છે અને તેથી અંબાજીના કોપથી બોળા વેહેમી લોકો ઘણા બીહે છે. એ પાહાડમાં જ્યાળામુખી પુરી નહિ નીકળવાથી Eruption થયેલુ, તેથી બજેલો ભાગ જણાય છે. તે કારણુ દેવીનું મહાત્મ્ય વધારવાને ઠીક ઢાવે છે. આવી વાત જીની વખતમાં કહીયે તો લોકો માને નહિ અને હાલ પણ લોકોનો ઘણો ભાગ વેહેમી છે તે વિમળ ઉપર કોપનીજ વાત ખરી માને છે. ઈશ્વરકૃપાથી વિધાનો લાભ કેટલાક લોકો લે છે તેથી જ્ઞાનવાન તથા વિદ્વાન લોકો અંબાજીનો કોપ થયેલો તે કદી માનવાના નહિ. અજ્ઞાન અને વેહેમથી લોકો ખરું કારણુ શુ છે તેનો મનમાં વિચારજ ઉત્પન્ન કરી સકતા નથી, તો સુધરે એવું ક્યાંથી અને? હું પોતેજ કબૂલ કરજી કે સંવત ૧૯૦૦ તા. સંવત ૧૯૦૪ ની સાલમાં હું અંબાજી ગયો હતો ત્યારે એ દેવીને વાસ્તે લોકો જે જે ખોટી વાતો કરે છે તે હું ખરી માનતો પણ આજ કેટલાક વર્ષથી ઈશ્વરકૃપાથી ખરો વિચાર કરવાની શક્તિ આવ્યાથી અધો વેહેમ જતો રહ્યો છે. ખીજી પાપાણની મૂર્તિઓ પ્રમાણુ અંબાજી પંથરનો ગોખલો છે. જડ વસ્તુ ઈશ્વર હોયજ નહિ વળી અમુકજ ઠેકાણુ દેવ કે દેવી રહે છે એ માનવું કેવળ મૂર્ખ કે બોળા લોકનું છે. લોકો કહે છે તે પ્રમાણુ અંબાજીનાં જીદાં* જીદાં ૩૫ જણાતાં નથી; અને એ વાત ખોટી છે. ભાવડાં લોકો સાં પાડો મારે છે, એવી દેવી ઉપર હલકા અને અજ્ઞાની લોકો શ્રદ્ધા રાખે છે.

“હવે, ઘણા લોકો પ્રમાણુ મારા બાપને શ્રદ્ધા હતી; અને તેમની ઉદાર-

* લોકો એમ માનતા અને માને છે કે આરામુર ઉપરની અંબાજી દિવસમાં જડે જડે વખતે જડાં જડાં ૩૫ બદલે છે. બહેમી દશામાં મચેલા તે વખતે લોકોનાનાથે આમ ૩૫ બદલાતાં-શ્રદ્ધાજન્ય કલ્પનાને બજે-દીઠેલાં, અને આ સમયે ગોખલોજ દીઠેલો, એમ એમનું બોલવું થતું.

તાને લીધે, ખીજી વાત હદ ઉપરાંત હતી તેમજ શ્રદ્ધાથી ખર્ચ કરવામાં એ હદ રાખતા નહિ. એ ખર્ચ તેમના મનમાં ઉપયોગી હશે પણ સમજી લોકો એને કેવળ વ્યર્થ અને ફાગટ ગણે છે. વળી તેમને અભિમાન તથા મોહોટાઈ માનવાની ટેવ હતી તેથી લોકોના ચઢવ્યાથી માતાજીમાં નોખતખાનુ ખેસાડવવુ એમ એમના મનમાં આવ્યું. મુનશીજીવાળા નગારાં ખેસાડી દે છે એમ લોકોએ તેમને જીકુ સાચુ સમજવ્યુ તેથી પોતે ધણી જલદીથી સંવત ૧૮૯૭ ની સાલમાં નોખતખાનુ ખેસાડયુ; દરસાલ ચારસે રૂપૈયાનો ખર્ચ ખાંધ્યો. આ ખર્ચ કેવળ નકામો છે એમ મારા તથા છોકરાઓનાં મનમાં ધણુ વર્ષથી આવે-લુ છે; પણ તે છોકરાઓ લોકોમાં અપકીર્તિ થાય એ ખીહીકથી એ ખર્ચ બંધ કરવાની હિંમત ચલાવતા નથી. પરિણામે આ વર્ષના આરંભમાં તો એ ખર્ચ બંધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તોપણ વૈશાખ માસમાં અંખાજી ગયા ત્યાં સુધી એ ખર્ચ કાયમ રાખેલો જોવામાં આવ્યો. છોકરાનો બિચારાનો વાંક નથી કેમકે ઉમર યોડી તેથી લોકોની ખોટી નિંદાથી બિહુ છે. હવે, એ ખર્ચને વાસ્તે આખારાવના વિચારમાં આ વર્ષ ચલાવવુ ને પછે બંધ કરવુ એમ છે. હું એ વિચારથી મળતો નથી. જ્યારે બંધ કરીશુ ત્યારે નિંદા તો થવાની. માટે તુરત બંધ કરવો એમ મારો પોતાનો અભિપ્રાય છે. બંધ કરતાં-વાર લગાડી તો આજસુધી થયુ નહિ, તે પ્રમાણે બંધ થવાનુ નથી. મારે એ બાબત કાંઈ આગ્રહ નથી કે હવડાંજ બંધ કરવુ; પણ મેહં મારાં વિચાર છે તે બતાવ્યો છે, આ ખર્ચ ફાગટ અને નકામો છે. માટે હું તો એ ખર્ચ જ્યાં સુધી બંધ નહિ થાય ત્યાં સુધી નકામો ખર્ચથી આપણે આપણું નુકસાન કરીએ છીએ એમ માનીશ. બંધ કરો કિંવા ન કરો મેહું મારા વિચાર બતાવ્યા છે તે એટલાવાસ્તે કે મારાં છોકરાંઓ તથા તેનાં છોકરાંઓ આ અભિપ્રાય વાંચે તો મારે માથે દોષ ના મૂકે કે દાદા નકામો ખર્ચ વળગાડી ગયા છે. માટે હું પોતે નિર્દોષ થવામાટે આટલી વાત આ ઠેકાણે નોંધી મુકું છું.”

આટલી લાંબી નોંધ આ સ્થળે ઉતારવાનું મુખ્ય કારણ તો માતા ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા ગઈ છે અને તે વિશે એમના શા વિચાર છે તેનો વાચકોને ભાસ આપવો એજ છે. પણ એ ઉપરથી એમની વૃત્તિઓ તથા વર્તન વિશે ખીજી પણ વિચારની સચનાઓ થાય છે. પ્રથમ તો એમની સ્પષ્ટ વાણીનો આ એક નમૂનો છે; ખીજું, એમાંથી એમની ઉદારતા જણાય છે; અને ત્રીજું, સર્વથી ઉપયોગી એ છે કે એ લેખ ઉપરથી એમની હિંમતનું

પ્રમાણ મળે છે. એમના પુત્રોને એ ખર્ચ બંધ કરતાં નિંદાનો ભય લાગતો હતો; જે પુત્રોએ અંગ્રેજી ભાષા પ્રકારની કેળવણીનો લાભ લીધો હતો, જે પુત્રો તે વખતમાં નવા વિચારના, સુધારાવાળા ગણાતા હતા, તે પુત્રોને આવા ન્દાના કાર્યમાં અપકીર્તિનો ભય રહેતો હતો; અને જે પુરુષને નવી ભાષા કેળવણીનો શાળામાંથી લાભ મળેલો નહિ, જે વહેમમાંજ ઊછર્યા હતા, જેમણે ચાળીસ ઉપરાંત વર્ષ વહેમી ક્રિયામાં ગાળ્યાં હતાં, અને જેમને લાંબી મુદતસુધી માતા ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, તેજ પુરુષે તેની તેજ દેવી વિશે ઉપરનો લેખ લખ્યો છે, અને તેજ માતાનાં સંબંધમાં પોતાને ઘેરથી નકામો ખર્ચ બંધ કરવા વિશે અંતઃકરણની સૂચના કરી છે, અને ન થઈ સક્યાથી થયેલો ખેદ બતાવ્યો છે. આ બંનેમાં વધારે સંસ્કાર કોને મળ્યો કહેવાય? અને વધારે કેળવાયલું કોણુ કહેવાય? નિઃસંશય ભોળાનાથ. જેમણે આટલી હિંમતથી જડ વસ્તુ ઉપરથી પોતાની આવી શ્રદ્ધા ખશેડી તેમનેજ સર્વ માન ધરે છે અને તેજ ખરા કેળવાયલા અને સંસ્કાર પામેલા કહેવાય.

આ ઉપરથી તીર્થયાત્રાના વિષય ઉપર સહજ આવી સકાય. ભોળાનાંથ પૂર્વે બ્યારે વહેમી આચાર પાળતા, ત્યારે અંબાજી વગેરે સ્થળોએ ગયા હતા, ત્યાં સર્વે વહેમી ક્રિયા કરી હતી. નર્મદાસ્નાન વગેરે સર્વ આચાર એમણે કર્યાં હતા. પણ એમને યુદ્ધિસંસ્કાર મળ્યા પછી એટલે ૧૮૬૪-૬૫ પછી જે જે સ્થળે ગયા હશે (ત્યારપછી બહુચરાજી, ઝીંટડીયા, કાશી, વગેરે યાત્રાસ્થાને ગયા હતા) તે તે જગ્યાએ પોતે તથા પોતાના પુત્રોએ બિલકુલ સ્નાનાદિ આચાર પાળ્યા નહોતા. એમના કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગમાંથી કેટલાકે એવા આચાર બહુચરાજી સન ૧૮૭૨ માં ગયા ત્યારે કર્યાં હતા. પણ એમની કાશી તરફની મુસાફરી વખતે તો એમના કુટુંબમાંથી જે એમની સાથે ગયા હતાં તેમાંનાં કોઈયે સ્નાનાદિ નિષ્ક્રમ વિધિ કર્યાં નહોતા. ખીજી મુસાફરિયાં વખતે યાત્રાના ધામમાં એમણે એ આચાર નથી કર્યાં, તથા ત્યાંની ખીજી હકીકતે સર્વ પોતે લખી રાખી છે, પરંતુ કાશી તરફ પ્રયાણસમયે એમણે જે નોંધો લીધી છે તે, તથા તે મુસાફરી પછી એમણે પોતાના મિત્રને મુસાફરીનો હવાલ લખ્યો છે તેમાંથી કેટલુંક આ જગ્યાએ ઉતારવા લાયક છે તે પ્રસંગે પ્રસંગે ઉતારીશું. પ્રથમ તો એમણે યાત્રાના સ્થળ વિશે શું લખ્યું છે તે જોઈએ. પ્રયાગ વિશે લખે છે કે:—

“14 January 1877.

હજારો લોકો અહીં ત્રિવેણીસ્નાન કરવા આવે છે; તીર્થનાં માહાત્મ્ય

બ્રાહ્મણુ લોકે રચીને પોતાના સ્વાર્થ સાધવાને લોકોને ફસાવ્યા એનું પાપ તે રચનારને માથે છે. પાતકનો ખેદ તથા તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ વાત, તીર્થ-નાં મહાત્મ્ય માનવાથી લોકોના મનમાંથી કેવળ જતી રહીને, કેવળ મેષપાલ જેમ ગાડરાને દોરી જાય છે તેમ બિચારા અજ્ઞાન લોકો વેહેમને રસ્તે દોરાઈને કેવળ બ્રાંતિમાર્ગે ભટકતા ફરે છે. અહીં ત્રિવેણીસ્નાન તા. મુંડનનું મહાત્મ્ય છે પણ મેં તે ક્યું નથી. મારી સાથે જીયુ તા. મનુ તા. છનુ છે તેમણે પણ સ્નાન કર્યું નથી. આથી લોકો ઘણીજ નિંદા કરશે પણ સત્યને વળગી રહેવું ને મૂર્ખ લોકોની નિંદાથી ન ખીહવું એમ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે તે પાળવાનું ઈશ્વર સામર્થ્ય આપે. ”

કાશી વિશે નીચે મુજબ લખે છે:—

“ 30 January 1877.

સવારમાં વેણીલાલજીના મકાને ગરમ પાણીથી નાહીને વિશ્વનાથનું દેહેરૂ જોવા ગયા. ગોવિંદશંકર સાથે હતા તેમણે મહાદેવને કુલ ચઢાવવાનું કહ્યું પણ મેં ના કહી. * * * * * ગંગામાં આખા શહેરની વસ્તિના લોકોનાં મળમૂત્રનું પાણી જાય છે. * * * કાશીમાં શહેરમાં રસ્તા સાંકડા છે તથા ગટરા છે તથા વસ્તી ઘણી સાંકડી હોવાથી તખીયત ઘણી ગભરાય છે. તનદુરસ્તને પણ કાશી સારૂ નથી. બોળી શ્રદ્ધવાળા * * * લોકોને કાશીમાં ગમે અથવા પુરી માને; પણ વિદ્વાન અને વિચારવાનું માણસોને કાશીમાં રહેવું ગમે નહિ. તીર્થ-મહાત્મ્ય ખરૂ માનવાથી લોકો છેક અધમ સ્થિતિએ આવ્યા છે તેથી એ લોકોની ઘણી દયા આવે છે.”

એ મુસાફરીનો તફસીલવાર હેવાલ લખવાની જરૂર નથી, તથા આ સ્થળ પણ નથી; પરંતુ યાત્રાના ધામમાં એમણે બહેમી આચાર બિલકુલ કર્યો નથી તે જાણવાને વાસ્તે, એમણે જે પત્ર રા. બા. મહીપતરામ રૂપરામ ઉપર તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૭ ને દિવસે મુંબાઈ આવીને લખ્યો હતો અને હિતેચ્છુમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તેમાંના એક ભાગનું અવલોકન કરિયે:—

“ We saw some remarkable places at Benares. It is an old and ancient place. The temple of Vishwanâth is not very large. The old *linga* is not in existence. It was broken by Alamgir. The people are very orthodox, and the beggars very troublesome. Gagâbhai, minister of Bhownagar, was much praised by the caste-

people, especially the beggars, as he performed a *Mahdrudra* and gave *dakshina* to the Brâhmanas; while my conduct towards these people being quite the reverse they did not like me. I did not prefer to bathe in the filthy and dirty waters of the Ganges. The Manikarnikâ Ghat which is much celebrated, is very filthy, the drainage water and other filth entering into the river there. Nor did I give any feast or *dakshinas* to the caste Brâhmanas. My Tirtha-priest did not come to me as I did not go to bathe. I think they might have hated me very much, though they could not dare speak to my face."

૧૮૭૨ ના આખરમાં જ્યારે સ્ત્રીજ્ઞાનાથ બહુચરાજી ગયા હતા ત્યારે એમની તરફથી ત્યાં થાળ થઈ હતી; પોતે સ્નાનાદિક કાંઈ કર્યું નહોતું; માનસરોવરની અસ્વચ્છતા વિશે લખી રાખેલું પણ છે; તોપણ તે સમયે એમની થાળ થઈ હતી તેનો સમ્બંધ એજ કે એમના વિચાર આગળ સંપૂર્ણ વધ્યા નહોતા. પણ સ્નાન કર્યું નહોતું તેથી જણાય છે કે એમણે પોતાના નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું નહોતું. થાળ થવા દીધી તે ફક્ત પોતાની સાથે આવેલા બહેમી વર્ગને નાખુશ ન કરવા માટે. ત્યાર પછી ત્યાર વર્ષે ઉત્તર હિંદુસ્થાનની મુસાફરી કરી તે વખતે કાશી, મથુરા, અને પ્રયાગ જેવાં મહોટાં ધામમાં કિંચિત્ માત્ર બહેમી આચાર પોતે અથવા પોતાની સાથેના શિષ્ટ મંડળમાંથી કોઈયે કર્યો નથી. અને તે પણ આસપાસ તે તે જગામાં પોતાના ઓળખીતાની તરફથી ઉત્તેજન તથા આગ્રહ છતાં, ત્યાં સ્નાનદાનાદિ કાંઈ પણ કર્યું નથી, અને તે વિશે પોતે પોતાના મિત્રને લખ્યું અને પ્રસિદ્ધ પણ કર્યું; એ ઉપરથી જોવાનું કે એ ત્યાર વર્ષમાં એમના વિચાર કેટલા આગળ વધ્યા, કેટલા વધારે ઉન્નત થયા, અને કેટલા વધારે સંસ્કાર પામ્યા. આ ઉપરથી વાચકવર્ગની ખાતરી થશે કે તીર્થયાત્રા વિશે પણ એમના વિચાર દિવસાનુદિવસ સુધરતા ગયા, તે એટલે સુધી કે તીર્થ ઉપરથી બિલકુલ ભાવ ગયો. તેનાં પ્રમાણમાં ઉપરની નોંધો ઉતારી છે તે ન્યૂન લાગતી હોય તો નીચેનો એમનો અભંગ વાંચવો:—

અભંગ ૧૬.

નાહિ ગંગાસ્નાને, નહિ જલપાને,

નાહિ વ્રત દાને, પાપ જાપ.

૧

મનમલિનતા શુદ્ધ કીધા વિના,

ધ્યાન ઉપાસના સર્વ વૃથા.

૨

વૃથા સર્વ તીર્થ, વૃથા સર્વ તપ,
વૃથા સર્વ જપ, કર્મ વૃથા.

૩

હિંદુઓમાં વ્રત કરવાનો જે વહેમી આચાર છે, અને જેથી અનેક પ્રકારનાં તુકસાન તે કરનારને તથા જનસમૂહને થયાં છે અને ધાયછે, તે વિશે ભોળાનાથનો શો મત હતો તે જોઈએ. પૂર્વાવસ્થામાં તો એકાદશી, જન્માષ્ટમી, શિવરાત્રી, વગેરે ધણાં ખરાં વ્રત એ કરતા હતા. પણ જેમ જેમ વિચાર સુધરતા ગયા, તેમ તેમ એનાથી થતાં તુકસાન એમની નજરે પડતાં ગયાં, અને એની નિષ્ફળતા ધ્યાનમાં આવતી ગઈ; અને ત્યારેજ એમણે સર્વ વ્રતનો ત્યાગ કર્યો. વિચાર સંસ્કાર પામતા ગયા તેમ તેમ ધીરે ધીરે વ્રત કરવામાં એ ફેરફાર કરતા ગયા હતા; જેમકે, પહેલાં નવરાત્રિમાં ફળાહાર કરતા, પણ તે બંધ કરી પછી દશમી ખાતા થયા, પછી એ વ્રતનો સમૂળ ત્યાગ કર્યો. સર્વ કરતાં શ્રાવણીને દિવસે જનોઈ બદલતાં જે કુત્સિત અને નિંધ વિધિ કરવે, પડેછે તે જાણી સર્વ સુધડ જનોને ત્રાસ થયા વિના રહે નહિ. આશ્ચર્ય છે કે નાગરની જાત સર્વ કરતાં સ્વચ્છતામાં પ્રથમ પદ ધારણ કરનારી છતાં તેમાંના ધણાકના મનમાં હજી એ વિધિની અસ્વચ્છતા આવતી નથી. એ વિધિ એવો છે કે જનોઈ બદલતાં અમુક સમયે ગોમૂત્રનું પાન કરવું તથા ગાયનું છાણ અંગ ઉપર થોડું લગાડી તેને પછી પોતાની જિંજા ઉપર મૂકવું. એ વિધિનું મૌખ્ય ભોળાનાથના મનમાં સન ૧૮૬૨ માં આવ્યું, અને ૧૮૬૩ થી એ ગલીય વિધિ કરવો બંધ કર્યો. તે વિશે એમણે નીચે મુજબ લખ્યું છે:—

“ 28 August 1863.

શ્રાવણી આજ અમદાવાદમાં કરી. જનોઈ બદલ્યું. શરીરશુદ્ધિને અર્થે ગોમૂત્ર તથા ગોમય (ગાયનું છાણ) નાંખીને પંચગવ્ય પીવાની જીની જંગલી રીતછે; આ કુત્સિત પદાર્થ ખાવો એવું સાંપ્રત કાળના મહાત્મ્યુદ્ધિમાન લોકોની નજરમાં યોગ્ય જણાતું નથી. મારી યુદ્ધિમાં પણ મૂત્રાદિક પદાર્થ ભક્ષણ કરવો એ કેવળ મૂર્ખ અજ્ઞાનીની રીતછે માટે એ પંચગવ્યનો મેં સ્વીકાર કર્યો નથી. અણુસમજવાળા તથા કેવળ ધર્મોંધ લોકો એ પદાર્થને બહુ માન આપી શરીરશુદ્ધ્યર્થે પશુમૂત્ર તથા વિષ્ટા ખાયછે તે જોઈને હસવું આવેછે, દયા આવવા જેવું છે કે લોકો બિચારા ક્યારે સમજશે.”

આ શિવાય એ બીજાં વ્રત પણ પૂર્વે કરતા, જેવાં કે શિવરાત્રી, એકાદશી, જન્માષ્ટમી. જન્માષ્ટમીને દિવસે ફળાહાર કરવો બંધ કરી દશમી ખાવા માંડી,

અને સાર પછી એ વ્રત સમૂહનું મૂકી દીધું. તેમજ ખીજાં વ્રત પણ પૂર્વે કરતા તે સર્વ ઉપરથી, જેમ જેમ વિચાર સંસ્કાર પામતા ગયા, તેમ તેમ શ્રદ્ધા ઊઠતી ગઈ, અને ખરું વ્રત શું છે તે સમજાયું. આવા બાહ્યોપચારયુક્ત વ્રત ઉપરથી શ્રદ્ધા ગઈ એટલે સત્ય ભાષણ, સન્માર્ગવર્તનાદિક ખરાં વ્રત છે તે ઉપર ભાવ થયો, અને નિરર્થક દાંભિક વ્રત કરવાં મૂકી દીધાં. એ સર્વ વ્રત બંધ કર્યો પણ તે વખતે વ્રતોદાપનનો નિષ્કારણ વિધિ કર્યો નહોતો.

પ્રહાદિકના બહેમનો વિષય લેતા પહેલાં વલ્લભાચાર્યના મત વિશે ભોળાનાથનો શો અભિપ્રાય હતો તે જ્ઞેષ્યે. ગોસાંધજી મહારાજોની વિદ્યા તથા નીતિ વિશે એમણે જે લખ્યું છે તેનો ઉતારો પાછળ એક સ્થળે કર્યો છે. વૈષ્ણવ માર્ગમાં ખીજા માર્ગ કરતાં એક પ્રકારનો ભ્રાતૃભાવ છે* એમ એમનું માનવું હતું. પણ ખીજી રીતે વૈષ્ણવ માર્ગમાં કાંઈ પણ સચિ-કારક અંશ નથી, તથા એ માર્ગથી તથા વામમાર્ગથી દુરાચાર આપણા દેશમાં ઘણો વધ્યો છે એમ ભોળાનાથ માનતા. વૈષ્ણવ માર્ગના પ્રચારથી અભિ-ચાર અને વામમાર્ગથી મદ્યપાન તથા ખીજા પણ અનીતિમાન આચાર ચાલ્યા છે એવું એ માનતા. ભોળાનાથ હમેશ કહેતા કે અંગ્રેજી રાજ્યની, અંગ્રેજી વિદ્યાની, અથવા અંગ્રેજોના સહવાસની, અસર લાગ્યાથી જે હિંદુઓ મદ્યપાન કરતાં શીખ્યાં છે તે લોકોને મદ્યથી થતી હાનિ સમજાવ્યાથી આજ નહિં તેા કેટલેક કાળે પણ મદ્યપાનનો તેઓ ત્યાગ કરશે; પણ જે ધર્મને બહાને મદ્યપાન કરે છે તેમાંથી મદ્ય દૂર થવું બહુજ અશક્ય છે. વલ્લભાચાર્યમાર્ગનો મુખ્ય દેવ કૃષ્ણ તેને વિશે ભોળાનાથે નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચાર બતાવ્યા છે:—

“ 5 September 1863.

આજ જન્મદિવસ છે. કૃષ્ણના જન્મદિવસને માન આપીને ઉપોષણ કરવું એ રૂઢિ પ્રાચીન કાળ એટલે કૃષ્ણ પછેની હશે. કૃષ્ણને ઈશ્વર માનવા

“ ઊંચનીચ મહારે મનકાણુ મને ભજે તે મહારા માણુ.
વિમ યુજ્યુપ સહુ યુજ્યુ ભર્યો અપચયકી તે નીચા કર્યો.
અપચ ભતિ થઈ યુજ્યને ભજે તેને અતિ ઉત્તમ પણ થજે;
* * * * *
* * * * *
ભતિભાવ વૈષ્ણવમાં ધરે તે નિચે નરકે સંચરે.”

દયારામકૃત “ હરિભક્તચંદ્રિકા ”—કી ૩૦-૩૨. જુલા.

એ ઈશ્વરી નિયમથી ઉલટું છે માટે હું તો એમને ઈશ્વર માનતો નથી. દેહ-ધારી કદી ઈશ્વર થઈ સકતો નથી. પ્રાચીન અજ્ઞાન અવસ્થામાં તેમ હવડાં પણ મૂર્ખ લોકો શૂરા અથવા કાંઈ વિશેષ પરાક્રમવાળા માણસને ઈશ્વરાવતાર કહે છે તેમ કૃષ્ણને કહેતા હશે પણ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં તે મનુષ્ય હતા એટલું જ નિશ્ચય થાય છે. એમના જન્મદિવસે ઉપવાસ કરવામાં મારી નજરમાં કાંઈ કૃળ હશે એમ લાગતું નથી. શ્રદ્ધાવાળાને થતું હશે કે નહિ તે તો ઈશ્વર જાણે.”

હિંદુસ્થાનમાં હાલના ધર્મચાર્યમાંથી ધણે અંશે અનિષ્ટ કાર્ય કરનારા તથા પોતાની ફરજ પ્રમાણે નીતિને માર્ગે ચાલનારા નથી એવો એમનો અભિપ્રાય થયાથી, સન ૧૮૮૨ થી ૧૮૮૫ સુધીમાં અભંગમાળા રચી હતી તેમાં તે વિશે નીચેના વિચાર દર્શાવ્યા છે:—

નથી મારે કિંચિત્ કોઈ સાથે દ્વેષ ।
 પણ થાય ક્લેશ અધર્મથી ॥ ૧ ॥
 દુષ્ટધર્મચાર્યો બગાડે છે લોક ।
 થાય બહુ શોક જ્ઞાનિયોને ॥ ૨ ॥
 અબલા સ્ત્રિયોને બતાવે અનીતિ ।
 બગાડે છે રીતિ સર્વ તેની ॥ ૩ ॥
 પતિવ્રતાધર્મ કરાવે છે બંગ ।
 દુર્જનનો સંગ કહું સલ ॥ ૪ ॥
 કોઈ ન કરશે કે'વા થકી કોપ ।
 કર્યો ધર્મલોપ દુર્જનોએ ॥ ૫ ॥
 દેશ દુઃખી જોઈ આવે છે રુદન ।
 હવે તો સહન થતું નથી ॥ ૬ ॥
 દેશમાં થયો છે અધર્મ અપાર ।
 હવે નહિ વાર કરો પ્રભુ ॥ ૭ ॥
 દયા લાવી દેવ બતાવો સ્વધર્મ ।
 સર્વ શુભકર્મ ગયા ભૂલી ॥ ૮ ॥

તેમજ આ દેશની ધાર્મિક સ્થિતિની વિચિત્ર અસ્તવ્યસ્તતાને લીધે ધર્મના અનેક પંથ થઈ ગયા છે તે સંબંધી પણ એમણે પોતાનો અભિપ્રાય એજ અંથના નીચે લખેલા અભંગમાં બતાવ્યો છે:—

જીઓ જન લોકો અતિ અનાચાર ।
 પામ્યો છે પ્રચાર જગતમાં ॥ ૧ ॥
 જીદા જીદા ધર્મ જીદા જીદા પંથ ।
 જીદા જીદા અંથ પ્રત્યેકના ॥ ૨ ॥
 એક કુટુંબમાં જીદા જીદા મત ।
 જીદાં જીદાં વ્રત દેવ જીદા ॥ ૩ ॥
 કોઇ માને હરિ કોઈ માને હર ।
 પૃથક મંદિર બાંધે તેનાં ॥ ૪ ॥
 કોઇ પૂજે પશુ કોઇ પૂજે વૃક્ષ ।
 કોઇ પૂજે યક્ષ રાક્ષસને ॥ ૫ ॥
 કોઇ મારી પશુ આપે બલિદાન ।
 કોઇ મઘયાન માને ધર્મ ॥ ૬ ॥
 અધર્મ તે ધર્મ અનીતિ તે નીતિ ।
 એવી ધર્મસ્થિતિ થઈ દેવ ॥ ૭ ॥
 દુર્ભાગ્યથી થયો સલ્પધર્મલોપ ।
 પ્રભુ કેમ કોપ કીધો તમે ॥ ૮ ॥

કાંઈ પણ કાર્ય સરવાને વાસ્તે કોઈ પણ જાતની માનતા અથવા બાધા રાખવાની રીત ભોળાનાથે પોતાના પૂર્વાશ્રમમાં કરી હતી. પરંતુ જ્યારે સર્વ વિચાર સુધર્મા ચારે માનતા બાધાની નિષ્ક્રાંતિ પણ દૃષ્ટિએ પડી અને એ રીતનો એમણે લાગ કર્યો.

અહ તથા કૃષ્ણાદેશ ઉપર છેક પૂર્વે એમને શ્રદ્ધા હતી. પરંતુ બીજા વિચાર સુધરતા પહેલાં એના ઉપરથી શ્રદ્ધા દૂર થઈ હતી, અને હરેક મનુષ્ય, જે એ વહેમને માનનાર હોય, તેને એ કહેતા કે “એ સર્વ જીવંત છે, મેં સર્વ જોયું છે, મને પૂર્વે શ્રદ્ધા હતી અને હાલ જીવંત છે એમ અનુભવ થવાથી શ્રદ્ધા ગઈ છે.” તેને સંબંધ એમણે ધણું લખેલું જણાવું નથી પરંતુ નિરંતર વાતચીતમાં તથા મંડળીમાં બોલતાં અનેકવાર એમણે કહ્યું છે કે એ માત્ર વહેમ છે, એમાં સલાંશ કાંઈજ નથી. એક સ્થળે એમણે દૂકામાં, પોતાના પૌત્રના જન્માક્ષર કરાવવાની વખતે લખ્યું છે કે:—

“5 September 1864.

અહનો વહેમ મને મુદ્દલ નથી. ઐરાંઓના વહેમ માટે જન્માક્ષર કરવા પડે છે.”

આપણા હિંદુલોકની, તેમાં વિશેષ બ્રાહ્મણોની જિંદગીનો ધણો ભાગ ધર્મશાસ્ત્રમાં ખતાવેલા અનેક સંસ્કાર કરવામાં જાય છે. તેમાં જેમ વધારે દ્રવ્યવાન્ તેમ તેનો કાળ તથા દ્રવ્ય આવાં નિરર્થક કાર્યમાં વધારે જવાનાં. આ સર્વ સંસ્કાર જોવાનાથે પોતાના કુટુંબમાં પૂર્વે તો ક્યાં હતા, પણ પાછળથી બીજા સુધારાની સાથે એ બાબતમાં પણ સુધારો કર્યો હતો. જાતકર્મ નામ-કરણના સંસ્કાર છે તે ધણુ ભાગે દોષપરહિત છે, પણ તે કરવા અવશ્યજ છે એમ એ માનતા નહિ, તથા તેમાં બ્રાહ્મણબોજનાદિક અકારણુ વ્યયનો લાગ કરવો જોઇએ એમ એમનો મત હતો. ચૌલનો વિધિ જે ઉપનયનની સાથે ધણું કરીને થાય છે તે વિધિ જોવાનાથના કુટુંબમાં એમના પિતાના વખતમાંથી જુદો થતો આવેલો તે છેક સન ૧૮૭૧ સુધી એમ ચાલ્યો. એમાં છોકરાનું મુંડન મુખ્ય અંશ છે. પરંતુ એ પણ કાંઇ સાર્થક નથી એવો વિચાર એમણે સન ૧૮૪૯-૫૦ માં દર્શાવ્યો છે. ઉપનયનના સંસ્કાર વિશે એ એવું માનતા કે એના સત્સાર્ય પ્રમાણે તો છોકરો નિશાળમાં અભ્યાસનો આરંભ કરે છે સાર-થીજ એ સંસ્કાર થયો એમ કહેવાય, અને એમાં જે ઉપવીત આપવાનું કર્મ છે તે તો જાતિઅંધન છે લાંસુધી કરવું; નહિ તો ઉપવીતધારણુ કરવાથી કાંઇ કાર્ય સરતું નથી; બ્રાહ્મણ જોળખાવવાને આવાં બાહ્યચિન્હ કરતાં તેનાં કર્મ-ચરણથી જોળખાવું વધારે શ્રેયસ્કર છે; આમ એ માનતા. વિવાહના વિષય-ના સંબંધમાં પાછળ ઘણા લંબાણથી વિવેચન કર્યું છે એટલે આ સ્થળે તેની યોગ્યયોગ્યતા વિશે પુનરુક્તિની જરૂર નથી. પરંતુ એના વિધિવિશે એમનો શો અભિપ્રાય હતો તે વિશે થોડુંક બોલવું પડશે. એમાં અગ્નિસાક્ષિત્વની જરૂર છે એમ પોતાના લક્ષ્યથી એ માનતા નહિ. પરંતુ પરાપૂર્વથી શાસ્ત્રાધારે ચાલતો આવેલો એ સંસ્કાર છે તેથી, જાતિઅંધન છે લાંસુધી, એ સંસ્કાર કરવો પડશે એમ એ માનતા. વિવાહવિધિ વરકન્યાને સંબંધે વધારે જરૂરનો છે, તેમાં જે સર્વ બોલાય છે તે સંસ્કૃતમાં બોલાય છે તેનો અર્થ વર (વર વખતે સ-મઝી સકે પણ) કન્યા કે કર્મ કરાવનાર બ્રાહ્મણુ પણ સમઝતા નથી, માટે એ સર્વ શુજરાતીમાં થવું જોઇએ એમ એમનો મત હતો. સારપછી એમાં બીજા જે નિરર્થક વિધિ હશે તેની જરૂર એમના મનમાં નહોતી. સન ૧૮૮૦ ની સાલમાં તથા સારપછી જે લગ્ન એમના કુટુંબમાં થયાં તે સર્વ પ્રસંગે હોમા-દિક અનિવાર્ય વિધિ ઉપરાંત કેટલાક વિશુદ્ધ વિધિ ક્યાં હતા; લગ્નસમારંભ સમાપ્ત થતા પહેલાં ઈશ્વરોપકાર માનવાને કુટુંબ તથા આત્મવર્ગ મળીને ઉપા-

સના કરી; તેમાં પોતે અથવા પોતાના ઇષ્ટમિત્રને આચાર્યપદ આપી વધુવર-
ને તેમની વિવાહિત દશાના ધર્મ સમજાવી આશીર્વાદ આપી, ઇશ્વરનો ધન્ય-
વાદ ગાઈ એ વિશુદ્ધ વિધિનું સમાપન એ કરતા. મરણસમયના સંસ્કાર
પછી શ્રાદ્ધાદિક સંસ્કારની નિરર્થકતા તથા મૂર્ખાઈ એમને સારીપેઠે સમજાઈ
હતી, અને તે વિશે પાછળ વિવેચન થઈ ગયું છે. હસ્તશ્રાદ્ધનો વિધિ તો એમને
તદ્દન નિંદા લાગતો. એ વિધિ એવો છે કે પિતા પિતામહ વગેરે જે પૂર્વજનું
શ્રાદ્ધ કરવાનું હોય તેને સ્થળે એક અથવા અનેક બ્રાહ્મણ એસે અને પછી
તેને તે પૂર્વજવત્ ગણી તેને ઉદ્દેશીને સર્વ ક્રિયા થાય.* આ વિધિ ઉપર તો
ભોજાનાથના પિતાને પણ તિરસ્કાર આવ્યાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એક
વખત સારાભાઈએ હસ્તશ્રાદ્ધ કરવા માંડ્યું હતું તે વખત કેટલાક બ્રાહ્મણો
માંહિં માંહિં સ્હેજ તકરાર કરવા લાગ્યા. એક કહે “હું બ્રાહ્મણ, અને તું
કૃપાશંકર.” બીજો કહે “નહિં હું બ્રાહ્મણ છું અને તું કૃપાશંકર; જગાની
ભૂલ્ય કેમ કરેછે?” આ જોઈને સારાભાઈને આ બ્રાહ્મણોની નિધુરતા ઉપર
તેમજ આ વિધિ ઉપર પણ ક્રોધ ચઢ્યો હતો, એમ ભોજાનાથ કહેતા હતા.

સંસ્કારમાં નિર્લજ્જતામાં તથા અસભ્યતામાં સર્વશિરોમણિ ઋતુશાંતિ
તથા સીમંતના વિધિ છે, તે બંને સર્વથા નિંદા અને લાઘ્ય છે એમ ભોજા-
નાથ માનતા. બીજા વિધિ જાતિબંધનને આધારે છે તેમ આ બે વિધિ નથી,
તેથી એમણે ઋતુશાંતિને અસભ્ય સંસ્કાર તો સન ૧૮૬૨-૬૩ ના વર્ષથી
બંધ કર્યો હતો, અને સીમંતનો નિર્લજ્જ વિધિ ૧૮૮૪ ની સાલથી નિર્મૂળ કાઢી
નાંખ્યો છે. સંસ્કાર વિશે એમણે નીચે પ્રમાણે સન ૧૮૬૪ માં પોતાને લાં
ચીલને પ્રસંગે લખ્યું છે:—

“ 12 Feb. 1864.

સંસ્કાર કરવા જરૂર છે એમ ધર્મીઓ છે; બાકી એનું કાંઈ કારણ
જણાતું નથી; બ્રાહ્મણ લોકોએ કાંઈક ભોળી શ્રદ્ધા અને કાંઈક લાલચને લીધે
આવાં લક્ષણં ધાલ્યાં છે. તે ધીમે ધીમે નીકળી જાય તો ઇશ્વરકૃપા કહેવાય. ”
ભોજાનાથના વિચાર-ધાર્મિક તથા સાંસારિક-સન ૧૮૫૮-૫૯ ની

* આગળ પૃ. ૧૨૬ એ આપેલા અભંગમાં ૫ મી કડી જુઓ;—

“ શ્રાદ્ધને દિવસે જેસે પિતૃસ્થાન ।

માને યજમાન તેને દેવ ॥ ”

આ સ્થળે હસ્તશ્રાદ્ધ ઉપરના ભોજાનાથના અભંગના ભાવનું સંખી પ્રમાણ છે.

અને ધર્મસભાના ઉદ્દેશ તથા તેનાં કૃત્ય બધાં પાછળ રહી ગયાં હતાં, એટલે સમયને અનુસરીને એના હેતુ તથા વિચાર ઉન્નતદશા પામ્યા નહોતા. પોતાના વિચારને વધારે સંસ્કાર મળ્યા છતાં પોતે ખીજા સંરક્ષકોની સાથે પછાડી ધસડાયા કરવું એમને દુરસ્ત લાગ્યું નહિ; તેથી એમણે ધર્મસભામાં જવું બંધ કર્યું, અને ધર્મસભા પણ ખરણ પામી. એ સભા બંધ થઈ; પરંતુ ભોળાનાથના મનમાં નિશ્ચય થયો હતો કે હિંદુસ્થાનમાં ધર્મના અનેક પંથ થઈ ગયાછે તેમાં ભાગ્યે એકાદ પણ સલ્પધર્મને અનુસરતો હોય, સર્વમાં વહેમનો અંશ પુષ્કળ છે, તથા આવા વહેમથી ભરપૂર ધર્મનેલીધે મનુષ્યને તેમજ દેશ સમસ્તને ધણી હાનિ છે. આ સર્વ વિચાર એમને થવા લાગ્યા, તેની સાથે પાછલાં પાંચ સાત વર્ષથી એમણે કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં હતાં. તેમજ તે સમયે એમને રા. મહીપતરામ રૂપરામનો વધારે સહવાસ થયાથી એમના સદ્ગુણની ભોળાનાથને પરીક્ષા થઈ, તથા એમના ધર્મસંબંધી વિચાર મળતા આવ્યા. બંનેના વિચારમાં આવ્યું કે દેશની ધર્મસંબંધી દશા સુધારવાને કોઇ મહાપ્રયત્નની જરૂર છે, અને તે નિરંતર કા્યમ રહે તો કોઇ કાળે પણ કેટલાક પ્રમાણમાં દેશમાં સલ્પધર્મનો પ્રચાર થાય. રા. મહીપતરામ જેવા પુરુષનું એમને સાહાય્ય મળ્યું, તેમજ ખીજા વિદ્વાન મિત્રોએ એમને આવા સુકાર્યમાં મદદ કરવાની ઇચ્છા બતાવી. આ સર્વ વાત અનુકૂળ થઈ; અને ખીજા બધી રીતે આવા સુયોગનો લાભ લઈને દેશમાં સલ્પ ધર્મ પ્રવર્તાવવાના મંગલ ઉદ્દેશથી ભોળાનાથે એક મંડળી સ્થાપન કરવાનું ધાર્યું, તેમાં દર રવિવારે ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી, તથા ઉપદેશ કરવો એમ નિશ્ચય કર્યો. નવા વિચારપ્રમાણે પોતે ઈશ્વરની ભક્તિ એકલા કરી સકત, તથા લખાણથી ઉપદેશ પણ કરી સકત; પરંતુ જનસમૂહને વધારે અસર કરવાને જાહેરમાં ઉપદેશ થવો જોઈયે તથા ઈશ્વરોપાસના પણ લોકોને દૃષ્ટાંત દેવા સારું અને આકર્ષણ થવા સારું સમાજમાં કરવી જોઈયે, એમ લાગ્યાથી સભામાંજ એ કાર્ય કરવાનું ડરાવ્યું. તેના મત તથા હેતુ બ્રાહ્મસમાજ જેવાજ રાખ્યા, પરંતુ કૃતિમાં તેટલે દરજ્જે થઈ સકે તેમ નહોતું, કારણ કે બ્રાહ્મ-સમાજના અનુયાયી લોકોએ જાતિબંધન તોડ્યું હતું, અને તે કરવાને ભોળાનાથ તથા તે સમયે ખીજા જે તેવા મતના હતા તે તે વખતે તૈયાર નહોતા; તેથી એ મંડળીનું નામ બ્રાહ્મસમાજ તો રાખી સકાયું નહિ, અને તેનું નામ પ્રાર્થના-સમાજ પાડવાનું નક્કી કર્યું. આવી રીતે સર્વ વાતનો નિશ્ચય કરીને આખરે,

સ્વદેશી બંધુઓને ખોટા રસ્તેથી સલામર્ગે ચઢાવવા, દેશમાંથી દુરાચાર દૂર કરી તેને સ્થળે સદાચારનો પ્રચાર કરાવવા, બહેમ તથા ઠગાઈને દૂર કરી ખરી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા, મૂર્તિપૂજા જેવી અધમ ઉપાસનાને સ્થળે અમૂર્ત ઈશ્વરની માનસિક ભક્તિનો માર્ગ ફેલાવવા, ટૂંકામાં સર્વ વાતે અધર્મને સ્થળે સદ્ધર્મને ઉત્તમ પદ આપવાના શ્રેષ્ઠ અને ઉદાર હેતુથી, સન ૧૮૭૧ ના ડિસેમ્બર માસની તારીખ ૧૭ મીને દિવસે અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ઈશ્વરોપાસનાનો આરંભ કરી, આગળ ઉપર વધારે ઉપયોગી થનાર તથા માન પામનારી 'અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ'ની એમણે સ્થાપના કરી.

આ સમયથી ભોળાનાથનું સર્વ લક્ષ એજ પરોપકારી કાર્યમાં રોકાવા લાગ્યું, અને ખીજા વ્યવહારમાંથી ધ્યાન ખસવા માંડ્યું. સમાજની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધરે, એની સ્થિરતા થવાને શા ઉપાય યોજવાની જરૂર છે, એવી તથા સર્વ સૂક્ષ્મ બાબતો વિશે હમેશા એ ચિંતાગ્રસ્ત રહેતા. અમદાવાદપ્રાર્થના-સમાજમાં વાંચવાને ગદ્યપદાત્મક પ્રાર્થના રચીને તે સમાજને નામે એમણે પ્રસિદ્ધ કરી; એ પુસ્તકની અલાર સુધીમાં ચાર આવૃત્તિયો થઈ ગઈ છે. એ પુસ્તક રચીને ભોળાનાથે સમાજને ભેટ આપી દીધું છે, એટલે તે છપાવવાનું ખર્ચ સમાજ કરે તેમ તેનો નફો પણ એ સમાજનેજ મળે. એ પુસ્તકની ભેટથી ભોળાનાથે એ પ્રાર્થનાસમાજને નિરંતરનું દ્રવ્યનું તથા તેની અંદરની અમૂલ્ય અને ભક્તિરસથી પૂર્ણ પ્રાર્થનાઓનું સાહાય આપ્યું છે. તે શિવાય 'દિંડી, અભંગ, ' 'ઈશ્વરોપાસના' વગેરે ખીજાં ન્હાનાં પુસ્તકો રચીને સમાજને એમણે આપેલાં છે, તે સર્વ ભક્તિભાવયુક્ત સ્તુતિવચનોથી ભરપૂર હોવાને-લીધે સર્વ ભક્તને ધણું ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. આ શિવાય ખીજા પણ દ્રવ્યની મદદ એમણે સમાજને ખરા ઉત્સાહથી કરેલી છે. જ્યારે જ્યારે બંગાળા વગેરે ખીજા મુલકોમાંથી કોઈ બ્રાહ્મધર્મોપદેશક આવતો ત્યારે ભોળાનાથ એનો અંતઃકરણથી સત્કાર કરીને તેને અમદાવાદની મુલાકાતનો સંપૂર્ણ લાભ આપતા; તેનું આતિથ્ય કરવામાં જનતે ઉત્સુકતા રાખતા. તેને માટે ખર્ચ કરવામાં પણ એમની સહાયતા ધણી મળતી.

પ્રાર્થનાસમાજમાં પ્રથમ તો માત્ર પ્રાર્થના અને સ્તોત્રનાં પદો વંચાતાં ગવાતાં હતાં. પછી કેટલીક મુદતે ઉપદેશનો અંશ પણ દાખલ થયો, અને સામાજિકોમાંથી કોઈપણ એક જણ ઉપદેશપર વ્યાખ્યાન દર રવિવારે ઉપાસના વખત આપતો.

સમાજની સ્થાપનાને એક વર્ષ થયું એટલામાં કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજન ધર્મોપદેશક બાબુ પ્રતાપચંદ્ર મજસુદાર સન ૧૮૭૨ ના ડિસેમ્બર માસમાં અમદાવાદમાં આવ્યા તેમને યોગ્ય સન્માનથી જોગાનાથે ઉપદેશકનું કાર્ય કરવાને સૂચવ્યાથી એમણે પોતાનું કૃત્ય ઉઘાસથી કર્યું. આ બનાવથી સમાજની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ લાગ્યો. જોગાનાથના ચિત્તઉપર બાબુ પ્રતાપચંદ્રની વિદ્વતા, ભક્તિભાવ તથા ધર્મસુધારણાની ઉત્સુકતાની ઘણી સારી અસર થઈ; અને સારપછી આ મહાકાર્યને માટે એમના પરિશ્રમ વધવા લાગ્યા. પ્રાર્થનાસમાજ ટ્રેનિંગકોલેજમાં મળેછે તેના કરતાં એને સારું એકાદ સ્વતંત્ર માલકીનું મકાન હોય તો તેની પરતંત્રતા દૂર થવાની સાથે એની સ્થિરતાનું એક ચિન્હ થવા જેવું થાય, એમ એમના મનમાં આવ્યાથી એમણે એ કામના પ્રયત્નનો આરંભ કર્યો, અને છેવટે પોતે દ્રવ્યની સારી સહાયતા આપ્યા પછી, રા. બા. શેઠ જીજીવરદાસ અંબાઈદાસની ઘણીજ સારી મદદ તથા ખીજા ગૃહસ્થોની પણ થોડી ઘણી ધનસહાયતા મેળવી, —અને સમાજને સારું સ્વતંત્ર મંદિર બંધાવવાનો આરંભ કર્યો. એ મકાન બંધાવું હતું તેવામાં ઘણું ખર્ચ જોગાનાથ પોતે તે કામની ચિંતા રાખતા અને અંતઃકરણ પૂર્વક તેની સમાપ્તિની અપેક્ષા કરતા હતા. સારપછી આઠેક વર્ષે એમનો પોતાનોજ બંગલો બંધાતો હતો સારે આટલી ચિંતા એમણે રાખી નહોતી. પરિણામે સન ૧૮૭૬ના મેમાસમાં એ મંદિરનું વાસ્તુ કર્યું; તે સમયે જોગાનાથે ખાસ પદ અને ખીજા કવિતાઓ રચીને જે અપૂર્વ આનંદ તથા ઉમંગ દર્શાવ્યો હતો તેની પ્રતિમા તેમની સદાની સોહાસ મુખાકૃતિ ઉપર પ્રલક્ષ જણાતી હતી. આજ પ્રકારનો આનંદ તથા ઉત્સાહ અને તેની સાથે અંતઃકરણનો પરિશ્રમ તથા સંપૂર્ણ ભક્તિભાવનો જોગાનાથના દૃઢ્યમાં અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના દરેક વાર્ષિકોત્સવે ઉદ્દેક થતો.

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના મંદિરના વાસ્તુની દોઢ વર્ષ પૂર્વે, એટલે સન ૧૮૭૪ ના ડિસેમ્બરમાં, હિંદુસ્થાનમાં ખ્યાતિ પામેલા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અમદાવાદમાં આવ્યા. એમણે ઘણાં ભાષણો આપ્યાં તથા શાસ્ત્રીઓ વગેરે પંડિતો સાથે ધર્મસંબંધી વાદવિવાદ પણ ચલાવ્યો. પરંતુ એમના તથા જોગાનાથના ધાર્મિક વિચાર કેટલીક બાબતમાં મળતા આવ્યા નહિં. દયાનંદે પ્રાર્થનાસમાજનું નામ બદલી તેનું નામ આર્યસમાજ પાડવાની સૂચના કરી, પરંતુ આર્યસમાજ તથા પ્રાર્થનાસમાજના મતમાં પ્રધાન અંતર હોવાનેલીધે જોગાનાથની અચળ દૃઢતાથી એ સૂચના નિષ્ફળ મઈ.

ते पक्षी ह्यानंटे आर्यसमाज नामनी ग्नुदी मंडणी स्थापी, तेमां प्रार्थना-समाजना सभासहोमांथी क्रेटलाक शामिल थया, पणु अे आर्यसमाज ते समये पणु नामनीज हती, अने वारपक्षी पणु थोडीज मुदते ते समाज हती नहती थर्छ, अने ते सर्व वात तुरतज लूतकाणनी थर्छ लूलाछ गर्छ. तेनां अनेक कारणु हतां. ह्यानंटे सरस्वतीनी विद्रुता, वज्रुत्व, धर्मसुधार-णाने सारुं निःस्पृह परिश्रम, तथा वैराग्य अने साधुत्व भाटे लोणानाथ अेमनी प्रशंसा करता; परंतु अेमनामां क्रेटलीक भाभियो हती, जे धर्मप्रचार-कनामां होवाथी तेना कार्यमां अवेल प्हेजेछे; ते दोषने भाटे लोणानाथ पेद अतावता. ह्यानंटे सरस्वती अमदावाद आव्याथी प्रार्थनासमाजने कांछं विशेष लाभ थयो नहोतो, उवटी कांछं अस्तव्यस्तता थर्छ हती; परंतु लोणानाथनी दृढता तथा परिश्रमथी सर्व अव्यवस्था जर्छने सुव्यवस्था थर्छ अने इरीथी समाजनुं काम निर्वेध तथा उत्तरोत्तर वृद्धिना मार्गमां आह्युं.

आ “प्रार्थनासमाज” अने “आर्यसमाज” अे नाम विशेषी अर्यां कोछने क्षुद्र जणुाशे; परंतु अे आत्तनी अंदर सभायलां भ्होटां तरवतो विचार करनारने तेतुं अरुं महत्त्व जणुाशे. ह्यानंटे विद्यक्षणु तीव्रदर्शनी लुद्धिवाण तथा धर्मप्रचारमां पणु राजकीय युक्ति वापरनार पुरुष हतां. अेमणु जेयुं के अमदावादमां प्रार्थनासमाजना स्वइपमां भ्हारा प्रचारने अहुधा अतुक्षण अेवी सामग्री तैयारज छे; अीजे स्थजे नवीज आर्यसमाजने स्थापवामां जे अूटतुं हतुं ते आर्हि अनायास उपस्थितज छे. वास्तविक रीते तो तेम नहोतुं; केमके प्रार्थनासमाज अने आर्यसमाज वच्ये भेद अतावनारां भ्होटां तरवेो हतां; प्रार्थनासमाजना मतमां वेद ईश्वरकृत नहिं, आर्यसमाजना मतमां वेद ईश्वरकृत; वेदमां सर्व छे अेम सिद्ध करवा कृत्रिम अर्थ करतां ह्यानंटेने अडयणु नहिं, लोणानाथ अने प्रार्थना समाजने अरी;—वगेरें अीज पणु विशेष भेद हता. परंतु धर्मराजअटपटी ह्यानंटेने तेनी द्विकर अहु नहोती. जे “प्रार्थना” तुं “आर्य” थर्छ जय तो अस ! अमदावादमें भी आर्यसमाज स्थापन हो गया ! अेम विजयधोष करवाने भाटे पुरती सामग्री भजे. आ अंतर्गत उद्देशथी—नाम मात्रमें क्या है ? अपन सब आर्यको यह आर्यसमाजका नाम विशेष उचित्त है—अेवी अेवी आह्वरपशीं हलीदोथी लोणानाथ, भडी-पतराम वगेरेनां मन इरववाने प्रयत्न ह्यानंटे पुष्कण कयो. लोणानाथे तरत तो निश्चयात्मक उत्तर ना आण्यो; अने विचार करीने उत्तर आपवानुं

વચન આપ્યું. દયાનંદના મનમાં અડધો જય મળશે એમ થયું હશે. પરંતુ તે મુલાકાત પછી આખી રાત્રિ એ વિશે વિચારચિંતન કરવામાં ભોળાનાથે ઉન્નિદ્ર કાઢી, આખરે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે નામ ન જ ફેરવવું. દયાનંદની યુક્તિયો નિષ્ફળ ગઈ. આ દૃઢ નિશ્ચયે કરીને પ્રાર્થનાસમાજ એક મ્હોટી ધાંટીમાંથી બચી. આ વખતે જે જરા નરમાશ થઈ હોત તો આજ નિસ્તેજ નિરુપયોગી થયેલી આર્યસમાજમાં પ્રાર્થનાસમાજ સમાઈ જઈ કોણ જાણે કંઈ ખૂણે અજ્ઞાનતાના અંધકારમાં પડી રહી હોત. તે ક્ષણે તો દયાનંદસ્વામીને વિજય-ધોષ કરવાને એક અધિક રણશિંયું મળત. પ્રાર્થનાસમાજ સત્યશોધક હોવાથી સત્યને પ્રધાન ગણે છે, આર્યસમાજ પોતાના સમય સમયના મતને ગમે તેમ ખરા કરવાને માટે કોઈ પણ ઉપાય ચોજવા ધાર્મિક સત્યને ગોણુ ગણે છે આનું એક ઉદાહરણ એ કે—એક સમયે ભોળાનાથે દયાનંદને કહ્યું,—“સ્વામી-જી ! આપ વેદકો ઈશ્વરપ્રણીત ચત્તાનેકા પ્રયત્ન કરતે હો, સો બુદ્ધિમાનુ લોકકે સામને તો વ્યર્થ હૈ” તે ઉપર દયાનંદે કહ્યું—“એ સબ વાતતો સચ હૈ, પરંતુ, મોલા-નાથજી, એસે સમજાયે સિવાય લોક સબ અપની સંગ કૈસે આનેવાલે ? ઔર અપ-નો ગાઢી ચલે કૈસી ?” આવી ધાર્મિક સત્યને ગોણુ ગણનાર સમાજમાં નિમગ્ન થવાની અનિષ્ટ દશામાંથી પ્રાર્થનાસમાજ બચી, એ ઈશ્વરનો આભાર માનવાની વાત છે. કોઈ પણ આપત્તિ અથવા સંકટ આવીને પડે છે અને ત્યારે તેના મહત્ત્વનું જે જાન થાય છે તે જાન તે સંકટ પરભાર્યું સહજ અનાયાસે દૂર થયેથી નથી થતું; તેમજ આ પ્રસંગ વિશે સમજવાનું છે. આ વિચાર કર્યાંથી આ પ્રસંગ વિશેની ચર્ચાનું ઉચિતપણું જણાશે.*

ગુજરાતમાં પ્રાર્થનાસમાજના બળના પ્રચારનું દૂર દૂરતમ મૂળ બંગાળા-ની બ્રાહ્મસમાજ અથવા મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજમાં કદાચિત્ હશે. પણ તે અલક્ષ્ય દૂર દૂરતમજ; વાસ્તવિક એ ધર્મપુનરુજ્જીવનની મધ્યમૂર્તિ ભોળા-નાથજી છે; એ નવીન વિચારસંચલનનો પ્રચાર કરનાર, પછી દિનપ્રતિ-

* આ સ્થળે એક બીજી વાત પણ તોંધવી અગ્રચિત નહિ ગણાય. ભોળાનાથ ઈ. સ. ૧૮૮૧ના આરંભમાં મુંબાઈમાં રહ્યા હતા તે અરસામાં રા. બ. મહાદેવ ગોવિંદ શાનડે જે દયાનંદ તરફ પૂજ્યભાવ રાખતા તેમણે આર્યસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજ (મુંબાઈની) ને એકઠી કરી નાંખવાનો અર્થત પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ ભોળાનાથ જે આર્યસમાજનું સ્વરૂપ ખરું સમજતા હતા, તેમને ખાતી હતી કે સિદ્ધિ થવાની નહો. અને થયું પણ તેમજ. પ્રાર્થનાસમાજ તરફથી મ્હોભાગી અગ્રકૃણતા અપાઈ છતાં આર્યસમાજના ચહસ્થોએ એ એકમપણા તરફ વાસ્તવિક ઉદાસીનતા જણાવી.

દિન વૃદ્ધિગત કરનાર, ભોળાનાથ અંતે એ પ્રાર્થનાસમાજને એક જ્વલંત જીવંત બળ બનાવી ગયાછે.

એ જ્વલંત જીવન આગળ ઉપર તથાવત્ રહેવું એ તો અદૃષ્ટાધીન છે. ભવિષ્યની તિમિરાચ્છન્ન ગુહામાં કોઇની દૃષ્ટિ સફળ થઈ નથી. એ જીવનમાં કાંઈક નિસ્તેજપણું આવવાનાં ચિન્હ કવચિત્ જણાતાં હશે. કદી કોઇ એક ન્યૂનતા કાઢશે; તે એ કે પ્રથમથીજ આ સમાજમાં નવા લોહીને શામિલ રાખતા જઈને કર્મકરની પરંપરાની અવિચ્છિન્નતા નક્કી કરી સાચવી રાખવી હતી. આમાં ભોળાનાથનો દોષ છે કે નહિ તે જોઇયે. નવા લોહીના જવાનિયાઓનો આ બાબતમાં મ્હોટે અંશે દોષ છે. ખરી ભક્તિનો અંશ પોતાના હૃદયમાં સુપુષ્પ હોઈ—પ્રેમભક્તિનો જાણે અંદરથી ઉપહાસ કરતા ના હોય? તેમ—એ જવાન મંડળે પ્રાર્થનાસમાજને શુષ્ક રાજકીય સભાને યોગ્ય એવા વ્યવસ્થાના નિયમબંધનમાં બાંધવાનો આગ્રહ રાખ્યો, તે આગ્રહમાં ભક્તિપ્રધાન ભોળાનાથ અને તેમના સમભાવસામાજિકોનું અનુમોદન ન મળ્યું; તેથી એ લોકો વિમુખ થઈ સમાજના કામમાંથી નિવૃત્ત થયા. ભોળાનાથે સ્વાભાવિક દૂરદૃષ્ટિથી જોયું કે ભક્તિવિરસ જવાન લોહી ઉમેરવાથી લાભ કરતાં હાનિ વધારે છે; પ્રાર્થનાસમાજને પોતાનું સ્વરૂપ જાળવી રાખવાને અવશ્યતું તત્ત્વ ભક્તિજ છે, તે જઈ ભક્તિને અપ્રધાન ગણનાર, સમાજને રાજકીય સભા જેવી સમજનાર, જીવાન મંડળ મળ્યું, તો પછી સમાજનું નાવ કાળસમુદ્રમાં કોણ જાણે કિયે અનિષ્ટ કિનારે જઈ પડશે. ભક્તિનું જીવાનુભૂત તત્ત્વ પ્રધાનતમ ગણનાર આમ કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. અને પ્રાર્થનાસમાજને પ્રાર્થનાસમાજ રાખવી હોય તો એમજ થવું યોગ્ય છે.

પછી સન ૧૮૭૬ માં બાબૂ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદના ડિરિટ્રૂક્ટ જજની જગા ઉપર આવ્યા. એમને તથા ભોળાનાથને તે વખતથી સારી મૈત્રી થઈ; કલકત્તાની આદિ બ્રાહ્મસમાજના પ્રધાનાચાર્ય મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના દ્વિતીય પુત્ર સત્યેન્દ્રનાથ હોવાથી એમનામાં ધર્મતત્ત્વ સારું હતું, અને તે કારણથી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજનો ઉત્કર્ષ થવામાં, એમણે ઉત્તમ વ્યાખ્યાનો આપી, સહાયતા કરી હતી. એમની સાથે મૈત્રી થવાથી ભોળાનાથને કલકત્તે જઈ લાંબી બ્રાહ્મસમાજની બંને *શાખાઓ જેવાની વૃત્તિ થઈ. અને તેનો લાભ એમણે ચાર પછી થોડેજ સમયે લીધો. સન ૧૮૭૭ માં સત્યેન્દ્ર-

* તે સમયે બ્રાહ્મસમાજની બે શાખાઓ હતી.

નાથ રજા ઉપર કલકત્તે ગયા, તે વખતે લોખાનાથે પણ ઉત્તર હિંદુસ્થાનની મુસાફરીના આરંભ કર્યો. આ મુસાફરી વિશે પાછળ આ પુસ્તકમાં એકદમ બે સ્થળે સૂચના થઈ ચૂકી છે, પરંતુ તે વિશે અત્રે એક પ્રકારની પુનરુક્તિ કરવાનું કાંઈ વિશેષ કારણ છે, તે આગળ સમજાશે. તે સમયે કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજમાં તથા આદિ સમાજમાં ગયાથી, તથા કેશવચંદ્રસેનની મુલાકાત-થી, એમના મનમાં શા વિચાર ઉત્પન્ન થયા અને તે વિશે એમનો કેવો અભિપ્રાય થયો, તથા કાનપુરમાં, બાબૂ નવીનચંદ્ર રાયના સહવાસમાં કેવો ઈશ્વરપ્રાર્થનામાં સમય ગાળ્યો, વગેરે સર્વ હકીકતથી વાચકવર્ગને માહિત કરવા, એમણે કલકત્તેથી મુંબઈ પાછા આવી ત્યાંથી રા. સા. મહીપતરામને પત્ર લખ્યો હતો અને જે હિતેચ્છુમાં પ્રગટ થયો હતો, તેમાંથી આ સ્થળે ઉતારો કરવો યોગ્ય લાગે છે:—

“On 19 th (January) I had been to see Babu Keshavchandra Sen and Pratapchandra Muzmundar, both of whom were very kind to me and showed their hearty love. In the evening I attended the divine service at the Brahma Mandir; it was conducted by Babu Pratapchandra, the whole proceeding being in English.

The Brahma Mandir is not larger than ours. It may be large in breadth, I think. They have a large beautiful *Vedi* of marble. The minister preached from it. At the time of *Arti* he descends from it and stands near it. I very much liked the arrangements of the *Vedi*. The *Adi Samaj* also has a *vedi* in its Mandir.

On sunday 21st I attended the Brahma's meeting at Babu Keshav's where about 500 hundred men were assembled. They sang hymns for about three hours. In the evening all the people took the round in the town singing hymns. They looked like a Vaishnava's Mandli. They call this procession Nagar Sankirtan. Some of the Brahma had flags in their hands. Among them a European Mr. Dall held a flag in the hand and I was amused seeing him. I did not go with the procession, but I and Mr. Tagore saw it standing on a side. This procession was not liked by the members of the *Adi Samaj*, but Keshav Babu likes it. The procession returned to the Mandir and the evening service was conducted by Babu Keshav in Bengalee. I could not understand it fully. They

have a harmonium and also an organ. The latter being out of order they played upon the former.

On Monday 22 nd January Babu Keshav C. gave a lecture in English in the Town Hall. It was very excellent. About 1,000 persons were assembled. The subject was "Disease of the soul and its remedy." It was a very interesting one.

On 23 rd I attended the morning anniversary service at the Brahma Mandir and in the evening I attended the Adi Samaj anniversary service. The Mandir of the latter Samaj being small they had met at Devendra Nath Tagore's. The place was very well decorated by flowers and illuminations. Mr. S. Tagore conducted the service which lasted for three hours. I think the proceeding of the progressive Brahmos at their Mandir was very calm and they observed solemnity at the time of the service.

Keshav Babu is undoubtedly a great man. I was glad to make his acquaintance. He called upon me but I was not at home. I had been to see him. His age is about 40 years. He has six daughters. He cooks his morning meal himself. You know that he does not eat animal food. He prays to God with his heart and devout feelings. I have asked him to visit Ahmedabad and he has promised to do so when he finds convenience. On every occasion I remembered you and wished you had accompanied us. Calcutta is not like Bombay. The people of the place are not men of business.

Our *Arti* was much liked by both the Samajes, and they have introduced it into their service, changing a few words into Bengalee.

We were to have left Calcutta on 26 th, but Mr. Tagore asked me to stop for a day more as his father was expected that night. So I stopped one day more.

The following day I had the pleasure of seeing Maharshi Devendra Nath, who is really a venerable old gentleman. He knows *Upanishads* very well. Besides he is a good Persian scholar. I had a talk with him for about two hours. His age is about 63. I asked him to go to Ahmedabad with his son Satyendra Nath. He said he would think about it.

Babu Devendra has seven sons. The eldest son is Dvijendra, next to him is Satyendra. The names of the others according to their age are Hemendra, Virendra, Jyotirindra, Somendra and Ravindra. The fourth being unwell I could not see him.

From Cawnpur we came to Agra and put up at Babu Navina-chandra's. He had come to the station to receive us. We lived very comfortably with him. We held evening prayers at his house. One day I conducted the service and read prayers from our book and Manubhai sang the *Gáyan*. Our *Arti* was much liked by Navina-chandra and his companions.

આ રથને આ ઉતારો કરવાનાં કારણમાં મુખ્ય એ છે કે એ કલકતે જઈ આવ્યા તે સમય પછી ભોળાનાથની વૃત્તિઓમાં અનેક સારા ફેરફાર થયા હતા. સાંના વિદ્વાન્ ધર્મોપદેશકોને ઈશ્વરોપાસના કરતા જોઈને એમનામાં ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ થઈ. અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજ અને કલકત્તાની આહસમાજ વચ્ચે જે કાંઈ અંતર છે તે ભોળાનાથની દ્વાષ્ટ્યે આબું. અને સાર પછી અમદાવાદસમાજની કેવી રીતે ઉન્નતિ કરવી કે આ અંતર જેમ અને તેમ ઓછું થાય, તેની ચિંતા પણ સારથીજ થવા લાગી. આહસમાજવાળાઓએ જાતિબંધન તોડયું હતું, અને મૂર્તિપૂજનો સાગ કર્યો હતો. આ બે મુખ્ય વાતમાં એ લોક આગળ વધેલા હતા. ખીજી ન્હાની વાતોમાં પણ એ લોકો ધણા આગળ હતા. આહસમાજ અથવા પ્રાર્થનાસમાજનાં તત્ત્વમાંથી, 'સત્ય નિરાકાર અમૂર્ત ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી.' તથા 'સર્વે મનુષ્યને સમાન ગણી માનવજાતિમાં ભ્રાતૃભાવની વૃદ્ધિ કરવી—આ બે મુખ્ય તત્ત્વને આહસમાજવાળાઓ કૃતિમાં લાવી સકયા હતા. એજ તત્ત્વ જે અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજ કૃતમાં લાવી સકે, તો ધણે દરજ્જે આહસમાજની સાથે સમાનતા મેળવી સકે. પરંતુ બંનેને કૃતિમાં લાવતાં જાતિબંધન વચમાં વિભક્તાર્થો:—સારે કરવું શું ? ઇલાદિ પ્રશ્નોની બાબત ભોળાનાથ એમની કલકત્તાની મુસાફરી પછી, થોડા સમય સુધી નિરંતર ચિંતાગ્રસ્ત રહેતા. આટલી ચિંતા રાખવાનું કારણ માત્ર એજ કે અમદાવાદસમાજ જે એમના દૃઢ્યમાં સુદૃઢ સ્થાપિત હતી, તેના ઉત્કર્ષ સારું અંત:કરણને ઉત્સાહ તથા ઉત્સુકતા એ રાખતા. અંત:કરણના ઉત્સાહ સાથે જે ઉત્સુકતા હોયછે, અને તેને ઈશ્વરની કૃપાની સહાયતા હોય (અને સત્કાર્યની ઉત્સુકતાને ઈશ્વર સહાય હોયજ), તો તેનું સુફળ થવામાં ધણા વિલંબ લાગતો નથી. તેમજ

ભોજાનાથની આ શુભ કાર્યની ઉત્સુકતા થોડી મુદતમાં ફૂલીભૂત થઈ. સર્વ મનુષ્યને સમાન ગણી બ્રાતૃભાવનો પ્રચાર કરવામાં કેટલેક દરબજે ભતિયંધન એ મ્હોટું વિદ્ય છે એમ એમના મનમાં આવ્યું. પરંતુ મૂર્તિપૂજનો ત્યાગ કરી નિલ નિયમસર કોઈની માધ્યસ્થીવિના નિરાકાર પ્રભુની સ્તુતિપ્રાર્થના કરવામાં, તથા અવતાર ન માનવામાં, અથવા ગુરુપૂજ કે તત્ત્વપૂજનો ત્યાગ કરવામાં, ભતિયંધન હરકત કરનાર નથી એમ એમના વિચારમાં આવ્યું. પ્રાર્થનાસમાજનાં આ મુખ્ય તત્ત્વને કૃતિમાં આણી સકાય નહિ ત્યાંસુધી પ્રાર્થનાસમાજ ઉન્નતિના માર્ગમાં પડી નથી, તથા એના હેતુ સિદ્ધ થયા નથી એમ એ માનતા. કારણ કે મૂર્તિપૂજના વિધિથી આખા ભરતખંડમાં ધર્મની અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે, અને એ માર્ગથી મનુષ્યનું દૈદ્ય અધમ રહે છે, તથા ઈશ્વરનું અપમાન થઈ એના સર્વવ્યાપકત્વને મહા બાધ થાય છે, ઇલાદિ મૂર્તિપૂજની મ્હોટી મ્હોટી હાનિ એમની દૃષ્ટિમાં હતી; વળી માધ્યસ્થી માન્યાથી પણ ઈશ્વરના સર્વશક્તિમાનપણાને બાધ આવે છે એમ એમનું માનવું હતું. ઈશ્વરના અવતાર માનવાથી પણ તેજ નુકસાન થવાનું તથા બીજી અનેક હાનિયો થવાની, એ એમના લક્ષમાં હતું; તથા ગુરુપૂજથી જે સાંસારિક અને ધાર્મિક વિષમાવસ્થા થઈ ગઈ છે તે દૂર કરવાની એમને અત્યંત ઉત્સુકતા હતી, અને એ ઐત્સુક્યને સફળ કરવાને એ નિરંતર પરિશ્રમ કરતા. આવી વિષમાવસ્થા દૂર કરવાનો પ્રાર્થનાસમાજનો મહાન હેતુ હતો; તે હેતુ પાર પાડવાને કાંઈજ પ્રયત્ન ના થાય ત્યાંસુધી પ્રાર્થનાસમાજ એ નિરર્થક છે એમ ભોજાનાથ માનતા. એ હેતુ સર્વથા પાર પાડી સકવાને પાછું ભતિયંધન નડયું: કારણ માધ્યસ્થી, ગુરુપૂજ, અવતાર વગેરે દોષયુક્ત વસ્તુઓ નિરંતરને માટે દૂર થઈ સકે એમ હતું, પરંતુ મૂર્તિપૂજનો ત્યાગ સર્વથા થઈ સકે એમ લાગ્યું નહિ; એટલે જ્યાંસુધી ભતિયંધન તૂટે નહિ ત્યાંસુધી હિંદુઓને જન્મમાં કોઈ કાળે પણ મૂર્તિપૂજ, અથવા પ્રાર્થનાસમાજને મતે મૂર્તિપૂજ જેટલીજ અચાલ જે તત્ત્વપૂજ તે, કરવી પડે છે, એ વાત એમની દીર્ઘદૃષ્ટિમાં આવી. ભોજાનાથને જાતે તો સારપછી અથવા તે પહેલાં ધણાં વર્ષથી મૂર્તિપૂજ કે તત્ત્વપૂજ કરવી પડી નથી. એમણે એવી સૂચના કરી કે અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજના સભાસદોમાંથી જેની ઇચ્છા હોય તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી કે ઈશ્વરની નિત્યની ઉપાસના કોઈની માધ્યસ્થી માન્યા વિના કરવી અને તેમાં મૂર્તિપૂજના ગૌણવિધિનો ત્યાગ કરવો. આ સમયે એમણે

ધણે ઉદ્ધાસ બતાવ્યો હતો. તેના પ્રમાણ સારું, તથા એમની સૂચનાનો અમલ થયો તે જાણવા સારું, નીચેની નોંધ જોવી જોઈએ:—

“ 3 rd June 1877.

આજ પ્રાર્થનાસમાજમાં મોટું કામ થયું. મૂર્તિપૂજા ના કરવી એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે ઈશ્વરપ્રસાદથી આજ સિદ્ધ થયો. મહીપતરામ તથા લાલશંકરે આ કામને પૂરતો આશ્રય આપ્યો તેથી મારી ધારણા પાર પડી. પ્રતિજ્ઞાનો સારાંશ:—

(૧) નિત્યોપાસનામાં ઈશ્વરની પ્રતિમા અથવા સૃષ્ટવસ્તુની આરાધના કરીશ નહિં.

(૨) રોગ અથવા વિપત્તિના કારણ વિના પ્રતિદિન શ્રદ્ધાથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ.

(૩) સદાચારે ચાલવાનો તથા પાપથી મુક્ત થવાનો યત્ન કરીશ.

(૪) કોઈની માધ્યસ્થી વિના કેવળ ઈશ્વરનીજ શુદ્ધભક્તિથી મારો મોક્ષ થશે એમ હું માનીશ.

(૫) પ્રતિવર્ષે સમાજમાં કાંઈ યથાશક્તિ દ્રવ્યની સહાયતા આપીશ.

“આ કામ અવશ્યનું હતું તે આજ થયું. હજી નૈમિત્તિક પ્રસંગે મૂર્તિ-પૂજા કરવી પડેછે; ન્યાતનાં બંધનો છે લાંસુધી તેવી પ્રતિજ્ઞા લેવાને ધણાં માણસો તૈયાર નથી; મનથી એ કામ નાપસંદ કરનારા તો ધણા છે પણ જાહેર હિંમત ચલાવવાને તેમની હિંમત નથી; ઈશ્વર કૃપા કરશે તો તે દિવસ પણ આવશે અને એની સાચી ભક્તિ કરવાનો વધારે ફેલાવો થશે.”

આ સમયસુધી પ્રાર્થનાસમાજની ઉન્નતિ ચાલતી હતી. સ્વાર પછી સમ-ભાવે સ્થિરતા ચાલેછે. પરંતુ કોઈ પણ તરેહથી પાછાં પગલાં થયાં નથી. આ સમય પછી થોડી મુદતે કલકત્તાની આહસમાજમાં કેશવચંદ્ર સેનની કેટલીક મહોટી ચૂકનેલીધે બે વિભાગ થયા, અને તે ક્ષોભની અસર છેક અમદાવાદસમાજસુધી લાગી. તેમાં વિશેષ ભોળાનાથના વિચારને અસર થવાથી આ સ્થળે તેવિશે બોલવાની જરૂર છે. સન ૧૮૭૮ માં કેશવચંદ્ર સેનના ધર્મસંબંધી કેટલાક વિચિત્ર વિચાર થયા જણાયા. કેટલેક અંશે આપણા વહેમી આચાર તરફ એમનું પરાવર્તન થયું હતું; અને એ વિપરીતગતિની થોડીક અસર ભોળાનાથની વૃત્તિયો ઉપર થઈ. ભોળાનાથને વહેમ ઉપર તો પાછી શ્રદ્ધા બેઠી નહિંજ, પણ કેશવચંદ્ર સેનની મહત્તા તથા વિદ્રતા ઉપર ધણેજ

મોહ થવાથી,^{૧૧} એમના (કેશવચંદ્રના) જૂની વાત અને નવી વાતનું એકંચ બતાવવાના પ્રયત્ન ઉપર એમને રુચિ થઈ. પરંતુ આ પ્રતીપગમન ક્ષણિકજ હવું. કારણ એવી તરેહની સમાનતા તથા વિરોધશમન કરવાના કેશવચંદ્ર સેનના પ્રયત્ન વ્યર્થ થયા. તેમજ ભોળાનાથને પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવવડે સલા-ર્થ સમજાયો, અને ઉત્તરભાગમાં ફરીથી એમણે ચાલવા માંડયું.

પ્રાર્થનામાળામાં છેક મોડે સૂધી “દેવાધિદેવ” વગેરે પ્રાચીનમતગર્ભ વચનો રહેલાં તે તે મતનું ભોળાનાથ અવલંબન કરતા હતા એમ દેખાડતા નથી, પરંતુ તે દીર્ઘકાળના પૂર્વસંસ્કાર અને સતતપરિચયનુંજ પરિણામ હોતું જોઈએ. એ મતનો એમણે સ્વીકાર નથી કર્યો તેના પ્રમાણુ સારું એમના રચેલા “દિંડી તથા અભંગ” નામના ન્હાના પુસ્તકમાંની દિંડી ૨૨ મીની નીચેની બે લીંટિયો જોવી બસછે:—

નાહિં અન્ય દેવદેવિદેવતાઓ,
બહુ દેવતાનિ વ્યર્થ કલ્પનાઓ.

તેમજ આત્માનું ભિન્ન ભિન્ન જીવ્યોનિમાં સંચરણુ, મનુષ્યનો પૂર્વજન્મ, વગેરે કલ્પનાઓ એ નહોતા માનતા, છતાં “દયા કરી માનુષ દેહ દીધો” ઇલાદિ એવા મતઉપર શ્રદ્ધાનો સંશય ઉત્પન્ન કરનારાં કોઇ કોઇ સ્થળે વચનો એમનાં આવી ગયાં છે, તે અભ્યાસ અને પૂર્વસંસ્કારનુંજ પરિણામ. તોપણુ આ વચન ઉપરથી એમ પણુ અર્થ થઈ સકે કે પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાનો આત્મા છે, એમ માનવાનેલીધે પણુ આવાં વચન આવ્યાં હોય.

વેદાંતમતને વાસ્તે ભોળાનાથે ધણીવાર વાતચીતમાં તથા વ્યાખ્યાનોમાં એવું કહેલું કે એ મત નાસ્તિકવાદની સમાન છે. પોતાના રોજકામમાં તો એવિશે કાંઈ લખેલું જણાતું નથી; પરંતુ “વેદાંતસ્તોત્રસંગ્રહ” નામના પુસ્તકના આરંભના પૃષ્ઠ ઉપર એમણે નીચે પ્રમાણે ટીકા લખી છે:—

“આ પુસ્તક ઈશ્વરનિષ્ઠ તથા ભક્તિમાનુ પુરૂષોને વાંચવા લાયક નથી. અહંબ્રહ્મ એટલે કેવળ નાસ્તિકમતવાળાને કામનું છે. એમાં કોઇ પ્રકારે ઈશ્વરની પ્રાર્થનાના કામમાં આવે એવું સ્તોત્ર નથી. ઈશ્વર દયા કરીને તેમને સલધર્મનો સુપંથ બતાવે. ભોળાનાથ સારાભાઈ. તા. ૩ માર્ચ ૧૮૮૭.”

ભોળાનાથને હાલના બ્રાહ્મણુ ઉપર ધણીજ અશ્રદ્ધા થઈ હતી. આ અશ્રદ્ધા તથા તિરસ્કારનાં બીજ ધણાં વર્ષથી રોપાયાં હતાં, પરંતુ તેનું વૃક્ષ

ધણું મોહું તૈયાર થયું, અને કૃળ જોવાં હોય તો ૧૮૮૨-૮૩ માં રચેલી એમની *અભંગમાળાના નીચે લખેલા અભંગમાં જણાશે:—

અભંગ ૪૨.

વિપ્ર ધર્મશ્રદ્ધ બની વૃથા પુષ્ટ ।
 કરે કર્મ દુષ્ટ નિચ ઘણાં ॥ ૧ ॥
 નવ જાણે વેદ નવ જાણે કર્મ ।
 નવ જાણે ધર્મ શાસ્ત્રના તે ॥ ૨ ॥
 નામધારી દ્વિજજનસમુદાય ।
 ફોગટનું સ્વાય શ્રમ વિના ॥ ૩ ॥
 સ્વધર્મ છોડીને બન્યા ધર્મઠગ ।
 છેતરાય જગ તેના ઢોંગે ॥ ૪ ॥
 †શ્રાદ્ધને દિવસે બેસે પિતૃસ્થાન ।
 માને યજમાન તેને દેવ ॥ ૫ ॥
 એવો પિતૃયજ્ઞ નીતિથી વિરુદ્ધ ।
 કરેછે નિષિદ્ધ સુજ્ઞ જનો ॥ ૬ ॥
 લોક છે અજ્ઞાન કરે વૃથા દાન ।
 આપે અન્નપાન કુપાત્રને ॥ ૭ ॥
 અરે પ્રભુ મારા હવે થઈ સીમા ।
 કરો તમે ક્ષમા લાવી દયા ॥ ૮ ॥

તે પહેલાં પણ સન ૧૮૬૯ માં, જ્યારે રા. મહીપતરામ વિલાયત ગયા તે સંબંધી પોતાની નાત્યમાં તકરાર ચાલતી હતી ત્યારે, જોગાનાથે 'નાગર-મિત્ર' નામનો નિબંધ રચ્યો હતો તેમાં એમણે બ્રાહ્મણો વિશે મત જણાવ્યો હતો. તે નીચેના ઉતારામાં જણાશે:—

“ જોટાં કામ મુકાવવા અને સારાં કામ કરાવવામાં ધર્મશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. અને એજ હેતુથી પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ કહેલો છે. શ્રુતિકાર ધણા સમજી અને ઉપકારી હતા. વિનાકારણે કાષ્ટને બહિષ્કાર કરવાનું તેઓના મનમાં નોતું. જીવો કે મહાપાતકીનો ધટસ્ફેટ કાઢા પછી પણ તેને પાછો પોતાની મંડલીમાં લેવાનો તેઓનો ધરાદો સ્મૃતિવચનોથી સિધ થાય છે.

* હજી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી.

† પાછળ પૃ. ૧૧૨ એ હસ્તશ્રાદ્ધ વિશે વર્ણન કર્યું છે તે વિધિ ઉપર આ કડાક્ષ છે.

મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૧૮૬-૧૮૭.

પ્રાયશ્ચિત્તે તુ ચરિતે પૂર્ણે કુંભમણાં નવમ્ ।
તેનૈવ સાર્ધં પ્રાસ્યેયુઃ સ્નાત્વા પુણ્યે જલાશયે ॥
સ ત્વપ્સુ તં ઘટં પ્રાસ્ય પ્રવિશ્ય ભવનં સ્વકમ્ ।
સર્વાણિ જ્ઞાતિકાર્યાણિ યથાપૂર્વં સમાચરેત્ ॥

અર્થ.—પતિતે પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રીધા પછી, તેના ભાઇભાંડુએ તથા તેણે શુધ જલમાં સ્નાન કરીને પાણીથી ભરેલો નવો ઘડો ભોંઠ ઉપર મૂકવો, પછી તેણે (પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રીધેલા માણસે) તે ઘડો પાણીમાં નાંખવો, અને પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો; પછી તેની સાથે સર્વ સંબંધીઓએ પૂર્વવત્ જ્ઞાતિવ્યવહાર રાખવો.—શાસ્ત્રકારે આ કેવો ઉદ્ધાર નિયમ આંધીને ઉપકાર કરેલો છે. હવડાંના તથા પ્રાચીન કાલના બ્રાહ્મણોમાં કેટલો અધો અંતર પડી ગયો છે. હવડાંના બ્રાહ્મણોમાં હજારે દશ અથવા તેથી પણ ઓછા બ્રાહ્મણુ વિદ્વાન તથા સદાચરણી હશે, અને આકીનો ભાગ અધો કેવલ નામધારક બ્રાહ્મણો છે.

યથા કાષ્ટમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ ।
યશ્ચ વિપ્રોઽનધીયાનહ્યસ્તે નામ વિભ્રતિ ॥

(મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૧૫)

અર્થ.—જેવો લાકડાનો બનાવેલો હાથી, જેવો ચામડાનો બનાવેલો મૃગ, તેમજ વિદ્યા ભણ્યા વિનાનો બ્રાહ્મણ એ ત્રણે નામધારક માત્ર છે. વહી એ સ્મૃતિમાં એજ પ્રકરણના ચાલતા પ્રસંગમાં લખ્યું છે કે, અવિદ્વાન બ્રાહ્મણને દાન આપવું એ નિષ્ફલ છે,—માટે પાત્રે દાન આપવું એજ શ્રેયસ્કર છે.

વિદ્વાન અને અવિદ્વાનમાં કેટલો અંતર છે પણ હવડાંના લોકોની સ્થિતિ જોઈ ધણુંજ દુઃખ લાગે છે. ગૃહસ્થ તથા બિક્ષુકોમાં પરસ્પર ચાલવાનો ધર્મ તથા મર્યાદા છે તે વિવેક હવડાં રહ્યો નથી. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ગૃહસ્થોએ પોતાના પૂજ્ય ગણવા એ ગૃહસ્થધર્મ છે અને બ્રાહ્મણોએ પોતે સદાચરણુથી ચાલી ગૃહસ્થોને ધર્મોપદેશ કરવો એજ તેમનો ધર્મ છે. આ સમયમાં એ ધર્મનો લોપ થઈ ગયો, અવિચાર તથા અવિવેકનું બલ વધી ગયું, બ્રહ્માક્ષર ન જાણે એવા બિક્ષુકો ગૃહસ્થોના ઉપરી થઈ ખેડા તે શાસ્ત્રના પુસ્તકની એક પંક્તિ વાંચી સકે નહી તેમની પાસે ગૃહસ્થો ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય પુછવા જાય અને તે ખોટું કહે તોપણ ગૃહસ્થો તેમને આધીન થાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય બતાવવો એ કાંઈ લાડુ ખાવા કે ધીનાં ટાંકાં કરવા કે પકવાનનો કેલ બનાવવા જેવી સોહેલી વાત નથી. સંસ્કૃત ભાષાનું તથા ધર્મશાસ્ત્રનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોય એવા વિદ્વાન પંડિતોનેજ શાસ્ત્રાર્થ બતાવવાનો અધિકાર છે. અનાચારી અવિદ્વાન અને નામધારક બ્રાહ્મણોને શાસ્ત્રનો નિર્ણય કહેવાની યોગ્યતાજ નથી.

મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧૨ મો શ્લોક ૧૧૪-૧૧૫.

અવ્રતાનામમંત્રાણાં જાતિમાત્રોપજીવિનામ્ ।

સહસ્રશઃ સમેતાનાં પરિષત્ત્વં ન વિચતે ॥

યં વદન્તિ તમોભૂતા મૂર્ખા ધર્મમતદ્વિદઃ ।

તત્પાપં શતથા મૂઠ્ઠ્વા તદ્વક્તૃનનુગચ્છતિ ॥

અર્થ,—‘બ્રહ્મચર્યાદિવ્રત પાલતા નથી, વેદાધ્યનરહિત છે, માત્ર જાતના બ્રાહ્મણુ ઈયે એટલુ કહી ઉપજીવિકા ચલાવતા હોય, એવા હજારો બ્રાહ્મણો હોય તોપણુ તે ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય કરવાને યોગ્ય નથી; જે અજ્ઞાન, મૂર્ખ અને ધર્મશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય પોતે જાણતા નથી એવા બ્રાહ્મણુ જે માણુસને ધર્મ-સંબંધી નિર્ણય બતાવે તો તે માણુસનું પાતક હોય તે હજારગણું (?) વધીને તે નિર્ણય બતાવનાર બ્રાહ્મણુને માથે પડે છે. આ રીતે ધર્મશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છતાં હવડાંના નામધારક બ્રાહ્મણુ અવિચારથી, વિનાકારણે, નાગરોને ટપોટપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવે છે, તેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર તથા કરાવનાર બન્નેની સમજણનું તોલ થાય છે.’”

આવા નામધારી બ્રાહ્મણોને મ્હોએ તેમના દોષ ભોળાનાથ પોતાના સ્પષ્ટવક્ત્રાપણાના સ્વભાવપ્રમાણુ કહેતા. વેદનો માત્ર મુખપાઠજ જાણનારા પણુ અર્થ ન સમજનારા બ્રાહ્મણોને પણુ શાસ્ત્રવચનનો આધાર દેખાડી એ તેમને મ્હોએ તેમની નિઃસારતા દેખાડતા. એવા વેદિયાનો લઘાદિક પ્રસંગે નિરુપાયે ઉપયોગ એમને કરવો પડતો. પણુ એ લોકોને વાસ્તવિક વિદ્વાન સમજીને કદી માન આપ્યું છે એવું તો ભોળાનાથે કયુંજ નથી. ન ચાલતે વાપરવાના ઉપકરણુ તરીકેજ એમને એમ વાપર્યાં છે. અને એમની કિમ્મત ભોળાનાથ કેટલી કરતા, તથા એમનો ઉપયોગ પણુ કેવી રીતનો છે, તે પ્રસંગ આવ્યે ભોળાનાથે દેખાડેલું છે. એમના ઉપરજ બધો આધાર રાખીને બેઠા નથી એવું સ્પષ્ટ જણાવવાનો પ્રસંગ એકવાર આવ્યો હતો. ભોળાનાથની ભાણુજનું લગ્ન હતું તે પ્રસંગે એમના એક યુરેઝિયન મિત્રને નિમંત્રણુ

કર્ચું હતું. ચોરીમાં લગ્નવિધિ ચાલતો હતો તે વખતે એ મિત્ર સકુટુંબ
 ઉચ્ચે એક છત્રમાંથી જોતો હતો. આ જોઈ વૈદિકવર્ગ હઠ પકડી ખેઠો કે
 એ મ્હેન્દ્ર અહિંથી જાય તોજં વેદોચ્ચાર થાય. ભોળાનાથે કહ્યું—“આ
 ખીજ આસપાસ નગારચી વગેરે મુસલમાનો છે, તે શું મ્હેન્દ્ર નથી ?
 તેમના સાંભળતાં કેમ વેદોચ્ચાર કરોછો ? તેમ છતાં તમારે નાજ કહેવી
 હોય તો પધારો, હું લગ્નવિધિ જાતે કરાવીશ, તમારું કામ નથી.” આ
 સાંભળી વેદમૂર્તિ આહ્વાણોએ ગૂંપચૂંપ ફરીથી વિધિ ચલાવવો શરૂ કર્યો,
 ભોળાનાથની લોકનિર્ભીસ્તાનું પણ આ એક ઠીક ઉદાહરણ છે.

હાલના અવિદ્વાન આહ્વાણો ભોળાનાથને અસ્પૃશ્યકર હતા તેમજ પૂર્વના
 આહ્વાણો, જેમણે પુરાણુદિક રચીને આર્યધર્મને બ્રહ્મ બનાવ્યો છે અને હિંદુ
 લોકને અધમપદે આણી દેશ સમસ્તને સર્વથા હાનિ કરી છે અને કેવળ પરા-
 ધીન કરી દીધો છે, તે આહ્વાણોને તેજ કારણનેલીધે મહાધિક્કારની દૃષ્ટિથી એ
 જોતા. એ લોકની સ્વાર્થપરતા, લોભ, તથા શાઠ્ય ઉપર એમના જેટલો તિર-
 સ્કાર ભાગ્યે કોઈને થયો હશે. એ તિરસ્કાર કેટલે દરજ્જે વાજખી હતો એ-
 વિષે વિચાર કરિયે તો નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી જોતાં એ તિરસ્કાર સર્વથા યોગ્ય
 હતો એમ જણાશે. આ તિરસ્કારના ક્ષણમાં એમને ખરી વિદ્વતા ઉપર
 શ્રદ્ધા ખેડી અને સલ ધ્વજ ઉપર ધણો ભક્તિભાવ પેદા થયો. એ વિશે
 આગળ વિવેચન થશે. સંસ્કારશુદ્ધિ મળ્યા પછી એમના ધાર્મિક વિચાર
 જાણવાને, એમણે રચેલું “અજ્ઞાની અવિચારીરે” એ પદ પરિશિષ્ટ (ચ.)
 માં આપ્યું છે તે અવલોકનયોગ્ય છે.

ભોળાનાથની ધાર્મિક બે ભિન્ન અવસ્થાની આલોચના કરવાનું કાર્ય
 ચિત્તરંજક અને ઉપદેશપ્રદ છે. ઉપર લખેલી હકીકત તથા એમના હસ્તાક્ષર-
 ની નોંધાના ઉતારા વાંચ્યાથી સર્વને માલૂમ પડશે કે ભોળાનાથે ધર્મસંબંધી
 બે સ્થિતિનો અનુભવ કર્યોછે,—એક અસંસ્કૃત તથા વહેમી અને ખીજ
 સંસ્કૃત તથા વિશુદ્ધ. આવી એક અશુદ્ધાવસ્થામાંથી સંસ્કારયુક્ત દશામાં
 મહોટી ઉમરે આવવું એ એક અપૂર્વ બનાવ જેવું ભાસેછે. ચોતરફ વહેમી
 આચારથી વીંટાયલા આદમીને શુદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી દુર્લભ છે. આલ્યાવ-
 સ્થામાં સર્વ કોમળતા હોવાથી સંસ્કાર પડવા પણ સ્હેલાછે, તેમ પડેલા
 સંસ્કાર ખૂબી ખીજ નવા સંસ્કાર પડવા પણ સુલભ છે; પરંતુ આલ્યાકાળના
 વિચાર બધા સુદૃઢ થઈ ગયા પછી, અને તેવા વિચારાનુસાર ઘણાંક વર્ષ સુધી

ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય બતાવવો એ કાંઈ લાકુ ખાવા કે ધીનાં ટાંકાં કરવા કે પકવાનનો કેલ બનાવવા જેવી સેહેલી વાત નથી. સંસ્કૃત ભાષાનું તથા ધર્મશાસ્ત્રનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોય એવા વિદ્વાન પંડિતોનેજ શાસ્ત્રાર્થ બતાવવાનો અધિકાર છે. અનાચારી અવિદ્વાન અને નામધારક આહ્વાણોને શાસ્ત્રનો નિર્ણય કહેવાની યોગ્યતાજ નથી.

અનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧૨ મો શ્લોક ૧૧૪-૧૧૫.

અવ્રતાનામમંત્રાણાં જાતિમાત્રોપજીવિનામ્ ।

સહસ્રશઃ સમેતાનાં પરિષત્ત્વં ન વિચિતે ॥

યં વદન્તિ તમોમૂતા મૂર્ખા ધર્મમતદ્વિદઃ ।

તત્પાપં શતધા મૂત્વા તદ્વક્તુનનુગચ્છતિ ॥

અર્થ.—“અહાયર્યાદિવ્રત પાલતા નથી, વેદાધ્યનરહિત છે, માત્ર જાતના આહ્વાણુ છીએ એટલુ કહી ઉપજીવિકા ચલાવતા હોય, એવા હજારો આહ્વાણુ હોય તોપણુ તે ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય કરવાને યોગ્ય નથી; જે અજ્ઞાન, મૂર્ખ અને ધર્મશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય પોતે જાણુતા નથી એવા આહ્વાણુ જે માણુસને ધર્મ-સંબંધી નિર્ણય બતાવે તો તે માણુસનું પાતક હોય તે હજારગણું (?) વધીને તે નિર્ણય બતાવનાર આહ્વાણુને માથે પડે છે. આ રીતે ધર્મશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છતાં હવડાંના નામધારક આહ્વાણુ અવિચારથી, વિનાકારણે, નાગરોને ટપોટપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવે છે, તેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર તથા કરાવનાર બન્નેની સમજણનું તોલ યાય છે.”

આવા નામધારી આહ્વાણોને મ્હોએ તેમના દોષ જ્ઞાનાનાથ પોતાના સ્પષ્ટવક્તાપણાના સ્વભાવપ્રમાણે કહેતા. વેદનો માત્ર મુખપાઠજ જાણનારા પણુ અર્થ ન સમજનારા આહ્વાણોને પણુ શાસ્ત્રવચનનો આધાર દેખાડી એ તેમને મ્હોએ તેમની નિઃસારતા દેખાડતા. એવા વેદિયાનો લઘાદિક પ્રસંગે નિરુપાયે ઉપયોગ એમને કરવો પડતો. પણુ એ લોકોને વાસ્તવિક વિદ્વાન સમજીને કદી માન આપ્યું છે એવું તો જ્ઞાનાનાથે કયુંજ નથી. ન ચાલને વાપરવાના ઉપકરણુ તરીકેજ એમને એમ વાપર્યાં છે. અને એમની કિંમત જ્ઞાનાનાથ કેટલી કરતા, તથા એમનો ઉપયોગ પણુ કેવી રીતનો છે, તે પ્રસંગ આલ્યે જ્ઞાનાનાથે દેખાડેલું છે. એમના ઉપરજ બધો આધાર રાખીને એકા નથી એવું સ્પષ્ટ જણાવવાનો પ્રસંગ એકવાર આલ્યો હતો. જ્ઞાનાનાથની બાણેજનું લક્ષ હતું તે પ્રસંગે એમના એક યુરેઝિયન મિત્રને નિમંત્રણુ

કર્ચું હતું. ચોરીમાં લગ્નવિધિ ચાલતો હતો તે વખતે એ ભિન્ન સકુટુંબ જાત્રે એક છન્નમાંથી જોતો હતો. આ જોઈ વૈદિકવર્ગ હઠ પકડી બેઠો કે એ મ્લેચ્છ અહિંથી જાય તોજં વેદોચ્ચાર થાય. ભોજાનાથે કહ્યું—“આ ખીજ આસપાસ નગરચી વગેરે મુસલમાનો છે, તે શું મ્લેચ્છ નથી? તેમના સાંભળતાં કેમ વેદોચ્ચાર કરોછો? તેમ છતાં તમારે નાજ કહેવી હોય તો પધારો, હું લગ્નવિધિ જાતે કરાવીશ, તમારું કામ નથી.” આ સાંભળી વેદમૂર્તિ આહ્વાણોએ ગૂપચૂપ ફરીથી વિધિ ચલાવવો શરૂ કર્યો. ભોજાનાથની લોકનિર્ભીસ્તાનું પણ આ એક ઠીક ઉદાહરણ છે.

હાલના અવિદ્વાન આહ્વાણો ભોજાનાથને અસ્વીકર હતા તેમજ પૂર્વના આહ્વાણો, જેમણે પુરાણાદિક રચીને આર્યધર્મને ભ્રષ્ટ્ર બનાવ્યો છે અને હિંદુ લોકને અધમપદે આણી દેશ સમસ્તને સર્વથા હાનિ કરી છે અને કેવળ પરાધીન કરી દીધો છે, તે આહ્વાણોને તેજ કારણનેલીધે મહાધિક્કારની દૃષ્ટિથી એ જોતા. એ લોકની સ્વાર્થપરતા, લોભ, તથા શાક્ય ઉપર એમના જેટલો તિરસ્કાર ભાગ્યે કોઈને થયો હશે. એ તિરસ્કાર કેટલે દરજ્જે વાજખી હતો એવિષે વિચાર કરિયે તો નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી જોતાં એ તિરસ્કાર સર્વથા યોગ્ય હતો એમ જણાશે. આ તિરસ્કારના કૃળમાં એમને ખરી વિદ્વતા ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી અને સસ ઈશ્વર ઉપર ઘણો ભક્તિભાવ પેદા થયો. એ વિશે આગળ વિવેચન થશે. સંસ્કારશુદ્ધિ મળ્યા પછી એમના ધાર્મિક વિચાર જાણવાને, એમણે રચેલું “અજ્ઞાની અવિચારીર” એ પદ પરિશિષ્ટ (ચ.) માં આપ્યું છે તે અવલોકનયોગ્ય છે.

ભોજાનાથની ધાર્મિક બે ભિન્ન અવસ્થાની આલોચના કરવાનું કાર્ય ચિત્તરંજક અને ઉપદેશપ્રદ છે. ઉપર લખેલી હકીકત તથા એમના હસ્તાક્ષરની નોંધોના ઉતારા વાંચ્યાથી સર્વને માલુમ પડશે કે ભોજાનાથે ધર્મસંબંધી બે સ્થિતિનો અનુભવ કર્યોછે,—એક અસંસ્કૃત તથા બહેમી અને ખીજ સંસ્કૃત તથા વિશુદ્ધ. આવી એક અશુદ્ધાવસ્થામાંથી સંસ્કારયુક્ત દશામાં મહોટી ઉન્મત્તે આવવું એ એક અપૂર્વ બનાવ જેવું ભાસેછે. ચોતરફ બહેમી આચારથી વીંટાયલા આદમીને શુદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી દુર્લભછે. આલ્યાવસ્થામાં સર્વ કોમળતા હોવાથી સંસ્કાર પડવા પણ રહેલાછે, તેમ પડેલા સંસ્કાર ખરી ખીજ નવા સંસ્કાર પડવા પણ સુલભ છે; પરંતુ આલ્યાકાળના વિચાર બધા સુદૃઢ થઈ ગયા પછી, અને તેવા વિચારાનુસાર ઘણાંક વર્ષ સુધી

આચાર કર્યા પછી, ઉન્નત દશામાં આવવું એ ખરેખર ઈશ્વરોપકાર કહેવાય પરમેશ્વરના પ્રસાદ વિના આવો બનાવ થાય નહિ એ સત્ય છે. પરંતુ તેની સાથે મનુષ્યપ્રયત્ન પણ હોવો જોઈએ. ભોજાનાથને એ પ્રયત્ન કરવાની શાથી ધ્વંસ થઈ? ગૌણી ભક્તિના માર્ગમાં ઉછરીને આવી સુસ્થિતિ શી રીતે મળી? એનાં કારણ મારી સમજ પ્રમાણે એ છે;—તેમાં એક તો એમના પોતાના મુખથી જાણેલું છે. અને ખીજું એમના નિલકર્મનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો ઉપરથી જાણાય છે. એમના એ આશ્રમની વિભાગસીમા સન ૧૮૫૮-૫૯ ની સાલમાં દેખાય છે. ૦હેમી દશા દ્વર ધવાનાં સુચિન્દો તે સાલમાં જાણ્યાં, એટલે એ દશાની ચંલસીમા તે સમયે ગણાય; અને ધર્મસભાની તેજ સાલમાં સ્થાપના થઈ તે સમયે એમની ઉન્નતાવસ્થાની આરંભસીમા ગણાય. તોપણ ખરેખરા ૦હેમી અનાચારને છોડી દેવામાં આ તે ૧૮૬૨ માં અને ચારપછી. એવાં કૃત્ય કાંઈ એકે કાંજે બનતાં નથી. જેમ જેમ બુદ્ધિ-સંસ્કાર વધતો જાય અને સમયાનુકૂલતા પ્રલક્ષ થતી જાય તેમ તેમ મનુષ્યના વિચારમાં તથા કૃતિમાં ફેરફાર થયે જાય છે. મનના આકર્ષિક આવેશથી જે પરિવર્તન થાય છે તે બહુધા ક્ષણસ્થાયી હોય છે. આ ન્યાયને અનુસરીને ભોજાનાથની વૃત્તિ અને કૃતિ સમયાનુસાર ફરતી ગઈ, અને તેથી એમણે આકર્ષિક આવેશનાં દુષ્કૃણ ભોગવ્યાં નહિં તથા શાશ્વતપણું વધારે મેળવ્યું; તે એટલે સુધી કે, ૧૮૮૦-૮૨ ના ક્ષણિક પરાવર્તન શિવાય, નિરંતર ઉદ્ધારના માર્ગમાં એમના વિચાર તથા કૃતિયો ચાલ્યાં અને મરણ-પર્યંત સત્ય ઈશ્વરના સહવાસમાં રહેવાની એમને ટેવ પડી. ધાર્મિક સુધારણા એ એમનું મુખ્ય કૃત્ય હતું, એમ સમજ્યાથી એમનું ચિત્ત નિરંતર એના એજ વિચારમાં રહેતું, અને તેની સાથે ખરો ઉત્સાહ હોવાથી એમના પ્રયત્નનું ધણે દરજ્જે સુકૃણ થયેલું જાણાય છે. એ સુકૃણ જનસમૂહને ધણે દરજ્જે ધવું તો દુર્લભ છે, પરંતુ થોડાક ભાગને એથી ધણો લાભ થયો છે; તેમાં વિશેષ ભોજાનાથની વૃત્તિએને અદ્ભુત લાભ થયો હતો. એમનામાં સ્વાભાવિક ક્રોધાવેશ વધારે હતો; એ વૃત્તિ એમણે પિતાપિતામહાદિકની પાસેથીજ લીધી હતી. ક્રોધી સ્વભાવનું ઉપશમન એમની ઉત્તરાવસ્થામાં ધણું થયેલું જાણાતું હતું; ક્રોધ સમૂળ નષ્ટ થઈ તેને સ્થળે નિરંતરની ચિત્તશાંતિ આપી ગઈ. આવા સારા પરિવર્તનનું કારણ વયોવૃદ્ધિ કરતાં ભક્તિભાવની તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ એ વધારે હતું. પાછળના એક પ્રકરણમાં એમના ભક્તિભાવ

વિષે થોડી સૂચના કરી છે. પરંતુ આ સ્થળે એ સંબંધે વધારે લંબાણથી કહેવું અવશ્યનું છે; પણ તે કહેતા પહેલાં એમની વહેમી અવસ્થામાંથી થયેલા પરિવર્તનનાં ઉપર હમણાંજ સૂચવેલાં એ કારણ બતાવી શું. એક કારણ એ લાગે છે કે એમનામાં વિદ્યાસંસ્કાર થોડો થયા પછી અંગ્રેજોનો સહવાસ ઘણો થયો હતો. નોકરીના સબબથી અઠવાડિયામાં એક અથવા બે કરતાં વધારે વખત એમને અંગ્રેજ અમલદારોની ખાનગી મુલાકાત થતી, અને એ સહવાસમાં એમને કેટલાક સંસ્કાર થયા હશે, તેના પરિણામમાં આવી એમની સુસ્થિતિ થઈ હશે, એમ અનુમાન થઈ સકે છે. ખીજું પ્રલક્ષ કારણ જે એમના મુખથી સાંભળ્યું હતું તે એ કે પ્રખ્યાત ડાક્ટર બ્લેરનાં અંગ્રેજી ઉપદેશવાચક વ્યાખ્યાનોનો એમણે રા. રણછોડલાલની સંગતિથી તથા એમની ભલામણથી અભ્યાસ કર્યો હતો; અને એ અભ્યાસના ફળમાં એમને આવી ઉન્નતાવસ્થા મળી. રા. રણછોડલાલ એમના વિચાર સુધારવામાં મૂળ સહાયભૂત હતા એમ ભોળાનાથ પોતે કહેતા. તેમજ ન્હાના ન્હાના સાંસારિક સુધારા જેની સવિસ્તર ગણનાની જરૂર નથી, તેવા એમની માના હાથથી કેટલાક દાખલ થયેલા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ઉન્નતિનું અલક્ષિત તેજ એમના કુટુંબમાં મૂળથીજ હતું, અને વહેમના ગાઠ તિમિરમાં પણ અદૃશ્ય રીતે તેનો પ્રકાશ પડતો.

આ અજ્ઞાનતિમિરના વાતાવરણમાં સંલનાં કાંઈક ગૂઢકિરણ હતાં તેનું ખીજું એક પ્રલક્ષ ઉદાહરણ છે, અને તે પણ ભોળાનાથના પરિવર્તનનાં દૂરતમ સહકારી કારણોમાંનું એક છે. ભોળાનાથની ફાઈ હમેશાં—અને તેમની સાથે ભોળાનાથની મા પણ કોઈ કોઈ વાર—અમદાવાદમાં ખાડિયા અને સારંગપુરની દરમિયાન એકાદ સ્થળે રામસ્નેહીપંથની ઉપાસનામાં શામિલ થતાં હતાં. આ પંથ રામચન્દ્ર ઉપરથી નથી થયો પણ કોઈ રામચરણુદાસ નામના સાધુએ સ્થાપ્યાથી એ નામ પડ્યું છે. રામાવતાર એ પંથના લોક નથી માનતા. એ પંથના અનુયાયી મૂર્તિપૂજા કરતા નથી, પણ માત્ર એક નિરાકાર ઈશ્વરને માને છે, અને ‘રામ, રામ,’ એ માળાવડે જપ એજ એમની પૂજા છે. અમદાવાદમાં હાલમાં આશરે સો માણસ એ માર્ગનાં હશે. તેઓ પોતાના ઘરમાં પણ મૂર્તિને પૂજતા નથી. કોઈ પછી પૂજતા હશે, પરંતુ એમના મતમાં મૂર્તિપૂજા નિષિદ્ધ છે. એ માર્ગના સાધુ પોતાને માટે અન્ન રાંધતા નથી, પણ સંન્યાસીની માફક અન્નની ભિક્ષા માગે છે. હવેન

આચાર કર્યા પછી, ઉત્તર દશામાં આવવું એ ખરેખર ઈશ્વરોપકાર કહેવાય પરમેશ્વરના પ્રસાદ વિના આવો બનાવ થાય નહિ એ સત્ય છે. પરંતુ તેની સાથે મનુષ્યપ્રયત્ન પણ હોવો જોઈએ. ભોજાનાથને એ પ્રયત્ન કરવાની શાથી ઇચ્છા થઈ? ગૌણી ભક્તિના માર્ગમાં ઉછરીને આવી સુસ્થિતિ શી રીતે મળી? એનાં કારણ મારી સમજ પ્રમાણે એ છે;—તેમાં એક તો એમના પોતાના મુખથી જાણેલું છે, અને બીજું એમના નિલકર્મનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો ઉપરથી જાણાય છે. એમનાં એ આશ્રમની વિભાગસીમા સન ૧૮૫૮-૫૯ ની સાલમાં દેખાય છે. ઠહેમી દશા દૂર થવાનાં સુચિ-હો તે સાલમાં જણાયાં, એટલે એ દશાની અંત્યસીમા તે સમયે ગણાય; અને ધર્મસભાની તેજ સાલમાં સ્થાપના થઈ તે સમયે એમની ઉત્તરાવસ્થાની આરંભસીમા ગણાય. તોપણ ખરેખરા ઠહેમી અનાચારને છોડી દેવામાં આ તે ૧૮૬૨ માં અને ચારપછી. એવાં કૃત્ય કાંઈ એકે કાળે બનતાં નથી. જેમ જેમ પુદ્ધિ-સંસ્કાર વધતો જાય અને સમયાનુકૂલતા પ્રસક્ત થતી જાય તેમ તેમ મનુષ્યના વિચારમાં તથા કૃતિમાં ફેરફાર થયે જાય છે. મનના આકર્ષિતક આ-વેશથી જે પરિવર્તન થાય છે તે બહુધા ક્ષણસ્થાયી હોય છે. આ ન્યાયને અનુસરીને ભોજાનાથની વૃત્તિ અને કૃતિ સમયાનુસાર ફરતી ગઈ, અને તેથી એમણે આકર્ષિતક આવેશનાં દુષ્કૃણ ભોગવ્યાં નહિં તથા શાશ્વતપણું વધારે મેળવ્યું; તે એટલે સુધી કે, ૧૮૮૦-૮૨ ના ક્ષણિક પરાવર્તન શિવાય, નિરંતર ઉદ્ધારના માર્ગમાં એમના વિચાર તથા કૃતિયો આલ્યાં અને મરણ-પર્યંત સ્વ ઈશ્વરના સહવાસમાં રહેવાની એમને ટેવ પડી. ધાર્મિક સુધાર-ણા એ એમનું મુખ્ય કૃત્ય હતું, એમ સમજ્યાથી એમનું ચિત્ત નિરંતર એના એજ વિચારમાં રહેતું, અને તેની સાથે ખરો ઉત્સાહ હોવાથી એમના પ્રયત્નનું ધણે દરજ્જે સુદૃઢ થયેલું જણાય છે. એ સુદૃઢ જનસમૂહને ધણે દરજ્જે યત્ન તો દુર્લભ છે, પરંતુ થોડાક ભાગને એથી ધણો લાભ થયો છે; તેમાં વિશેષ ભોજાનાથની વૃત્તિએને અદ્ભુત લાભ થયો હતો. એમનામાં સ્વાભાવિક ક્રોધાવેશ વધારે હતો; એ વૃત્તિ એમણે પિતાપિતામહાદિકની પાસેથીજ લીધી હતી. ક્રોધી સ્વભાવનું ઉપશમન એમની ઉત્તરાવસ્થામાં ધણું થયેલું જણાતું હતું; ક્રોધ સમૂળ નષ્ટ થઈ તેને સ્થળે નિરંતરની ચિત્તશાંતિ આપી ગઈ. આવા સારા પરિવર્તનનું કારણ વયોવૃદ્ધિ કરતાં ભક્તિભાવની તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ એ વધારે હતું. પાછળના એક પ્રકરણમાં એમના ભક્તિભાવ

વિષે થોડી સૂચના કરી છે. પરંતુ આ સ્થળે એ સંબંધે વધારે લંબાણથી કહેવું અવશ્યનું છે; પણ તે કહેતા વહેલાં એમની વહેમી અવસ્થામાંથી થયેલા પરિવર્તનનાં ઉપર હમણાંજ સૂચવેલાં એ કારણ બતાવીશું. એક કારણ એ લાગે છે કે એમનામાં વિદ્યાસંસ્કાર થોડો થયા પછી અંગ્રેજોનો સહવાસ થયો હતો. નોકરીના સબબથી અઠવાડિયામાં એક અથવા બે કરતાં વધારે વખત એમને અંગ્રેજ અમલદારોની ખાનગી મુલાકાત થતી, અને એ સહવાસમાં એમને કેટલાક સંસ્કાર થયા હશે, તેના પરિણામમાં આવી એમની સુરિચિતિ થઈ હશે, એમ અનુમાન થઈ સકે છે. બીજું પ્રલક્ષ કારણ જે એમના મુખથી સાંભળ્યું હતું તે એ કે પ્રખ્યાત ડાક્ટર ખલેરનાં અંગ્રેજી ઉપદેશવાચક વ્યાખ્યાનોનો એમણે રા. રણછોડલાલની સંગતિથી તથા એમની ભલામણથી અભ્યાસ કર્યો હતો, અને એ અભ્યાસના ફળમાં એમને આવી ઉન્નતાવસ્થા મળી. રા. રણછોડલાલ એમના વિચાર સુધારવામાં મૂળ સહાયબૂત હતા એમ ભોજાનાથ પોતે કહેતા. તેમજ ન્હાના ન્હાના સાંસારિક સુધારા જેની સવિસ્તર ગણનાની જરૂર નથી, તેવા એમની માના હાથથી કેટલાક દાખલ થયેલા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ઉન્નતિનું અલક્ષિત તેજ એમના કુટુંબમાં મૂળથીજ હતું, અને વહેમના ગાઠ તિમિરમાં પણ અદૃશ્ય રીતે તેનો પ્રકાશ પડતો.

આ અજ્ઞાનતિમિરના વાતાવરણમાં સસનાં કાંધંક ગૂઢકિરણ હતાં તેનું બીજું એક પ્રલક્ષ ઉદાહરણ છે, અને તે પણ ભોજાનાથના પરિવર્તનનાં દૂરતમ સહકારી કારણોમાંનું એક છે. ભોજાનાથની ફાઈ હમેશાં—અને તેમની સાથે ભોજાનાથની મા પણ કોઈ કોઈ વાર—અમદાવાદમાં ખાડિયા અને સારંગપુરની દરમિયાન એકાદ સ્થળે રામસ્નેહીપંથની ઉપાસનામાં શામિલ થતાં હતાં. આ પંથ રામચન્દ્ર ઉપરથી નથી થયો પણ કોઈ રામચરણદાસ નામના સાધુએ સ્થાપ્યાથી એ નામ પડ્યું છે. રામાવતાર એ પંથના લોક નથી માનતા. એ પંથના અનુયાયી મૂર્તિપૂજા કરતા નથી, પણ માત્ર એક નિરાકાર ઈશ્વરને માને છે, અને ‘રામ, રામ,’ એ માળાવડે જપ એજ એમની પૂજા છે. અમદાવાદમાં હાલમાં આશરે સો માણસ એ માર્ગનાં હશે. તેઓ પોતાના ઘરમાં પણ મૂર્તિને પૂજતા નથી. કોઈ પછી પૂજતા હશે, પરંતુ એમના મતમાં મૂર્તિપૂજા નિષિદ્ધ છે. એ માર્ગના સાધુ પોતાને માટે અન્ન રાંધતા નથી, પણ સંન્યાસીની માફક અન્નની બિક્ષા માગે છે. હવેન

વખતમાં રામચરણની ગાદીને પ્રણામ કરવાનું આ માર્ગમાં પેહું છે. પરંતુ આ ઉપરથી આ સ્થળે તો જણાવવાનું એટલુંજ છે કે આજથી પચાસ વર્ષ ઉપર પણ (કેમકે ભોળાનાથનાં ફાઈ ગુજરી ગયે તે મુદત થઈ ગઈ છે), ભોળાનાથના પિતાના કુટુંબમાંથી સ્ત્રીવર્ગમાંથી ફેટલાંક અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસનાવાળાં પંથના મતને માનતાં હતાં, અથવા તો અનુમોદન આપતાં હતાં. અને તેની પ્રલક્ષ અથવા પરોક્ષ અલક્ષિત અસર ભોળાનાથનાં મન ઉપર થયાવિના નહિં રહી હોય; સંસ્કારરૂપે ગૂઢ રહી હશેજ.

આવી ઉન્નત દશા એમને મળી તેનાં બે ચાર રૂપ થયાં. મુખ્ય ઈશ્વર ઉપર સપ્રેમભક્તિ અને શ્રદ્ધા, પાપભીરુતા, મનુષ્યમાત્ર તરફ ભ્રાતૃભાવ, ઉદારતા અને દેશકલ્યાણની સોતસાહ ઇચ્છા. આ રૂપનાં અનેક ન્હાનાં પેટાઅંગ થાય; તે દરેકનું એમણે સારી પેઠે મનન કર્યું હતું. વિકારોપશમન, જે ધર્મનું એક મુખ્ય અંગ છે તેનો એમણે અભ્યાસ રાખ્યો હતો. એકાદશી વગેરે નિરર્થક વ્રતાચરણ કરી દેહકષ્ટ કરવાનો અસંગત વિધિ, જેનો પૂર્વે પોતે આશ્રય લીધો હતો તેનો હવે ત્યાગ કરી મનોનિગ્રહરૂપ સલવ્રતાચરણ કરવા માંડ્યું. દેશકલ્યાણ-તેમાં મુખ્ય ધર્મસુધારણા તથા સાંસારિક ઉન્નતિ-થવાના ભોળાનાથના શ્રમ તથા ઉત્સાહ વિષે પુરતું વિવેચન થયું છે. એમની ઉદારતા વિષે પણ વર્ણન થઈ ચૂક્યું છે. ભ્રાતૃભાવની પણ ચર્ચા થઈ છે. પાપભીરુતાનાં પ્રમાણ જેમણે હોય તો એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં તથા નિલકર્મનાં પુસ્તકોમાં અનેક છે. સર્વ કરતાં વધારે શ્લાઘ્ય તથા તીવ્ર એમનો ભક્તિભાવ તથા શ્રદ્ધા હતાં. ઈશ્વરની ઉપાસના એ નિલ નિયમાનુસાર કરતા. એમના ચિત્તની સ્વાભાવિક ચંચલવૃત્તિને લીધે ઘણા લાંબા કાળ સુધી ઉપાસના એ કરી સકતા નહિં, પરંતુ જેટલી ક્ષણ સુધી તે કાર્યમાં એ પ્રવૃત્ત રહેતા તેટલા સમયસુધી તો ઈશ્વરમાંથી ખહાર એમની વૃત્તિ જતી નહિં, અને એવી રીતે દિવસમાં અનેક વાર અલક્ષ્ય રીતે એ ઈશ્વરસંલગ્ન રહેતા. એમનામાં એટલો ભક્તિભાવ હોવાનું કારણ એજ કે એમને જગત્કર્તા પ્રત્યે સપ્રેમ દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. જ્યારે એ મૂર્તિપૂજા કરતા ત્યારે માતા ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ હતાં. તેના પ્રમાણ સાફ નીચે બે ગરબા ઉતારિયે છિયે; એ ગરબામાંનો એક પોતાના પુત્ર આપારાવને પ્રથમ પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ તે પુત્રના રક્ષણાર્થ પ્રાર્થનાનિમિત્ત એમણે રચ્યો હતો; અને બીજો એમના બાણેજના લગ્નસમયે જેડયો હતો. એ આ સ્થળે ઉતારવાનું કારણ માત્ર એજ છે કે મૂર્તિપૂજા ભોળાનાથ કરતા

તે પણ ખરી શ્રદ્ધાથી કરતા, અને અસ્થાને જતો પણ ભક્તિભાવનો પ્રવાહ તે સમયે પણ સખળ વેગવાળો હતો તે સ્પષ્ટ થાય:—

શ્રી.

અલબેલીરે અંબે માત જોવાને જઈયે એ રાગની ગરખી છે.
 ત્રીશ્વેશ્વરી અંબે માત, જગદુદ્ધારણી તું,
 ભુવનેશ્વરી ત્રીભુવનતાત, જગદુદ્ધારણી તું;
 જગકર્તા જગભરતા દેવી સકલલોકઆધારરે,
 બ્રહ્માદીક સહુ ખોલી યાગ્યા તોય ન પાંખ્યા પાર.—જગદુદ્ધારણી તું. ॥ ૧ ॥
 એક અનેકે વ્યાપક માણ ચીદૃષ્ટે તમ આપરે,
 * અઘટઘટ ઘટ નાયસી માયા, (?) છો સમરય માઆપ.—જગદુદ્ધારણી તું. ॥ ૨ ॥
 મતી આપો શુભ માણ મુજને હું છું રંક અનાથરે,
 સકળ કામના મનની પુરો, સર્વે તમારે હાથ.—જગદુદ્ધારણી તું. ॥ ૩ ॥
 શરણુ આબ્યોહું માણ તારે, રાખુ દ્રઢ વિશ્વાસરે,
 ભક્તી આપીને ચીતમાં રાખો, અંતે તમારી પાસ.—જગદુદ્ધારણી તું. ॥ ૪ ॥
 સંકટ વેલા સાહાય થયાં ને પાટ્યાં બહુવીધ લાડરે,
 કરણા કાંધી મુજપર માણ, શો વાલું તમ પાડ.—જગદુદ્ધારણી તું. ॥ ૫ ॥
 જનતારણી શુભમંગલકારણી, હારણી દુખ તતકલરે,
 પશુપાલણી જગદુદ્ધારણી અંબે રક્ષણુ કરજો બાલ.—જગદુદ્ધારણી તું. ॥ ૬ ॥
 શુ ખોલું શું ખોલું માણ, પૂર્ણુ રૂપ અગાધરે,
 દીન દાસ થઈ માયું માતા ક્ષમા કરો અપરાધ.—જગદુદ્ધારણી તું. ॥ ૭ ॥

શ્રી.

રામ લક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતાં.—એ રાગની છે.
 અંબે અખીલ બ્રહ્માંડ ખીરાજો છો—
 બહુ ગાજો છો પૂર્ણુ પ્રતાપ જગતમાંહી આપ.—પધારો આ અવસરે ૧
 દેવી મંત્ર કે જંત્ર હું નવ જાણુ નવ જાણુ વીધી બહુભય,
 વીમોચન શાપ.—પધારો આ અવસરે. ૨
 તમને સેવે સકલ દેવી દેવતા
 વદે વેદ વીશે. વીખ્યાત કે સર્વનાં માત. —પધારો ૩

* અઘટિતઘટનાપટીયસી એ શબ્દસમુદાયને બદલે અઘરિ રૂંક ગરખાય થઈ જાણાય છે.

- અંબે તુજ વીન નથી કોઈ આશરો
ચીત રાખી સુણો માહારી વાત, છે માતને તાત.—પધારો ૪
- રાજરાજેશ્વરી દેવી અંબીકા
ભવતારણી જનસુખકાર, જગત આધાર.—પધારો ૫
- ભાવ નમ્ર કરી વંદુ તવ ચરણે
શરણે આવી પાડુછુ પોકાર, લગાડો ન વાર.—પધારો ૬
- મનપત્ર ને શ્રદ્ધાની લેખણી
ભક્તીરંગે લખે તારો દાસ, રાખી વીશ્વાસ.—પધારો ૭
- વેહેલાં આવી શોભાવો આ મંડપે
પુણું ચીત લાવી ચર્ણુની પાસ, એ છે મારી આસ.—પધારો ૮
- તીથી મુદ્દર્ત વીચારીનેજ આવો
તે વેલાં કહું શુભ કાંમ હૃદયે ધરી હાંમ.—પધારો ૯
- નવં જાણું વીધી કે વીધાનમાં
એક જાણું અંબે તારું નામ, જેથી થાય કામ.—પધારો ૧૦
- માણ મંડપશોભા વધારજો
પધારજો ગણુ સઉ સંગ જામે બહુ રંગ.—પધારો ૧૧
- ગણુરાજ ગણાધીપતી લાવો
લાવો શંભુ શીવા ચરધંગ, જટામાંહી ગંગ.—પધારો ૧૨
- તમે દયા કરો અંબે માવડી
તમે આવોની આજનાં આજ, સદા સીરતાજ.—પધારો ૧૩
- શરણે આવ્યાની લાજ વધારોછો,
સુધારોછો તેનાં સઉ કાજ, તમે મહારાજ.—પધારો ૧૪
- અપરાધ લક્ષાવધી મેં કીધા,
તે સાચું જોશો નહી માત હું જેડુંહું હાય.—પધારો ૧૫
- દીન દાસ તમારો છુ હું માણ,
એવું કહેતાં આવ્યાં અકસ્માત અંબે સાક્ષાત.—પધારો આ અવસરે ૧૬

આ બે ગરબા વાંચ્યાથી એમનો ભક્તિભાવ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તે વખત માતા ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી આ ગૌણીમાર્ગનો ભક્તિભાવ એમનામાં હતો; પરંતુ શુદ્ધ સંસ્કાર મળ્યા પછી અમૂર્ત ઈશ્વર ઉપર પણ માનસિક ભક્તિ પણ અંતઃકરણની હતી; એના પ્રમાણમાં એમની “પ્રાર્થનામાળા,” તથા “દિંડી

તથા અભંગ” માં આવેલી સર્વ અમૂલ્ય પ્રાર્થનાઓ છે. તેમજ એમની “અભંગમાળા” ના પ્રથમ શતકનો અભંગ ૬૦ મો એમના ગાઠ ભક્તિભાવના વિશેષ નમૂના દાખલ નીચે ઉતાર્યો છે:—

મને પ્રિય લાગે તમારું મજન । પામે મારું મન શાન્ત તેથી ॥ ૧ ॥

મજનથી રેશે વિમુક્ત જે જન । પામશે પતન અંતે સત્ય ॥ ૨ ॥

પ્રમુની શક્તિનું સદા નિરીક્ષણ । આપેછે શિક્ષણ ક્ષણ ક્ષણ ॥ ૩ ॥

નિયમિત થાય મેઘનું વર્ષણ । કરવા પોષણ પ્રાણિયોનું ॥ ૪ ॥

આરોગ્ય રાખવા કીધાંછે સ્ત્રજન । ફલ પુષ્પ અન્ન ઔષધિયો ॥ ૫ ॥

તમારે આધીન જનનમરણ । હલનચલન છે સર્વસ્વ ॥ ૬ ॥

તમારી કૃપાનું કરીને સ્મરણ । નમુંછું ચરણ સાષ્ટાંગે હું ॥ ૭ ॥

મનકામનાઓ કરું નિવેદન । કરો કૃપાધન પરિપૂર્ણ ॥ ૮ ॥

આવો ગાઠ ભક્તિભાવ અંતઃકરણની સુદૃઢ શ્રદ્ધા વિના થાય નહિં.

કેટલાક લોકો શ્રદ્ધાના બે પ્રકાર કહેછે,—બાલકની શ્રદ્ધા અને પ્રૌઢ પુરુષની શ્રદ્ધા. “બાલકની શ્રદ્ધા સરળ અને કારણ વગરેની પૃચ્છા કર્યાં વિના સંતુષ્ટ હોયછે. ઘણા માણસોના ધર્મજીવનનો આરંભ આ પ્રકારની શ્રદ્ધાથી થાયછે. પરંતુ તે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ હમેશ આમનું આમ રહેતું નથી; કેમકે તે બહુ અંશે ખંડારથી મેળવેલી શ્રદ્ધાછે, જાતિઅનુભવનું પરિણામ નથી. પરંતુ કેટલાક લોકોમાં આવી બાલકવત્ શ્રદ્ધા ઘણો લાંબો વખત ટકેછે. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવું, એનું સાંનિધ્ય અને મનુષ્ય ઉપરનો એનો નિરંતરનો પ્રેમ માનવાં, જીવનયાત્રામાં દોરનાર અને સલમાર્ગ બતાવનાર જ્યોતિ તરીકે એને માનવો;—આ સર્વ આવી સાદી શ્રદ્ધાવાળાને સહેલું લાગેછે. આ સત્યોની સુંદરતા અને શાન્તિજનની તથા પાવની શક્તિ તેજ એ સલ સ્વીકારવાને એ લોકોને મન પુરતાં કારણ છે, અને એમને બીજી સાબીતીની અપેક્ષા રહેલી નથી. ધર્મના પ્રશ્નોને સંબંધે તો આવા માણસો બહુધા માનસિક શાન્તિથી પૂર્ણ જીવન ગાળેછે. તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા અને શોધક પ્રશ્નો એમને સ્પર્શ કરતા નથી, અને એમને પોતાની શ્રદ્ધાને તત્ત્વજ્ઞાનના પુરાવાની મદદની અપેક્ષા નથી હોતી તેથી, શ્રદ્ધાની બાબતો બેઠે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો મેળવનારા પુરુષોના માનસિક ક્ષોભ અને વિપરીત પ્રયત્નોનું પૂરું હાઈ આ સાદા શ્રદ્ધાળુઓ સમજી સકતા નથી અને તેની સાથે સમભાવ થઈ સકતા નથી. પરંતુ આ સાદી અને નિર્મળ શ્રદ્ધા અને માનસિકશાન્તિવાળું જીવન

નિરંતર રહેતું નથી. વહેલેમોડે સર્વના જીવનમાં આ સરળ શ્રદ્ધા પાછી હોઈને માનસિક ક્ષોભ તેનું સ્થળ લેછે, અને તે ક્ષોભ કેટલીકવાર ધણી લાંબો ચાલેછે અને દુઃખજનક બનેછે. પૂર્વે જે વાત માનવી ધણી સ્હેલી જણાતી હતી, તે હવે માનવી ધણી કઠણ લાગેછે. માત્ર માનીને જ મન જેથી સંતુષ્ટ થતું, તે વાત હવે જાણવાની તેની ઇચ્છા થાયછે. શ્રદ્ધા અને તર્કયુક્તિનું યુદ્ધ આમ ખરેખરું જેના મનમાં શરૂ થાયછે, તેના મનને જ્ઞાન મેળવ્યા વિના,—કોઇ પણ માનસિક ક્રિયાઓથી જ્ઞાન મેળવ્યા વિના,— ધર્મનાં તત્ત્વોના સહનો જાતીય અનુભવ કર્યાવિના, સંતોષ થતો નથી. આ યુદ્ધનો અર્થ એજ છે કે શ્રદ્ધા તે જ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કરવાને પ્રયત્ન કરેછે, અને જ્ઞાન તે સાક્ષાત્કાર બનવાને પ્રયત્ન કરેછે. સંશય, ઉત્કંઠા, ધ્યાન, તત્ત્વશોધ, વાદવિવાદ, ઇત્યાદિ સાધનોની દ્વારા શ્રદ્ધાના જ્ઞાનરૂપમાં આવિર્ભાવ પામવાના પ્રયત્નના પરિણામમાં એક વધારે ગંભીર અને વધારે ઉદાત્ત પ્રયત્નક્ષોભ થાયછે અને તેથી જ્ઞાન તે સાક્ષાત્કારમાં રૂપાન્તર પામેછે, અને અંતે આત્મિક દુનિયાંનાં સનાતન સત્યમાં આત્મા નિરંતર અને અચલ સ્થાપિત થાયછે. આધ્યાત્મિક આલસ્યને લીધે અથવા તર્કયુક્તિ ઉપર અસાધારણ અવિશ્વાસને લીધે, જે પુરુષો શ્રદ્ધાના જ્ઞાનરૂપમાં પરિણત થવાના પ્રયત્નને રોકેછે, તેઓ કાં તો ખરી શ્રદ્ધા તદ્દન ખોઈને આખી જિંદગી સુધી અંદરખાનેથી સંશયાત્મા રહેછે, કે કાં તો જાતીય અનુભવ અને સાક્ષાત્ દર્શનથી જે શ્રદ્ધાનું બળ તથા જવલંતપણું મળી સકેછે તેથી હીન રહેછે.”*

* તા. ૧૭ મી જૂન ૧૮૮૮ ના Indian Messenger માંના એક વિષય ઉપરથી.

“The simple, unquestioning, childlike faith, with which most men begin their religious life, does not last for ever. It does not last, because, to a great extent, it is a faith received from without, and is not the result of personal experience. But in some men it lasts very long. To believe in the existence of God, to believe in His nearness, and His constant love to man, to believe in Him as the light and guide of life,—all this is easy to them. The very beauty and the peace-giving and sanctifying power of these truths commend them to their acceptance, and they need no other proof. Such men generally live a life of intellectual quietude, so far at least as religious questions are concerned. The deep and searching questions of Philosophy do not touch them, and needing no confirmation of their faith from Philosophy, they cannot appreciate and sympathize with the intellectual struggles and misguided efforts of those who mix up

આ વિચારોના પ્રકાશથી તપાસતાં ભોળાનાથની શ્રદ્ધા બાલકની શ્રદ્ધાને મળતી વધારે હતી એમ જણાય છે. પરંતુ ઉપરના વિચારોને કેટલેક અંશે ખોટા પાડે એની એ શ્રદ્ધા હતી. બાલકશ્રદ્ધા તે જન્મભર રહેતી નથી એ જો સહ્ય હોય, તો ભોળાનાથની શ્રદ્ધા એ સામાન્ય નિયમને અપવાદભૂત હતી. તેમજ એ શ્રદ્ધામાં પ્રૌઢશ્રદ્ધાના ઉપર કહેલા સાક્ષાત્કાર તથા જાતીય અનુભવ એ અંશજ નહોતા એમ નહોતું. બાલકશ્રદ્ધાને પ્રૌઢશ્રદ્ધામાં સંક્રાન્ત થતાં જે અંતઃક્ષોભની કસોટીમાંથી જવું પડે છે; શ્રદ્ધાને જ્ઞાન બનતાં, જ્ઞાનને સાક્ષાત્ દર્શન બનતાં, જે સંશયાદિકના તોફાનમાં યઈને સંક્રમણ કરવું પડે છે; તે પ્રસંગ ભોળાનાથના ધર્મશબ્દને બહુ ધ્યાન આપ્યો નહોતો એમ માનવાને કારણ છે. એ ખરું કે એમની પ્રાર્થનાનાં પદોમાં કોઈ સ્થળે ઝાંખી સૂચના છે,* જેથી

philosophical questions with matters of faith. But this life of simple and unclouded faith and of intellectual quietude in matters religious, does not last for ever. Very early with some, late with others, it gives place to a life of intellectual struggle, sometimes very long and painful. What appeared very easy to believe before, now becomes very hard to believe. What the mind was content by merely believing, it now wants to know. * * * * *

* * Nothing short of *knowledge*,—by whatever processes it may be gained,—nothing short of a personal experience of the truth of religious doctrines, will satisfy the mind in which this struggle of faith and reason has really begun. * * * * * This struggle is nothing more or less than the struggle of faith to become knowledge, and of knowledge to become sight. The struggle of faith to be transformed into knowledge, with all its accompanying doubts, anxieties, meditations, philosophical researches and controversies—leads to that deeper and nobler struggle, by which knowledge itself is transformed into sight, and the soul is for ever immovably established in the eternal varieties of the spiritual world. Those who, from spiritual indolence or from an abnormal distrust of Reason, arrest the struggle of faith to become knowledge, either lose all real faith whatever, and remain secret doubters all their life, or are at least deprived of that vividness and strength of faith which personal experience and direct vision alone can give.

*“ નાસ્તિકોર્મિ ઉપજતાં તત્સાચુ તેને નિવારિ ચિકારૈ.” માર્ચનામાળા અંક ૧૩ ગ્રા, મીતિ

એમ જણાય કે સંશયના ક્ષોભમાં એમનું મન કોઇક વખતે પડ્યું હશે. પરંતુ તે લાંબો ચાલનાર પ્રયત્નક્ષોભના કરતાં ક્ષણિક વૃત્તિની વધારે સૂચના કરે છે. નારિતકતર્કનો ભોજાનાથ સર્પવત્ પરિહારજ કરતા હતા, છતાં એ 'અંદરખાનેથી સંશયાત્મા' પણ નહોતા, તેમ જાતીય અનુભવ અને આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારના તેજથી હીન પણ નહોતા. આનું કારણ શું? ખરું જોતાં શ્રદ્ધાના ઉપર કહેલા બે બેદ છે તે સર્વવ્યાપક નથી. અંધશ્રદ્ધા, બાલ-શ્રદ્ધા, અને પ્રૌઢશ્રદ્ધા, એમ ત્રણ બેદ કરવા બેદાયે. અને ઉપરના વિચારોમાં જે જે બાલશ્રદ્ધાને વિશે કહ્યું છે, તે તે બહુધા અંધશ્રદ્ધાને વધારે લાગુ પડે છે. બાલશ્રદ્ધા તે તો એકદૃષ્ટિએ જોતાં પ્રૌઢશ્રદ્ધાની પડેજ, પણ કાંઇક પ્રકારાન્તરેજ, ઈશ્વર, અનંતત્વ, ઇલાદિ આધ્યાત્મિક તત્ત્વોના સાક્ષાત્કારથી પ્રકાશિતજ હોય છે. આજ કારણથી ખરી બાલશ્રદ્ધાને તર્કમુદ્ધિના પવનના તોફાનમાં ઘર્ષને ગયા વિનાજ આધ્યાત્મિક સલના રમણીય પ્રદેશના કિનારા ઉપર ઉતરવું દુર્લભ નથી. આ રીતે ભોજાનાથની શ્રદ્ધાના વિશેષ સ્વરૂપનો ખુલાસો યર્ષ સકે છે.

પૂર્વે જે પુરુષ સર્વ બહેમી આચારમાં ગ્રસ્ત હતા, તેમણે પાછળથી સંસ્કારશુદ્ધ યર્ષ બહેમમાત્રને દૂર કરી સ્વચ્છ નિર્મળ અંતઃકરણ કર્યું; પૂર્વે જે પુરુષે અનેક બ્રાહ્મણોને દાનદક્ષિણાથી સંતુષ્ટ કર્યા હતા, તેજ પુરુષે તેજ બ્રાહ્મણોને સ્વાર્થપર ગણી અવગણના કરી; પૂર્વે જે પુરુષને ગ્રહજન્માક્ષરાદિકનાં બહેમ ઉપર શ્રદ્ધા હતી, તેજ પુરુષે સત્સંગે કરીને તે વાત ઉપરથી શ્રદ્ધા જર્ષ તેવી વાતને ઉત્તેજન આપવું બંધ કર્યું; પૂર્વે જેમના ધરમાં આવણુ માસ વગેરે વ્રતને સમયે પૂજાદિક કર્મ થતાં, તેમના ધરમાંથી તે સર્વ અનાચાર નિર્મૂળ જતા રહ્યા; પૂર્વે જેમણે માતા મહાદેવ ઉપર અંતઃકરણની શ્રદ્ધા રાખી તેમની ભક્તિ કરેલી, તેજ મહાપુરુષે એ ગૌણી ભક્તિનો સમૂળ ત્યાગ કરી સલ નિરાકાર તથા અમૂર્ત ઈશ્વરની સાથે પોતાની ચિત્તવૃત્તિ સંલગ્ન કરી;—આ સર્વ સુપરિવર્તનથી આસપાસની હિંદુ પ્રજાને વિવિધ પ્રકારની અસર યર્ષ. એમનાથી વૃદ્ધ અથવા સમવયસ્ક પુરુષો, તેમજ એમનાથી અલ્પ વયના મનુષ્યો—જે લદ્દયને અધમ દશામાં રાખનાર મૂર્તિપૂજાદિક અનાચારને અંતઃકરણથી લજ વગગી રહ્યા હતા, તેઓની દયાને પાત્ર ભોજાનાથ થયા. એમના નિકટ સંબંધીમાંથી વૃદ્ધ હશે તે તો છેક સુધી માનતાંજ નહિ કે ભોજાનાથના વિચાર આંટલા ફરી ગયા હોય—(તેમની દૃષ્ટિએ બગડી ગયા

હોય). કેટલાકને એમ લાગતું કે એ જાતે ભોળા હોવાથી જીવાન પુત્રોના નવા વિચાર પાછળ પોતાની ધ્રુવ વિકૃત દોરાયા જાય છે. કેટલાક, જેઓને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો સંગ થયો ન થયો જેવો હતો, તેઓને મન ભોળાનાથ નિંદાસ્પદ લાગ્યા. નિરુદ્ધોગી લોકો નિરંતર તેમની નિંદાનોજ કટુ સ્વાદ ચાખ્યા કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજી વિદ્યાનો લાભ મળેલા યુવકોમાંથી કેટલાકો અનેક જાતની પ્રતિકૂળતાં હોવાનેવીધે પોતે એમનું અનુકરણ ન કરી સક્યાથી એમના કૃત્ય અને વિચારમાંથી ભૂલ સોધી કાઢવાના પ્રયત્નમાં પોતાની તર્કશક્તિ લઠાવવા લાગ્યા. અને કેટલાક જેમને વિદ્યાના સુદ્ગણરૂપ સલાસલ્ય સોધવાની શક્તિ આવી હતી તેઓ ભોળાનાથના વિચારપરિવર્તનની તથા ધર્મ સુધારણાના એમના અત્રાંત સોત્સાહ પરિશ્રમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, અને પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાંતાનુસાર ચાલનાર જીવંત દૃષ્ટાંતરૂપ ભોળાનાથના આવા ઉત્કર્ષયુક્ત આચારવિચારથી સંતુષ્ટ થયા, તથા પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપનાને દેશના સૌભાગ્યસૂર્યને ઉદય થયો એમ માનવા લાગ્યા. અને તત્ત્વતઃ થયું પણ એમજ; પ્રાર્થનાસમાજના ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષથી તથા ભોળાનાથનાં પદ, વ્યાખ્યાન, સંભાષણાદિક શ્રમથી ગુજરાતમાં ધર્મસુધારણાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો, અને તેનો પ્રવાહ અસ્ખલિત ચાલ્યો.

આ ઉદયમાં ભોળાનાથ મુખ્ય નાયક હતા એમ કહિયે તો ચાલે. એમણે પોતાની સંગતિથી ધણાકને સુધાર્યા છે અને દેશસુધારણાનાં મહાકૃત્ય માથે લેનાર એક નવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી છે. આવાં સુદ્ગણ ઇક્ત વ્યાખ્યાન અથવા ભાષણથી થતાં નથી. સંસારમાં રહેવા છતાં વૈરાગ્ય કેવી રીતે સચવાય છે એનું દૃષ્ટાંત જોઈતું હોય તો ભોળાનાથની વૃત્તિ તથા કૃતિ જોવી. સત્ય વૈરાગ્યયુક્ત તદ્દયમાંથીજ સ્વાભાવિક રીતે નિકળેલા નીચેના શબ્દો છે એમ સહજ જણાશે:—

* ધરબાર છોડી જાય વનવાસ ।

આપી અતિ ત્રાસ કુટુંબીને ॥ ૧ ॥

સાધુ બનવાને બદલેછે વેશ ।

નાર્હિં એ ઉદ્દેશ ઈશ્વરનો ॥ ૨ ॥

હસ્તપાદાદિનાં મળ્યાં છે સાધન ।

જીવનોપાર્જન કરવાને ॥ ૩ ॥

સાચા સાધુજન ન તજે સંસાર ।
 કરે વ્યવહાર યથાશાસ્ત્ર ॥ ૪ ॥
 વિહિત વિધિથી ભોગવીને ભોગ ।
 કરેછે ઉદ્યોગ સત્કર્મનો ॥ ૫ ॥
 પ્રમ પ્રમુનાં પાઠીને વિધાન ।
 કરેછે કલ્યાણ લોકનું તે ॥ ૬ ॥
 ધન્ય એવા સાધુ પુરુષનો જન્મ ।
 કરે શુભ કર્મ નિષ્કામથી ॥ ૭ ॥
 પ્રમુ મને પ્રેરો એવાં શુભ કર્મ ।
 જ ધરું અધર્મપંથે પાદ ॥ ૮ ॥

સંસારની માયાથી વીંટાયલા છતાં, એટલે પુત્ર પુત્રી અને તેમનાં છોકરાં તથા છોકરાંનાં છોકરાંના કોલાહલથી ભરપૂર ગૃહમાં રહીને પણ એમણે ઈશ્વર સાથે તદ્દયની એકતા કરી. એમના સ્વાભાવિક ભક્તિભાવને તથા સ્નેહાળ વૃત્તિને ઉત્તેજન મળ્યાથી એ ઉત્કૃષ્ટ ભાવ ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રપુષ્ટ થયા. એ ભાવ સુદૃઢ થવાથી મહાદુઃખમાં પણ ઈશ્વરને દોષ ન દેતાં તે કરે તે આપણા સારા સારું એવો એ દૃઢ વિશ્વાસ રાખતા. તેના ઉદાહરણ માટે,—પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રના મરણ સમયે એમણે જે અસાધારણ ધૈર્ય તથા ઈશ્વરાધીનતા બતાવી હતી તે બસ છે. તેના પ્રમાણ સારું, તથા જગતની અસ્થિરતા વિશે એમનો દૃઢ વિશ્વાસ બતાવવા સારું નીચેનો અભંગ ઉતાર્યો છે. એ એમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રના મરણના પછી એક વર્ષની અંદર તા. ૧૫ મી શ્વેતગરુડને દિવસે રચ્યો હતો:—

સમર્થ બ્રહ્મનું સ્મરણ કરુંછું,
 મરતક ધરુંછું ચરણમાં. ૧
 અગમ્ય ગહન ગતિ છે તમારી,
 થાકે વાણી મારી ગાતાં શુભ. ૨
 અશાશ્વત સર્વ સાંસારિક શુખ,
 આવી પડે દુઃખ અકસ્માત. ૩

* આજ છે મંગલ, કાલે અમંગલ, થાયછે નિષ્ફલ યત્ન સર્વ.	૪
આજ મિત્રયોગ કાલે છે વિયોગ, ભોગવત્રા ભોગ જે જે આવે.	૫
આજ પુત્ર સાથે થાયછે ભાષણ, થાય વિસર્જન કાલે તેતું. *	૬
પ્રિય પુત્ર ગયોં પ્રભુ પુણ્ય ધામે, મુક્તિપદ પામે આત્મા તેનો.	૭
હાય જોડી નાથ કરું હું વિનતિ, કરશે ઉન્નતિ તે આત્માની.	૮
અજ્ઞાનથી લાગે સર્વ વિપરીત, પરંતુ ઘટિત કરે પ્રભુ.	૯
વિયોગથી થાય સ્વાભાવિક દુઃખ, આપો ચિત્તસુખશાંતિ મને.	૧૦
તમારી કૃપાથી કરું હું તિતિક્ષા, ભોગવું હું શિક્ષા જે આપો તે.	૧૧
તેસઠ વરસ આજ પૂરાં થયાં, વૃથા સર્વ ગયાં ભક્તિ વિના.	૧૨
આત્મકલ્યાણાર્થ સાધ્યું ન સાધન, પ્રભુ આરાધન કીધું નહિં.	૧૩
અવશેષ કાલ વૃથા નવ જાય, સર્વ કાર્ય થાય પ્રભુપ્રિય.	૧૪
પ્રભુચરણથી રહે નહિં લક્ષ, નિરખું સમક્ષ તમને હું.	૧૫

આ મહાદુઃખપ્રસંગે ઈશ્વરની ઇચ્છાને તાબે થવાની વૃત્તિ ભોળાનાથે એટલી બધી કેળવી હતી કે એમના કુટુંબના એક જૂના મિત્રે શોકસમભાગી થવાના શબ્દો કહેતાં તેના ઉત્તરમાં ભોળાનાથ બોલ્યા:—“આવે પ્રસંગે દુઃખને માટે ઈશ્વરને દોષ દેવો એ તો શું, પણ મનને શોકને વશ થવા દેવું તે પણ મહા અપરાધ ગણવો જોઈએ.” આ શબ્દો બોલતાં સ્વાભાવિક શોકોદ્વેગનું

* આ અભંગમાં દર્શાવેલા કેટલાક વિચાર મરાઠી ગીત “કધી સુલ પારાવાર, કધો હોય હાહાકાર” ઈત્યાદિ—માંથી લીધેલા જણાયછે.

અને અસાધારણ ધર્મધૈર્યનું યુદ્ધ એમની મુખમુદ્રા ઉપર સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેવામાં વળી ખીજે વખતે ખીજા મિત્ર આગળ એ બોલ્યા કે;—“ આ દુનિયામાં માણસની સ્થિતિ રણભૂમિમાં ચાલનાર યોદ્ધાના જેવી છે; આમથી તેમથી અનેક ગોળીઓનો પ્રહાર શરીર ઉપર પડ્યે જાય છે, પણ યોદ્ધો તે તરફ લક્ષ ના આપતાં એક સીધે રસ્તે છેવટના લક્ષ્ય તરફ દૃઢ પગલે ચાલ્યો જાય છે. સંસારનાં દુઃખોમાં માણસે પણ તેમજ કરવાનું છે.”

પ્રાર્થનાસમાજના પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં ભોજાનાથે એવી કબૂલાત કરી હતી કે રોગના સમય વિના નિલ ઉપાસના કરવી; પરંતુ રોગને સમયે ભોજાનાથ પોતે સવિશેષ ઈશ્વરસંલગ્ન રહેતા. આખરના મંદવાડમાં મહારોગથી પીડિત હતા, પરંતુ અંતના ત્રણ દિવસ જે વખત એ અચેતન સ્થિતિમાં હતા તે શિવાય એક દિવસ પણ એ ઈશ્વરોપાસના વિના રહેતાં નહિ. ઈશ્વરોપાસના એમના આત્માનું પોષણ હતું. અને એ થઈ રહ્યા પછી એમને ચિત્તસ્વસ્થતા મળી હોય એમ પ્રત્યક્ષ જણાતું. ઈશ્વરના ઉપર આટલો પ્રેમભાવ હોવાથી એમને મૃત્યુની બિલકુલ ભીતિ ન હોતી, અને મરણભીરુ લોકને એ હશી કાઢતા. આખરના મંદવાડમાં એમણે પોતાના જીવિતની આશા ધણે ભાગે છોડી હતી, તોપણ મરણની ભીતિ બિલકુલ અતાવી અથવા રાખી ન હોતી; એથી ઉત્કુંડ જ્યારે એમના મિત્ર રા. રણુછોડજીવલ એમના દેખતાં જરાક ચિતા અતાવતા ત્યારે ભોજાનાથ તરત કહેતા કે “ મરી જવાશે તેમાં શું થયું ? ” એમનામાં મરણના ભયનો અભાવ તથા મરણમાટે તત્પરતાનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. અંતના મંદવાડમાં એમની પથારી સમીપ નિરંતરની રીત પ્રમાણે કુકુંબમંડળ પ્રાર્થના કરવાને બેઠું હતું. કેટલાંક પદ ગવાયા પછી સસ્તાનંદ અમિહોત્રીકૃત “ સંગીત પુષ્પાવલી ” માંથી નીચેનું પદ ગવાયું:—

हरिनामभजनका बेला है ।

मन करत वृथा अवहेला है ॥ १ ॥

जग दो दिनका यह मेला है ।

फिर करना कूच अकेला है ॥ २ ॥

क्यों बिरथा क्लेश अनेक सहे ।

जगत्तृष्णापावकमांहि दहे ॥ ३ ॥

ધસાદિ.

આ પદ ગાતાં, અતિ અશક્ત શરીરના અશક્ત મનઉપર અનિદ્ર અસર થશે એમ ધારીને, મૃત્યુ સંબંધી ખીજ કડી, વચમાં વિચ્છેદ પાડવાવિના,

ન સમજાય એમ ટાળી દર્ધ ગાન ચલાવ્યું. પરંતુ તેના ભાવમાં મગ્ન થયેલા, મરણને શુભદ્વાર ગણનાર, ભોળાનાથ, એ આખું પદ એમને યાદ હતું તેથી, જાણે એ કડી ગવાઈજ છે એમ વાસ્તવિક સમજીનેજ, પોતાના એક પુત્ર તરફ દૃષ્ટિ કરી વચમાં ખોલી ઉઠ્યા.—“કૂચનો અર્થ સમજ્યા? “કૂચ” એટલે “કાંઈ” એમ નાહિ; ‘કૂચ’ એટલે ‘જતું’ “મુકામ ઉપાડી ચાલવું.”—એમ કહેતાં ‘કૂચ’ નો અર્થ હાથના અભિનયથી દેખાડતા ગયા. આ વચનનું ઉચ્ચારણ કરતી વખત એમની મુખમુદ્રા તથા ખોલવાની રીત એટલાં ભાવ-સૂચક હતાં કે તેથી તેમની મરણતત્પરતાની છાપ સર્વના મન ઉપર પડી.

ભોળાનાથના જેવો ભક્તિભાવ ગુજરાતમાં એમની સ્થિતિના અથવા ગુરુ કહેવડાવનારા લોકોમાં પણ ભાગ્યે જોવામાં આવશે. આ કહેવું અતિશયોક્તિ છે એમ ઉદાર તથા વિચારશીલ વાચકવર્ગને નાહિ લાગે. એમની દયા, સુશીલતા, ઉદારતા, પ્રેમ, નિષ્કપટતા, ગર્વાભાવ, ઉત્સાહ, ભક્તિ આદિ સર્વ પ્રશસ્ય અને અપ્રતિરૂપ હતાં. આ સર્વ મહાયુલુ ભોળાનાથનામાં સંપૂર્ણરૂપે વ્યાપ્ત હતા તેથી એ મહાપુરુષમાં ગણાયા છે; અને તે ગણના યોગ્ય છે. એમનું સુવિચારસંપન્ન તથા સચ્ચરિત્રયુક્ત સર્વ જીવન દૃષ્ટાંતરૂપ, શિક્ષા લેવા લાયક, તથા સર્વથા અનુકરણીય છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ગ્રંથો તથા લખાણો.

પોતાના પિતાની કીર્તિનો પ્રવાહ જરી રાખવાને માટે, સત્યનિષ્ઠતા તથા સુધારાની આગેવાની માટે, ધર્મના કાર્યમાં જિંદગીનો મોટો ભાગ સમર્પણ કર્યો માટે, -વગેરે કારણો માટે લોગાનાથ સારાભાઈ એ નામ શુજરાતના મોટા ભાગમાં જાણીતું થયેલું છે; તે કરતાં પણ તે ખ્યાતિ ચિરસ્થાયિની રાખી સકે એવો સ્તંભ એમના ગ્રંથોનો સમુદાય છે. પ્રાર્થનાસમાજને અંગે પ્રસિદ્ધ થયેલી “પ્રાર્થનામાળા” તથા તે શિવાય ખીજા નહાના નહાના ગ્રંથો હાલ શુજરાતી સાક્ષરવર્ગ તથા વાચકવર્ગમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને તેના રચનાર તરીકે લોગાનાથનું નામ પણ બહુ સ્થળે જાણીતું છે.* એમના લખાણનો ધણું કરીને બધો ભાગ ધર્મસંબંધીજ છે, અને ધણું કરીને બધું પોતાની પ્રવૃત્તિ ધર્મસંબંધી લખાણમાંજ એમણે વાપરી હતી, એટલે સાહિત્યના ખીજા ભાગની પેટું એમના લખાણની પરીક્ષા કરવાનીજ નથી. ધર્મસંબંધી કાવ્યની જે જે મર્યાદાઓ છે તેમાં રહીનેજ એ કાવ્યો તપાસવાનાં છે.

તે કરવાની પૂર્વે સામાન્ય રીતે યોરુંક યોલવું ઉચિત છે. જીવનચરિત્રનો વિષય બનવાની યોગ્યતાનું સ્વરૂપ શું તે સવિસ્તર કહેવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ એટલુંજ કહેવું બસ છે કે, જે અજ્ઞાન અને બહેમના અધિકારમાંથી જાતે મુક્ત થઈ પ્રકાશમાં આવીને સંતુષ્ટ થઈ બેસી ન રહેતાં, પાછળ રહી ગયેલા પોતાના મનુષ્યબંધુઓને પણ તે પ્રકાશમાં ખેંચી લાવવા સબળ અને સક્ષમ કર પસારનાર પુરુષ જીવનચરિત્રનો વિષય થઈ સકે; જે તે સાધ્યની સિદ્ધિને અર્થે સાધનમાં તન, મન, અને ધનનો વ્યય કરનાર જીવનચરિત્રને લાયક ગણાય; અને તે મનના બ્યયમાં-જીવનચરિત્ર માટે અધિકાર આપનારું ઉત્તમોત્તમ સાધન જે કવિત્વ-તે કવિત્વરૂપી મહાસાધન એ મહાન્ ઉદ્દેશમાં વાપરનાર જે જીવનચરિત્રની યોગ્યતાને પામે; -તો સર્વથા લોગાનાથમાં એ યોગ્યતા-જીવનચરિત્રના માનની યોગ્યતા-હતી. સામાજિક સુધારામાં આગેવાની માટે, અને કદાચિત્ ધર્મના સુધારામાં અગ્રણીપણા માટે, મતવાદી લોકોનો લોગાનાથની

* રચનાર તરીકે લોગાનાથે પોતાનું નામ પ્રસ્તુત ઉપર છપાવ્યું નથી; -પ્રાર્થનાસમાજને અર્થે એ સર્વ કાવ્ય સમર્પણ કર્યું એટલે પણ પોતાનો સંબંધ દર્શાવવો અનુચિત લાગ્યો હશે તેથી. પરંતુ “પ્રાર્થનામાળા”ના અંક ૧૫ માં કીર્તિમાં શ્લોક ૬ થી માંકોને શ્લોક ૯ સુધીમાં પૂર્વાર્ધઉત્તરાર્ધના આરંભના અક્ષરોમાં પોતાનું નામ અંતર્ભાષિકાદ્વારા આણ્યું છે.

એ યોગ્યતા માટે મતબેદ હશે. પરંતુ કવિત્વની વ્યાપ્તમાં તો ગુજરાતમાં સર્વ સ્થળે એમની યોગ્યતા માટે ભિન્નમત ભાગ્યેજ સંભવશે. પછી એમના કવિત્વની યોગ્યતા તથા ગુણદોષની મર્યાદાનો નિર્ણય તો નિષ્પક્ષ ભવિષ્યની પ્રમ્ના હાથમાં છે.

આજકાલ્ય ભોળાનાથનાં કાવ્ય તે—પ્રાર્થનાસમાજના ઉપકારક સાધનને લીધે કાંઇક, પણ વિશેષ કરીને તેમાંના અંતર્ગત ગુણોને લીધે—લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં છે. તેનું દૂરતમ ખીજ નૈસર્ગિક શક્તિજ હોવી જોઈએ. પછી અનેક ઉપકારક નિમિત્તોએ આવી ચઢી સદ્ગતા સારી કરી એ તો ખરુંજ. અને એ નૈસર્ગિક શક્તિ આધુનિક માનસશાસ્ત્રપ્રભાણે તપાસતાં એમના પિતા તથા પિતામહના મનોગુણથી ઉતરી હોવી જોઈએ, એમ જણાય છે. સારા-બાઈ ફારસીમાં પ્રવીણ હતા તે એટલે સુધી કે કવિતા પણ તે ભાષામાં ઉત્તમ પ્રકારની કરતા; અને એક સમયે એ ભાષામાં શીઘ્રકવિત્વથી કોઇ સભામાં મનરંજનકારક થયા હતા એમ ભોળાનાથના કહેવામાં હતું. વ્રજભાષામાં પણ કવિતા સારાભાષ્યે ધણીક કરી છે, પણ તે વખત પ્રસિદ્ધિનાં સાધન ન હોવાથી અંધકારમાં રહેલી. આ કવિતા વ્રજભાષાની જાતની કવિતામાં જાંચા પ્રકારની જણાય છે. અને એ મસ્તિકનો અંશ ખીજરૂપે ભોળાનાથમાં ઉતર્યો, અને કેળવણીના સંસ્કારથી તથા સમય સુધરતાં ખીજ પણ સંસ્કારનાં સારાં સાધનને યોગ્ય એ ખીજમાંથી સુંદર પુષ્પિત વૃક્ષ ઉદ્ભૂત થયું, એમાં સંદેહ નથી.

ભોળાનાથે કવિતા રચવા ઉપર ક્રિયા સમયથી લક્ષ આપવા માંડયું તેના આદિમ ક્ષણનો નિર્ણય કરવો કાંઇક કઠણ છે. એમના રોજકામ ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે એમની જૂનામાં જૂની પ્રવચનના ઉપર સંવત ૧૯૧૫ નું વર્ષ છે. સંવત ૧૯૨૨ ના અરસામાં કાલિદાસના “અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ”નું ભાષાન્તર કરવાનો આરંભ ભોળાનાથે કર્યો હતો. પણ રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર એ કામ કરવા લાગ્યા છે એમ સાંભળ્યું એટલે એ પડતું મૂક્યું, એમ એમના જાતના કહેવાથી જાણ્યું છે. એ ભાષાન્તર થયું હોત તે કેવું થાત એની કલ્પના કરવી એ, એમની કવિતાની પ્રવૃત્તિ ખીજજ દિશામાં ગઈ હોવાથી, કઠણ છે. તોપણ એ પ્રયત્નને અંગે કરેલા નીચેના શ્લોક જડ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે કે એ ભાષાન્તર ગુણહીન થાત નહિ :—

*સૃષ્ટિ આદ્યે સૂચ્યું જે,^૧ હવન^૨હવિ ગૃહે, હોમને જે^૩ કરેછે,
જે બે^૪ કાલો ધરેછે, શ્રુતિગુણુસહિતે,^૫ જે બધે વ્યાપિ રેછે,
જેથી ઉત્પન્ન સર્વ,^૬ (વેં?) તરુજળતરણાં, તત્ત્વ જે પ્રાણુ પાલે,
એવી આઠે તનૂએ યુત પ્રભુ તમને રક્ષણો સર્વ આલે. ૧

† નકિંજ નકિંજ રાજ્ય ધાત આણુ કરો માં,
કુમલ મૃગતનૂના પ્રાણુ ખ્યારા હરો માં,
મૃદુ મૃદુ મૃદુ પુષ્પે અમિજવાલા ધરો માં,
અધટિત ફૂર કર્મો હે વિભૂ આચરો માં.
નહિ નહિ કદિ શોભે યોગ બેદ્ર સમાન
અબલપશુવધોથી ના મલે કાંઇ માન
હરણુ અતિ કુણાં તે કેમ સહે વજીરીર
નહિ ઉચિત કલાએ ધર્મ હે શરવીર.

‡ માર્ગાંતરે અતિ સુરમ્ય સરોવરો રે
નીલાંબુજો ખિલિ રહે અતિ સુંદરાં રે
વૃક્ષો લતાધિ રવિકિર્ણુ રહે સમાન
રેણુ સરોજરજથી મૃદુ પુષ્પવાન.
બોલે સુબોલ બહુ કોકિલ કલિકારી
વાધે વિનોદ વનિતા વનમાં વિહારી

* યા સૃષ્ટિઃ સ્મૃતિરુચ્યા વહતિ વિધિહુતં યા હવિયાં ચ હોત્રી
યે દ્વે કાલં વિધત્તઃ શ્રુતિવિષયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ય વિશ્વમ્ ।
યામાહુઃ સર્વભૂતપ્રકૃતિરિતિ યયા પ્રાણિનઃ પ્રાણવન્તઃ
પ્રત્યક્ષાભિઃ પ્રપન્નસ્તનુભિરવતુ વસ્તાભિરષ્ટાભિરીશઃ ॥

† ન જલુ ન જલુ ષાણઃ સન્નિપાત્યોયમસ્મિન્
મૃદુનિ મૃગશરીરે પુષ્પરાશાવિવામ્નિઃ ।
ક ષત હારિણકાનાં જીવિતં ચાતિલોલં
ક ચ નિશિતનિપાતા વજ્રસારાઃ શરાસ્તે ॥

‡ રમ્યાન્તરઃ કમલિનીહરિતૈઃ સરોભિ-
રઘ્યાયાદ્રુમૈર્નિયમિતાર્કમયૂલતાપઃ ।
મૂયાત્કુશેશયરજોમૃદુરેણુરસ્યાઃ
શાન્તાનુકૂલપવનશ્ચ શિવશ્ચ પન્થ્યાઃ ॥

શાકુન્તલા કુશલતા પરિપૂર્ણ કામો
શાંતાનુકૂલ પવનો સુપથોજ પામો.”

“ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા” હાલ જે ક્રમમાં મૂકાઈ છે તે પહેલાં તેના અંગ-ભૂત કેટલાંક પદો ખેડામાં સંવત્ ૧૯૨૬-૨૭ માં રચાયલાં હતાં. સરકારી નોકરીમાં દિવસનો મુખ્ય ભાગ ગાળવો પડતો, છતાં તેમાં પણ અને નિરંતર નિયમિત આચારને અનુસરવાના અભ્યાસને લીધે પ્રભાતના ઉત્તમ સમયમાં ભોળાનાથનો પદ્યરચનામાં કાળ સફળ જતો. નોકરી છોડ્યા પછી તો રાત્રિ તથા દિવસનો ઘણો ભાગ કાવ્ય કરવાના લક્ષ્યાનુકૂલ કર્મમાં એ કાઢતા.

ભોળાનાથની કવિતાનું નિરીક્ષણ કરવામાં પ્રથમ તેની-ભાષા વિશે ખોલવું યોગ્ય છે. હાલમાં ગ્રંથકારવર્ગમાં ભાષાનો પ્રવાહ મુખ્ય બે માર્ગમાં જાય છે. એક તો સરલ, વખતે ગ્રામ્ય, અને સાદી ભૂમિમાં થઈ સંક્રમણ કરે છે. ખીજો કૃત્રિમ, આડંબરદંભી, શુષ્કગર્જનયુક્ત થઈ, વૃથાપાંડિત્યની ભૂમિમાં થઈને પોતાનો ગૌરવયુક્ત પ્રવાહ ચલવે છે. પ્રથમનો વર્ગ રૂઢ ગુજરાતી શબ્દો, સરળ ગુજરાતી શબ્દો, અને કોઈ વેળા ગ્રામ્ય શબ્દો પણ વાપરે છે. ખીજો વર્ગ સંસ્કૃત શબ્દો-ભારે ભારે સંસ્કૃત શબ્દો, અસાધારણ સંસ્કૃત શબ્દો, અને સંસ્કૃતમાં પણ ન જણાય એવા કૃત્રિમ કપોલકલ્પિત “તર્જુમિયા”* શબ્દો-વાપરે છે, તથા વાક્યરચના પણ કદી કદી અરૂઢ વાપરે છે, અને જેને રા. નવલરામે “સંસ્કૃતમય” ગુજરાતી કહી છે, અને ખરું જોતાં જે અસંસ્કૃતજ છે, એવી ભાષા વાપરે છે. આ બે પરસ્પરવિરોધી શૈલીનું અદ્ભુત સમાધાન ભોળાનાથની શૈલીમાં થયું છે. બંનેમાંના દોષનો ત્યાગ કરી, ગુણોનું ગ્રહણ કરી, જહદજહતસ્વરૂપ ધારણ કરી, પોતાના અનન્યસામાન્ય ગુણ મેળવી, રસમય તેમજ પ્રૌઢ શૈલીની ઉત્પત્તિ એ સમાધાનનું ફળ છે. આ અભિપ્રાયને રા. નવલરામના નીચેના અભિપ્રાયથી પુષ્ટિ મળશે:—

†“ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા એ નામનું કવિતાનું એક પુસ્તક છપાયાંને તો થોડાંજ વર્ષ થયાં છે, પણ તેટલી મુદતમાં તેની શુદ્ધ તથા પ્રૌઢ વાણી, નિર્મળ વિચાર; અને અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજના અખંડ ઉવોગથી તે ગુજરાતમાં સઘળે

* પોતાની ભાષામાં અર્થ પ્રથમ ઉપસ્થિત ન થતાં અગ્રેજ અથવા ખોલ પરકીય ભાષામાં મધ્ય ઉપસ્થિત થઈને પછીથી પોતાની ભાષામાં આણવા વાપરેલા કિલ્લ અરૂઢ શબ્દો. રા. નવલરામનું “સંસ્કૃતમય ગુજરાતી” એ મથાળાનું ગુજરાતશાળાપત્રના ૧૮૮૩ના મે માસના અંકમાં લખાણ જુવો.

† ઈ. સ. ૧૮૭૯ના જન્યુઆરી માસનું “ગુજરાતશાળાપત્ર”-આરંભના-જુવો.

ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. એના બનાવનાર રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારા-ભાઈ અમદાવાદના એક મોટા કુલીન તથા ગર્ભશ્રીમંત નાગર ગૃહસ્થ છે. અને તેમની તર્કથી આશા રખાય તે પ્રમાણે જ ભાષાની શુદ્ધ પ્રૌઢિ જે ઈશ્વર-પ્રાર્થના જેવા વિષયમાં અવશ્યની છે તેમાં ગુજરાતી ભાષાના સઘળા આધુનિક લખનારાઓને એમણે હકાવ્યા છે. ભાષાની જૂની તથા નવી કેલવણી એમનામાં યોગ્ય ફીતે મળી હતી અને તેજ એમની વાણીના મોહતું મુખ્ય કારણ છે.”

એજ વિશે બીજે સ્થળે પણ રા. નવલરામ આ પ્રમાણે કહે છે :—

* “જે પ્રૌઢ ભાષા પણ અનુભવી વિદ્વાન ગૃહસ્થથી લખાએલી હોય છે તો તે સાધારણ લોકથી એ કાંઈ સમજતી નથી એમ નથી. પ્રૌઢ ભાષા સાધારણ લોકને અપ્રિય કે અગ્રાહ્ય નથી તેનું પ્રલક્ષ ઉદાહરણ ભોળાનાથ-ભાઈની “ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા” છે. આ પુસ્તકની પ્રૌઢ ભાષાસંબંધી અમે અમારો વિચાર પૂર્વે એકવાર કાંઈ વિસ્તારથી દર્શાવી ચુક્યા છીએ એટલે તે બાબત હાલ વધારે ખોલવાની જરૂર નથી. પણ કહેવાની મતલબ એ છે કે જેકે એ પુસ્તક સંસ્કૃત શબ્દોથી કેવળ ભરપૂર છે, દારસી આરખી શબ્દો તો ઘણું કરી આખા પુસ્તકમાં એકે શોધ્યો પણ જડશે નહિ, અને અપભ્રંશ શબ્દો પણ ન ચાલેજ વાપરેલા દેખાય છે, તોપણ તે ભાષાની બાબતમાં સર્વમાન્ય થઈ પડ્યું છે, અને જૂની કેળવણીના માણસો પણ તે હોંસે હોંસે વાંચે છે. આમ થવાનું કારણ શું? એજ કે એમાં ગમે એટલા અને ગમે એવા સંસ્કૃત શબ્દો વાપર્યાં છે તોપણ સઘળા ગુજરાતની શિષ્ટ ભાષાને માન્ય છે, એટલે તે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વપરાએલા છે અને અઘાપિ દેશના શિષ્ટમંડળમાં હમેશાં ખોલાતા છે. એ શબ્દો તર્જુમીઆ કે “લેખિનિવૃત્તાલય”ના જેવા કપોત્તકલિપત નથી.”

ઉપર કહેલા બે શૈલીના યોગ્ય સંમિશ્રણનાં ઉદાહરણ “પ્રાર્થનામાળા” તથા “દિંડી અને અભંગ” માં સ્થળે સ્થળે મળશે. એ પુસ્તકો એટલાં પસરેલાં છે કે એમાંથી ઉદાહરણાર્થે ઉતારા આપી સ્થળ તથા સમય રોકવાની જરૂર જણાતી નથી. એટલુંજ કહેવું બસ છે કે જ્યાં સાદા રૂઢ ગુજરાતી શબ્દો આવ્યા હશે ત્યાં પણ પ્રૌઢ શબ્દો જોડે જોડે એવા વેરાયા હશે, તેમજ

* “ગુજરાતશાળાપત્ર”—ઈ. સ. ૧૮૮૩—મેના અંકમાં “સંસ્કૃતમય ગુજરાતી” એ મયાળાના લખાણમાં (૫. ૧૦૭) જુલા.

પ્રૌઢ શબ્દોમાં ૩૬ શબ્દો હેવા વેરાયા હશે, કે એ બંને વિરોધિ ન જણાતાં એક એકના ઉપકારક થઈ—સરલ શબ્દો પ્રૌઢ શબ્દોનું ગૌરવ ઓછું કરવાથી તેમનામાં પણ જાણે સરલતાનો અંશ પ્રેરી, તેમજ પ્રૌઢ શબ્દો સરલ શબ્દોની લઘુતા ઘટાડી તેમનામાં પોતાની પ્રૌઢિ પ્રેરી, સમતોલ, અનુદ્રેગકર, અને શ્રુતિસુખ રચના ઉપરિચિત થવાની. અને પ્રૌઢ શબ્દો પણ અપરિચિત અથવા કૃત્રિમતાદ્વિપિત કોઈ પણ સ્થળે જડશે નહિ.

ભોજાનાથની મધુર અને ગંભીર વાણીના મોહનું સખળ પ્રતીતિકર પ્રમાણુ એ છે કે એ વાણીનું અનુકરણુ એમના પછી ઘણાએ કર્યું છે. અનુકરણુ એ અનુકૃત વસ્તુની સુંદરતાનું કાંઈ અવ્યભિચરિત પ્રમાણુ નથી. કવિ નર્મદાશંકરની કર્તા કર્મ ક્રિયાપદોને ઉચ્ચપાયલ કરી નાંખનારી (પાછળના વખતની) ગદ્યશૈલીનાં પણ અનુકરણુ થયાં છે; તેમજ કવિ દલપતરામની શુદ્ધ ૩૬ ભાષાવાળી પણ વખતે ગ્રામ્યતામાં પેસતી અને કવિત્વના જ્યોતિથી બહુધા હીન એવી પદ્યશૈલીનાં પણ અનુકરણુ થયાં છે. પરંતુ અનુકરણુ એ અનુકૃત વસ્તુની મોહકશક્તિનું તો સૂચક છેજ. ભોજાનાથની શૈલીની સુંદરતા તો પ્રમાણુ-અંતરથીજ જણાય છે, પ્રલક્ષજ છે. અને એ સુંદરતા-અનુકરણુ કરનારની અયોગ્યતાને લીધે તથા અનુકરણુનું કામ દુષ્કર હોવાને લીધે-આજ સુધી થયેલાં અનુકરણુમાંથી એકેમાં આવી જણાતી નથી.

એજ મોહક શક્તિનું ખીજું સૂચક પ્રમાણુ ખીજી ભાષાઓમાં ભાષા-અંતર થવાં એ છે. “ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા” તથા “ઈશ્વરોપાસના” નાં હિન્દીમાં ભાષા-અંતર આખાં થયાં છે, અને છૂટક છૂટક પદ્યનાં પણ ભાષા-અંતર યંગાળીમાં થયાં છે.

ભોજાનાથની ભાષાશૈલી પરિપક્વ દશાને પામી તે તો પાછળથીજ— “પ્રાર્થનામાળા” નો મ્હોટો ભાગ એમણે સરકારી નોકરી છોડ્યા પછી જે રચ્યો તે અને તે આસપાસના અરસામાંજ. એમનાં પુરાતન ગદ્ય તથા પદ્યનાં લખાણુ જ્ઞેતાં જણાવે છે કે લેખનપદ્ધતિ જેવા ન્હાના વિષયમાં તથા શબ્દશુદ્ધિની બાબતમાં એમની તે સમયની શૈલી કાચી અને દોષપુક્ત હતી. પાછળ આપેલા એમના રેજકામના ઉતારાઓ ઉપરથી તથા અખ્યાલના સંબંધનાં પદ્યો ઉપરથી આ વાત જણાઈ આવશે, અને એનાં ઉદાહરણુ એમાં મળી સકશે. સંવત ૧૯૧૫ માં રચેલાં* “વીશ્વેશ્વરી અંબે માત જગદુદ્ધારણી

* પાછળ પૃ. ૧૩૩ મે આખાં દાખલ કર્યાં છે.

તું” એ ગરખી અને “અંબે અખીલ બ્રહ્માંડ ખીરાળેછો” એ ઘોળ; પછી સંવત ૧૯૨૭ માં રચેલું “કીરપા કીધી અંબે મારી માવડી” એ ઘોળ* અને પછી પાછળનાં ક્રમવાર કાવ્યો તપાસતાં એમની ભાષામાં થતા સંસ્કારત્વ સંક્રમણ જણાઈ આવશે. -હસ્વ ઇ ને બદલે બહુધા સર્વત્ર દીર્ઘ ઈ, ળ ને બદલે લ (ગુજરાતીમાં રૂઢ થયેલા શબ્દોમાં પણ), ‘ઋ’ ને બદલે ‘ર’, ‘પછી’ને બદલે ‘પછે’, આઠ્યો વગેરે ને બદલે ‘આવો’ વગેરે-ઇલાદિક વિશેષ એમનાં જૂનાં લખાણમાં જણાઈ આવશે, તથા સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવામાં અશુદ્ધિ કદી કદી દેખાશે. પરંતુ જે રીતે અને જે સલશોધકતા અને સલપ્રિયતાને લીધે જૂની બહેમી અસંસ્કૃત સ્થિતિમાંથી ક્રમે ક્રમે અલક્ષિત પણ અંતે સુલક્ષિત રીતે સજ્ઞાન અને સુધારાની સંસ્કૃત સ્થિતિમાં એ આવ્યા, તેજ રીતે અને તેજ સલશોધકતા અને સલપ્રિયતાને લીધે, અસંસ્કૃત ભાષાશૈલીમાંથી હાલની એમની સંસ્કૃત ભાષાશૈલીમાં એમણે સંક્રમણ કર્યું. નિત્યે અધિકાધિક જ્ઞાનની વૃદ્ધિને અર્થે ક્ષુદ્રતમ સાધનમાંથી પણ લાભ લેવો અને એ રીતે નિરંતરનો વિદ્યાભ્યાસ જરૂરી રાખવો, એ અભિમાનરહિત જિજ્ઞાસુત્વને લીધે જ આ સિદ્ધિ એમણે મેળવી. હાલ એમના સમકાલીન કેટલાક ખીલ રીતે જૂની નવી વિદ્યાવાળા ગૃહસ્થો હજી પણ ‘આવો,’ ‘ગઓ’ વગેરે લખતા જણાય છે, તે ઉપરથીજ તારતમ્ય જણાઈ આવશે. આ ઝીણી અથવા નજીવી વાત કોઇને લાગશે; પણ તેમ નથી. એમાંથી તો જ્ઞોજાનાથની નિરંતર વૃદ્ધિ પામવાની વિલક્ષણતાનું ખીજ જણાય છે.

ઉપર કહેલા કાવ્ય શબ્દશુદ્ધિવાળી શૈલીમાંથી પાકી સખળ શૈલીમાં થયેલા સંક્રમણના જૂદા જૂદા ક્રમ તપાસવાને અર્થે આપણે એમનાં બે ત્રણ છૂટા છૂટા સમયનાં પદોનું નિરીક્ષણ કરિયે. સંવત ૧૯૧૫-એટલે ઈ. સ. ૧૮૫૬ ના અરસામાં રચેલી ગરખી તથા ઘોળ પાછળ આપ્યાંજ છે.

શરણ આઠ્યોછું માણ તારે રાખું દ્રઢ વિશ્વાસ રે
બક્તી આપીતે ચીતમાં રાખો અંતે તમારી પાસ.

જગદુધારણી તું.

સંકટ વેલા સાહાય થયાં ને પાટયાં બહુવિધ લાડ રે
કરણા કીધી મુજ પર માણ સૌ વાલું તમપાડ

જગદુધારણી તું.

* પાછળ પ. ૨૫ ને આપું લખલ કર્યું છે.

આમાં શબ્દશુદ્ધિસંબંધી ચૂકા દર્શાવી છે, તે ઉપરથી એમની પૂર્વ-
ની લેખનપદ્ધતિ જણાશે. આ ઢબ અનિયમિત પણ હશે એમ લાગે છે.
આજ ગરખીની ખીજ ટૂકમાં 'કર્તા' એમ શુદ્ધ છે અને 'ભરતા' એમ
દૂષિત છે. લેખનશુદ્ધિ ઉપર લક્ષ આપનારો તે સમયજ નહોતો.

દેવી મંત્ર કે જંત્ર હું નવ જાંજું

નવ જાંજું વીધી બહુ જાપ વીમોચન શાપ

પધારો આ અવસરે.

અંબે તુજ વીન નથી કોઈ આસરે,

ચીત રાખી સુણો મહારી વાત, છો માતને તાત

પધારો આ અવસરે.

પૂર્વની ગરખી કરતાં વિશેષ ભાવખળવાળી અને વિશેષ કવિત્વવાળી
આ ઘોળની રચનામાં શબ્દશુદ્ધિદોષ (જે આ કડીઓમાં દર્શાવ્યા છે તે)
તો તેવાજ છે. અને છ દિવસનેજ અંતરે લખાયલાં બે પદ્યોમાં એથી જૂદી
રીતની સ્થિતિ સંભવેજ નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૬૪ અને ૧૮૬૮ ની વચમાં નીચેના ચાર દોહરા છે.
અમુક વર્ષ લખ્યું નથી, પણ આ અરસાના રોજકામની ચોપડીમાં એ
લખ્યા છે તેથી આટલી સમયમર્યાદા તો નિશ્ચયાત્મક બંધાય છે.

જે સત્તાથી વિશ્વનો થયો ધણો વિસ્તાર

તે ભગવાન મહાનને પ્રણમું વારંવાર. ૧

પુરૂષોત્તમ પરિપૂર્ણ છો આદિ ખીજ જગદીશ

સ્વામિ સર્વથી પારછો ધ્યાન ધરૂ હરનીશ. ૨

જે મધ્યે સધલું રહ્યું જેથી થાય પ્રકાશ

બ્રહ્માદિકથી પાર છો સ્વાયંભૂ અવિનાશ. ૩

એવા શ્રેષ્ઠ મહેશને શરણુ રહ્યો હું દીન

સર્વનિયંતા આપ છો જિવ સઉ તમઆધીન. ૪

આ સાદી, સરલ, પણ નિર્માલતાદોષરહિત, શૈલીમાં લખાયલા દોહરાઓ-
માં એ જેવા જેવું છે કે શબ્દશુદ્ધિમાં ધણોજ સુધારો થયેલો છે. 'સધલું'
એમાં લકાર શિવાય બાકી ખીજ શબ્દશુદ્ધિના દોષ નહોટા જણાતાજ
નથી. વસ્તુતઃ લકારનો પ્રયોગ તો છેક સૂધી પણ સંસ્કૃતસમ શબ્દો-
જેવા કે કાલ, શાલ, નિર્મલ, ધસાદિ-માં એ કરતાજ હતા. અને હજી પણ એ

પ્રયોગ વિશે સાક્ષરવર્ગમાં મતભેદજ છે. એટલે એ મુખ્ય દોષ નજ કહેવાય. આ ટેકાણે ભાષાના પ્રકરણમાં—કવિત્વ વિશે આગળ બોલવું છે છતાં આગળ ઉપર ફરી આના આ ઉતારા કરવા ન પડે અથવા પાછળ આખ્યાંછે ફરી આ ભાગનાં કાવ્યો તરફ લક્ષ ખેંચવું ન પડે માટે—આ કાવ્યોના કવિત્વ વિશે પણ પ્રસંગે બોલીજ દેવું ઠીક છે. આ સાદા કાવ્યમાં ઉપર કહ્યું તેમ નિર્માલપણું થઈ ગયું નથી અને તે ગુણ ટેકાવી રાખનાર તત્ત્વ કવિત્વજ છે એમ કોઈ પણ સુસંજેતાં વાંતજ કહી સકશે.

ઈ. સ. ૧૮૬૬ (તા. ૧૧ એપ્રિલ) નું નીચેનું વસંતતિલકામાં કાવ્ય અપૂર્ણ સ્થિતિમાં મળી આવ્યું છે:—

- હે દેવદેવ કરૂણાકર વિશ્વપાલ
વિશ્વેશ વ્યાપ્ય વિભુ વિશ્વધર કંપાલ
આવી ઊભો હું ચરણે પસરીજ હાથ
માગુ ક્ષમા મુજ દયા કર દીનનાથ. ૧
- દેવો નથી કરી સમ્યા સ્તુતિ પૂર્ણ તારી
શી યોગ્યતા સ્તવનની કરવાજ મારી
હું નમ્ર નમ્ર થઈ નિર્બલ બોલુ બોલો
હેતે કરી હરિ તમે (મુદ્) જ ચિત્ત બોલો. ૨
- નિત્યે કરૂણુ અપરાધ અગાધ ખોટા
સંકલ્પ સર્વ ચિત્તમાં વિચરેજ ખોટા
તે કર્મ જે કરિ દયા દિલથી વિસારો
તારેજ માત્ર પ્રભુ થાય નિભાવ મારો. ૩
- ધારો તમે અતિ દયા કરૂણાસ્વભાવ
માટે નથીજ કરતા ચિત્તથી અભાવ
વિશ્વાસ એજ ધરિને વિનતી કરૂણુ
ઊક્ષાસ રાખિ પ્રભુને ચિત્તમાં ધરૂણુ. ૪
- જે યાચના જન કરે પરિપૂર્ણ પાડો
આત્મંત છે તમતણા પ્રભુ એજ પાડો
તે કેમ વાલી સકશે જીવ અલ્પજ્ઞાન
સ્વામી સમર્થ સહુના બહુ શક્તિમાન. ૫

સપૂર્ણ પ્રેમ કરીને ઊપકાર કીધો
 આ મૃત્યુલોક મહિ માનુષ દેહ દીધો
 રાખો દયા સહુ તમે સરખી સમાન
 તોયે વિશેષ કરિ સદ્ગુણીનેજ માન. ૬
 હું રંક પ્રાણી નવ જાણુ વિચાર સારા
 માનુંછું હું ક્ષણુક્ષણુ (ભૂ ?) ઊપકાર તારા
 અપરાધ માફ કરિ સર્વ દુખોજ કાપો
 સંસાર પાર કરિ પૂર્ણ સુખોજ આપો. ૭
 મારાં કુકર્મ સઘલાં તમને વિદીત
 વિસ્તાર નાથ કરવો નથિ રે જીવીત
 આધાર સલ વલી આશ્રય એક તારો
 જીધાર આપ કરિ સર્વ ભયોથી તારો. ૮
 અંતે થશે શી ગતિ તે નહિ કોઇ જાણુ
 સર્વસ્થી નવ રહે કઈ (એ ?) અજાણુ

* * * *

આટલેથી આ પદ અટકે છે. શબ્દશુદ્ધિની બાબતમાં સુધારા ઉપર આવેલા સમયનું આ લખાણુ છે એટલે તે વિષયમાં તો દોષો બહુ થોડા આ પદમાં જણાય છે. લકાર તો છેજ, અને શ્લોક ૩ ના અંતિમ ચરણમાં ‘સારે’ને બદલ ‘તારે’ એ માત્ર વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવો લેખનપ્રયોગ છે. તથા ‘વ્યાપ્ત’ને બદલે ‘વ્યાપ્ય’ અને ‘કૃપાલ’ને બદલે ‘કપાલ’—એ શબ્દો શુદ્ધિની બાબતમાં ખામીવાળા છે. શબ્દશુદ્ધિની બાબતમાં આટલું છે. પરંતુ એકંદર રીતે જોતાં આ પદ—વિચારની ઘટનામાં કોઈક સ્થળે, પદચરણમાં ધણુ ભાગે, અને અર્થની ખૂબી આણુવામાં, જરા ધણું કાચું અને કઠંગું છે. સાધારણુ દ્રુસ્વ દીર્ઘની ચૂકો તો ત્વરામૂલક હશે એ કબૂલ છે. પરંતુ તે શિવાય કયાશ પ્રલક્ષ જણાઈ આવે છે. વિગતવાર હસ્તનિર્દેશ કરીને જણાવવાની સુચનનો આગળ આવશ્યકતા નથી. આ પદ ભોળાનાથે કોઈ ઠેકાણુ દાખલ નથી કર્યું તે એમણુ અચોચ ધારીજ બાતલ કર્યું હશે; શાથી કે આગળ ઉપર “ગરખી” આવે છે તે તથા આમાંની કેટલીક પંક્તિયો એમણુ પ્રાર્થનામાળામાં રૂપાન્તર કરી મૂકેલી છે. આમાંજ શ્લોક છઠ્ઠાનું પૂર્વાર્ધ “પ્રાર્થનામાળા” અંક ૪ થાના વસંતતિલકામાં ૧૩ મા શ્લોકનું પૂર્વાર્ધ કરીને શબ્દે શબ્દ મૂક્યું છે;

તેમજ આ પદના શ્લોક ૮ માં પૂર્વાર્ધ “પ્રાર્થનામાળા”ના એજ અંકન પદમાં ૪ થા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં “નથિરે ઉચીત” નું “નહિરે ધટીત” એટલું બદલી મૂક્યું છે; તેમજ આ ૮ મા શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ કેટલોક સારો ફેરફાર કરીને અંક ૩ નામાં નીચે પ્રમાણે મૂક્યું છે:—

આધાર આશ્રય કૃપાનિધિ સલ તારો
સંસારસિંધુભયથી પ્રભુ નાથ તારો.

આમાં જે જે ફેરફારો કર્યાં છે તેનું પરિણામ શુભજ થયું છે, તેથી ભોળા-નાથની ઉપરના પદ ઉપર એકંદર અરુચિનું અનુમાન થઈ સકશે. શ્લોક ૫ નું પૂર્વાર્ધ, ૬ નું ઉત્તરાર્ધ, તથા ૮ નું ઉત્તરાર્ધ—એ સર્વેમાં મોરોપંતી યમક આપ્યા છે; તેમાંથી માત્ર છેલ્લોજ રાખી બાકીના બે કદંગા હતા તે એમણે રદજ કર્યા જણાય છે. આ સર્વ ઉપરથી એમની સુધરતી જતી રુચિયે પાછળથી કેટલી સારી પદવી મેળવી હતી તે સહજ જણાશે. મોરોપંતી યમક વિશે બે બોલ કહિયે. આવા યમક આણવાનો વિશેષ પ્રયાસ ભોળાનાથે કર્યો નથી. પ્રાર્થના-માળામાં ક્વચિત્ વિરલ સ્થળે એવા આપ્યા છે. એમણે મોરોપંતીના આર્થો ઓનો વિશેષ પરિચય કર્યો હતો તેનું આ પરિણામ છે. શુન્દરાતી કાવ્યમાં એવા યમક એમની પૂર્વે કોઇયે આપ્યા હોય એમ સ્મરણમાં નથી. પણ એ વૃથા શબ્દબેલ ઉપરથી એમની પ્રીતિ સુરુચિના બળે સત્વરજ ઉઠી ગયેલી જણાય છે; વાસ્તવિક રીતે જેતાં કદી મ્હોટીજ ન્હોતી.

ઉપરના દોહરા આ વસંતતિલકાના મ્હેલાંના રચાયલા હશે કે પછીના તે ખાત્રીથી કહી સકાતું નથી. પણ રચનાની સરલતા દોહરામાં વિશેષ આવી છે તે પેલો હંદ અક્ષરમેળ હોવાથી કાંઈક વિષમ અને આ માત્રામેળ તેથી વિશેષ રહેલો તેથી—એ વિચાર ઉપર જે બહુ જેર ન મૂકિયે તો જણાશે કે આ વસંતતિલકા પૂર્વે રચાયલો હોવો જોઈયે. એમ અનુમાન થાય છે કે અક્ષર-મેળ હંદમાં આ એમનો, પ્રથમજ પ્રયાસ હશે—અથવા તો પ્રથમના પ્રયાસ-ના ફળમાંનું એક ફળ હશે.

પરંતુ એજ અરસામાં (૧૮૬૪ ને ૧૮૬૮ ની વચ્ચે) નીચેના અક્ષરમેળ હંદનાજ શ્લોક રચાયલા છે તેમાં કયાશ જતી રહી સરલતા વિશેષ આવી છે:—

ગિરિસમ તુલનાના કળ્લલોએ કરીને
વિવિધ વિવિધ રંગો સિંધુપાત્રે ભરીને

તરુવરતૃણ કેરાં લેખનોને ધરીને
 ધરણીસુપટ કેરા કાગલો પાથરીને. ૧
 નિશદ્દિન નિતપ્રત્યે શારદા વિશ્વમાત
 પ્રભુગુણમહિમાની જો લખે સર્વ વાત
 નહિ નહિ નહિ પામે પાર તારો અગાધ
 ચક્રિત મુહિત થૈને જોડિ રેશેજ હાથ. ૨

આમાં તો લેખનશુદ્ધિનો દોષ કાંઈ પણ આવ્યો જણાતો નથી. “કા-
 ગલો” એમાં લકાર તો છેજ.

આ મૂળ એક સંસ્કૃત શ્લોકનું ભાષાન્તર છે. સરખામણી કરવી ઠીક
 પડે માટે મૂળ શ્લોક પણ આપવો ઠીક છે.

અસિતગિરિસમં સ્યાત્કજ્જલં સિન્ધુપાત્રે
 સુરતરુવરશાખા લેખની પત્રમુર્વી ।
 લિખતિ ચદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં
 તદપિ તવ ગુણાનામીશ પારં ન યાતિ ॥

ઉપરના બે માલિની તે આ એકનું અક્ષરશઃ ભાષાન્તર નથીજ, એતો
 સ્પષ્ટ છે. તાત્પર્ય છોડ્યું નથી અને કાંઈક એક બે ઠેકાણે વિશેષ સંસ્કાર
 આપીને વિસ્તાર કર્યો છે. તેમ કરવામાં કાંઈક દૂષણ પણ આવ્યાં છે અને
 કાંઈક ભૂષણ પણ આવ્યાં છે. સિન્ધુપાત્રમાં માત્ર કાળોજ રંગ શાહી કરવાને
 કળજલ ભરીને કરવાનો મૂળમાં છે, સાં ભાષાન્તરમાં એકજ કાળા ફળજલથી
 વિવિધ રંગો ભરાવ્યા છે, એમાં અસંભવજ આવે છે. સુરતરુની લેખણ મૂળ-
 માં છે, તેનું મહત્ત્વ ભાષાન્તરમાં સાધારણ તરુ કર્યાંથી અને તેનાં પણ તૃણ
 કર્યાંથી જતું રહ્યું છે. વિસ્તાર કરવાથી આવેલાં દૂષણ માત્ર આટલાંજ છે.
 ભૂષણ જોઈએ. એક તો એજ કે વાક્યસંખ્યા વધારીને અર્થબોધ સરલ
 કરવાની સાથે તેનો પ્રવાહ અસ્ખલિતગતિ બનાવ્યો છે. તેમજ “ધરણી-
 સુપટ કેરા કાગલો પાથરીને” એમાં પાથરવાની ક્રિયાનો અંશ ઉમેરીને, તથા
 “ચક્રિત મુહિત થૈને જોડિ રેશેજ હાથ” એ નવીનજ અર્થ વધારીને, સુંદર
 ચિત્ર કલ્પના આગળ જીભું કર્યું છે. તેમજ શારદાને “વિશ્વમાત” નું ઉપરંજક
 વિશેષણ પણ કવિજનને ઉચિતજ આપ્યું છે. કવિજન જગન્માતા શારદા
 શિવાય ખીજ કોને દેખે? આમ મૂળમાં માત્ર સામાન્ય સ્તુતિ પ્રધાન હતી,

તેને બદલે આમાં એ સ્તુતિને પોષક એવું કલ્પનાને ખેંચનારું રમ્ય ચિત્ર નયન સમીપ ઉપરિચિત કરી જાણે ક્ષણવાર તેનેજ પ્રધાન બનાવી તેનું પ્રાધાન્ય પણ અંતે ઈશ્વરમહિમાની સ્તુતિને ઉપકારક કરી દીધું છે.

કાંઈક ભાષામાં એક બે સ્થળે ખામી વખતે જણાશે ખરી. ‘યદને’ ને ઠેકાણે “યેને” કરવું પડે એવી રચના એમની પાછળની સંસ્કાર પામેલી શૈલીમાં ભાગ્યેજ હશે. તેમ “નિતપ્રત્યે” એ શબ્દ કાંઈ અર્થ સમજાય એવો લાગતો નથી. “નિત્ય પ્રત્યે હું માયું” એમ “પ્રાર્થનામાળા” ના ત્રીજા અંકમાં સ્વઘરામાં પણ આપ્યું છે. એમાં એટલો ભાષાદોષજ આવે છે.

ઉપરની તપાસથી જણાશે કે ઉપરવાળો વસંતતિલકા, અક્ષરમેળ હોવાને લીધે નહિ, પણ ગમે તો પૂર્વે રચાયેલો તેથી અથવા પ્રથમ પ્રયાસ તેથી અથવા એવા કોઈ પણ ખીજા કારણથી, કયાશવાળો ધણી બાબતમાં છે.

હવે આ પછી બે ત્રણ વર્ષની સ્થિતિ ઉપર આવિયે. નીચેનાં ગરબી તથા ૫૬ ૧૮૭૦-૭૧ ના રાજકામમાં દાખલ જણાય છે. એટલે તે પૂર્વે પણ પછી તો નાજ રચાયલાં હોવાં જોઈયે.

ગરબી.

શરણુ પડ્યોહું નિભાવોરે, મારા દોષ શમાવો;
કૃતિ મારી મનમાં ન લાવોરે, મારા દોષ શમાવો.

હે જગદીશ દયાનિધિ મારાં, દુરિત કર્મ હઠાવો રે—મારાં	૧
વિષયવિકારો તણી જાણોમાં, વિભુ મુજને ન ક્ષમાવોરે—મારાં	૨
વિનય થકી વિનવુ તમને હું, સન્મતી હુંને બતાવોરે—મારાં	૩
પરમ કૃપા કરીને પ્રભુ મારી, દુષ્ટૃતિયોને હઠાવોરે—મારાં	૪
સદા સદાચરણુમાં મારી, મનવૃત્તી રખાવોરે—મારાં	૫
નિત્યપ્રતે પ્રતીપાલ કરોછો, તે ઉપકારો સ્મરાવોરે—મારાં	૬

* * * * *

આ ગરબીમાં કેટલાક ફેરફાર કરીને બનાવેલું ૫૬ “પ્રાર્થનામાળા” અંક ૩ નામાં છે. તે આની સાથે સરખાવી જોવું લાભકારક થશે. તેથી એ ૫૬ નીચે મૂક્યું છે:—

પદ.

શરણાગતને નિભાવો, પ્રભુ સર્વ દોષ શમાવો;
કૃતિયો ન લક્ષમાં લાવો, પ્રભુ સર્વ દોષ શમાવો.

વિનય થકી વિનતિ અમે કરિયે, સન્મતિ નિત્ય ખતાવો.	પ્રભુ સર્વં	૧
જગદીશ્વર જગવંદ્ય દયાલા, દુઃખ સંકટથી ખચાવો.	પ્રભુ સર્વં	૨
દુષ્ટ વિકારો તણી જલોમાં, વિભુ નવ અમને ફસાવો.	પ્રભુ સર્વં	૩
સદા સદાચરણમાં અમારી, વૃત્તિ વિશેષ રખાવો.	પ્રભુ સર્વં	૪
* * * * *		૫
પ્રતિપાલન પ્રભુ નિલ કરોછો, તે ઉપકાર રમરાવો.	પ્રભુ સર્વં	૬
કૃપાધના કર ગ્રહીને અમારાં, કિલ્લિવષ સર્વ હઠાવો.	પ્રભુ સર્વં	૭
* * * * *		૮
* * * * *		૯

ખાલી રાખેલી ત્રણ કડિયો, મૂળ ગરખીના વધારામાં નવીજ ઉમેરેલી જણાયછે, એટલે મૂકી નથી. ગરખી અને આ પદ સરખાવી જોવાથી જણાશે કે પાછળથી કરેલા ફેરફારનું પરિણામ સારુંજ થયુંછે. ગરખીને અનુકૂળ 'રે' કાઢીને ભજનના પદને અનુકૂળ 'પ્રભુ' શબ્દ નાંખ્યોછે. તેમજ એકવચન (હું, મારું-વગેરે) કાઢી નાંખી બહુવચન કર્યુંછે અથવા એકવચન ઉઠાવી દીધુંછે તે તો સામાજિક ઉપાસનાને અનુકૂળતા કરવા માટે. આ ફેરફાર કાંઈ મુખ્ય નથી. ગરખીમાં શબ્દશુદ્ધિ તો ધણીજ સુધરી ગઈ જણાયછે. 'વૃત્તી' અને "પ્રતીપાલ" એમાં દીર્ઘ ઈ ખોટી છે, તે સરતચૂકથી હોવાનો સંભવ વધારે લાગેછે. અને આ સમય (૧૮૭૦-૭૧) થી શબ્દશુદ્ધિ જોવાનાથની ધણી પાકી થવા આવેલી એમ અનુમાન થઈ સકે, તોપણ આગળ ૧૮૭૨ નાં પદ તપાસીશું તો વળી કાંઈક વિશેષ કયાશ જણાશે. તેથી લાગેછે કે આ બાબતમાં આ સમયથી સુધારાનો માત્ર પ્રવેશ થયેલો, અને પરિપૂર્ણતા પાછળથી—"પ્રાર્થનામાળા" હાલના રૂપમાં આવી તે લગભગમાં—આવી.

આ ગરખીમાં જે ફેરફાર થયેલા જણાયછે તે શબ્દશુદ્ધિ બાબતના નહિ પણ અર્થશુદ્ધિ બાબતના છે. ગરખીની કડી ૧ ના અંતમાંનો અર્થ કડી ૪ ના અંતમાં પુનરુક્તિ પામતો હતો તે ટાળવા પદમાં કડી ૨ માંનો ફેરફાર કરી કડી ૭ ની રચના કરી જણાયછે. ગરખીની કડી ૨ છ માં

“વિષયવિકારો” એ શબ્દોનો અર્થ કાંઇક પુનરુક્તિગર્ભ અને બહુ ઉત્તમ નથી તે ફેરવી પદમાં (કડી ૩ માં) “દુષ્ટ વિકારો” કર્યું છે તે યથાર્થજ કર્યું છે. ગરબીમાં (કડી ૩ માં) કાઠિયાવાડી પ્રયોગ “હુંને” કાઠી નાંખી પદમાં (કડી ૧ માં) “નિલ” એમ કર્યું છે. પ્રથમના વખતમાં કરેલાં પદો-માં આવા પ્રયોગ વિશેષ હતા, તે “પ્રાર્થનામાળા” માં બહુધા ફેરવી દીધા છે. ગરબીમાં (કડી ૫ માં ખીજ ભાગમાં) માત્રાદોષ ટાળી પદની કડી ૪-થી નો ખીજો ભાગ રચ્યો જણાય છે. તેમજ ગરબીમાં (કડી ૬ માં)નો ‘નિલ-પ્રતે’ એ ‘પ્રતિદિન’ ના અર્થનો પણ વિચિત્ર શબ્દ પદની કડી ૬ ઠી જૂદી રીતની કરવાથી જતો રહ્યો છે તે પણ સારું થયું છે.

આ શિવાય એકંદર રસવૃત્તિ ઉપર વિશેષ સારી અસર કરનારા ફેરફાર સુસુ જનોને સહજ જણાઈ જ આવશે. શબ્દથી કહેવા કરતાં મનને લાગવામાં વધારે જણાઈ આવે એવા એ ફેરફાર છે.

આ ચર્યાવિભાગનું લંબાણુ ધણું થઈ ગયું છે. પણ ઉપર સૂચવેલું ૧૮૭૦-૭૧ નું પદ તથા ૧૮૭૨ નાં એક બે પદ તપાસ્યા વિના ચાલે એમ નથી. અને એટલું યથા પછી વધારેની જરૂર નહિજ રહે. ૧૮૭૦-૭૧-વાળું પદ આ:—

૫૬.

* હે જગદીશ દયાનિધિ મુજને દીન જાણી સંભાળો રે.
સુષ્ટ જીવોમાં છે પ્રભુ તમને, મનુષ્ય પ્રાણી બહુ વલાલો રે
તે મધ્યે વળી ભક્તજનોપર અતિ કરુણાધિ નિહાળોરે—હે જગદીશ ૦ ૧
આ દુસ્તર ભવસાગરમાં છે, મોહવિષયની જાળો રે
નથી તરણશક્તિ નિજ બળથી, કૃપા કરી કર ઝલોરે—હે જગદીશ ૦ ૨
દયાધના દિનવત્સલ વ્યાપક, બદં તમારું પાળોરે
કરનેડી માગું વરદાન હું, નવ જાગી કદિ ઠાલોરે—હે જગદીશ ૦ ૩
ધન્યજ્ઞ ગાન ક્રિયા શક્તિથી, સરબ્યા સર્ગ વિશાળોરે
સર્વ વસ્તુમાં ઘટિત મુક્યો છે, ગણિતનિયમનો તાળોરે—હે જગદીશ ૦ ૪
યથાઘટિત રચનાથી કીધા, ઋતુભેદના કાળોરે
જિવપોષણુઅર્થે સરજ્યાં, અન્નૌષધી રસાળોરે —હે જગદીશ ૦ ૫

* પ્રાર્થનામાળા. અંક. ૨૪ માંનું પદ.

શુભાશુભ કર્મોનો જાણો, સત્ય તમે શરવાજોરે
 પ્રેમ યકી પ્રભુ સર્વ જિવોની, સદા કરો પ્રતિપાલોરે—હે જગદીશં ૬
 અંતર્યામિ અતીંદ્રિય જ્ઞાની, જિવકૃતિયોને ભાજોરે,
 દયા કરી દિન જન સેવકની, મલિન મતિ ઊજ્જવાજોરે—હે જગદીશં ૭
 વિષયવાસનાથી પ્રભુ મારી, વૃત્તિ પાછી વાજોરે
 કૃપાધના કરણા કરિ મારાં દુઃખ સંકલ્પો ટાજોરે—હે જગદીશં ૮

આ પદની શબ્દશુદ્ધિ વિશે બોલતા પહેલાં એની ભાષા તથા કવિત્વ વિશે બોલી જવાય એમ છે,—ભાષાનું સાદું સૌન્દર્ય તથા રસભાવનું અદ્ભુત સિંચન એવાં આમાં આવ્યાં છે. કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રૌઢ શબ્દોથી પરિપિક્ત છતાં આખું પદ રૂઢ સરળ ભાષામાં છે, તે છતાં (“ભાજો”—એ શિવાય) ગ્રામ્યતાનો છાંટો પણ નથી. સ્તુતિપર અંશમાં અદ્ભુતરસપોષક ભાવ અને તેના વિભાવાદિક પદાર્થો, તેમજ પ્રાર્થનપર અંશમાં પણ ઉચિત ભાવાદિક આવી, આખું પદ સુંદર, સાદામાધુર્યયુક્ત, રસમય બન્યું છે. ખીન્ન એમનાં પ્રૌઢ કાવ્યોના વિરોધમાં ભોળાનાથનું આ કાવ્ય ઠીક મૂકી સકાય એમ છે. વિગતવાર વિવેચન કરવામાં કાળ અને જગા ન રોકતાં, એટલુંજ નિદર્શનાર્થ કહીશું તો બસ છે કે કડી ૨ માં સતત વાક્યરૂપક ઘણું અર્થગર્ભ આવ્યું છે, તેમ કડી ૭ ના છેલ્લા ભાગમાં યમક સુંદર સાચવવાની સાથે રૂપક પણ ઉચિતજ આણ્યું છે. શબ્દો પણ એવા વીણ્યા વીણ્યા અને રૂઢ પરિચિત છતાં અપૂર્વ જેવા જણાતા આવ્યા છે.

શબ્દશુદ્ધિમાં આ પદમાં એક ઠકાર તરત ધ્યાન ખેંચે છે. “પ્રતિ-પાલો” એ સ્થળ શિવાય સર્વત્ર અપભ્રંશ શબ્દમાંથી કાઢી નાંખેલો ઠકાર રાખ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ સંસ્કૃતસમ ગણી લકાર રાખે તો છેક ખોટું ન જણાય એવા શબ્દોમાં પણ યોગ્ય ઠકાર મૂક્યો જણાય છે. આ સમજાવું કઠણ છે, શાથી કે આ સમય પછીનાં એમનાં પદમાં પાછો લકાર જોર કરી દ્રાવ્યો જણાય છે. હ્રસ્વદીર્ઘની ચૂકો જણાય છે તે તેને સ્થળે માત્રાઓ માગી લેવાથી થઈ જણાય છે અને તેથી યુદ્ધિપુર:સરજ એમ જોડણી રાખી હોય એમ સંભવે છે. હાલ “પ્રાર્થનામાળા” માં પણ માપને અર્થે હ્રસ્વદીર્ઘના ફેરફાર ચિન્હ (—) થી ન જણાવતાં વાસ્તવિક ફેરફારથીજ જણાવેલા છે. એ ઉપરથી જણારો કે શબ્દશુદ્ધિના સુધારાનો પ્રવાહ પાછો હકયો નથીજ.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ નું એક પદ આપીને હવે બસ કરીશું. તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી એમ એ ઘોળ ઉપર છે:—

(ગરબી)—(ઘોળ ૧)

વિશ્વનાથ વિશ્વંભરે વ્યાપી, તમે સર્વ થકી છો મહાન્,	
બહુ શક્તિમાન—ઈશ્વર તને વંદીયે.	૧
અમે પામર પ્રાણી પ્રભુ તારા, સ્તુતિ તારી કૃષ્ણેરે થાય,	
કલા ન કલાય—ઈશ્વર૦	૨
જગકર્તા તમે સર્વથી સારા, ગુણ તારા સહુ જન ગાય,	
સદા જગરાય—ઈશ્વર૦	૩
સર્વ હાથ દોરી છે પ્રભુ તારે, તારી સત્તાથી ચાલે આ યંત્ર,	
તમે છો સ્વતંત્ર—ઈશ્વર૦	૪
સૃષ્ટિકાર્યે કીધુંછે તમે ભારે, સદાકાલ કરો સંભાલ,	
તમે જગપાલ—ઈશ્વર૦	૫
માત તાત તને વધુ શુ વદીયે, અમે અર્ભક તારાં બાળ,	
તમે છો કૃપાળ—ઈશ્વર૦	૬
તારી કૃપા થકી વદીયે વાણી, અમે નિલ્ય કરિયે તારી સેવ,	
માનિયે એકજ દેવ—ઈશ્વર૦	૭
તાર શરણુ સદા સલ્ય ધારીયે, રાખો દીન તણી તમે લાજ,	
પ્રભુ મહારાજ—ઈશ્વર૦	૮
તમે જરા નજર જો નવ કરો, કાર્યે કીંચીત કાંઈ ન થાય,	
પ્રથા શ્રમ જાય—ઈશ્વર૦	૯
માટે વિશ્વપતી અમે માગીયે, આપો કરુણા કરી વરદાન,	
કૃપાના નિધાન—ઈશ્વર૦	૧૦
સર્વકાળ રૂડી મતી આપશો, સતકર્મ કરાવો સદાય,	
લાગીયે નિત્યે પાય—ઈશ્વર૦	૧૧
અપરાધ અમારા અતી ધણા, નવ જોવા ઘટે ભગવંત,	
તમે દયાવંત—ઈશ્વર૦	૧૨
જીવરક્ષણુ ધર્મ તમે ધારો, માટે કૃપા કરી અપરાધ,	
ક્ષમા કરો નાથ—ઈશ્વર૦	૧૩

આ ઘોળમાં શબ્દશુદ્ધિની સ્થિતિ તપાસતા પહેલાં કવિત્વનો કાંઈક વિશેષ સંબંધ ધરાવનાર તત્ત્વો તપાશિયે. કડી ૪ થી માં ૩૫૬ સુયુક્ત આનીને અર્થ સારો દર્શાવ્યો છે. સર્વ સૃષ્ટિચંત્ર પોતાની સત્તાદોરીથી નચાવતાં છતાં પોતે તો તેથી અલિપ્તજ રહે છે, એટલો અર્થ આ ૩૫૬માં ઠીક રીતે આવ્યો છે, તે “તોપણ” વગેરે એવા શબ્દોની જગા ખાલી રાખવાથી વધારે સરસ જણાય છે.

કાંઈક દોષ તપાશિયે. ૬ઠ્ઠી કડીમાં “અભંક” અને “બાળ” એમ આવવાથી (બાળ=હાનાં, એમ વિશેષણ લઈ બેસાડિયે નહિં તો) પુનરુક્તિ થાય છે. તેમજ કડી ૯ મીમાં “કીચીત” અને “કાંઈ” એ પુનરુક્તિ કરનારા શબ્દો છે. કડી ૭ મીનાં પાછલાં બે ચરણમાં તથા કડી ૧૧ મીના છેલ્લા ચરણમાં તથા એકાદ બીજી સ્થળે માત્રાનું આધિક્ય થઈ જવાથી પંક્તિનું શ્રવણ સ્ખલિત અને ખડખડું થાય છે. “અબે તને વંદિયે” એ ટેકવાળું એક ઘોળ ભોળાનાથે પૂર્વે રચેલું હતું તેનું આ પુનર્યોજન કરેલું લાગે છે, અને તેથીજ મૂળની સરળતા આમ કોષ કોષ સ્થળે ભંગ થઈ છે. એ ઘોળ પરિ-શિષ્ટ (છ.)માં મૂક્યું છે.

શબ્દશુદ્ધિમાં વળી કાંઈક આ પદ્યમાં કમીપણું જણાય છે. ‘બાળ’-‘કૃ-પાળ’ એ શિવાય છતર સ્થળમાં પાછો લકાર તો કાયમ રહ્યો છે, તે તો બહુ મ્હોટી વાત નથી. તેમ દ્વસ્વ દીર્ઘના ફેરફાર પણ પદ્યની માત્રા મેળવવાને અર્થે કરેલા જણાય છે. તોપણ “કીચીત” માં ‘કિ’ દ્વસ્વ રાખી હત તો અડચણ નહોતી; અને “વૃથા” ને બદલે “વ્રથા” એ તો અશુદ્ધ કરેલું બેધયે.

ઈ. સ. ૧૮૭૧માં પોતાની પુત્રી તથા પૌત્રીઓનાં લગ્નસમયે રચેલું “થયો જય સલનો” એ ટેકવાળું, સર્વળ ઉત્સાહ ભરેલું, બેસબેર ગતિ કરતું, અને એકંદર રીતે ઉત્તમ પ્રતીના કવિત્વયુક્ત, ઘોળ પાછળ આની ગયું છે.* તેમાં પણ દ્વસ્વદીર્ઘની વિકૃતિયો માત્રાને અર્થેજ થયેલી જણાય છે. “કીરપા” એ એક શબ્દ એમાં કાંઈક શુદ્ધિમાં ક્ષતિકર જણાય છે. અતિ ૩૬ શબ્દ આવા ઘોળને અનુકૂળ ગણ્યો હશે. “સ્વતંત્ર” અને “પરતંત્ર” એ બહુધા વિશેષણ રીતે વપરાતા શબ્દો આ ઘોળમાં નામની રીતે વાપર્યાં જણાય છે, તેની ઉપપત્તિ તત્પુરુષ સમાસ કરીને બેસાડાય એમ છે. બાકી લકાર વગેરેની સ્થિતિ તો પૂર્વવત જ છે.

* ૫. ૨૫૩ જુવ.

આમ એમની જૂના વખતની કવિતામાં ભાષાની કચાશ જણાઈ આવે છે, તોપણ જેમ જૂના વહેળી અને અસંસ્કૃત વિચારની માંહિથી પણ ભક્તિ-દીપ પ્રકાશી નીકળ્યો છે, તેમજ આ અસંસ્કૃત અને કાચી ભાષાશૈલીમાંથી પણ શુદ્ધ કવિત્વ દીપી રહે છે. એનું ખીજ ગાઠભક્તિ છે. વાક્યંરસાત્મકં કાવ્યમ્ એમ કહેવાય છે અને રસ—આ ઠેકાણે શાન્ત રસ—તે વિવિધ સંચારી ભાવની પુષ્ટિથી વ્યક્ત થયેલો સ્થાયી ભાવ છે; એમ ગણાય છે. આજ અર્થને ખીજ ૩૫માં મૂકીને બોલતાં એમ કહેવાશે કે ભોળાનાથની કવિતા ભક્તિરસથી ભરપૂર હોવાથી મોહક છે એનું કારણ એજ કે પોતાનામાં પૂર્ણ, આર્દ્ર, ભક્તિ હોઈને તે યથાવત્ ખહાર પ્રદર્શિત કરી સક્યા હતા. કોઈ પણ ભાવના સંચલન વિના કવિત્વનું અસ્તિત્વ અને ઉત્પત્તિજ નથી. અને એજ કારણથી શબ્દચમત્કૃતિ વગેરે અપ્રધાન અંશને પ્રધાન ગણનાર તથા કવિતાના મુખ્ય અંગ રસની ખરી ખૂબી ન સમજનાર કેટલાક કાવ્યકારોનાં પદના જેવી નિઃસારતા ભોળાનાથની કવિતામાં નથી આવી. એમ થવાનું ખીજું પણ એક કારણ છે. જે જે અર્થ એમના કાવ્યમાં પ્રતિપાદિત છે તે ગંભીર, પ્રૌઢ અને સુંદર હોઈને તદનુકૂળ શૈલીમાં અનાયાસજ પ્રદર્શિત થયા છે.

એ પરિણામ થવાનો એક હેતુ એમની પદરચનાની શૈલીની વિલક્ષણતા છે. અર્થની પ્રૌઢિ, ગંભીરતા, અને સુંદરતા,—તથા ભાવોત્પન્ન કવિત્વ—એ તત્ત્વને પ્રધાન ગણવાને લીધે શબ્દમાધુર્ય વગેરે તેને અનુકૂળ ગુણો આપોઆપજ આવી ગયા છે. ઝડઝમક માટેજ પ્રયત્ન કરી કૂટી મરનાર “છાની રીતે છળભેદે છો ને લોક છેતરે ને” જેવી નિર્માલ રચના કરનારને જે સાધ્ય નથી, તથા ‘દલપત પ્રાસે વ્હાય’ એ ઉદ્ધત મત ધારણ કરી શબ્દની યોગ્ય રચનાને તુચ્છતમ ગણનારથી પણ જે સાધ્ય નથી, તેજ શબ્દમાધુર્ય, એજ ઝડઝમકને અપ્રધાન ગણવાને લીધે દાસવત્જ ઝડઝમક આવીને, ઉત્પન્ન થયું છે એ વાત ભોળાનાથની કોઈ પણ કવિતા વાંચવાથી જણાઈ આવશે. ગૌરવયુક્ત છતાં અકિલ્ષ્ટ, અને સ્વભાવશુદ્ધ શ્રવણદ્રિયને યજે નૈસર્ગિકમાધુર્ય-યુક્ત, એવી એ એમની પદરચના છે. એમના સ્વભાવશુદ્ધ શ્રવણદ્રિયનું સળળ પ્રમાણ એક આ છે. આજ સૂધી કદી ગુજરાતીમાં દાખલ ન થયેલાં એવાં જે મરાઠી વૃત્ત, દિંદી અને અલ્લંગ, એમણે પ્રથમજ દાખલ કર્યાં,— તેમાંનું પ્રથમ વૃત્ત—દિંદી—તે જરા ખારીકીવાળું છતાં એમની એક પણ દિંદી-માં માત્રા એકનો પણ દોષ જણાશે નહિ; અને ચાર પછી તેજ દિંદીનું વૃત્ત વાપરનાર રા. મણિલાલ નભુભાઈ, રા. હરિલાલ ધ્રુવ વગેરે ઘણાકે અનેક ઠેકાણે

એ વૃત્તમાં ઠોકરો ખાધેલી છે તેનાં સ્પષ્ટ ઉદાહરણો છે.* ભોળાનાથની પદ રચવાની રીતિ જે હતી તે ઉપરથીજ આમ થવું જોઈયે એમ જણાય છે. માત્રાગણના હિસાબનું માપ લેઈને ચરણે ચરણે અને ક્ષણે ક્ષણે માપી માપીને અકવિ કવિયો કેટલાક પોતાનો વણાટ તપાસતા જાય છે, તેમ કદી ન કરતાં, ગાતાં ગાતાંજ શ્રવણનાજ માપથી એ પોતાનાં પદ માપી સકતા, એ એમને એ કામમાં ગુંથાયલા હોય તે વખત નિરીક્ષા કરનારને સ્પષ્ટ જણાતું હતું.

ભોળાનાથની “અભંગમાળા” માંથી એકાદ ઉતારો એમની સાદીપણું સુંદર ભાષાના નમૂના તરીકે આપવો ઠીક છે. એમાંના ખીજા કેટલાક અભંગ પાછળના પ્રકરણમાં એમના મત જણાવવાને અર્થે આપ્યા છે. આ ઠેકાણે ઉતારવાનો અભંગ આ છે:—

વેલો મોડો આવે આયુષ્યઅવધિ ।

સંપત્તિ સમૃદ્ધિ રેશે અહીં. ॥ ૧ ॥

જીવો જે મનાયા મોટા અવતારી ।

સંઘા નહિ વારી કાલને તે. ॥ ૨ ॥

કાલનું અવાણું સર્વ રંકરાય ।

યથાક્રમે થાય લય તેનો. ॥ ૩ ॥

* “ તે સમ અંગ તુજ અડકતાં મમાંગે
અંદનશીતલ અંદ્રકિરણમોહ ન્યાપે. ”

“ સિંહ શાન્ત ગંભીર વીર ધીર ભાવે. ”

“ એવડી મેંજ ગર્ભગાંઠ પ્રથમ જાણી
રસિલિએ તો દિવસ કેટલે પિછાણી. ”

(રા. મણિલાલકૃત ઉત્તરરામચરિતનું ભાષાન્તર.)

“ ભલે ખૂબસુરત કે કહો કરૂપ,

રતિરંભ મન્યરા કે કુખજરૂપ;

ગણા ચાલતો સરસ્વતી સુખુદ્ધ,

કે જડખોથડ, ખુજરહિત કે અખૂધ. ૧.

દેખો લલિત હાવભાવ કે લાવણ્ય,

કંઠ મધુરતા કે શુણ્ણવિલાસિ અન્ય;

નહિ દેખો ભવતુ અનુભવો ન આપ,

મેઘમંડળ અંધારે રવિ પ્રતાપ. ” ૨.

(રા. હરિલાલકૃત કુંજવિહાર—સંગારલહરીમાંથી.)

માટે ચેતો ચેતો ચેતો મારા બાધ ।
 કરી હ્યો કમાઈ સાચી તમે ॥ ૪ ॥
 કરો વારંવાર અંતર વિચાર ।
 શમાવો વિકાર અભ્યાસથી. ॥ ૫ ॥
 સસ ધર્મ પાળો સસ રીતે ચાલો ।
 પ્રભુને નિહાળો અંતરમાં. ॥ ૬ ॥
 કૃપા કરી દેશે દેવ દિવ્યગાન ।
 કરશે કહ્યાણુ તમારું તે. ॥ ૭ ॥
 રાખિને વિશ્વાસ જાઓ તેની પાસ ।
 કદિ ન નિરાશ કરશે તે. ॥ ૮ ॥

—(અભંગમાળા પ્રથમ શતક અભંગ ૬૪ મો)

આ જનમંડળને અનુકૂળ બાપાતું, તથાપિ પ્રૌઢતા સુંદરતાની પદવી ન
 તજનારું પદ જોતાં એવીજ શેલીનું ધીરાના પદના ઢાળમાં રચેલું જોવાનાથતું
 પદ* સહસા યાદ આવેછે; એ લાંબું છે તેમાંથી માત્ર થોડીકજ કડિયો, આ
 સ્થળે ઉતારીને તેનું સ્વરૂપ દેખાડતું બસ છે.

પદ

અગ્નાની અવિચારીરે, પ્રભુની પ્રતિમા માને;
 પ્રભુતા એની પૂરીરે, પામર જીવ નવ જાણે. ટેક.
 અગમ્ય અગોચર તત્ત્વ છે મોટું, એની તુલના કોયકી ન કરાય;
 વિવેકથી વિચારી જીવો તમે, ઋષ્ટાતે સૃષ્ટ ક્રમ થાય;
 ન્યાય એ છે મોટોરે, શ્રુતિશાસ્ત્ર પરમાણે ॥ ૧ ॥ અગ્નાનીં
 જન્મમરણ જેતું થતું નથી, એવો એક અખંડ અનંત;
 જેની સત્તાથી જગત્તંત્ર ચાલેછે, પૂર્ણાત્મા ભગવંત;
 અંત એનો પૂરોરે, ઋષિ મુનિ નવ જાણે ॥ ૨ ॥ અગ્નાનીં
 અવયવ નથી તોએ કાર્ય કરેછે, એવો સત્તાધીશ સમર્થ;
 ભક્તજનોની સાચી ભક્તિ થકી પ્રભુ, પૂર્ણ કરેછે શુભ અર્થ;
 વ્યર્થ તેની સેવારે, જડને જગદીશ જાણે ॥ ૩ ॥ અગ્નાનીં
 અમૂર્ત તત્ત્વનો મૂર્તિ વિશે તમે, મિથ્યા કરોછો આરોપ;

* પરિક્રિષ્ટ (ચ.) જુવા.

એ બાલચેષ્ટાથી મુખ્ય ધર્મતત્ત્વનો થાયછે ખરે ખરો લોપ;
કોપ કરશે કર્તારે, અવિહિતવિધિવિધાને ॥ ૪ ॥ અગ્નાની૦
સર્વવ્યાપીને આવાહન કરી જડમાં આલ્યો કદપી પૂજ્યે છિયે એમ
કેટલાક મૂર્તિપૂજકો યુક્ત બેસાડેછે; તેના ઉત્તરમાં કહેછે :—

અતુલ પરાક્રમી છે પ્રભુ મોટો, એનું માપ કોયકી નવ થાય;
અવિકૃત તત્ત્વ કેમ વિકૃતિ પામે ચિદ્ધન જડ કેમ થાય;
કેમ તે આવી બેસેરે ધાતુ કાષ્ટ પાપાણુ ॥ ૫ ॥ અગ્નાની૦
આટલી કડિયો ઉપરથી આ પદ્યમાં સરલ તથા પ્રૌઢ બંને શૈલીનાં તત્ત્વો-
નું મનોરંજક મિશ્રણ જણાઈ આવશે.

આ પદ્ય તો ભોળાનાથની છેક પાછળની રચનાઓમાંનું છે. પણ
લૌકિક શૈલીનું હોવાથી અહિં એ વિશે બે બોલ કહી લખ્યુંછે.

એક ખીબ પદનું અવલોકન કરિયે :—

પદ, (ધ્રુપદ)

સુંદર પ્રભાત સમય, થાય ભાતુરરિમ ઉદય,
પામે રાત્રિતિમિર લય, દીસે સર્વ રમણીય;
શીતલ પ્રશાંત પવન, કરે મંદ મંદ વહન,
ભાસે ભગવંતનિયમ, અતિશય દયામય ॥ સુંદર ॥
એવો જે કર્તા કૃપાલ, રચીછે સૃષ્ટિ વિશાલ,
વિશ્વંભર વિશ્વપાલ, આપે પ્રાણીને અભય;
આવો મળી મિત્ર ભાત, જોડીને ઉભય હાથ,
પ્રણમી શ્રી વિશ્વનાથ, બોલો સર્વ જ્ય જ્ય ॥ સુંદર ॥ ૧

આ પદ્યમાં એક થોડાજ વર્ણનવડે કેવું શાન્ત સુંદર ચિત્ર બિલું થયુંછે!
અને તેથી ઉત્પન્ન થતો શાન્ત આનંદયુક્ત ભક્તિભાવ પણ કેવા સરલ
ચાતુર્યથી નજર આગળ ઉપસ્થિત કર્યોછે. રાત્રિના અંધકારને ખશેડતાં
રવિકિરણ, અને મંદ ઠંડો પવન, એ બેજ ઉપાદાન લઇને એક સાદું પણ
રમણીય ચિત્ર બન્યુંછે.

સુંદર અને ભવ્ય અર્થ, તથા મધુર અને ગંભીર પદ્યશૈલી એથી
કરીને ઉત્પન્ન થયેલી ભોળાનાથની ઉત્તમ કવિતાશૈલીનાં ઉદાહરણ “પ્રાર્થના-

માળા”માં “દિંડીઅભંગ”માં તથા ‘ઈશ્વરોપાસના’માં સ્થળે સ્થળે જણાશે. “દિંડી તથા અભંગ”માં “પ્રાર્થનામાળા” કરતાં કવિત્વના તરંગ વધારે સખળ તથા સુંદર ગતિમાન છે એ એકદમજ જણાઈ આવશે. એ પાછળથી થયેલાં કાવ્યમાં વિશેષ કવિત્વ આવવાનું કારણ એક એ છે કે એમની સર્વદા જ્ઞાનવર્ધનશીલ વૃત્તિને અનુસરીને એમણે કવિતાના વિષયમાં પણ “પ્રાર્થનામાળા” અને “દિંડી અભંગ” એ બેના સમયના વચમાંના સમયમાં પણ નવા નવા સંસ્કાર લીધા હતા. ધ્યાનુ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની સહાયતાથી *કુટલાંક સુકવિત્વયુક્ત પંગાળી બજનો વગેરેનાં ભાષાન્તર આ વચલા સમયમાં એમણે કર્યાં હતાં. અને તેના અર્થની નહિ પણ કવિત્વની છાયા સંસ્કારરૂપે એમનાં પાછળનાં કાવ્યોમાં પડી હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. “આદિ કારણ પરબ્રહ્મ દેવદેવા, પ્રકૃતિ સર્વ સદાકાળ કરે સેવા,” એમ આરંભ થતી દિંડી ૨૯ મી જોવાથી ઉપરના દિંડીયો વિશેના અભિપ્રાયને ઉદાહરણ મળશે. તેમજ ૨૫ મો અભંગ પણ સુંદર કવિત્વનો નમૂનો છે. માત્ર સૂચના આપવાથી સંતોષ નહિં ધાય માટે એ આખો આ સ્થળે ઉતારીને યોડીક ચર્ચા એ ઉપર કરિયે:—

પ્રકૃતિ મળીને ગાય પ્રભુગાન, આપે સદા માન, માને નીમ.	૧.
રવિ શશી તારા શુભ ગુણુ ગાય, દિનનિશ જ્ય અધિષ્ઠાને.	૨.
વન વૃક્ષ વેલી ગંધપુષ્પમાલ, તમને કૃપાલ અર્પે સદા.	૩.
સમુદ્રના ધ્વનિ ગીત નિલ ગાય, પ્રભુ પ્રતે ધાય તરંગોથી.	૪.
એવું મહત્તરવ સખળ સમર્થ, પૂર્ણ કરે અર્થ યોગ્ય સર્વ.	૫.

આ પદ્યમાં સુંદર સાદી ગંભીર ભાષાશૈલીથી પ્રતિધ્વનિત થતો તેવોજ સુંદર સાદો પણ ગંભીર અર્થ, સમુદ્રના ગંભીર ધ્વનિ જેવોજ, ગાન ગજવી

* “જ્યજ્ય પરબ્રહ્મ, અપાર તમે અમર્ય;” “રહો ના રહો ના દૂર નાથ;” “માઘે તમારું નામ, રચુંછે જેણે વિશ્વધામ;” ઇત્યાદિ પ્રાર્થનામાળામાં દાખલ થએલાં તથા ન થયેલાં પણ છૂટક છૂટક મસંગે કામળિયા ઉપર છપાઈ સમાજમાં મવાયલાં પદો તેવાં ભાષાન્તરમાં ઉત્તમમાંનાં છે.

રહેછે; અને જે મહાન પરમાત્મતત્ત્વનું સ્તુતિગાન કરતી પ્રકૃતિ દેખાડી છે, તે તત્ત્વનું લક્ષ્યમાં ઉંડું દર્શન કરાવી શાન્તિની રેલ રેલે છે. આ ગંભીર ઉન્નત અર્થમાં કાંઇક ક્ષતિ એક છેલી પંક્તિથી થઈ જાય છે. સ્તુતિગાનથી ઉત્પન્ન થયેલા શાન્ત ગંભીર યોગાનંદમાં એકાએક—“પૂર્ણ કરે અર્થ યોગ્ય સર્વ” એ પ્રાર્થનવચન આવીને કાંઇક ઔન્નત્યમાંથી અધઃપતન થાય છે. કેમકે ગમે તેવી યોગ્ય અર્થની પણ પ્રાર્થના તે આધ્યાત્મિક યોગાનંદના કરતાં ઉતરતી જ ગણાય; અને આ અભંગના બાકીના ભાગની અસર એવા પરમ આનંદમાં મનને લીન કરવા તરફ જ છે.

પરંતુ આ ઉપરથી એમ કહેવાની મતલબ નથી કે દિરિયોના પહેલાં રચેલાં કાવ્યમાં કવિત્વ નથી જ અથવા હલકા વર્ગનું કવિત્વ છે. પ્રાર્થનામાળામાં એવાં અનેક ઉદાહરણ મળશે કે તેથી પણ ઉત્તમ કવિત્વ સાબિત થઈ સકે. એમ તો શું, પણ ઉપર કહ્યું છે તેમ એમનાં જૂનાં કાવ્યો—બહેમી, મૂર્તિપૂજની સ્થિતિમાંના કાવ્યો—માં પણ સ્વાભાવિક કવિત્વ સ્પુરી આવતું પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તદ્દન ઉદાહરણ વિના આમ બોલ્યે જવું સંશયજનક જણાશે; માટે એક એમનું જૂનું કાવ્ય તપાસિયે. * “અંબે અખીલ બ્રહ્માંડ ખીરાજે છે” એ ઘોળ પાછળ આપેલાં પદ્યોમાંથી લઇયે. પ્રત્યેક કડીમાં—શબ્દશુદ્ધિની ખાખતમાં ચૂકા છે તે બાદ કરતાં—ભાષાનું, પદ્યરચનાનું અને ગતિનું માધુર્ય, અદ્ભુત જ છે એ સહજ જણાઈ આવશે.

“મનપત્રને શ્રધાની લેખણી

ભક્તીરંગે લખે તારો દાસ

રાખી વીશ્વાસ પધારો આ અવસરે.”

અંબાજીને એક લગ્નને પ્રસંગે આ કંઠોતરી છે. ભોળાનાથ મૂર્તિપૂજક હતા તોપણ એમની મૂર્તિપૂજા પણ ઉત્તમ પ્રતિની હતી; “અંબે અખીલ બ્રહ્માંડ ખીરાજે છે” એમ સર્વવ્યાપિત્વનું વિશેષણ આપ્યું છે તે ઉપરથી જ એ જણાશે. એમ સર્વવ્યાપિની અંબા કહી, એકાદ બે સ્થળમાં ભાવના-દ્વારા મૂર્તિમતી કરી સ્થાપી, તથાપિ મહૈશ્વર્યયુક્ત તત્ત્વ કાંઇક અમૂર્ત જ એમની મૂર્તિપૂજામાં હોવું જોઈયે. મૂર્ત હશે તોપણ પાર્થિવ મૂર્તિમત્ત નહિ જ. અને તેથી જ કરીને એવા તત્ત્વની રૂપકભૂત દેવીને પાર્થિવ વસ્તુની સામગ્રીથી લખેલી કંઠોત્રી અનુચિત જ થાય. હવે આ પ્રકાશવડે આ કડી તપાસતાં રૂપક આપેલાં કેટલાં ઉચિત છે તે જુઓ. કંઠોત્રી લખવી ક્રિયા કાગળ ઉપર?

મન—એ શિવાય ખીજે આ ઠેકાણે ઉચિત કાગળ ક્રિયો મજે? તેને ઉચિતજ લેખણુ શ્રદ્ધા છે. મનઉપર છાપ મારનારી દૃઢ શ્રદ્ધા તે યથાર્થજ લેખણી છે. કંકોત્રી લખવામાં યાકી રહેલું સાધન—લાલશાહી—તે આ સ્થળે ભક્તિ છે. શ્વેતવર્ણમાં કોષ્ટ પણ રંગ પડે તે એક વિકૃતિ છે. તેમ નિર્મળ આત્મામાં ભક્તિનો રંગ લાગવો એ પણ એક વિકૃતિ છે—સદ્વિકૃતિ, પણ વિકૃતિ ખરી. સારે શ્વેત કાગળ ઉપર વિકૃતિ કરનાર લાલ રંગ (પ્રેમ, ઉત્સાહ, શુભનો સૂચક) તેને પ્રતિરૂપ આહિં શુભ આત્મા ઉપર સદ્વિકૃતિ કરનારી પ્રેમભાવાત્મિકા ભક્તિ મૂકી એમાં કેટલું ગૂઢ સલ્ય રહ્યું છે! કવિતા તે તો જૂઠું, ગખોના તરંગ, એમ સામાન્ય જનોની યકવા છે. પણ—એક અંગ્રેજી કવિત્વવિવેચકે કહ્યું છે તેમ—કવિતા તે સલ્યપ્રતિપાદિકા છે; માત્ર પ્રતિપાદનપ્રકાર જૂદો છે; મનરંજક યર્થ પ્રતિપાદન કરે છે. જે સલ્યનું શુષ્ક શાસ્ત્ર નીરસ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરે છે, તેજ સલ્યનું પ્રતિપાદન કવિત્વ તે રસમય રીતે અને પ્રકારાન્તરે કરે છે. એ કરવામાં અનેક સાધનો કવિત્વ વાપરે છે. શાસ્ત્ર સલ્યને વિવેચનની ઉકેલવાની પદ્ધતિથી સોધી કાઢે છે; કવિત્વ સાક્ષાતજ, એકદમજ, કલ્પનાદૃષ્ટિથી, સલ્યને પૂર્ણરૂપમાંજ પ્રત્યક્ષવત્ જીવે છે, અને પોતાને અનુકૂળ પ્રકારે દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે તપાસતાં જણાશે કે ઉપર જે “ ભક્તિરંગ ” વિશે ટૂંકી ચર્ચા કરી તેના તે ક્રમથીજ કાંઇ આ સ્થળે કવિના મનમાં સલ્યનો ગ્રાસ નાહિજ થયેલો, પરંતુ કલ્પનાના બળે સહસાજ એ રૂપકમાં ગર્ભિત રહેલું સલ્ય કવિયે દીઠું અને દર્શાવ્યું.

“દીન દાસ તમારો છું હું માણ

એવું કહેતાં આવ્યાં અકરમાત અંબે સાક્ષાત

પધારાં આ અવસરે.”

આ અવસાનની કડીમાં કાવ્યસમાપનની ઉત્તમ કાવ્યકળા સમાર્પ રહી છે. જેમ આ કડીમાં શ્રદ્ધા તથા ભક્તિનું તીવ્ર બળ જણાતું એટલું બધું છે કે તેથી કરી કલ્પનાબળ પૂર્ણાંશે સંચલિત યર્થ, અંબા એટલે મૂર્ત સ્ત્રી નાહિ પણ કોષ્ટ અમૂર્ત પણ કલ્પનાદૃશ્ય આદર્શ—તીવ્રભક્તિનું વિષયભૂત તત્ત્વ—અમૂર્ત છતાં પ્રત્યક્ષવત્ જણાય છે; તેમજ કાવ્યનું સમાપન કરવામાં રચનાચાતુર્ય પણ ઘણું મનોરંજક તથા કવિત્વસૂચક જણાય છે. અમૂર્ત અદૃશ્ય દેવીને વળી મૂર્ત પદાર્થથીજ બની સકે એવું કામ કરવાને—લમ-પ્રસંગે પધારવાને—નિમંત્રણ કરવું એ તે શું? ભમણા અથવા મૂર્ખાઈ શિવાય ખીજું શું કહેવાય? આમ સહજ સંશય ધાય; અકવિત્વયુક્ત દૃષ્ટિથી ધાય

એમજ નહિ; પણ કવિત્વવિવેચનની દૃષ્ટિએ પણ આમ દોષ કઠાય. એમ કોઇ શંકા કરે કે લક્ષમાં ન આવી સકે એવા અમૂર્ત તત્ત્વને (અંધતમ મૂર્તિપૂજક પણ એમ નહિ કહે કે આમ અમ્યા પધારી સકે, તેથી તેટલે અંશે અમૂર્તજ તત્ત્વને) નિમંત્રણ કરવું એ અર્થજ સારહીન છે; અને તેજ અર્થ આખા ધોળનું ખીજ છે, અને તેથી આખું ધોળ સલજીવહીન થઈ ભાગી પડે છે. આ દોષનું નિવારણ કરનાર સંતોષકારક રીતે સમાધાયક ઉત્તર અવસાનની ઉપર લખેલી કડી આપે છે, અને તે—“અમે ભક્ત તો ભક્તિના જ્ઞેસમાં પ્રલક્ષવત્ અમ્યાને જ્ઞેનારા તે નિમંત્રણ કરિયે તો યથાર્થ છે.”—એમ અચતુર અકાવ્યાનુ-કૂલ શબ્દોમાં નહિ—પણ માત્ર એથી અડધા પણ સમ્બળતર ગર્ભિતતર શબ્દોમાં ચતુર લેખનીરૂપર્શવડે તે ઉત્તર આપે છે. “ગાઠભક્તિનો પ્રભાવ ન જાણનારા ગમે તેમ ખોલો, પણ અમે તો ભક્તિવિષયભૂત અગોચર તત્ત્વને કલ્પનાખજો જોઈ સકિયે છિયે, એટલું તો શું પણ—જીવો! આ નિમંત્રણ કર્યું તે ભક્તવત્સલાએ સ્વીકાર્યું! આ આલ્યાં, દીનયાચના કરતામાં તો આ અમ્યે સાક્ષાત્ અકરમાત્ આલ્યાંજ! તમે નથી જોઈ સકતા? શોચનીય દશા તમારી છે. હું તો આ પ્રલક્ષ નયનસમીપ જિભેલાં અમ્યાજીને જોઉં છું! મહારું નિમંત્રણ વ્યર્થ નથી ગયું!”—આવો ગાઠ, પ્રેમલ, શ્રદ્ધાપૂર્ણ, ભાવ આ કડીમાં ગર્ભિત રહ્યો છે. પછી કોઇ અકાવ્યપ્રિય અચેતન આત્મા આ ભાવને વખતે અંધતા, ભ્રમણા, અસલ, ગમે તે કહે. પણ કાવ્યનું હાઈ સમજનાર જનો આમાંનો સલાંશ જોઈ આ કવિત્વચાતુર્યની ખૂબી જોઈ સકશે એ નિઃસંદેહ છે. તેમજ ધ્રુવપદના શબ્દો “પધારો આ અવસરે” એમાં છેલ્લી કડીમાં “પધાર્યો” (પધારાં) કરીને આ અદ્ભુત ભાવ દર્શાવવાની સમ્બળતા કાયમ રાખી કાવ્યકળાનું ચાતુર્ય પણ સંપૂર્ણ બતાવ્યું છે.

આટલું દિગ્દર્શન કર્યા પછી હવે ભોળાનાથનાં પદોમાં કવિત્વ છે એ સાબિત કરવાની વિશેષ આવશ્યકતા રહી નથી. ઉપર આરંભમાંજ કહ્યું છે કે ધર્મવિષયનાં કાવ્યને જે જે મર્યાદા છે તેમાં રહીનેજ આ કાવ્યો તપાસવાનાં છે. એકજ વિષય ઉપર “પ્રાર્થનામાળા” “દિંડી અભંગ” વગેરેથી જેટલી જગા રોકાઈ છે તેટલી ભરીને લખે તેમાં પુનરુક્તિ (એકજ કડી અથવા પંક્તિમાં નહિ પણ સર્વ કાવ્યસમૂહમાં પુનરુક્તિ) આવવાનો સંભવ છેજ. અનેક વિષયનાં કાવ્યોના સમૂહોમાં શેલી, વર્ડ્સવર્થ, જેવા મહાકવિયોને અંગે પણ આ દોષ—દોષ કહિયે તો—આવ્યો છે. દોષ કહેતાં શંકા ખાવાનું કારણ એજ કે કવિના મનને કેટલાક પ્રિયતમ થઈ પડેલા એવા લાડકવાયા વિચારનું

સ્વાભાવિક રીતેજ એ કવિયો અનુશીલન કરેજ, અને યોગ્ય રીતે વારંવાર (નૂદાં નૂદાં કાવ્યોમાં) આવે તો તેને પુનરુક્તિ દોષ ગણવો એ મહાસાહસ છે. આવી તરેહનોજ કાંઇક દોષાભાસ ભોળાનાથનાં કાવ્યોમાં આવેછે ખરો. કેટલાક ક્ષુદ્ર દોષ પણ ખીજા જણાયછે જેમકે ઈશ્વરને સંબોધવામાં 'તું' 'તમે,' તથા એના સંબંધમાં એકવચન અનેકવચન નિર્વિશેષ રીતે વાપર્યાંછે. તેમજ કેટલાંક પદોમાં મૂળ એક ભક્તને લાગૂ પડે એવાં વચનો પાછળથી સામાજિક ઉપાસનામાં ભક્તસમુદાયને ઉપયુક્ત કરવાને અર્થે કરેલા ફેરફારમાં કોઇ કોઇ સ્થળે વિષમતા આવી ગઈછે. તેમ કેટલાંક પદોને ધ્યેયે તે કરતાં વધારે લંબાણમાં આવી ગયાંછે. આ છેલ્લો કલ્પો તે જરા દોષ તો છે,—અવ્યતિ. તે શિવાયના ઉપરના ખીજા દોષો સ્વાતન્ત્ર્યરૂપ વિશેષ હોઈને સર્વથા દોષજ છે એમ નહિ કહેવાય.

ખીજે એક દોષ—દોષાભાસ—એમના કાવ્યોમાં કોઇ સ્થળે કેટલાકને જણાશે. તે જે અંગ્રેજીમાં Plagiarism ના શબ્દથી ઓળખાય છે અને જેનું ગુજરાતીમાં કાવ્યચોર્ય અથવા અંગ્રેજીમાં એમ ભાષાન્તર થાય તે. આ દોષ ભોળાનાથના લંબાણમાં નથીજ તે એ દોષનું સ્વરૂપ અને એમનાં લંબાણનું સ્વરૂપ સરખાવવાથી જણાઈ આવશે. કિયે સ્થળે એ દોષાભાસ જણાય એમ છે તેનાં એક બે ઉદાહરણુ જોઇયે.

પ્રભુપરમકૃપાથી મૂક વાણી વદેછે,

પ્રભુપરમકૃપાથી પંગુ ગીરે ચઢેછે;

(પ્રાર્થનામાળા—અંક ૭ મો.)

આ શ્લોકાર્ધના ભાવનું મૂળ નીચેના સંસ્કૃત શ્લોકના કડકામાં છે:—

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લહ્યતે ગિરિમ્ । યત્કૃપા * * *

ખીજું ઉદાહરણુ, “ પ્રાર્થનામાળા ” અંક ૨ જામાં છે:—

અપાદ છો તોય ગતી કરોછો,

કરો નથી તોય કરે અહોછો;

અચક્ષુ છો તોય તમે જુવોછો,

અકર્ણુ છો તોય તમે સુણોછો.

આનું મૂળ નીચેના સંસ્કૃતમાં છે:—

અપાણિપાદો જવનો પ્રહીતા

પર્યયચક્ષુઃ સ નૃણોત્કર્ણઃ ।

આ ભાવાર્થની ખીજાં કેટલાંક પદોમાં પણ આવૃત્તિ થઈ હશે. અ

શિવાય ખીનું ઉદાહરણો વખતે ક્વચિત્ હશે. પણ આપણી ચર્ચા માટે આટલાં બસ છે, શાથી કે જે હશે તે આ પ્રકારનાંજ.

હવે કાવ્યચૌર્ય અથવા ગ્રંથચૌર્યનું સ્વરૂપ શું તે જોઈએ. ગ્રંથચૌર્ય એટલે ખીનની કૃતિ પોતાની તરીકે લોકોમાં જણાય એમ પ્રસિદ્ધ કરવી. અને કૃતિમાં માત્ર ભાવાર્થજ ન આવતાં યથાવત્ અર્થ શબ્દ અને સઘળી રચના આવવી જોઈએ. આ સ્વરૂપ ઉપરનાં ભોળાનાથના કાવ્યમાંનાં ઉદાહરણમાં બિલકુલ છે? માત્ર તે ભાવાર્થ લઈ પોતે તે ઉપર કાંઈક ભાષાન્તરરૂપે વિસ્તાર કરીને પોતાની રચના કરી છે. એ રીતે તો ભાષાન્તરોને પણ ગ્રંથચૌર્ય કહેવું પડશે. જેમ ચૌર્યના ગુનહામાં ઉદ્દેશ એ મુખ્ય અંશ છે, તેમ આમાં પણ એ અંશ મુખ્ય છે. અપ્રમાણિક ઉદ્દેશ આમાં જરા પણ નથી. હા, એ ખરું કે કેટલીક વાર અર્થનું પણ ચૌર્ય એવું થાય છે કે તે ગ્રંથચૌર્યમાંજ ગણાય. પણ તે ક્યારે કે એ અર્થ પણ સમગ્ર પૂર્વકર્તાનો હોઈ આખી કૃતિની કૃતિ સમગ્રમાં બધો અર્થ પરકીયજ અને, અને પોતાનું કાંઈ પણ ન હોય, અને જે હોય તે પરકીયપણું છાતું રાખવાના ઉદ્દેશથી કરેલી ટાપટીપ તેજ હોય;—જેમ વ્યાવહારિક ચૌર્યમાં એકાદ સૂતાનું કંડું ચોરી તેને અદલે તેનું વાંકડું કરી નાંખે તોપણુ તે ચૌર્યજ તેમજ. આ પ્રસ્તુત ઉદાહરણોમાં તેમાંનું કાંઈજ નથી. મૂળ ક્રિયા સંસ્કૃત શ્લોકમાંથી ભાવાર્થ લીધો છે તે સમાજના બજનવિધિના પુસ્તકમાં ટીપરૂપે પણ આપવું અનુચિત જેવું લાગ્યાથી ન જણાવ્યું તેટલા ઉપરથી કાંઈ અપ્રમાણિક ઉદ્દેશ કદપી નહિજ સકાય. અને ભોળાનાથના રોજકામમાં તે તે પદના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકનાં આઘપદ લખ્યાં છે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે. આટલું આ દોષાભાસ વિશે બોલવું ઘણું છે. શાથી કે કોઈ દોષ કાઢે એટલી કલ્પના ઉપરજ આટલી બધી ચર્ચા ચલાવી છે.

કવિત્વ વિશે બોલતાં પ્રસંગવશાત્ દોષ વિશે કહ્યું. ધર્મવિષયક કાવ્યની મર્યાદાઓમાં ઉપર કહી તે એક, તેમજ ખીજી મર્યાદાઓ છે. ખીજી રસનો છાંટો પણ ન આવવાને લીધે કલ્પનાને યથેચ્છ વિલાસ કરવાનો પ્રસંગ આવાં કાવ્યમાં ન મળવાનો. બહુધા જનમંડળની વૃત્તિ ધર્મવિમુખ્ત હોવાથી, અન્યરસમય કાવ્યનેજ કાવ્ય માનવાનો પરિચય હોવાથી, તેમજ આ ભક્તિરસમય કાવ્યના ગુણનું ગ્રહણ કરવાને એ રસની જોડે તાદાત્મ્ય રાખવાનો અભાવ હોવાને લીધે— સહસા આવાં કાવ્યોના કવિત્વની છાપ અભ્યાસ વિના પડવી કહણુ. આ બધા વિચારોની મર્યાદાથી નિયંત્રિત ધર્મવિષયક કાવ્ય સહજજ હોય છે. ધર્મવિષયક કાવ્ય એટલે આ ઠેકાણુ—પ્રાર્થના, સ્તવન, વગેરે દર્શાવનારાં બજન. તેનેજ આ

મર્યાદાલાગૂ પડે છે. બાકી ધર્મના વિશાળ અર્થમાં અંતર્ગત વિષયને તો એ મર્યાદાનું નિયંત્રણ નહતું નથી. ઉદાહરણાર્થ.—જીવનની અસ્થિરતા, વિપત્તિ સંપત્તિના રંગ, પરકાળનું અનંત સૌન્દર્ય, ઇલાદિ વિષયો ઉપર સ્વતન્ત્ર સંગીતકાવ્યો અથવા ઇતર રચના કવિ કરે તો તે માટે કવિની કલ્પના સમીપ વિસ્તીર્ણુ વિલાસભૂમિ છે, અને એ મર્યાદાઓ ત્યાં આડે આવવાની નહિજ. પરંતુ આજ વિષયો કાંઈ ભજનમાં અથવા ભજનસમુદાયમાં ઉપકારક વિષયરૂપે છેકાય, તો એકદમ એ વિસ્તીર્ણુ ભૂમિ સંકોચ પામી પેલી મર્યાદાઓની વાડચ બંધાઈ જવાની. આ મર્યાદાની અંદર પણ જેટલું બની સકે તેટલું ભોળાનાથની કલ્પનાએ બળ વાપર્યું છે અને તેનું કૃણ હલકા પ્રકારનું સૌન્દર્ય નથી એ ઉપરની ચર્ચામાંથી કાંઈક જણાશે. અને તેથીજ કરીને રા. નવલરામના નીચે આપેલા અભિપ્રાયને સર્વથા અનુમોદન આપવું કઠણ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના મે માસના શાળાપત્રના અંકમાં “સંસ્કૃતમય ગુજરાતી” ના વિષયમાં પ્રસંગવશાત્ ભોળાનાથની ભાષાની સ્તુતિના વચનનો ઉતારો પાછળ* આપ્યો છે. તે સંબંધે પૃષ્ઠ નીચે ટીપ આ પ્રમાણે છે:—

“તે ઠેકાણે જે વિચાર દર્શાવ્યા છે તેનો ભાવાર્થ સુબોધાયિતામણિના હેંસીલા કવિ કાંઈ જાધો સમજ્યા જણાય છે. અમે ત્યાં એ પુસ્તકની પ્રૌઢ ભાષા વખાણી છે. પણ દલપતરામ વગેરે કવિઓને કવિતાના વિષયમાં હરાવ્યા એમ અમારો લખવાનો હેતુ નથી. અમારી વિવેચનદૃષ્ટિ તો પ્રૌઢ ભાષાથી તેટલીજ વ્યવહારી ભાષાથી રાજ થાય છે—જે વિષયને અતુકૃણ હોય તો. અને કવિત્વ એ તો ભાષાથી વસ્તુતઃ જૂદોજ વિષય છે.”

આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૭૯ ના જાન્યુઆરીના શાળાપત્રમાં જે સ્તુતિ રા. નવલરામે કરી હતી તે ભાષાને વિશેજ નિયંત્રિત છે. અને એ સ્તુતિનો ઉપર ઉતારો આલ્યો છો તે ભાષાશૈલીને સંબંધેજ. પરંતુ જે વિશે એ સ્તુતિમાં મૌન ધારણ કર્યું હતું, અને જે વિશે આ ટીપમાં કાંઈક ઇશારો કર્યો છે, તે કવિત્વના વિષયમાં રા. નવલરામનો અભિપ્રાય ભોળાનાથનાં કાવ્ય વિશે કાંઈક સસંકોચ જણાય છે. સ્પષ્ટ નથી જણાવ્યું તેથી ખાત્રીથી કાંઈ કહી સકાય નહિ. પરંતુ ઉપરની ચર્ચા એમને દૃષ્ટિગોચર થાત તો એ પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવત એમ માનવું અયોગ્ય નહિ ગણાય. વસ્તુતઃ જે તાં આધુનિક કાવ્યકારોએ ભજનોમાં પ્રવૃત્તિ ધણી રાખીજ નથી. એટલે ભોળા-

* પૃષ્ઠ. ૧૪૮ જુઓ.

† પૃષ્ઠ. ૧૪૭-૧૪૮ જુઓ.

નાથતું કવિત્વ સરખાવવાને સમાનભૂમિજ નથી. તોપણ દલપતરામ અને નર્મદાશંકર જે એ મુખ્ય કવિયો ગણાયછે તેમણે જેટલાં ભજન વિષયક કાવ્ય કર્યાંછે તેટલાં લઈને સરખાવતાં પણ જણાશે કે તેટલી સમાનભૂમિમાં ભોળાનાથ જ્યવાન નીકળી આવ્યાછે. કવિ દલપતરામ અથવા નર્મદાશંકરનાં આ ભજનનાં કાવ્ય આવા કવિત્વવાળાં દીઠાં નથી. “દલપતરામ વગેરે કવિયોને કવિતાના વિષયમાં હરાવ્યા” કે નહિ એ ખરો પ્રશ્ન આ સ્થળે નથી. કવિતાનો સર્વ વિષય તો વિશાળ છે. તે વિષયમાં યુક્ત થયુંજ નથી. પરંતુ ઇશ્વરપરાયણ ભજનકવિતાના વિષયમાં ઇતર કવિયોને હરાવ્યા છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આ સ્થળે પ્રસંગોપપન્ન છે. અને એમાં ખીજને ભોળાનાથે હરાવ્યા એમ કહેતાં આચકો ખાવા જેવું કાંઈ જણાતું નથી. પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર કવિયોએ જે ભજનકવિતા કરીછે તેમાં આ “પ્રાર્થનામાળા” ઇત્યાદિક ગ્રંથોતું કવિત્વ નથીજ આવ્યું. પ્રાચીન કવિયોના કેટલાક ચાખખા, ભજન, પદ વગેરે સખળ રસમય છે; પરંતુ વાણીની પ્રૌઢ મધુરતા તેમાં નથી, તેમ આ પ્રકારતું કવિત્વ પણ કોઇમાંજ હશે. કવિત્વ તેવું હશે તેમાં ભાષાપ્રૌઢિ તથા માધુર્ય આવું નહિ હોય. અર્વાચીન કવિમાંથી તો કોઇકેજ ભજનકવિતા કરીછે. અને જે છે તેમાંતો ભાષાગુણ તથા કવિત્વગુણ બંને નિઃસંશય ઉતરતી પંક્તિનાજ છે. એટલે એકંદર રીતે ઉપર કહેલું વાક્ય-ભજનકવિતામાં ભોળાનાથે પ્રાચીન અર્વાચીન કવિયોને હઠાવ્યા છે-એ ખરુંજ રહેશે એમ લાગેછે. ઉદાહરણ આપી સવિસ્તર ચર્ચા કરીને આ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવામાં વિસ્તાર બહુ થાય એજ કારણથી આ સ્થળે તેમ કરવું બંધ રાખવું પડ્યુંછે. ઉપર કાંઈક દિગ્દર્શન કર્યુંજ છે, અને વળી આ સ્થળે એટલું કહીશું તો બસછે કે વાણીની ગંભીર ગતિને અનુકૂળ બનતો ગંભીર ભાવ અને અર્થનો પ્રવાહ જેવો હોય તો “પ્રાર્થનામાળા” ના ૧૨ મા અંકના આરંભમાંનું “અહો વિશ્વનિયંતા નાથરે નમું નમું” એ પદ જીવો; તૃલ્ય કરતી જેવી પદ્મરચનામાં ઉતારેલું, અમૂર્ત ઇશ્વરને કલ્પનાગમ્ય કરી ક્ષણભર મૂર્તવત્ કરી દેખાડનારું, અદ્ભુત આનંદ, ભક્તિ, ઇલાદિ ભાવથી ભરેલું ભાવતૃલ્ય જેવું હોય તો અંક ૨ જમાં “નમું નમું અદ્ભુત કર્મ કર્તા” એ ઉર્ધ્વવત્તનું પદ જીવો; શાન્ત મન્દ ગતિ પદમાં, તેવીજ ગતિથી જતી અર્થવર્ણન, ભક્તિભાવચલન આદિની પરંપરા જેવાને માટે અંક ૬ ક્ષામાં “કરુણા કરો રે કૃપાલ” એ પદ ગાઈ જીવો; લલિત ગતિથી જતા પદમાં સમાવેલા

લલિત સુંદર પદાર્થના ઉપકારક વર્ણન તથા કાંઇક છાંટાથી પોષિત લલિત ભક્તિ-ભાવ વગેરેનો અનુભવ કરવો હોય તો અંક ૧૪ માંનાં તોટકનું ભજન વાંચો. આ શિવાય દિંડી, અભંગ, ઈશ્વરોપાસના તથા છૂટક છપાયલાં પદોમાં તો વિશેષ ભગશક કવિત્વ છેજ તે ઉપર સૂચ્યુંજ છે. તેમજ જૂની મૂર્તિપૂજના વખતની કવિતાનું કવિત્વ પણ ઉપર તપાસ્યુંજ છે. આ માત્ર અનેકમાંથી થોડાંનું નિદર્શન છે. આટલું પણ તપાસ્યા પછી ભજનકવિતાના વિષયમાં જ્ઞાણનાથના કવિત્વને અત્યાર સુધીમાં એકંદર રીતે સર્વોત્તમ ગણતાં કોઇ સુઝ ભાગ્યેજ આચકો ખાશે એમ આશા છે.

જ્ઞાણનાથની “પ્રાર્થનામાળા” તથા એમનાં ખીજાં તે પછીનાં કાવ્યોની મોહકશક્તિનું મુખ્ય ખીજાં આજ છે. એ મોહકશક્તિનાં ખીજાં પણ અપ્રધાન કારણ છે ખરાં. પ્રથમ તો એજ કે કવિત્વને અને અર્થને અનુકૂળ એવી પ્રૌઢ મધુર વાણીમાં એ પદો લખાયાં છે. અંતરનું તત્ત્વ ગમે એટલું ઉત્તમ હોય પણ બાહ્યની સામગ્રીની સુંદરતા વિના જનમંડળના મનને વશ કરવાની શક્તિ એમાં નાજ આવવાની. ખીજું કારણ એ છે કે “પ્રાર્થનામાળા”માં બહુધા સર્વસામાન્ય સાર્વજનિક ધર્મમતોનોજ ઉલ્લેખ છે. રા. નવલરામે ૧૮૭૯ ના જન્યુઆરીના શાળાપત્રમાં કહ્યું છે તેમ એ પુસ્તક “સઘળ માર્ગીઓને દ્રાવતું આવે એવું” છે. અમુક માર્ગનું પ્રચારક નથી, કોઇ પણ પ્રાર્થનાસમાજથી ભિન્ન માર્ગની નિંદા કરનારું નથી. અને આ વાત બહુ અંશે ખરી છે. પ્રાર્થનાસમાજ માટે જૂના મતના લોકોનો ન્યૂનાધિક અંશે વિરુદ્ધમત છે, તથાપિ “પ્રાર્થનામાળા” વિશે તો એ લોકોમાં પણ એકમતે સ્તુત્યાત્મકજ અભિપ્રાય છે, એટલુંજ નહિ પણ એવા લોકોમાંથી કેટલાક તો પોતાની પ્રાચીન પદ્ધતિની નિત્યોપાસનામાં આ “પ્રાર્થનામાળા” માંનાં સ્તોત્ર તથા ભજનોનો પણ પાઠ કરે છે, અને સર્વે જણા હોંસે હોંસે વાંચે છે. ત્રીજું કારણ વળી એક એ છે કે જૂના મત ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠી ગયેલા તરુણ વર્ગને જેમ નવા મતને અનુકૂળ ભજનોનાં પુસ્તકોનું સાધન નહોતું તેમજ જૂના મત ઉપર આસ્થા રાખી રહેલા વર્ગને પણ એ મત માટે બહુધા અ-જાણી સંસ્કૃત ભાષામાંજ ધર્મપુસ્તકો હોવાને લીધે, તથા ગુજરાતીમાં જે ભજનિયાં વગેરે પ્રચરિત છે તે આવી સ્તોત્રપદ્ધતિમાં ન હોવાને લીધે એક એવા સાધનની ન્યૂનતાજ હતી; એ ન્યૂનતા આ “પ્રાર્થનામાળા” એ ટાળી, અને તેથી સહસા ખોટ અણુધારી પૂરી પડવાથી જે આનંદજનિત મોહ-પ્રીતિ થાય, તે જનમંડળમાં થઈ.

આ સર્વ ઉપકારણો છે ખરાં. તોપણ—કેવળ વાણીના સૌન્દર્યની બાહ્ય સામગ્રી—અંતરના શુદ્ધરસતત્ત્વવિના—કાળે કરીને કંટાળોજ આપવાની; શાસ્ત્રીય વિવેચનશક્તિહીન, પણ ધ્વજરદત્ત પરીક્ષણશક્તિ પ્રેરણારૂપે ધારણ કરનાર સામાન્ય જનમંડળને પણ કંટાળો આપવાનીજ; તકલદી માલની ટાંપટીપથી જનસમૂહની વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ જે ગુણે કરીને છેતરાતી નથી તેજ તત્ત્વશોધક ગુણે કરીને આમાં પણ તેમની સાદી રસવૃત્તિ ન છેતરાવાની;—આ વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે. તેમજ “ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા”માં પરમાર્ગને અનિષ્ટમતોનું પ્રતિપાદન નથી કર્યું એમ છેક નથી; “નથિ ધરતા અવતાર નથિ પ્રભુની પ્રતિમા,” એ ૧૫ મા અંકની આરતિમાંનો ભાગ, તેમજ,

“પ્રભુ અમૂર્તની મૂર્તિભાવના
શ્રમિત જીવની કિલ્લ કલ્પના,
અખિલ વિશ્વનો આદિ એક જે
નવ કદી થશે વ્યક્ત માત્ર તે.”

એ એજ અંકના આરંભના લલિતમાંનો શ્લોક, એ મૂર્તિપૂજકો વિરુદ્ધ સ્પષ્ટ અવિસંવાદી શબ્દોમાંજ પ્રાર્થનાસમાજના મતનું પ્રતિપાદન છે. વળી દિંદી અભંગમાં તો આથી પણ ઉઘાડી રીતે આ મતોનાં પ્રતિપાદન છે, અને દિંદી અભંગ પણ એવાંજ લોકપ્રિય છે. આ વાત પણ વિચારવાની છે. તેમ એ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે ઉપર જે ભજનસાધનની ન્યૂનતા પૂરી પડવાથી આનંદ યથૈ થતી મોહપ્રીત કહી તે પણ વાસ્તવિક ગુણનું તત્ત્વ ન હોય તો ચાર દિવસ ટકી ક્ષીણ થાયજ. આ સર્વ વાતો ધ્યાનમાં લઈશું તો જણાશે કે અવશેષ રહેલું જે પ્રધાન કારણ—એ કાવ્યોમાંનું શુદ્ધ કવિત્વ—એજ એ લોકપ્રિયતાનું સંપાદક છે. એણેજ કરીને તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેલો મોહ લોકપ્રિયતાના ચિરસ્થાયિ સ્વરૂપમાં પરિણામ પામ્યો છે. એ લોકપ્રિયતાનું એક સખળ પ્રમાણ અલ્પાર સૂઝીમાં થયેલી એ અંધની આવૃત્તિયો પુનરાવૃત્તિયો છે.* તેમજ બાળબોધ લીપી અને સંસ્કૃતમય ગુજરાતી જેને વિષમ પડે એવા જે પારસી લોક તેમનાં ગૃહમંડળમાં તથા મિજલસો વગેરેમાં પણ પ્રાર્થનામાળાનાં ભજનો ઉત્સાહભેર ગવાય ગવડાવાય છે એ ઉપરથી વળી લોકપ્રિયતા સ્પષ્ટતર જણાઈ આવશે.

* ત્રણચાર આવૃત્તિયો એ અંગ્રેજ જેવી અદ્યુત પ્રચાર પામેલી ભાષાના ગ્રંથો માટે કાંઈ જ નથી. પણ ગુજરાતી ભાષાની અને ગુજરાતી વાચકવર્ત્તની હાલની સ્થિતિમાં આ પ્રમાણ સખળ છે.

ઉપર કહ્યું છે કે હોળાનાથના કવિત્વની પ્રવૃત્તિ બહુધા ધર્મવિષયમાંજ ચાલી હતી. તોપણ બીજા વિષયમાં જો ચલાવી હોત તો તેમાં પણ પોતાની સખળ છાપ પાડતજ એમ માનવાને આધાર છે. “યયો જય સસનો” — એ જોસભર્યું ધોળ ઉપર આપીજ ગયા છિયે તે આ અનુમાનને આધાર આપેછે; તેમજ નીચેના વસંતતિલકાના શ્લોક, જે “સલવિવેક” નામથી રા. સા. મહીપતરામને નાલ્યમાં લેવાની ભારે તકરારના વખતમાં હોળાનાથની તરફથી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેને અંતે મૂક્યાછે, તે ઉપરથી પણ આધાર મળશે.—

- હે વૃદ્ધ નાગર વડા વડિ બુદ્ધિવાન.
રાખો પરાક્રમ કરી નિજ જાતિમાન.
દેશાદ્યનો કરિ શિષ્યો સધળી કળાઓ.
વિદ્યા વિશેષ ભણિ સત્વર શર થાઓ. ૧.
- પૂર્વે હતા વડિલ વૃદ્ધ ધણા પ્રતાપી.
સદ્ધર્મ કર્મ કરિને વડિ નાલ્ય થાપી.
બ્યાખ્યો સ્વદેશભુમિમાં ભય ત્રાસ જરે.
મ્હેમ્હાદિના જુલમ જરે તણોજ ભારે. ૨.
- ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કરિને નિજ ટેક રાખ્યો.
તે કીર્તિની સકલ ગ્રંથ પુરેજ સાખ્યો.
હે ધન્ય ધન્ય બહુ તે પુરુષો મહાન.
સ્વાતંત્ર કર્મધિ થયા અતિ કીર્તિવાન. ૩.
- આ કાલમાં કૃતિ દિસે સધળી વિરુદ્ધ.
ખોઈ દિધું સરસ નાગર નામ શુદ્ધ.
અજ્ઞાનમંડલતણો સહવાસ કીધો.
કંશેશો કુસંપ કરિને વિષવાદ લીધો. ૪.
- દુશ્ચિન્હ દેખિ સ્વજનો ચિતમાં વિચારે.
વિધ્વંસ નાગરતણો અતિ શીઘ્ર ધારે.
મિત્રો હવે કદિ હડી હતવીર્ય થાશે.
શ્રેષ્ઠત્વથી ઉતરિ નેષ્ટ પદે ગણુશો. ૫.
- હે આર્ય નાગર સુણો વિનતી અમારી.
આવે દયા અતિધણી ચિતમાં તમારી.

સંબંધિ મિત્ર મહિ સંપ સલા વધારો.
 વૃદ્ધોત્થા વચન બદ્ધ થકી ન હારો. ૬.
 સંકલ્પ સલકરિ સલ નિશાન ઝાલો.
 દાસત્વ કર્મ મુકિ ધર્મ સ્વતંત્ર પાલો.
 અંતે સ્વતંત્ર જનનો જયકાર થારો,
 અક્ષય કીર્તિ યશના ગુણુ તો ગવાશે ૭.
 સ્નેહે સુણી સ્વજન મિત્રતણો સુખોધ.
 મિથ્યા પરસ્પર મહી ન કરો વિરોધ.
 ધર્મા વિષાદ વિષરૂપિ તજી વિકારો.
 નિષ્પક્ષપાત થઇ “સત્યવિવેક” ધારો. ૮.

આ પદ્ય ધ. સ. ૧૮૭૦ માં બનાવેલું છે; “થયો જય સત્યનો” એના કરતાં એક વર્ષ પહેલાં, અને પ્રાર્થનાસમાજ સ્થપાયાના પણ દોઢેક વર્ષ પહેલાં. આ પછી ૧૮૭૨ માં રચેલો વસંતતિલકા આપણે તપાસ્યો છે, પણ તેમાં કયાશ વિશેષ જણાઈ છે. એ વસંતતિલકા અક્ષરમેળ છંદમાં એમનો પ્રથમ પ્રયાસ હશે એ કલ્પના ૧૮૭૦ ના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખોટી જ પડે છે. એ ૧૮૭૧ નું કાવ્ય કોઈ અનનુકૂળ ક્ષણમાં જ રચાયેલું હોવું જોઈએ. પ્રાર્થના-સમાજ સ્થપાઈ તે વખતે લજ્જનપદ્ધતિને ઉપયોગમાં આવે એટલો પદ્યનો સમુદાય હતો જ. તેજ સંસ્કાર, પુનઃસંસ્કાર, પામી પામી હાલની પ્રાર્થના-માળાના આકારમાં આવ્યો છે. આ બધા વિચાર એકઠા મૂકી જોવાથી એમ લાગે છે કે ૧૮૭૦ માં તો ભોળાનાથની ભાષા સંસ્કાર સારી પેઠે પામી હતી. વસ્તુતઃ એમની ભાષામાં સંસ્કાર અને એમના ધર્મમતમાં સંસ્કાર—એ બે બેકે પરસ્પર વિશેષ સંબંધ રાખતા નથી તોપણ—એ બે જાણે કાળની સડક ઉપર સમાનાન્તર પંક્તિયે જ ચાલતા આવ્યા છે.

ઉપરનું પદ્ય “સત્યવિવેક” માં છપાયું હતું. નાલ્યમાં ભારે તકરાર અને મતનું પૂર જોસભરે ચાલતું હતું તે સમયે અને પક્ષમાં વાદ ચાલતાં પ્રસિદ્ધ કરેલું આ પક્ષવાદી પુસ્તક હવે સર્વત્ર ભાગ્યે જ જાણ્યામાં હશે. પ્રાસંગિક વિષયનું હોવાથી ચિરસ્થાયી થવાનો એનામાં હક નહિ હોય. પણ એમાં અંતર્ગત આ એક પદ્ય ચિરસ્થાયી ગુણવાળું જ આવેલું છે તેનો એમાંથી ઉદ્ધાર કરવો યોગ્ય છે. આ પક્ષવાદી લખાણમાં આવ્યા છતાં, સત્યનો અંશ વિશેષ હોવાને લીધે નિષ્પક્ષવત્ છે. તેમ પક્ષવાદી લખાણમાં જે જુસ્સો હોય તે આમાં

સંપૂર્ણ રીતે આવેલો છે. તે વખતના સંકુચિત વિષય શિવાય સામાન્ય રીતે પણ આ ગુરુસાદાર સંબોધન કાવ્ય-ઉદ્દેશોધન કાવ્ય-સર્વ સમયે લાગૂ પડી સકે એવું છે. ગુરુસાદાર હોવાથીજ જાણે, ભાષા અસ્ખલિત, રૂઠ, અગ્રામ્ય, સખળ, આવી છે.

“મિત્રો હવે કદિ હડી હતવીર્યં થાશો,
શ્રેષ્ઠત્વથી ઉતરિ નેષ્ટ પદે ગણાશો.”

આ શબ્દો તો જાણે ૧૮૮૪ માં લખનાર ભોળાનાથના જેવા જ પ્રૌઢિ-યુક્ત છે. તેવાજ પ્રૌઢત્વવાળો ૭ મો શ્લોક આખો છે.

આ ઉપરથી ધર્મોત્તર વિષયમાં પણ ભોળાનાથની કવિત્વશક્તિ સખળ રીતે પ્રવૃત્ત થઈ સકે એમ હતું એટલું સિદ્ધ સારી રીતે થઈ સકશે. તેમજ શાકુન્તલના ભાષાન્તરના શ્લોક પાછળ આપ્યા છે તે પણ આ વાતમાં સાક્ષી પૂરશે. એજ “સત્યવિવેક” ના આરંભમાં ગીતિ છે તે હાલ “પ્રાર્થનામાળા” માં અક્ષરે અનુકૂળ ફેરફાર કરી નિષ્ક્રમ કરી છે. એ ગીતિ મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક શાસ્ત્રી યજ્ઞેશ્વર ચિમ્બાણીએ કરેલો તેનું ભાષાન્તર છે એમ લાગે છે.

યત્ર ન માતિ યુમર્ણિર્ન શશી ભગનો ન માતિ વહિરપિ ।

માતિ સદા સર્વત્ર હિ સત્યં જ્ઞાનં તતોઽલિલં વિશ્વમ્ ॥ ૧ ॥

જ્યાં નવ ભાસે દિનમણિ નિશમણિ ગ્રહગણુ હુતાશ નવ ભાસે ॥

ભાસે સત્ય સદા ત્યાં તેથી ત્રિભુવન પ્રદિશ્ત અતિ ભાસે ॥ ૧ ॥

આમાં ‘સત્ય’ને સ્થળે ‘અક્ષર’ એજ મુખ્ય ફેરફાર કરી “પ્રાર્થનામાળા” ના છઠ્ઠા અંકમાં ગીતિ મૂકી છે. સુરતના શાસ્ત્રી દિનમણિશંકર જે રા. સા. મહીપતરામની વિરુદ્ધ પક્ષમાં મુખ્ય આગ્રહી હતા તેમના ઉપર ઉપરની ગીતિમાં “દિનમણિ” શબ્દ સ્થિર આણી કટાક્ષ કરેલો છે એમ ભોળાનાથના બોલવામાં હતું. અનેક વર્ષ વીતી ગયાં તે સમયનો મમત પણ જતો રહી ગુજરેલી વાતોની ક્ષમાઓ પણ થઈ, પછી એ શ્લોકમાંનો કટાક્ષ પણ ભૂલી ગયા જેવો થયા પછી, જાતે એ શ્લોક સુખદ્દ હોવાથી “પ્રાર્થનામાળા” માં નાંખી દીધો તેમાં કાંઈ અનુચિત થયું નથી.

ભોળાનાથની ભાષા તથા કવિત્વની ૧૮૭૦ ની લગભગમાં સ્થિતિ વિશે ઉપર વિચાર જણાવ્યા છે. તેના પુરાવામાં વળી એક પદ્ય ૧૮૬૯ ની સાલનું નીચેનું મૂકવું યોગ્ય છે. “સત્યવિવેક” ના જેવાજ વિષયનું (એટલે રા. મહીપતરામના ઈન્ડિયાંડના પ્રવાસની ચર્ચા ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થયેલું), પણ

એના કરતાં વધારે ગંભીર, કેટલાક ચિરસ્થાયી લખાણને લાયક ભાગવાળું, તથા અનુત્તર સખળ વાદકોટિયોથી ભરપૂર, સખળ ભાષામાં લખાયલું “નાગરમિત્ર” નામનું એક ન્હાતું પુસ્તક ભોળાનાથના હસ્તાક્ષરનું છે. એ પૂર્વે છપાયું હતું કે નહિં તેની ખાત્રી નથી. “સલ્યવિવેક”ને અંતે જેમ ઉપરવાળું વસંત-તિલકાનું પદ્ય સંબોધનાર્થ મૂક્યું છે, તેમ આ “નાગરમિત્ર” ને અંતે પણ એક લલિતછંદમાં અધૂરા જેવું જણાતું, અપૂર્ણ રીતે સુધરેલું, કાવ્ય છે; તે નીચે યથાવત્ મૂક્યું છે:—

લલિત છંદ.

વિનતિ નાગરા સાગરા સુણો ।
 સુહૃદ અંધુને ભિન્ન ના ગણો ।
 સુખ ધણું થશે સંપમાં સદા ।
 નથી કુસંપમાં જંપ તો કદા ॥ ૧ ॥
 વિહિત માર્ગને મુખ્ય માનીને ।
 મનુષ્યમને સલ્ય જણીને ।
 અસત કાર્યથી નિલ તો ડરો ।
 વચન સલ્યથી ના કદી ફરો ॥ ૨ ॥
 યદુકુલે કિંધો નાશ કલેશથી.
 પરસ્પરે લક્ષા બહુજ દ્વેષથી.
 યઈ ધણી ખરાબિ હાની તેહની.
 હજુ સુધી રહી નિશાની જેહની.
 નહીંઈ * * * એ શ્રેષ્ઠ નાગરો.
 કુટુંબકલેશ છે ઝેરનો ઝરો.

આટલેથી આ પદ્ય અટકી અપૂર્ણ રહ્યું છે. આમાં લલિતના માપને સખ્તીથી વાપરી તપાસતાં પદ્યદોષ આવે છે;—એકે તેજ ગુરુલલુકમે વાંચતાં કાંઈ પદ્યવૃત્તમાં હાનિ નથી જ થતી. હસ્વદીર્ઘની ખામી પણ પદ્યના સંબન્ધમાં કાંઈક છે. પણ તેની સામે એ વિચારવાનું છે કે છેક કાચી સ્થિતિમાં આ કાવ્ય છે; પુનઃસ્પર્શ એને થયો જ નજાતો નથી.

આટલા દોષ બાદ કરતાં કવિત્વમાં—એટલે અહિં એ સંબોધનના ભાવની સખળતામાં—તથા ભાષામાં આ કાવ્ય કોઈ પણ રીતે ઊતરે એમ નથી. ભાષા

સાદી સરલ છતાં મધુર, અગ્રામ્ય હોઈ, તેમાં કવિતામાં આવતાં વાદકાદિ
ને શુષ્ક તાર્કિકરૂપ તણ દઈ રસમય ભાવસંબોધિ રૂપ ધારણુ કરેછે, તે રૂપ
યથેષ્ટ આબ્યુંછે; અને તેથીજ

एकोऽपि दोषो गुणसंनिपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांकः ।

એ સામાન્ય સલને અનુસરી દોષ ભૂલી જવાઈને એ કાવ્યની સુંદરતાનીજ
છાપ મન ઉપર પરિણામે રહેછે.

ભોળાનાથનાં કાવ્યો વિશે મનભર ચર્ચા થઈ. ખરો અભ્યાસ ગુજરાતી
ભાષાનોજ એમનો હોવાથી એમનાં બધાં કાવ્યો એ ભાષામાંજ છે. અને મને
એટલું પરભાષાતું જ્ઞાન કોઈ મેળવે પણુ જે તે પરભાષા પોતાની ભાષાથી
વિલક્ષણુ હોય તો તેમાં કવિતા સફળ રીતે કરી સકવી એ અશક્યપ્રાય છે.
ભોળાનાથે એવો કોઈ પણુ મૃગજલગ્રહણુપ્રયાસ કર્યોજ નથી. સંસ્કૃત ભાષા
એ હવે મૃતભાષા થઈ હોવાથી એમાં કવિતા રચાવી પણુ કઠણુ જેવીજ થઈ
છે. ખરા વિદ્વાન અને કવિ હોયછે તેજ એ પ્રયાસમાં સફળ થાયછે. અને તે
થવાયછે તેનું કારણુ એજ કે આપણી ભાષાઓ તજજન્ય હોવાથી સંસ્કૃત ભાષા
સર્વથા વિલક્ષણુ નથી. ભોળાનાથનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પંડિત જેવું નહોતું,
સાધારણુ અર્થગ્રહણુ કરી સકવા જેટલું હતું એમ પાછળ કહ્યુંજ છે.* અને
તેથી એમણે સંસ્કૃતમાં કવિતા કરવાનો વિશેષ પ્રયાસ કર્યોજ નથી. છતાં એક
ખે એમના પ્રયાસ કુટલાક કારણુને લીધે આ ઠેકાણે નોંધવા લાયક છે.
ઈશ્વરનામસ્મરણુનો એક દંડક એમણે કરેલો છે તે નીચે પ્રમાણુ:—

अच्युतं निर्मलं निर्विकारं विभुं

निश्चलं निर्विकल्पं जगत्कारणम् ।

विश्ववंचं महामंगलं पावनं

पूर्णरूपं परब्रह्मदेवं भजे ॥ ૧ ॥

अक्षरं शाश्वतं सर्वलोकाश्रयं

देवदेवं दयासिंधुमाद्यं हरिम् ।

सर्वगं सर्वदेवं सदा शंकरं

विश्वराजं परब्रह्मदेवं भजे ॥ ૨ ॥

* પાછળ પૃષ્ઠ ૧૪ ડું જુવો.

સ્વપ્રકાશં ચિદાનંદદેવં ગુરું
પાપસંહારિણં રાજરાજેશ્વરમ્ ।
મક્તિદં મુક્તિદં નિત્યમાંગલ્યદં
પ્રાણનાથં પરબ્રહ્મદેવં મજે ॥ ૩ ॥

ચિન્મયં ચિદ્ધનં સત્યમેકં શિવં
વિશ્વનાથં પરેશં પવિત્રં પરમ્ ।
ચેતનં ચેતનાનાં જગદ્ધ્યાપિનં
પૂજ્યમીશં પરબ્રહ્મદેવં મજે ॥ ૪ ॥

અદ્વિતીયં વરેણ્યં શરણ્યં ધ્રુવં
પુણ્યરાશિં કૃપાસાગરં સુંદરમ્ ।
અવ્યયં નિત્યમારાધ્યદેવં વરં
પૂર્ણકામપ્રદં બ્રહ્મદેવં મજે ॥ ૫ ॥

આમાં વ્યાકરણદોષ જણાતો નથી, અને પદદોષ પણ નથી. સામાન્ય નામકીર્તન છે એટલે વિશેષ આ વિશે કહેવાનું કાંઈ નથી.

ખીજો પ્રયત્ન એક શ્લોકનો છે. સંસ્કૃતનું પરિમિત જ્ઞાન છતાં એમણે એ શ્લોકમાં જે ચાતુર્યે વાપર્યું છે તે પ્રશંસનીય છે. ખીજા સ્થળનું એકાદ ચરણ ખીજા સ્થળમાં ઉચિત રીતે વાપરવાનો પ્રકાર એ છે. બાબૂ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર ઇંગ્લાંડ મુસાફરી કરવા ગયા તે વખત મુંબાઈની નીકળતાં ભોળાનાથે એમના ઉપર એ શ્લોક લખી મોકલ્યો હતો. એમના રોજકામમાં એ બાબત આ પ્રમાણે નોંધ છે:—

“ 17 th September 1878 બાદરવા વદી ૬ ભોમવાર.

સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરને કાગળ મુંબાઈ લખ્યો તેમાં નીચે લખેલો આશી- વાંદશ્લોક લખ્યો:—

સદ્ધર્મવૃત્તિરખિલેશ્વરમક્તિરસ્તુ
દીર્ઘાયુરસ્તુ ઘનધાન્યસમૃદ્ધિરસ્તુ ।
મૂયાત્પ્રયાણસમયે ભગવત્પ્રસાદાત્
શાન્તાનુકૂલપવનશ્ચ શિવશ્વપન્થાઃ ॥

આ છેલ્લું ચરણ કાલિદાસકૃત અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં કણ્વ શકુન્તલા-ને વિદાય કરતે આશીર્વચન કહેછે તે શ્લોકનું અંતિમ ચરણજ છે. તે એટલું ઉપાડી લઈ બાકીનાં ત્રણ ચરણ નવાં બનાવી આ પ્રસંગાન્તરને અનુકૂળ રીતે સર્વ શ્લોક કરી માંહિ વાપરી દીધું એ મનોરંજક ચાતુર્ય છે. જમીનને માર્ગે જનાર શકુન્તલાને જોઈયે તે કરતાં પણ વિશેષ અવસ્થ રીતે સમુદ્રમાર્ગે જનાર ટાગોરને જોઈયે એવો “શાન્તાનુકૂલ પવન” એ અંશ આ ઠેકાણે વિશેષ ઉપપન્ન થશે એ વાત યુદ્ધિયે પકડી લીધી તેમાં ધણી સુયુક્તિ સુખોપલબ્ધ થઈ આવી ગઈછે. વ્યાકરણદોષ પણ કાંઈ આબો જણાતો નથી. માત્ર ત્રીજા અને ચોથા ચરણ વચ્ચે સંધિ કર્યો જણાતો નથી એટલું છે; પ્રસાદાચ છાન્તા— એમ જોઈતું હતું. પણ એ સંધિ કરવાથી પણ છંદોભંગ થવાનો નહોતો એટલે એટલું રહી ગયું તે બહુ ચૂક નથી. તેમ સંધિપ્રકરણ આખું સંહિતાયામ્ એ અધિકારસૂત્રને તામે છે અને સંહિતા (સાથેલાયું બોલવું) તે વાક્યમાં વિવક્ષાધીન છે, અને આ સ્થળે વિવક્ષા ન હોવાનું એક સંભવનીય કારણ છે તે એ કે સંધિ ન કરવાથી અંતિમ ચરણ યથાવત્ રહી શાકુન્તલના શ્લોકનું કાંઈક વિશેષ સરલ રીતે સ્મરણ કરાવેછે અને તે ઇષ્ટ છે,—આ દૃષ્ટિથી જોતાં પણ આ સંધિદોષ તે દોષાભાસજ છે એમ કહેવાને અડચણ નથી.

પરભાષામાં એક બીજે પ્રયત્ન શ્લોઞાનાથનો અપવાદરૂપે છે. એ હિન્દી ભાષામાં છે. “નાચત નર્તકો વે” એ ટપ્પાને મળતો ઈશ્વરપરાયણ અર્થનો એક ટપ્પો એમણે રચ્યોછે. એ ટૂંકો હોવાથી, અને એ જોયાથી એમની પદ રચવાની ચતુરાઈ, સરળ હથોટી, તથા કવિત્વ પણ જણાઈ આવશે, તેથી એ પદજ નીચે મૂકવું ઉચિત ગણ્યુંછે:—

*જાનત ચિત્તકી વે

પ્રમુરે પ્રમુરે

નિશદિન નમુ સિર નાઈ વે જાનત૦

સત્ત્વગુણધારો વે

મૂપતિ વિમૂતિ મુગતિ સુરતિ મુમતિ દે મતિ વિનતિ;

* રામ માંડ, લાલ-નિલાલ-ટપ્પા. આ શિવાષ, “માર્ધનામાળા” અંક ૨૭ માં “જનકર્તાએ જનરચનામાં” એમ આરંભાનું પદ છે તેની મૂળ રચના શ્લોઞાનાથે હિંદીમાં કરી હતી પરંતુ “માર્ધનામાળા”માં મૂકવાને વાસ્તે એનું સુશરારી કર્યું હતું.

વિધાતા તુ વે

રાહત નિત અસંગ સત્ત્વિદ્ધન શુભફલદા

જાનત ચિત્તકી વે

આમાં કેટલેક સ્થળે જરા અર્થ સ્પષ્ટપણે નથી જણાતો. પણ એ પદને પુનઃસંસ્કાર કરવાને જો ભોળાનાથને પ્રસંગ મળ્યો હોત તો તેટલી ખામી દૂર થાત એમ સંભવે છે.

આ ટપ્પો ગાવો જરાક વિષમ છે; પણ જે ગાઈ સકે તેને મુખેથી સાંભળતાં આની ખરેખરી ખૂબી વિશેષ ખિલી આવશે. તેમજ મૂળ ટપ્પો “ નાચત નર્તકી વે ” એની સાથે સરખાવતાં જણાઈ આવશે કે શૃંગારરસની છાપવાળા કાવ્યમાંથી તેથી તદ્દન પ્રતિકૂળ એવા શાન્તરસમાં તેજ દબાવતું કાવ્ય કરવામાં શબ્દોના ફેરફાર કરતાં મૂળ પદના શબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ રાખવામાં પણ કેવી નૈસર્ગિક ચતુરાઈ વપરાઈ છે.*

નમૂનાના પદના શબ્દરવનું અનુકરણ કરવાની ભોળાનાથની આ કળાનાં ખીન્નં ખેચાર ઉદાહરણ આ સ્થળે આપવાં અનુચિત નહિં ગણાય.

સુંદર શિવ મંગલ ગુણ ગાઈ ઈશ્વરા,

વિભુવર ભવભયહારક

નમું મહેશ્વરા. સુંદર૦

મરાઠીમાં હાલમાં નવીન રચાયલું થણુ ધણું લોકપરિચિત થયેલું પદ સુંદરમુખ તુંદિલતનુ નંદિકેશ્વરા એમ આરંભાતું છે. તે ઉપરથી આ રચવાનો આરંભ કરી ભોળાનાથે આટલેજ અધૂરું મૂક્યું છે. પણ આટલું પણ નમૂનાના તેટલાજ અંશ જેડે શબ્દરવના અનુકરણ માટે સરખાવવા જેવું છે.

* આ સરખામણીનું કામ સુલભ પવાને અર્થે મૂળનો ટપ્પો નીચે મુક્યો છે:—

નાચત નર્તકી વે.

સ્થિરરે સ્થિરરે

સબદિલ લેત ચુરાઈ (વે)—નાચત.—

સત્તસુર લેદિ વે

સુનદી લોકદી લેદી દેદી પ્રસદી ગંધદી રસદી;

સધાતાનિ વે,

શાજત મૃદંગ તકતક ધિગિતક દધિકતધા

નાચત નર્તકી વે.

સુંદરમુલ્લ તુંદિલતનુ નંદિકેશ્વરા
ગિરિવર હિમનગજાધવ
ઇન્દુશેખરા સુંદર૦

આ બે સરખાવતાં 'ગિરિવર'-'વિભુવર', 'તુંદિલ'-મંગલ, તથા
બીજાં બીજાં બીજાં રવસાદૃશ્યનાં સ્થળો-અગ્રતઃ અવલુને સહજ જણાઈ
આવશે.

બીજું એક પદ આ છે:—

*સત્વર ધાઓ સખા જગરાયા.—સત્વર૦
અતિ દુર્ઘટ દુર્ગમ દુસ્તર છે તુજ માયા.—સત્વર૦
મંગલનિધિ મંગલમહિમાગુણુ
વેદશાસ્ત્રે ગવાયા. સત્વર૦ ૧
દીન કિંકર પર કરશે નિરંતર
પ્રભુ કરુણાક્રુમણાયા. સત્વર૦ ૨

આ પદનો મૂળ નમૂનો મરાઠીમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

લવકરીં ધાવ સહ્યા યદુરાયા, લવકરીં૦
અતિ દુર્ઘટ સંકટ કોણ સમર્થે હરાયા. લવકરીં૦
મીં બુઢલો મવસાગરઢોહીં
વેર્ગી પાર તરાયા. લવકરીં૦

આ બે પદમાં આરંભના ઉઠાવમાં રવાનુકરણુ વિશેષ છે.

વળી એક બીજું ઉદાહરણુ:—

†ગાઓરે ગાઓરે પ્રભુશુભયશયુણુ, તદ્દે ધરિયે કરિયે હરિ સાથે
હેત, રાખિયે પ્રભુનો ભડ્ડેસો. ગાઓરે૦

સકલ ઋષિ મુનિ નામ જપેછે
તું મંગલરૂપ તારું પ્રેમમુખ નિશદિન
નિરખે છે, તવ પદ પ્રતે ધાછયે. ગાઓરે૦

આ પદનો મૂળ નમૂનો હિંદીમાં આ છે:—

સાંવરે રાંવરે મેરો ગુન અવગુન જિય ધરિયે
કરિયે નેહનજર રાખિયે અપનો સનેહ. સાંવરે૦

* રામ-મૂખ. તાલ જેતમાલ, માર્ધનામાળા અંક ૩૦ એ જુવા.

† રામ-છાયાનાટ; તાલ-રિતાલ; માર્ધનામાળા અંક ૨૮ એ જુઆ.

સગરો ગાંવ તૈરો નામ રટતહે
તુ હે મોહની મુરત સુંદર મુરત
છબ નિરખત કેતે મયે બાવરે. સાંવરે૦

૬૭ ખીન્નું એક ઉદાહરણ બોધ્યે:—

*તારવા તમે પ્રભુ સમર્થ છો જેવો છું તેવો. તારવા૦
અવગુણ દોષો અપાર નાથ છે અમારા,
દયા કરી તારો તો તારવા સમર્થ છો. તારવા૦ ૧
યોગ્યતા નથી તથાપિ આશ રાખુંછું તમારી,
દીન બણી પાળો તો પાળવા સમર્થ છો. તારવા૦ ૨
મુક્તિપદ માગવાની હામ કેમ ચાલે મારી,
કૃપા કરી આપો તો આપવા સમર્થ છો. તારવા૦ ૩
કરુણાનિધાન નામ નાથ છે તમારું માટે,
પાપતાપ કાપો તો કાપવા સમર્થ છો. તારવા૦ ૪

આ પદનું મૂળ હિંદીમાં આ પ્રમાણે છે:—

તારવો તિહારો અલ્ત્યારહે તારો ના તારો—તારવો૦
મક્ત જન તારે જિને તારવેકો કામ કીનો,
વિના મક્તિ તારો તો તારવો તિહારો હે. તારવો૦

આમાં કેટલાંક સ્થળોમાં અર્થનું પણ અનુકરણ કર્યું છે. આમ કરવામાં અનપૂર્વતાનો દોષાભાસ માથે બહોરી લઈને પણ અનુકાર્ય પદના મધુરતા આદિ શુભો બળવી રાખ્યા છે એ સારું કર્યું છે.

“મારી શ્રૂમાં થારે કારણે મેવાડો રે મલીર” એ આખા શુન્દરાંત મારવાડમાં અતિ પ્રસિદ્ધ—“મેવાડો” એ નામથી ઓળખાતું—પદ છે, તે નમૂના ઉપર નીચેનું પદ ભોળાનાથનું ઘણી રીતે ધ્યાન ખેંચે એવું છે.

*દયાસિંધુ તારે બારણે પુકારું દીન બાળ, કૃપાસિંધુ—દીનબંધુ—તારે બારણે.

દિન ઉગે વળી સાંઝ પડે રે

વેગે વીતી બય કાળ,

અજ્ઞાની સમજું નહિ રે,

કરો તમે પ્રભુ પ્રતિપાળ. દયાસિંધુ૦ ૧

* રામ-કાફી; તાલ-એકતાલ; માર્ચનામાળા અંક ૨૭ મો જુવા.

* રાગ-મહાડ; તાલ-એકતાલ. માર્ચનામાળા અંક ૨૯ મો જુવા.

શું કરવાને જન્મ દીધો રે	
તેનો કરુંહું વિચાર,	
કરવાનું તે કીધું નથી રે	
છૂટી પડ્યો અવતાર. દયાસિંધુ	૨
માતપિતા લાડી લાડી માગું રે	
નવ કરો કદી રીસ,	
પતિતપાવન છો તમે રે	
સદા સાલ્લ કરો જગદીશ. દયાસિંધુ	૩
ક્ષમા કરો પાપની પ્રભુ રે	
કીધાં જે આજ પર્યંત,	
હવે ફરી ફરી નહિ કરું રે	
તારો મને ભગવંત. દયાસિંધુ	૪
તારો તારો પ્રભુ તારો મને રે	
તારો ત્રિભુવનનાથ,	
ભવસાગર માંહિ ભમુંહું	
કૃપા કરી અહો હાથ. દયાસિંધુ	૫

આ પદમાં રવાનુકરણ મુખભાગમાંજ છે.

‘દયાસિંધુ તારે બારણે’

‘મારી જૂમાં ચારે કારણે’

અર્થ—‘બારણે’—‘કારણે’—એમાં પણ રવસાદૃશ્ય આપ્યું છે તેમાં ગૂઢ હાર્દ રહ્યું છે.—એમ જરાક નજીવા અંશમાં પણ એમ શું કરવા આણવું જોઈએ ? એ ઉપર લક્ષજ શું કરવા જોઈએ ? એમ કોષ કહે. તો ઉત્તર એ છે કે એ ઉપર ખાસ કરીને લક્ષ રાખેલું એમ બનેલું નહિ. પરંતુ કાવ્ય-કળાનું હાર્દ સમજવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણાથીજ એ ઉપર અનાયાસ લક્ષ રહી રચના થયેલી. અને તેમ થવું યોગ્ય છે. મૂળપદમાં જે રવની આનુપુર્વિક ગોઠવાયલી તે તે પદના બાંધને ધણું કરીને ગોઠતીજ હોય છે; અથવા આવાં લોકપરિચિત પદોમાં જનમંડળના શ્રવણને નિરંતરનો પરિચય ધણા કાળનો હોવાથી, તે સ્થળ જોડે તેજ રવરચનાનો સંબંધ ગાઢ થઈ જઈ અનુકૂળતા ઉત્પન્ન થઈ હોય છે; તેથી આ સ્થળે જે ‘બારણે’ ને બદલે કોષ ખીજે શબ્દ કર્યો હોત તો નમૂનાના પદથી પરિચિત કાનને કાંઈક ઉદ્ભવ લાગત, અથવા

આ શબ્દ જોટલી અને જોવી શ્રવણસુખતા તો નજ થાત. આ પ્રધરવતું રહસ્ય સ્વાભાવિક રીતે સમજાવાથીજ નકલનાં પદોમાં ભોળાનાથ અપૂર્વ માધુર્ય આણી સક્યાછે. આ ટીકા ઉપરનાં સર્વ ઉદાહરણમાં યથાધરિત લાગૂ પાડવાનીછે.

“ દિન ઉગે વળી સાંઝ પડેરે
વેગે વીતીજય કાળ. ”

મૂળના પદમાં આ કડી છે:—

સાંઝ પડે દિન આથંમેરે

માલણુ લાવે કૂલ

શું કરું તારા કૂલને

મારો પિયુ ગયો મને ભૂલ-મારી જૂમાં.

આ બે શબ્દના અનુકરણવાળી કડિયોમાં કાંઈ પણ સમાન નથી. મૂળ વિપ્રલંબશૃંગારપર છે, અને નકલ તેથી વિરુદ્ધ શાન્તરસમય છે. પરંતુ તે-માંનાંજ શબ્દરૂપ અને અર્થરૂપ પણ ઉપાદાન લઈને-તેજ ઉપાદાનથી શૃંગાર-વિરોધી શાન્તરસનો ઉદ્દ્યોધ કરવામાં કળા સારી વપરાઈછે, અને અતુરાર્થ સહજ પણ સારી આવી ગઈછે.

આ પદ ભોળાનાથની કાવ્યકળાના ખીજ એક સ્વરૂપનું પણ નિદર્શન છે. જેમ નમૂનાના પદના રવનું અનુકરણ કરવાનું ચાતુર્ય એમનામાં જણાયછે, તેમજ નમૂનાને અનુકૂળ ભાષા કરવામાં પણ ધણું ઊંડું ડહાપણ જણાયછે. આજ ઠેકાણે આ સાધારણ જનસમુદાયને પરિચિત ઢાળમાં પદ રચતાં “ લેખની-નૃસાલથી ” ભાષા તો કદીજ ના ચાલવાની; (તેવી ભાષા ભણી તો ભોળાનાથ ઉપહાસયુક્ત તિરસ્કારથીજ જોતા;) પણ ભોળાનાથનાં ખીજાં સંસ્કૃત વૃત્તનાં તથા તેવાં પદોમાં જોવી છે તેવી પણ પ્રૌઢ ભાષા ભરી હોત તો જરૂર અ-યોગ્ય સંમેલન થાત અને સુરચિમાં ક્ષતિ થાત. કોઈ કહેશે કે આ તો કૃત્રિમ અને કાલ્પનિકજ ટીકા છે. પણ સુરચિનું તત્ત્વ તપાસતાં તથા મતુખ્ય-મનના બંધારણ સાથે એ તત્ત્વના સંબંધનું અન્વીક્ષણ કરતાં જણાઈ આવશે કે તેમ છેક નથી. અમુક ભાવને અમુકજ રાગરાગિણી અનુકૂળ લાગેછે; અમુક સમયે અમુકજ રાગરાગિણી મનને રચેછે; અમુક ભાવ, રસ, અર્થને અમુક પદબંધ સુધરિત રીતે બેસેછે;—એ સર્વ વાતોમાં પરિચયજન્ય સં-સ્કારસંબંધનું ખીજ છે ખરું, પણ તેની સાથે એ સંસ્કારનો આરંભ પણ કોઈ

રસિક કલ્પનાથી અનાયાસ ઉદ્ભૂત થયેલી સુરુચિમાંજ હોવો જોઈએ. અને તે પરિચયજન્ય સંસ્કારસંબંધને આદર આપવો, તેને ક્ષોભ પમાડે એવી રચનાથી દૂર રહેવું, એમાં પણ એક સુરુચિનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ તથા રૂહાપણની ગંભીરતા આવી છે. આવી સુરુચિને કાલ્પનિક ગણે તો પછી જગતમાંથી યોગ્યાયોગ્યતાના ખીજનોજ ઉચ્છેદ થઈ જાય. લક્ષ્મસમયે પરજિયા ગાય, અથવા મરણપ્રસંગે મંગલગીત ગાય, તો એમાં કાંઈ વાસ્તવિક બાધ છે ? પણ સુરુચિનો, યોગ્યાયોગ્યતાનો, બાધ ભરપૂર છે. માટે યોગ્યાયોગ્યતાનું તત્ત્વ તો માન્ય હોવુંજ જોઈએ. અને તે થયું તો પછી ઉપરની પદ્યબંધ અને ભાષાના આતુકૂલ્યની ચર્ચા યથાન્યાયજ્ઞ જણાશે.

નમૂનાના પદને અતુકૂળ ભાષા કરવાનું આ એકજ ઉદાહરણ નથી. અન્ય સ્થળે ચર્ચાવિષય થયેલું ધીરાના પદના નમૂનાનું* “અચ્ચાની અવિચારી રે પ્રભુની પ્રતિમા માને” એ મથાળાનું પદ પણ સરસ ઉદાહરણ છે. તેમજ પ્રાર્થનામાળાના અંક ૨૧ મામાં દાખલ થયેલું—દયારામના “આસ બહેલી અલખેલી ખ્યારી રાધે” એ પદની ચાલનું—“દયાસિંધુ દીનઅંધુ દાસ તારો” એ પદ, તથા તેજ અંકમાં દાખલ કરેલું—દયારામના “કાતુડો કામણુગારોરે” એ ખીજ પદના ઢાળનું—“કરુણાનજર કરોરે” એમ આરંભાતું પદ,—એ પણ ભોળાનાથની કાવ્યકળાના આ સ્વરૂપનાં યોગ્ય ઉદાહરણ છે. એ સ્વરૂપમાં ખીજે અંશ એક એ છે કે સામાન્ય લોકમાં પરિચિત પદ્યબંધમાં ચૂકતાં સાદી ભાષા રાખવા જતાં જે ગ્રામ્યતાના ખીજ છોડા તરફ જતા રહેવાનો ભય છે, તે પરિણામ ભોળાનાથે નથી થવા દીધું. સાદાપણું રાખવા છતાં યોગ્ય ગાંભીર્યને અર્થે સ્હામું વજન રાખનાર કાંઈક પ્રૌઢતા અને સાદાઈની વચ્ચે રહેતા શબ્દો,—પ્રૌઢ છતાં લોકપરિચિત શબ્દો—લોકને અપરિચિત અને પ્રૌઢ છતાં એકવાર દૃષ્ટિ પડતાં અર્થ સુગમ થાય એવા શબ્દો—તથા ધર્મ જેવા વિષયમાં આજ્ઞા વિના ન ચાલે એવા પ્રૌઢ શબ્દો, દાખલ કરી ભાષાને સમતોલ રાખી છે. એ ઉપર કહેલાં ઉદાહરણો તપાસીને જેવાથી તરત જણાઈ આવશે.

ભોળાનાથનાં કાવ્યો પ્રૌઢ શૈલીમાંજ છે, તે ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય કે એમને એવી શૈલી તરફજ ઝુચિ હશે. બહુ અંશે આ વાત ખરી છે. પરંતુ એમનાં જે જે કાવ્યો છે તે ધર્મવિષયક હોવાથી એ વિષયમાં અવશ્યની એવી એ શૈલી આવવીજ જોઈએ, તેથી કરીને એટલા ઉપરથીજ એ ઝુચિનું

* ધ. ૧૬૪ તથા પરિભાષ (જ) જુઓ.

અનુમાન આંધવું કોષકવાર સાહસયુક્ત થાય. પરંતુ એઓના બોલવા વગેરે ઉપરથી માત્રમ પડયું છે કે ભોળાનાથની રુચિ અપ્રૌઢ શૈલી તરફ બહુ નહોતી. તેમ “દ્વલપતશાળા” ની પદ્યશૈલી તરફ તો એમની સર્વથા અરુચિજ હતી. કવિ દ્વલપતરામને આશરે આઠસ વર્ષની પૂર્વે મરહૂમ એ. કે. ફ્રેન્ચની સાથે પ્રથમ ઓળખાણ કરાવી એમની લલામણુ કરનાર ભોળાનાથ પોતેજ હતા. તે ઉપરથી આ કાવ્યરુચિમાં વિરોધ આવ્યો એમ સમજવાનું નથી. તે જૂના સમયમાં ભોળાનાથને એ તરેહની શૈલી કદાચ પસંદ હશે, અને એમની વૃદ્ધિશીલ વૃત્તિને અનુસરીને પાછળથી એમની રુચિ સંસ્કાર પામી, એમ થવું અશક્ય નથી.

કવિત્વસંબન્ધી એમની રુચિ ઉત્તમ પંક્તિની હતી તે હવે ઉપર એમનું કવિત્વ દર્શાવ્યા પછી વિશેષ કહેવાની જરૂર રહીજ નથી. હાલનાં સંખ્યાબંધ “ચીંથરિયાં” કાવ્યનાટકાદિક નામધારી લખાણોથી તો ભોળાનાથ કંટાળોજ ખાતા. એવાં લખાણુને ઉત્તેજન પોતે સ્વતન્ત્ર રહીને ભાગ્યેજ આપ્યું હશે, અને એવું ઉત્તેજન આપનારને એ હસતા. ગુજરાતી યુક્કમિટીના મેમ્બર એ સાત વર્ષ સૂધી હતા તે અરસામાં એમણે જે જે પુસ્તકો ઉપર પ્રસંગવશાત્ અભિપ્રાયો આપ્યાછે, તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની વ્યવસ્થાપક મંડળીના સભાસદ તરીકે તથા તે સંબન્ધે સોસાયટી તરફથી પરીક્ષાર્થે આવતાં પુસ્તકો વિશે જે અભિપ્રાયો એમણે આપેલાછે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એમની સાહિત્યસંબન્ધી રુચિયો કેવી જાંચા પ્રકારની હતી. એ સંબન્ધમાં એવાં ચીંથરિયાં લખાણોમાંથી કોઈને એમણે સ્તુતિનું માન આપ્યું નથી. આના પુરાવામાં છુલાખીરામ ચકુભાષકૃત “કાવ્યકૌસ્તુભ” ઉપરનો એમનો યુક્કમિટીના મેમ્બર તરીકે અભિપ્રાય આપેલો છે તે મૂકિયે તો બસ થાય. પરંતુ એ બધો લાંબો અભિપ્રાય અહિં ઉતારી જગા રોકવા કરતાં એટલુંજ કહીશું તો બસ થશે કે એ પુસ્તકમાં કાંઈ પણ સલ કવિત્વ નથી, ભાષા પણ શિષ્ટ નથી, કવિ દ્વલપતરામનું અનુકરણ કરતાં તેમના ગુણુ ન આવતાં દોષજ આવ્યાછે, અને સર્વથા કવિતાપદને લાયક એમાંનાં પદ્ય નથી એવો મત જરા સખ્ત શબ્દોમાં એમણે આપ્યો હતો. આ મતના વાજખી ગેરવાજખીપણા વિશે અહિં બોલવું યોગ્ય નથી, પણ એટલું તો કહ્યા વગર નહિં ચાલે કે જાંચા પ્રકારની કવિતાથીજ સંતુષ્ટ થનારને એ પદ્યો કવિત્વહીન લાગવાંજ જોઈએ એમાં સંશય નથી.

એમની આ વિષયમાં રુચિના સંબંધમાં એક બીજી તરેહની કવિતા વિશે પણ એમનો અભિપ્રાય આ ઠેકાણે જણાવવા હાયક છે. “વિજયવાણી” નામનું એક ભંચે કુદી નીચે પડવા જેવું કરનારું વિચિત્ર કાવ્યસંગ્રહનું પુસ્તક એમના અભિપ્રાય માટે આવેલું તે ઉપર નીચે પ્રમાણે મતપ્રદર્શન એમણે કર્યું છે:—

“વિજયવાણી નામનું પુસ્તક મેં તપાસ્યું.

“એ પુસ્તકને વાસ્તે નામાંકિત વિદ્વાન્ ગૃહસ્થોયે ઉત્તમ અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. એટલે મારા અભિપ્રાયનું વજન કેટલું પડશે તે હું કહી સકતો નથી. પરંતુ કોઈ પણ વિદ્વાન્ એ કવિતાની રચના ઉપર નિષ્પક્ષપાત રીતે વિચાર કરશે તો એ કવિતા રસિક છે એમ કહેશે નહિ. મને યત્કિંચિત્ જ્ઞાન છે તે ઉપરથી મારા વિચારમાં આવે છે કે કવિતાનું ઉપરનું ડોલ મોહું છે પણ અંદરથી શુષ્ક અને રસ વગરની છે. કવિતામાં જે માધુર્ય હોવું જોઈએ તે નથી.

“કવિયે શ્રમ ધણો કચ્ચો છે. પ્રકરણો ધણાં ભંચાં લીધાં છે પણ તેને વાસ્તે લોકોના મન ઉપર અસર થાય એવી કાવ્યરચના હોવી જોઈએ, પણ તેમ નથી. કવિતામાં પોતે પૂર્ણ છે એમ જેના મનમાં આવે તેને પોતાની ખોડ નજર આવતી નથી. આ કવિના મનમાં પોતાની અપૂર્ણતા નહિ લાગવાથી પોતે પોતાની મેલેજ પ્રશંસારૂપે કેટલુંક લખાણ કર્યું છે.

“શૃંગાર રસનું એક પ્રકરણ કચ્ચું છે. તેમાં રાધાકૃષ્ણની જનપ્રીતિની કવિતા કરી છે. અસાર સુધી આવાં હલકી જાતનાં તથા અનીતિને વધારનાર પુસ્તકો કાંઈ થોડાં થયાં નથી—આ કવિયે પણ દેખાદેખી કરીને આ પુસ્તકમાં થોડી ઘણી ખૂબી હશે તેને પણ ઢાંકી નથી (નાંખી ?). પાને (?) જૂલણા હંદ ત્રણ ચરણમાં માત્રાની ચૂક છે. આવી ચૂક આવા કવિના હાથથી થાય એ આશ્ચર્ય છે.

“બીજી મોટી નવાઈ એ છે કે પંડિત ગદ્ગુલાલજી તા. નર્મદાશંકર આદિ ગૃહસ્થોયે એ કવિતા પસંદ કરી છે. પણ મારે યથાર્થ મત આપવું જોઈએ. મને એ કવિતા ઘણી ફીકી લાગે છે. ભાવમાં અલંકારમાં ગૌરવમાં ઘણીજ અપૂર્ણ છે. એટલા બધાની સાથે એની કીમત હદ ઉપરાંત રાખી છે. ઉપરના કારણોથી હું દિલગીરછું કે એ પુસ્તકને ઉત્તેજન આપવાને તથા તેની પ્રત ખરીદ કરવાને મારી સંમતિ આપી સકતો નથી.”

તેમજ બીજી તરફ જેતાં ધર્મપરાયણવૃત્તિ પોતાની હતી, નિર્લભજ શૃંગારને સ્ત્રોજાનાય અંતઃકરણથી ધિક્કારતા હતા, તથા દુરાચારને તો સર્પવત

ગણતા, છતાં સાહિત્યની આખતમાં યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય રસ અવશ્યનો છે, પ્રાચીન ગ્રંથોનું અક્ષત સૌન્દર્ય જાળવવાને માટે વૃથા સદાચારદંભથી તણાઈ જઈ તે ગ્રંથોમાંથી શૃંગારાંશ ઉખેડી કાઢી ગ્રંથોને ફીંદી નાંખવા એ દોષ છે, એ વાત પોતે સંપૂર્ણ રીતે જાણી પોતાના મનમાં એ વિશે દૃઢ આગ્રહ રાખી, પ્રસંગ આવ્યે એવા દંભસદાચારનાં પરિણામો ન થવા એ મથતા; ‘ત્રેમ’, ‘શૃંગાર’, ધ્યાનદિક શબ્દોનેજ શત્રુવત્ ગણનારાઓના સાહિત્યવિનાશક પ્રયત્નોના સામા યુક્કમિટી અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંબંધમાં આવતા પ્રસંગોમાં યુદ્ધ કરતા. આ ઉપરથી સાહિત્યમાં એમની ઉત્તમ સ્તિ જાણાયછે તેમજ સર્વ આખતમાં નિષ્પક્ષપાતપણું પણ જાણાયછે. થોડી સુદત ઉપરજ વેણીસંહાર નાટકનું ગુજરાતી ભાષાન્તર ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન તરફથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને હસ્તગત કરવામાં આવ્યું, સારે, મૂળમાંના મૂર્તિપૂજા, શૃંગાર વગેરેના સર્વે અંશ યથાવત્ રાખીને ભાષાન્તર સ્વીકારતું, નહિં તો નહિં એ નિશ્ચય ઉપર સોસાયટીની અવરથાપક મંડળીને આજીવામાં ભોળાનાથનો સખળ ભાગ હતો. આ માત્ર ધણાંમાંનું એક ઉદાહરણ છે. મૂર્તિપૂજાવિરુદ્ધ પોતાનો મત છતાં,—સાહિત્યનું રહસ્ય જાણવાનું સામર્થ્ય આપનારી સુરુચિ તથા શુદ્ધ ન્યાયબુદ્ધિને લીધેજ આ એમનું આચરણ સંભવી સકયું. અને આ આચરણ ભિન્ન મત ધારનાર ઇષ્ટમિત્રોની ક્ષણિક અપ્રીતિ થવાનું જોખમ માથે લઈને પણ એ પકડી રાખતા. એમની સાહિત્યસંબંધે ઉત્તમ સ્તિનું એક ખીજું ઉદાહરણ છે. “God save the Queen” એ ગીતનું તેની તેજ ગીતચાલમાં ભાષાન્તર કરવું વગેરે કેટલીક અશક્ય મર્યાદામાં ગુજરાતી ભાષાન્તર કરવાનું દુઃસાહસ રાસ્ત ગોદ્રતારના અધિપતિ શેઠ કેપ્પુશરો કાબરાજીએ આરંભ્યું અને ભાષાન્તર કર્યું; સારે એ ગીતનું “રક્ષ દેવ કૃપાળ કેસર” એમ આરંભાતું એ ભાષાન્તર શેઠ ખેહરામજી મલખારીએ ભોળાનાથ ઉપર અભિપ્રાયને માટે મોકલ્યું. અંગ્રેજી ગાનપદ્ધતિ અને ભારતીય ગાનપદ્ધતિ એ બે વચ્ચે ગમે એટલું સાદૃશ્ય હશે તોપણ બેદના અંશ એટલા બધા છે કે એ પદ્ધતિ પ્રમાણેનું આ ગીત ગુજરાતીમાં પણ તેજ પદ્ધતિમાં રાખી બનાવવું એ હવામાં બાચકા ભરવા જેવું છે, તેમ એવી એવી અશક્ય મર્યાદામાં રહીને પણ કરેલું “રક્ષ દેવ કૃપાળ કેસર” એ ગીત અનેક ભાષાદોષોથી તથા રસદોષોથી ભરેલું છે, એ સર્વ વાત ભોળાનાથે જોઈ તેને અનુસરીને પોતાનો અભિપ્રાય એમણે લખી મોકલ્યો. અને એમને અભિપ્રાય તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં સુરુચિને અનુસરીનેજ હતો એ, એ ગીતની

લોકપ્રિય થવામાં નિષ્ફળતાથી અને હાલ એ ગીત ભાગ્યેજ કોઈ જાણતું પણ હશે એ વાતથી સપ્રમાણ થાય છે. એમના અભિપ્રાયવાળો પત્ર પરિશિષ્ટ (જ) માં મૂક્યો છે.

ભોજાનાથની સાહિત્યસંબંધી રચિ વિશે બોલતાં આટલું એક કહેવું ઉચિત છે. શબ્દાલંકાર વિશેષ, અને અર્થાલંકાર કવિત્વદર્શક એવા નહિ— એ ગુણોથી ભરેલી વ્રજભાષાની કવિતાનો બહુ અંશે સમુદાય છે. તે તરફ ભોજાનાથ એક સમયે પ્રીતિથી જોતા હતા. પરંતુ એમની સ્વભાવશુદ્ધ સુરચિને એ અંદરથી પ્રતિકૂળ હોવાથી, બાળપણના અભ્યાસકાળમાં પડેલી મોહની છાપ કાળે કરીને જતી રહી હતી. પોતાને પ્રિય આદર્શનું પોતાના કાર્યમાં મનુષ્ય અનુકરણ કરે છે એ ન્યાયથી તપાસતાં, ભોજાનાથે પોતાનાં એકે કાવ્યમાં ભાષાકાવ્યના ખાસ દોષો જે છે તે નથી આપ્યા એજ એમની રચિ એ વિરુદ્ધ હોવાનું સબળ પ્રમાણ છે.

ભોજાનાથની સાહિત્યરચિયોનું મૂળ સ્વભાવલબ્ધ સુરચિમાં તો છે જ. પરંતુ સંસ્કારક સાધનોથી એ રચિયો વધારે દીપ્તિ પામેલી હતી. સંસ્કૃત ક્ષરસી ભાષાના ઉત્તમ કાવ્યગ્રંથોનો અભ્યાસ એ એ સાધનમાંનું એક હતું. તેમજ સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું પણ એમણે સારું અવલોકન કર્યું જણાય છે. ઈ. સ. ૧૮૬૮ ના અરસામાં “રસતરંગિણી”નું ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં કરવાનો આરંભ ભોજાનાથે કર્યો જણાય છે. એ થોડો આરંભ થઈ અપૂર્ણ રહ્યું છે તેથી તેના ગુણદોષનું તોલ કરવું અશક્ય છે, પણ એ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું અવલોકન તે પણ એમની સુરચિના અંધારણુમાં ઉપકારક સાધન હતું.

અત્યાર સૂધી ભોજાનાથનાં પદ વિશેજ ચર્ચા ચલાવી. એમનાં ગદ્ય લખાણો વિશે પણ થોડુંએક બોલવું યોગ્ય છે. ગદ્યનાં લખાણુ એમનાં પદ જેટલાં નથી. પણ જેટલાં છે તેટલાં પણ એમની નિરંતરની ગંભીર, પ્રૌઢ, મધુર શૈલીમાંજ લખાયલાં છે. એમનું જૂના સમયનું ગદ્ય ધણે ભાગે એમનાં રોજકામમાં છે. એ સમયનાં એમનાં લખાણુની શબ્દશુદ્ધિસંબંધી ખામી વિશે ઉપર કહ્યું છે. તે બાદ કરતાં ભાષા સરળ, સાદી, બહુધા વ્યાકરણુદોષરહિત, આડંબરરહિત,—રોજકામમાં જેની સ્વાભાવિક સંભવે તેવી—છે. પાછલાં પ્રકરણોમાં એ રોજકામમાંથી અગત્યના ઉતારા આપેલા છે તે ઉપરથી આ વાત જણાશે. પરંતુ ગંભીર વિષયો ઉપર વિધિપૂર્વક લખાણુ એમણે કર્યાં છે તેમાં તો વિષયાનુકૂલ પ્રૌઢિયુક્તજ શૈલી છે. “પ્રાર્થનામાળા” માં પ્રત્યેક અંકમાં ગદ્યાત્મક

પ્રાર્થનાઓ છે તે સર્વે-એ ચાર બાંધ કરતાં-એમની કલમથી લખાયલી છે. એ બ્લેયાથી જણાશે કે એ સંસ્કૃતમય શૈલી છતાં કિલણાન્વયથી મુક્ત, પ્રૌઢ છતાં આડંબરરહિત-ટૂંકામાં “તર્જુમિયા” શૈલી લખનારા કેટલાક આધુનિક લેખકોની “અંગ્રેજી-સંસ્કૃત-ગુજરાતી” થી વિરુદ્ધ-એમના નિર્મલ, સાદા, પણ ભવ્ય શરીરના દેખાવને પ્રતિરૂપજ, -ભાષાશૈલી છે.

છ. સ. ૧૮૮૪-૮૫ ની સાલમાંનું એમનું એક ગદ્ય આ છે:—

“રાવ બહાદુર ગોપાળરાવ હરિ તથા રાજશ્રી સવિતાનારાયણુની વચ્ચે ચાલેલા વાદમાં કોનો પક્ષ સત્ય છે એ વિષે અત્યાર સુધિ કોઈ ખોલ્યું નથી. નવીન વિચારના સુશિક્ષિત લોકો આ બાબત ખેદરકાર રહેલા હોય એમ જણાય છે. દેશનું કલ્યાણ થાય, લોકોની સ્થિતિ સુધરે અને અબલા દુઃખિત સ્ત્રીઓના દુઃખનું નિવારણ થાય, એવા ઉપદેશ કરીને લોકોને સન્માર્ગે વાળે એવા દયાલુ મહાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે જ આ ભારતવર્ષવાસી આર્યપ્રજનો ઉત્કર્ષ થાય. પરન્તુ ત્યાં સુધી વાટ જોવી તે અને યથાર્થ વિચાર સમજવામાં હોય તે બહાર ન પાડતાં મુગા બેશી રહેવું એ ધરિત નથી. માટે ચાલેલા વાદ વિષે મારો યથામતિ વિચાર બતાવુંછું.”

પુનર્દિવાહ સશસ્ત્ર કે અશસ્ત્ર છે એ વિષય ઉપર આ બે ગૃહસ્થો વચ્ચે ચાલેલો વાદ આર્યજ્ઞાનવર્ધક માસિક પત્રમાં છપાયો હતો. તે ઉપર રા. ગોપાળરાવ તરફથી માગણી થવાથી ભોળાનાથે પોતાનો અભિપ્રાય લખેલો તેનો હસ્તલેખ છે તેમાંથી આ ઉતારો છે. આખો લેખ આપીને આ સ્થળ રોકવું ઉચિત નથી તેથી આટલો ઉતારો જ આપીને વધારે ઉતારો પાછળ પરિશિષ્ટ (જ) માં આપ્યો છે તે ઉપરથી એમની વાણીની પ્રૌઢિ અને સરળ અંશ અદ્ભુત રીતે સંમિશ્ર કરવાની ખૂબી જણાશે.

બ્લેર (Blair) ના ઉપદેશ (Sermons) માંથી એક “વિપત્તિ ઉપર ધર્મની અસર” એ વિષયના ઉપદેશનું ભાષાન્તર ભોળાનાથનું કરેલું છે. તેનો હસ્તલેખ છે તેની નકલ પાછળ પરિશિષ્ટ (ટ) માં મૂકી છે. એમાંથી માત્ર એક ઉતારો નમૂના તરીકે નીચે મૂક્યો છે. તે ઉપરથી ભાષા વિશે કાંઈક અતુ-માન થશે.

“ધર્મનિષ્ઠાની આટલી બધી પ્રશંસા કરી છે તે વાજબી છે કિંવા શી રીતે તેનો આપણે વિચાર કરીયે. ને તે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે માટે સંકટ સમયે ધર્મનિષ્ઠ તથા સદાચારી માણસ અને તેથી ઉલટા એટલે દુરાચારી માણસના

મનની સ્થિતિની તુલના કરીયે. સંકટ સમયે ધર્મનિષ્ઠ માણસને સમાધાન એટલા ઉપરથી થાય છે કે તેમનું પાછલું આચરણ શુદ્ધ તથા દોષરહિત હતું એવો તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થઈને મન શાંત રહે છે; પરંતુ તેથી વિપરીત માણસોનો જીવન પ્રકાર થાય છે. પોતાના પૂરા દોરના વખતમાં વૈભવના મદમાં તથા સંપત્તિથી પ્રાપ્ત થનારા સૌખ્યાનંદમાં ખુડેલા હોય છે તેથી અંતર્દીપ (conscience) ના સૌમ્ય ઉપદેશ તરફ તેટલો લક્ષ આપતો (તા ?) નથી. કામધંધામાં ચક્રચૂર અથવા એશઆરામમાં ભરપૂર ડૂબી ગયેલા હોવાથી ગંભીર વિચાર અને અંતઃસ્ફોર્ષિતો અંતઃકરણમાં બોધ મળી શકતો નથી. ”

આ ભાષાન્તર એમણે શબ્દશઃ કર્યું નથી. પરંતુ તાત્પર્યાનુસાર કર્યું છે. અને આખા ઉપદેશનું પુરું પણ કર્યું નથી. એનું મથાળું “ધર્મનિષ્ઠા થકી સમાધાન” એનું રાખ્યું છે. ભોળાનાથની ગદ્ય કૃતિઓમાં કેટલીક વિશે કહેવું રહી ગયું છે. ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં રા. સા. મહીપતરામના ઇંગ્લાડના પ્રવાસથી ઉત્પન્ન થયેલી નાગરી નાલની તકરારને સંબંધે “સલ્લવિવેક” નામે એક પુસ્તક શિલાછાપમાં અમદાવાદમાં છપાયું હતું. આમાં ભોળાનાથનો હાથ હતો એમ માનવાને કારણ છે. પરંતુ ગદ્યભાગમાં કોઈ પરાયાનો પણ વિશેષ હાથ છે એમ એ ભાષા ઉપરથી જણાય છે. પક્ષવાદી પુસ્તક છતાં વાસ્તવિક સલ્લ એ પક્ષ તરફ હોવાને લીધે, તથા વિષયનું ચાલન સખળ રીતે કરવાથી, એમાંની તકરારો સચુક્રિતક, અનુત્તર, અને સખળ રીતે, લખાઈ છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં “એકેશ્વરી અનુષ્ઠાનપદ્ધતિ” — એટલે મૂર્તિપૂજન વગેરે વહેમી ક્રિયાઓ ન માનનારાઓને અનુકૂળ લગ્નાદિક સર્વ વિધિની પદ્ધતિ અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજ તરફથી સંસ્કૃતમાં છપાઈ હતી તેમાં આરંભમાં ઉપોદ્ધાતગુજરાતીમાં લખેલો ભોળાનાથની કૃતિ છે. પુસ્તક છપાતાં છાપનારની ચૂકા મુદ્દલ મુદ્ધરાઈ જણાતી નથી, અને ૧૮૭૪ ની એમની બીજી સ્થળે ભાષા સારી જોવામાં આવી છે તેથી આ ઉપોદ્ધાતમાં ભાષાદોષનો ઘણો ભાગ છાપનારના ઉપરજ જશે. આ પદ્ધતિનું પ્રયોજન માત્ર એમાં બતાવ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં — રા. દાદોબા પાંડુરંગે મરાઠીમાં રચેલા “ધર્મવિવેચન” નામના પુસ્તકનું ભાષાન્તર ભોળાનાથે કરેલું પ્રગટ થયેલું છે. ભાષાન્તર કરનાર “એક જગજ્જનહિતેચ્છુ” એમજ રાખ્યું છે. નામ પોતાનું આખું નથી. પણ ભોળાનાથની જ કૃતિ એ છે એમાં સંશય નથી. એમના કાગળો અને એમનું કુટુંબમંડળ તથા મિત્રમંડળ, એજ પુરાવો કરે છે. મૂળ

મરાઠીનું ભાષાન્તર ધણીજ ઉત્તમ ભાષાશૈલીમાં થયું છે. હાલ એ પુસ્તકની પ્રતો થોડીજ રહી હશે. સલધર્મના નિર્ણયો વિશે સખળ ચર્ચા જોવી હોય તે પુરુષે આ પુસ્તક અવસ્ય વાંચવા લાયક છે.

ઉપર કહેલું “સલવિવેક” નું પુસ્તક લખાયું તે પહેલાં આશરે એક વર્ષ ઉપર એટલે ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં લોખાનાથે એજ વિષયને સંબન્ધે “નાગરમિત્ર” નામે પુસ્તક લખ્યું છે. એમની ગદ્યશૈલી આ ન્હાના પુસ્તકમાં સખળ રીતે દીપી નીકળી છે. એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે કે નહિ તે વિશે સંશય છે. પણ અંતે લખેલો લલિતછંદ અપૂર્ણ છે તેથી તથા એની પ્રસ્તાવનામાંના કેટલાક શબ્દો ઉપરથી જણાય છે કે એ પ્રગટ ધણું કરીને નહિ થયું હોય. પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે કે એને એક કરતાં વધારે અંકમાં પ્રગટ કરવાનો મૂળ ધરાદો હતો. એ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ તથા તેની રચના એ પ્રસ્તાવના જોયાથી જણાઈ આવશે, તેથી એ પ્રસ્તાવના પરિશિષ્ટ (ઠ) માં મૂકી છે. પ્રથમ આ ઠેકાણે આ ન્હાના પુસ્તકમાંથી એક બે ઉતારા આપ્યાથી એ શૈલીનું યથાર્થ ભાન થશે.

“ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે સમયાનુસાર નિયમોનો ફેરફાર થતો આવે છે. મનુ યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિ સ્મૃતિયોમાં, સિંધ દેશમાં તથા મ્હેછ દેશમાં જવાનો નિષેધ કર્યો નથી. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિની મિતાક્ષરા ટીકામાં દેવલ-ઋષિનું વચન લખ્યું છે. પણ તે મૂલ્ય સ્મૃતિકારે એ વાત કોઇ ઠેકાણે લખી નથી. સ્મૃતિકાર કોઇ વાતનો નિષેધ કરે છે તેમાં કાંઇ કારણુ તો હોય છે. દેવલ ઋષિયે આજ્ઞા કીધી કે આટલા દેશમાં જવું નહી. હવે તે સમયે તે આજ્ઞા નિષ્કારણિક ન્હોતી. આ દેશમાં મુસલમાન લોકોનો મોટો જુલમ હતો. હિંદુઓને બળાતકારે વટલાવતા હતા. તેમની સ્ત્રીઓને પકડી જઈને ધર્મબ્રષ્ટ કરતા હતા. એ વાત એ સ્મૃતિ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીને મ્હેછ બળાતકારથી પકડી જાય અને તેની સાથે સંબોગ તથા ભોજન-વ્યવહાર કરે તો અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી તેઓની શુદ્ધિ થાય છે, એવાં ધણાં વચનો એ સ્મૃતિમાં લખ્યાં છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ સકે છે કે આ દેશમાં યવનોનો પહેલ વહેલો પ્રવેશ થયો તે સમયે દેશની સ્થિતિ એવી હતી કે એ સ્મૃતિની અગત્ય હતી, પણ હવડાંનો સમય બદલાઈ ગયો, ઇંગ્રેજ રાજ્યના ન્યાયજન નીચે જે દેશો છે ત્યાં જવાથી ધર્મબ્રષ્ટ થવાનો ભય મુદલ રહ્યો નથી, માટે યદ્યપિ એ સ્મૃતિના માત્ર વાચ્યાર્થ ઉપરથી તો ઇંગ્લાંડને મ્હેછ

દેશ કહીયે તો કહેવાય, અને સાંહાં જનારને પુનઃસંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ એ વચનના હેતુ ઉપર લક્ષ્યપૂર્વક વિચાર કરીયે તો, હવડાંના સમયમાં ઇંગ્લાંડ દેશમાં જનારને પુનઃસંસ્કાર કરાવવાની કોઈ રીતે અગત્ય જણાતી નથી. નિષિદ્ધ દેશમાં જવાનો અટકાવ કરવાનો સ્મૃતિકારનો મુખ્ય હેતુ મ્હેં છ સોકો જુલમથી ધર્મભ્રષ્ટ કરતા હતા તેટલા માટે હતો. પણ તે હવે ભય રહ્યો નથી. દેવસ ઋષિયે નિષિદ્ધ કરેલા દેશમાં જવાની સૈકડો વર્ષથી રૂઢી પડી ગઈ છે, માટે ધર્મ, ન્યાય, અને રૂઢી પ્રમાણે ઇંગ્લાંડ જનાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો પણ ભતિભ્રષ્ટ થતો નથી. સોકોનું કેવું અજ્ઞાન તથા અવિચારપણું છે. સ્મૃતિ-નિષિદ્ધ ખીજ દેશમાં જનાર દૂષિત ન થાય અને માત્ર ઇંગ્લાંડને માથેજ બધું પાપ ઢોલી પાડયું છે. જે ઇંગ્લાંડ જનાર ભતિભ્રષ્ટ થાય તો સિંધ આદિ નિષિદ્ધ દેશમાં જનાર પણ જરૂર ભતિભ્રષ્ટ થાય અને તે પુનઃસંસ્કાર કીધા વીના ન્યાતમાં આવી સકે નહી, પણ ધણી દીલગીરીની વાત છે કે આ વિવેક નાગરોમાં નીતિમાન મનુષ્યો પણ ભૂલી ગયા છે.”

એક ખીજ સ્થળમાંથી ઉતારો લખ્યે:—

“હે નાગર મિત્રો, કુસંપથી કલેશ વધે છે. કલેશ વધવાથી યુદ્ધિબંશ થાય છે. યુદ્ધિબંશ થવાથી મોહોટો વિનાશ થાય છે—

“હે નાગર મિત્રો, તમે પોતાની હાનિ પોતાને હાથે શા વાસ્તે કરો છો ? જેઓની સાથે કાંઈ સ્નેહ સગપણ નથી, જેઓની સાથે કન્યાવ્યવહાર નથી, જેઓ તમારા શુભેચ્છુ તથા સુખદુઃખના ભાગી નથી, તેઓની સાથે સંબંધ રાખી રહ્યા છો અને સગાંસંબંધીનો ત્યાગ કરો છો.

“હે નાગર મિત્રો, હજુ વિચાર કરવાનો સમય છે—ગયેલો સમય કદી હાથ આવવાનો નથી—હે પ્રિયમિત્રો, ભાઈઓ, તથા સ્નેહીયો—ઈશ્વર ન કરે ને જે આ કલેશરૂપી વૃક્ષનું મૂલ મોટું થયું તો તેની ડાલીઓ વંશપરંપરા વૃદ્ધી પામી પરિણામે સ્નેહપાશ છૂટી જશે. માટે એ નાશકારક પરિણામનો અટકાવ કરવાનો સુચ તથા વિવેક જોઈ જોઈને ધણા ઉતાવળથી વિચાર કરવો ધટે છે.

“હે નાગર મિત્રો આ સંસાર સ્વપ્નવત્ છે. આપણો દેહ નાશવંત તથા ક્ષણભંગુર છે. આપણે મિથ્યા મોહ, મમત, તથા અભિમાન રાખી, કેવલ કર્મબંધન થઈયે છીયે. મનુષ્યજાતિ ઉપર એક ખીજએ પરસ્પર પ્રીતી રાખી અન્યોઅન્ય સહાય થવું એજ આપણો મુખ્ય ધર્મ છે. તેથી વિરુદ્ધ આચરણુ ચાલવાથી આપણે ઈશ્વરની આજ્ઞા તોડીયે છીયે. કાલચક્ર માથે ભમે છે. સંસારમાં સારી કે ખોટી કાર્તી રહેવાની છે; આ દુનીયામાં આપણે યોગ

દીવસના મુસાફર છીયે, પશુઓને પણ પોતાના સ્વભાવ ઉપર પ્રીતી હોયછે. માટે આપણે આપણા સ્વભાવ ઉપરથી પ્રીતી ઉઠાવી દેઇયે તે પશુ કરતાં પણ આપણે નીચા કહેવાઇયે; અને ઈશ્વરના મોટા અપરાધી થઇયે છીયે, દુષ્કર્મનાં માઠાં ફલ ભોગવવા ખીજું કોઇ આપણી સાથે આવનાર નથી, આપણે પોતાનેજ ભોગવવાં પડશે.—

“ માટે હે આર્યવર્થ્ય નાગર મિત્રો, અંતે એટલીજ વિનયપૂર્વક વિનયિ છે કે, તમે ધર્મશાસ્ત્રને તથા તમારા વૃદ્ધોના નામને તથા પ્રાચીન રીતોને માન આપી તમારામાંથી કુસંપના વૃદ્ધને જડથી ઉખેડી નાંખો. તમારા ન્યાતીલાને તમારા ભાંડુવત્ ગણો. કોઇ મનુષ્યને જન્મ સુધી ખરાબ કરવાના દુષ્ટ સંકલ્પો મનમાંથી કાઢાડી નાંખો—આપણા ન્યાતભાઇઓના એક ખીજના સુખદુઃખના ભાગી થાઓ. હવડાં તથા આગલ ઉપર આપણી પ્રજાનું કલ્યાણ તથા અભ્યુદય થવાના રૂડ તથા ઉત્તમ માર્ગનો વિચાર કરી તે સિદ્ધ થવાનો સુઉદ્યોગ તથા સદુપાય કરવામાં તત્પર થાઓ.—

“ શેવટ ઈશ્વર પાસે એટલું માગવું છે કે નાગર મિત્રોના મન ઉપર અંધકાર તથા અજ્ઞાન વ્યાપ્ત થયુંછે તે દૂર થઇ તેઓનાં ચિત્તમાં સદ્વિચારના પ્રકાશકીર્ણો ઉદય પામો. તથાસ્તુ.”

આ ઉતારાઓ ઉપરથી આ પુસ્તકની સોતસાહ વાણી તથા સખળ શૈલીનું કાંઇક સ્વરૂપ જણાશે. જુજવા શબ્દદોષ બાદ કરતાં આ લખાણ એ એક સરલ પ્રૌઢ શૈલીનો, અનુત્તર વાદ્યુક્તિનો, અને ભાવભેર કરેલી સંબોધનવાણીનો, અસાધારણ નમૂનો છે. “ સલવિવેક ” માં જે કોઇ કોઇ સ્થળે ઉપહાસની તોછડાઈ આવીછે (જેને માટે ભોળાનાથને જવાબદાર ગણતાં આચકો ખાવાનું છે, શાથી કે એમાં એવાં વચનના શોડીન સુરતી ગૃહસ્થોનો પણ હાથ હતો),—તે તોછડાઈનો આ “ નાગરમિત્ર ” માં કોઇ પણ સ્થળે છાંટા પણ નથી અને ગંભીરતા સર્વત્ર પસરી રહેલીછે. કેટલેક સ્થળે કટુ વચનો છે પણ તે કોઇ ગંભીર, સલપ્રિય, હિતૈષી, મહાપુરુષના મુખમાંથી નિકળે એવાં છે. “ સલવિવેક ” માં જે વાદકોટિયો છે તેવીજ આમાં છે, પણ વધારે સખળ, વધારે સવિસ્તર, વધારે અસર થાય એમ લખાયલી છે. તેમજ આ પુસ્તક ઉપરથી ભોળાનાથનાં ધર્મશાસ્ત્રની ભૂમિમાં વિશાળ અવલોકન તથા શોધ જણાઈ આવેછે, તેમજ સારાસારનું તોલન કરી તેના નિર્ણયને હસ્તામલકવત્ દેખાડી આપવાની અદ્ભુત શક્તિ જણાઈ આવેછે. તેની સાથે

આમાં એ મહાપુરુષની ઉદાર યુદ્ધિ સ્થળે સ્થળે ભાસિત થાયછે. દૂકામાં એટલુંજ કે કાળવિશેષપર વિષયતું છતાં, ચિરસ્થાયી ગુણોવાળું આ પુસ્તક એકલુંજ ભોળાનાથને ગદના એક સબળ અને અસાધારણ લેખકની પદવી આપી સકે એવુંછે, અને તેથીજ એ પુસ્તક પ્રગટ થવું વિશેષ ઇષ્ટ છે.

અચાર સૂઠી મુખ્યત્વે કરીને ભોળાનાથનાં પ્રસિદ્ધ યથેલાં લખાણો વિશે આપણે તપાસ કરી. માત્ર એમાં અપવાદ થોડાક આવ્યાછે. ઉપર ફેટલાંક નૂની વખતનાં અર્ધાની સ્તુતિ વગેરેનાં પદ્યો, ઈશ્વરપ્રાર્થનાનાં બે ચાર પદ્યો, તથા હમણાંજ ઉપર ગયેલાં ગદ્યો—એ અપ્રસિદ્ધમાંનાં છે. આ શિવાય ઉપર એક સ્થળે *સૂચવેલાં બંગાળી બનનોનાં ભાષાન્તરાદિક જો કે પ્રસંગે પ્રસંગે છૂટક છપાયાંછે, તેપણુ એકત્ર યઈ પુસ્તકાકારમાં હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાંજ નથી. તેમજ “અભંગમાળા” કરીને ૨૫૨ અભંગ (પ્રત્યેકમાં આશરે સરાસરી ૮ કડીવાળા) ધર્મવિષયના તથા ખીજા વિષયના પણ હસ્તલિખિત રૂપમાં હજી છે. તે શિવાય “પ્રાર્થનામાળા” માં ન સમાવેલાં પણ ફેટલાંક પદ્ય હશે. વળી નાગરોનો ઇતિહાસ લખવાને ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં સામગ્રી સંચિત કરીને ટિપ્પણુ કરી રાખેલાંછે, પણુ તે પરિપૂર્ણ રૂપમાં નથી આવ્યું એટલે તે વિશે બોલવું કઠણુ છે. તેમજ પોતાના પિતા સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર, છપાવવાના ઇરાદાથી લખી તૈયાર કરેલું, હસ્તલેખરૂપમાં હજી છે. પ્રાર્થનાસમાજમાં આપેલા ઉપદેશો, તથા ત્યાંજ વાંચેલાં વ્રતાદિકની કથા તથા વિધિનાં ભાષાંતરો,— તે વિશે પોતાના અભિપ્રાયસહિત, હસ્તલેખમાં હજી છે. એમનાં ગદ્યપદ્યાત્મક લખાણો પ્રગટ થયેલાં અને ન થયેલાંની એક યાદી પરિશિષ્ટ (જ) માં આપીછે. પણુ તેમાંનાં ફેટલાંક વિશે આ ઠેકાણે થોડુંક કહેવું ઉચિત જણાયછે. નિશ્ચયાત્મક તારીખ જણાતી નથી, પણુ ૧૮૬૦ પૂર્વે લાંબી મુદત ઉપર “વિદ્યાપ્રકાશ” નામે કાંઈક પુસ્તક લખવાનો એમણે આરંભ કર્યો હતો. એ ગ્રંથનાં વિભાગ તથા રચનાની પૂર્વકલ્પના એક કાગળ ઉપર કરીને લખેલાં હાલ છે. એ ગ્રંથ થયો નહિ એટલે એ વિશે એટલુંજ કહેવું બસ છે કે એ વાત શોચનીય છે. તેમજ લાંચ વિશે નિબંધ પણુ એમણે આરંભેલો જણાયછે. વળી “વિદ્યા તથા અક્ષરશાસ્ત્ર” એ મથાળાથી કોઈક કેળવણી વિશેના અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવાનો પણુ પ્રયત્ન જણાયછે. આ સર્વ અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ લખાણોનો સમુદાય વાચકવર્ગની આગળ મૂર્તરૂપમાં મુકાયા

પહેલાં કાંઇ પણ સવિસ્તર વિવેચન આપી નીરસતા કરવી ઉચિત નથી, અને તેથી ફળ પણ નથી; પરંતુ આ ઉપરથી એટલું જણાઈ આવશે કે ભોળાનાથની પ્રવૃત્તિ અસલથીજ વિદ્યાવિનોદતરફ ધણી હતી. અને ઉપરની ચર્ચામાં પ્રસંગવશાત્ જો જો લખાણો આણી ભાષા કવિત્વ વગેરે વિશે કહ્યું છે તે બસ છે.

આટલું ચિરસ્થાયી ગુણનું લખાણ તથા પ્રાચીન નવીન વિદ્યાના સંસ્કાર સુપરિસ્ફુટ દર્શાવનારી ગદ્યપદ્યાત્મક રચનાઓ કેવળ સ્વાભાવિક ખુદ્દિદાનને બળેજ ઉત્પન્ન થયેલાં એમ મનાયજ નહિં. નૈસર્ગિકી પ્રતિભા તો કાવ્યમાં અવશ્યજ છે. અને તે ભોળાનાથમાં હતી. તે ઉપરની ચર્ચાથી સુઘ જનોને જણાશે. અને તે પ્રતિભાનું માનસશાસ્ત્રાનુકૂલ કારણ પણ એમના પૂર્વજની વિદ્વતામાં આપણે ઉપર જોયું. પરંતુ કાવ્યોદ્ભવના હેતુત્રયમાંના બાકીનાં એ—બહુ નિર્મલ શ્રુત, તથા અભ્યાસ—તે પણ ભોળાનાથમાં હતાં. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી, મરાઠી, એ ભાષાઓનું એમના જમાનાના પુરૂષોને પ્રસંસનીય જ્ઞાન એમણે સંપાદન કર્યું હતું એમ પાછળ કહ્યું છે. આ સ્થળે વિશેષ એટલું કહેવાનું છે કે ફારસી શિવાય એ બધી ભાષાઓમાં સુખ્યત્વે કરીને ધર્મસંબંધી પુસ્તકોનું વિશેષ પરિશીલન એમણે કર્યું હતું. તે એમને અનુકૂળ કાવ્ય-રચનામાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડ્યું. આખી જિંદગીમાં એમણે જ્ઞાનવૃદ્ધિને અર્થે એવાં એવાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ નિરંતર ચાલુ રાખ્યો હતો. અને તેથીજ કરીને એક પણ શાળા નહિં એવા વખતમાં જન્મ પામ્યા છતાં નવા જમાનામાં આ નવીન ઉત્કર્ષના પ્રકાશથી અંબાઈ ન જાય એવી જ્ઞાનસંપત્તિ એમણે સિદ્ધ કરી.

એ સંપત્તિનું ફળ—ચિરસ્થાયિની કીર્તિ રાખનાર એટલુંજ નહિં, પણ અનેક પ્રજાપરંપરાને સન્માર્ગસૂચક, શુદ્ધ કવિત્વનો ભંડાર—આ મહાપુરુષ એમની પાછળ મૂકી ગયા છે. અને એવી આશા રાખવી અનુચિત નહિં ગણાય કે—કેટલાક લઘુદૃષ્ટિવાળા ધારે છે તે ઇચ્છે છે તેમ દેશી ભાષાઓનાં લઘુ સ્તોત દેશાભિમાની વિદ્વાનોના મેઘમંડળથી નિરંતર વૃદ્ધિ પામી સખળ નદીરૂપ ધારણુ ન કરતાં પાશ્ચાત્ય ભાષાના વિશાળ મહાનદમાં નિમગ્ન થઈ લુપ્ત થઈ જવાનાં, એમ જો નહિં બને (અને બનવું બહુ અશક્યજ છે),—તો જ્યાં સૂઝી મધુર ગુર્જર ભાષા જીવંત રહેશે ત્યાં સૂઝી પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક, પ્રવર્તક, પ્રચાલક, અને તેને મન:શક્તિ સમર્પણુ કરતાં અહ્લુત કવિતાના ઉત્પાદક ભોળાનાથ સારાભાઈનાં શુદ્ધ, પ્રૌઢ, મધુરવાણીમાં આવિભાવ પામેલાં, ગંભીર અર્થવિચારથી ગર્ભિત કાવ્યો લોકપ્રિય રહી લોકોના આનંદમાં, સુખમાં, આસ્વાસનમાં વૃદ્ધિ કરતાં રહેશે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

અવસાન.

લોળાનાથના જીવનચરિતના આ અંત્યપ્રકરણમાં એમના અમૂલ્ય જીવિતના અંતનું વર્ણન થશે.

લોળાનાથના મૃત્યુથી ગુજરાત સમસ્તને એક પ્રકારનું મ્હોટું નુકસાન થયું છે એ વિશે પરિશિષ્ટ (ઢ) નું અવલોકન કર્યાથી ખાતરી થશે. એમણે જે જે મહા કૃત્યનો આરંભ કર્યો છે તે સર્વના પ્રવાહમાં એમના મરણથી સ્તબ્ધતા થઈ છે. અમદાવાદમાં દેશોત્તિનું મ્હોટું કાર્ય, જેમાં એ અગ્રેસર હતા, તે હાલ નિરસ્ત જેવું લાગે છે. એમના મરણથી અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને તથા અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજને જેટલી હાનિ છે તેટલી ખીમ કાષ્ટને નથી.

વિશેષે કરીને પ્રાર્થનાસમાજના પક્ષનો તો એક મહાન સ્તંભ તૂટી પડ્યો છે. સુબ્રાહ્મ અને અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજને એ આ શોચનીય પ્રસંગે વિશેષ સભામાં આ મહાપુરુષના આત્માના કલ્યાણાર્થે પ્રાર્થનાઓ કરી હતી. અમદાવાદની સમાજે એમનાં સંતાનોને અનુશોચનપત્ર* લખીને લોળાનાથે સમાજને કરેલી અપૂર્વ સેવાની કૃતજ્ઞતા વિશેષ રીતે દર્શાવી હતી. સ્ત્રીશિક્ષણના વિષયને એમની તર્ફનું ઉત્તેજન બંધ થયાથી નુકસાન છે. તેમજ બાળવિવાહપ્રતિબંધ તથા વિધવાવિવાહપ્રચારનાં મહાકૃત્યો વિશે ચર્ચા તથા તે સભાઓને ઉન્નત દશામાં લાવવાના પ્રયત્ન વગેરે સર્વ કાર્ય હાલમાં મંદ થઈ ગયાં છે. તે સર્વ જડતા એમના મરણથી જ થઈ છે એમ નથી;—તોડાનું સાંસારિક બાબતો કરતાં હાલમાં રાજકીય પ્રકરણ ઉપર વધારે લક્ષ લાગ્યું છે તે પણ એક કારણ છે. પરંતુ આવે સમયે પણ એ ઉત્સાહશીલ મહાપુરુષ હયાત હોત તો સાંસારિક તથા ધાર્મિક સુધારા જેવા દેખીતા નીરસ વિષયોને પણ રસમય કરી સકત. પૃથ્વી ઉપર એ એક દસકો વધારે રહ્યા હોત તો અમદાવાદને તથા ગુર્જર પ્રાંતને વધારે લાભ થાત એમ લાગે છે. એમના મૃત્યુથી ધાર્મિક સુધારણાને અને પ્રાર્થનાસમાજને સર્વથા હાનિ છે. પ્રાર્થનામંદિર એમના વિનાનું નિસ્તેજ અને નિર્જન લાગે છે. એમનો પગ

* પરિશિષ્ટ (જ) જુઓ.

પ્રાર્થનામંદિરમાં મુકાતો કે સર્વત્ર ઉત્સાહ અને આનંદ વ્યાપી રહેતો. એમના ઉત્સાહથી ખીજા સર્વના મનમાં તેનો અંશ ઉત્પન્ન થતો અને ઉપાસનાનું કાર્ય આનંદદાયક અને રસમય થઈ જતું. આખા ગુજરાતમાં એમના જીવિતનાશનાં પરિણામ જણાય છે. સહ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો માર્ગ એમણે સ્થાપ્યો. તેને એમના જેટલા પરિશ્રમ તથા ઉત્સાહથી ચલાવનાર કોઈ નહિ નિકળે તો તેનો પ્રવાહ ધણો મંદ થઈ જવાની ભીતિ છે. તેમજ સાંસારિક સુધારણા જેના ઉપર આપણા દેશની ખીજા સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિનો આધાર છે, તે પણ અમદાવાદમાં અસ્તમાન થયા જેવી છે. તેને સારું પરિશ્રમ તો કોઈ કરનાર નથી, પણ કોઈ એવું ખૂણે ખોચરેથી નીકળે તો તેની નિંદા સર્વત્ર કરનારા ડાહ્યા ગણાતા પુરુષોમાંથી નીકળી આવે છે. અફસોસ ! દેશોન્નતિના સત્યમાર્ગ અઘાપિ ચોડાનેજ સૂઝ્યા છે, અને મિથ્યાદેશાભિમાનનું ડોળ ધાલી રાજકીય પ્રકરણમાં વ્યર્થ ફાંફાં લોકો મારે છે. આપણી સાંસારિક સ્થિતિ સુધાર્યા વિના આપણી રાજકીય અવસ્થા કદી પણ સુધરવાની નથી એ સ્વદેશવત્સલ લોકના અત્યુત્સાહી વર્ગે નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

જ્યેષ્ઠ પુત્રના મૃત્યુ પછી જ્ઞાણનાથની શરીરાવસ્થામાં ધણો ફેરફાર થવા લાગ્યો. એમનું સ્થૂલ અને ઊર્જસ્વલ શરીર ત્યાર પછી કૃશ અને શિથિલ થઈ ગયું. ચિત્તની વ્યથાએ શરીર ઉપર સારી પેટે અસર કરી. જ્ઞાનબળથી તથા ઈશ્વરસહવાસથી પોતાની મનોવ્યથા ધણે અંશે કમી કરી હતી; પરંતુ મનોધર્મપ્રમાણે એમના ત્દદ્યનું દુઃખ સર્વથા દૂર થયું નહિ. સહનશીલતા સારું જ્ઞાનવૃદ્ધિ જોઈએ તે એમનામાં હતી, પરંતુ આ સમયે તેની સામે વયોવૃદ્ધિની અસર બલવત્તર થઈ અને જ્ઞાનબળથી દબાયલા શોકબળે અંતરમાં પુરાઈ શરીરસ્થિતિ ઉપર દબાણના પ્રમાણમાં વિશેષ પ્રત્યાઘાત કર્યો. અન્યપ્રસંગે રામચંદ્રના કરુણરસવત્ જ્ઞાણનાથનો કરુણરસ અનિર્મિત્તો ગમીરત્વાદંતર્ગદ્ધનવ્યયઃ બન્યો. પોતાના શરીરની સ્વસ્થતા સારું એમણે ધણા પ્રયત્ન કર્યા. મહાબલેશ્વરનું પ્રયાણ પણ તેજ અર્થે તથા સ્થલાંતરથી ચિત્તના ઉદ્દેગનું સાંત્વન કરવાના હેતુથી કર્યું હતું. એ મુસાફરીથી એમના ચિત્તને શાંતિ કાંઈક મળી; પરંતુ શરીરની દશાને બહુ લાભ થયો જણાયો નહિ. ત્યારપછી એમણે થોડાક માસ પ્રાર્થનામાળા ભાગ ખીજામાં ખૂટતા અંક પૂરા કરવામાં ગાળ્યા. એટલામાં ૧૮૮૬ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં પંજબથી અહમદાબાદ સત્યાનંદ અગ્નિહોત્રી અમદાવાદમાં આવ્યા તેમના સહવાસથી એમણે ઈશ્વરોપાસના તથા ઈશ્વરસંયોગનો લાભ ધણો લીધો. આ મુલાકાતથી

એમના આત્માને નવું પોષણ મળ્યું. તે પછી થોડીકજ મુદતે કલકતાની આદિ બ્રાહ્મસમાજના પૂર્વ પ્રધાનાચાર્ય મહર્ષિ શ્રીદેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનું અમદાવાદમાં આવવું થયું. તે સમયે એ મહર્ષિએ પ્રાર્થનાસમાજમાં એક ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એ વ્યાખ્યાન કરતાં એમનીજ ઇચ્છાથી ભોળાનાથ એમની સાથે વેદી ઉપર બેઠા હતા. આ પ્રસંગે આ બે મહાપુરુષ એકજ વેદી ઉપર બેઠેલા જોતાં સર્વનાં નેત્રને કાંઇક અપૂર્વ આનંદ થયો હતો. બંનેનાં શ્વેતવસ્ત્રથી એમનાં કૃત્યની તથા વૃત્તિઓની પવિત્રતાની સૂચના થતી હતી. આ પ્રસંગે આ મહર્ષિના સંગથી ભોળાનાથનો ભક્તિભાવ વધારે સુદૃઢ થયો. મહર્ષિ અમદાવાદથી તા. ૧ થી ફેબ્રુઆરીને દિવસે મુંબાઈ તરફ સિધાયા. ત્યારપછી ભોળાનાથના ચિત્ત તથા શરીરમાં કાંઇક વિશેષ આનંદવિમુખતા અને શિથિલતા દેખાવા લાગી. તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરીએ એમને ઘેર આર્શિયોનેસ ઝૉફ ઈલાઈ મુલાકાતે આવી હતી; તે વખતે ભોળાનાથનો સ્વાભાવિક ઉત્સાહ મંદ પડી ગયેલો જણાયો. કોષ મહોટ્ટું માણસ પોતાની મુલાકાતે આવે તે વખતે એમની હમેશની ચંચલતા તથા ઉમંગ જોઈને સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહે નહિં; પરંતુ આ વખતે તો કાંઇક વિશેષ માંવ જોવામાં આવ્યું. એવાજ મંદોત્સાહથી બીજો દિવસે એજ આર્શિયોનેસને વિદાય કરવા સવારે દસ વાગ્યે અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન ઉપર એ ગયા હતા. ત્યાંથી અગિયાર વાગ્યે પાછા આવીને ભોજન સાડું બેઠા. આ સમયે એમના ચિત્ત ઉપર કાંઇ અપૂર્વ ઉદ્વેગ લાગતો હતો; તેથી કોષ પ્રકારની પૂર્વવૃત્તિ જણાતી હતી. સાદા અગિયાર વાગ્યે જમતે જમતે એમનો જીવ ફરવા માંડ્યો અને ઠામ ઉપરથી ઊઠી અબોટિયું બદલતાં ચક્કર આવ્યા. તેની સાથે બેશુદ્ધિ થઈ અને પડતાં પડતાં એકદમ પુષ્કળ રુધિરનું વમન થયું. બે સત્સેવકોના આશ્રયે એમના શરીરને જમીન ઉપર પડવા તો દીધું નહિં; અને સદ્ભાગ્યે તે વખતે એમનાં પુત્રપુત્રીઓ સમીપ હોવાથી સર્વ પ્રકારની સહાયતા તુરત મળી આવી; અને હુશિયાર દાકતરોના ઉપચાર થયા એટલે ફરીથી બાન આવ્યું; નહિં તો તેજ પળે એમના જીવિતનો અંત આવત. તે પછી ફરીથી રાત્રિયે બેવાર રુધિરવમન થયાથી પાછી બેશુદ્ધિ અવસ્થા થઈ. તે બે દિવસ રહીને ફરીથી શુદ્ધિ આવી. ત્યારપછી ક્રમે ક્રમે દોઢ મહિના સુધી શરીરાવસ્થા ઈશ્વરકૃપાથી સુધરતી ગઈ અને મરણથી નિર્ભયતા આવવા લાગી; તોપણ પહેલાંની માફક સર્વ કાર્ય પરિશ્રમથી અને ઉત્સાહથી એ કરી સકશે એવી તો આશા થઈજ નહિં.

તેમ છતાં આવી-અશક્ત સ્થિતિમાં એ અમદાવાદમાં કન્યાઓને અંગ્રેજી શીખવવાના વર્ગ સંબંધે વિચાર કરવાને તેની વ્યવસ્થાપક મંડળી ખાસ પોતાના મકાનમાં મેળવીને તેમાં પોતે ઉત્સાહથી ભાગ, લીધો હતો. તેમજ પોતાના દૈહિકતંતુ લગ્ન ત્યારપછી તરત આવ્યું તે પ્રસંગે પણ વધૂવરને અર્થે ઈશ્વરપાસે આશીર્વાદયાચક પદ જાતે રચવાની એમને ધણી ઉત્કંઠા થઈ હતી. પરંતુ એમની શરીરાવસ્થા એટલી ક્ષીણ હતી કે એટલો પણ પ્રયાસ કરવા દેવામાં ભય જણાવાથી તેમ કરતાં એમને રોક્યા હતા. તેજ વર્ષની હુતાશનીથી એમના શરીરમાં જ્વરોત્પત્તિ થઈ. અને તેની સાથે જલોદરનાં ચિન્હ દેખાયાં. આવી ભયયુક્ત દશા છતાં એમના ચિત્તમાં બિલકુલ ભીંતિનો અંશ નહોતો, કારણ કે મરણભય એમણે કદી અનુભવ્યું નથી. અસહ પીડાથી દુઃખી થઈ ધણુંખરું ઈશ્વરનીપાસે એ દુઃખસુકિત માગતા અને ભક્તિ-ભાવ દર્શાવતા. એવી શરીરની અવસ્થામાં પણ કુટુંબની કેટલીક વ્યવસ્થા કરવાની ઉત્સુકતા રાખી હતી. એપ્રિલ મહિનામાં બાબૂ પ્રતાપચંદ્ર આવ્યા તેમનું આતિથ્ય કરી ન સક્યાથી ભોજાનાથે ખેદ બતાવ્યો. પ્રતાપચંદ્રે બે ત્રણવાર એમની સમીપ ઈશ્વરોપાસના કરી તે વખતે એમનો આત્મા પેરમાત્મામાં લીન થઈ ગયો જણાયો. ત્યારપછી એમને સ્થલાંતર કરવાની ઇચ્છા થઈ પરંતુ શરીરઅવસ્થા વધારે ભયાનક થયાથી તે ઇરાદો પડતો મૂકવો પડ્યો. હુશિયાર દાકતરોની ચિકિત્સાથી અને આસપાસના બીજા ઉપચારોથી ભોજાનાથનું દુઃખ જેમ અને તેમ ઓછું કરવામાં ધન, ધ્યાન અને પરિશ્રમની ન્યૂનતા થઈ નહોતી; તેમ છતાં આ સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થવાનું નિર્માણ થયું હશે, ગુજરાતમાં સાંસારિક તથા ધાર્મિક સુધારાના માર્ગમાં સ્તબ્ધતા થવાની હશે, અને પૃથ્વી ઉપરની એમની ફરજ પુરી થવાથી ઈશ્વરના ઉત્તમ સ્થાનમાં એમના આત્માનો ખપ પડ્યો હશે; તેથી આખરે તા. ૧૧ મે ૧૮૮૬ સંવત ૧૯૪૨ ના વૈશાખ સુદ ૮ વાર મંગળને શાંત સંધ્યાસમયે ભોજાનાથે સાઠાત્રણ માસની સખ્ત બિમારી ભોગવી અંતના ત્રણ દિવસ એશુદ્ધ રહી પોતાના પવિત્ર આત્માને પોતાના પરમ પ્રિય પિતા પરમેશ્વરને સમર્પણ કરીને અપૂર્વ શાંતિથી દેહલાગ કર્યો.

(વસંતતિલકા.)

ફેંક્યું ઉછાળિ અમૃતોદધિના પ્રવાહે
કાલોપકંઠચલવાલુપ્રદેશ માંહે,

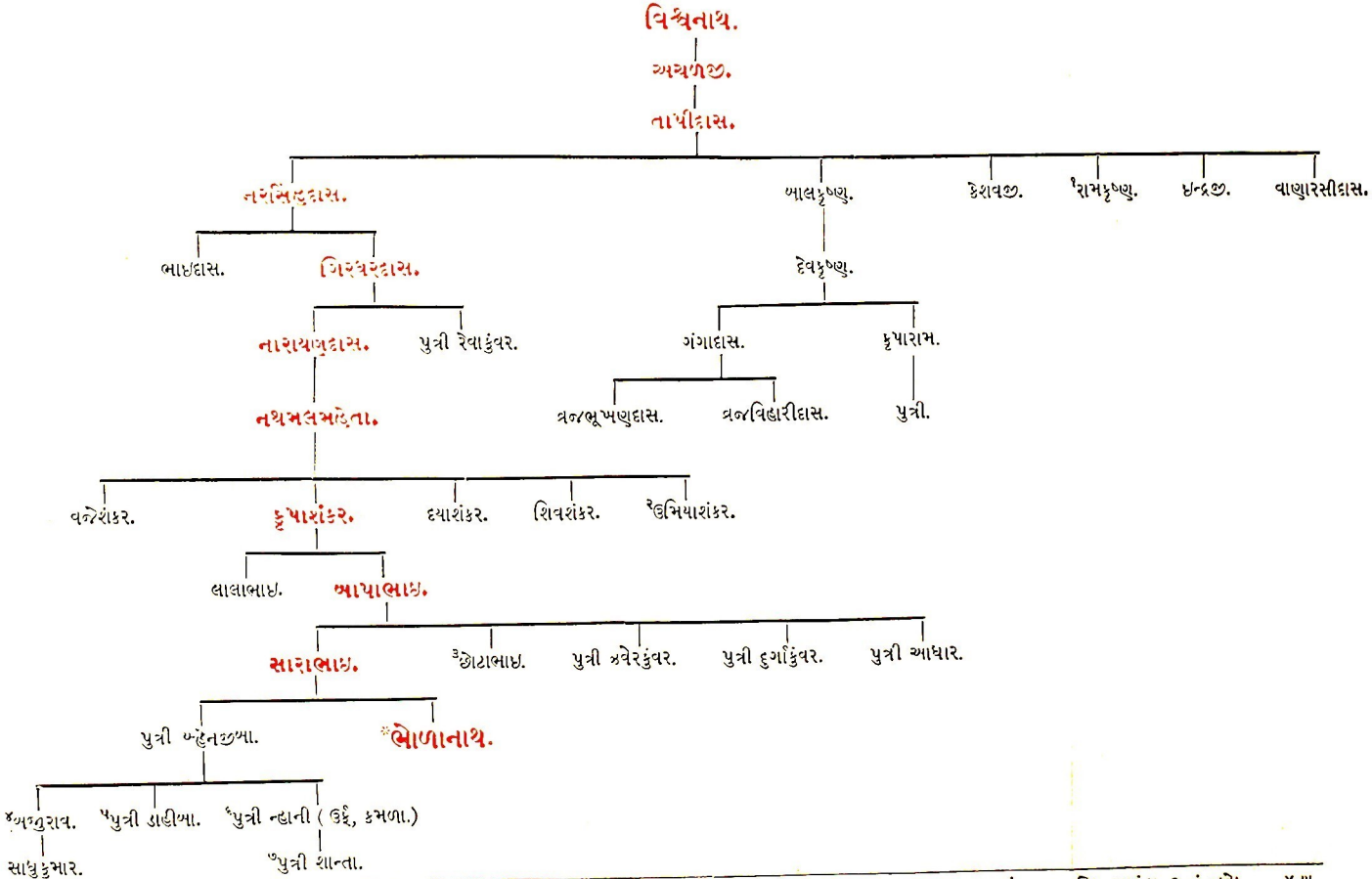
લાવણ્ય એક ક્ષણ દાખવતું સુરેખ,
 છે માનવીજીવન શંખલું એવું એક.
 આણ્યું કિનારપર જેહ તરંગરાજે
 છે તે મહાન, ભળિયો નિજ તરવમાં જે;
 ખીજે તરંગ ઉપકંઠ પહોળે પખાળે,
 ને જે ! વિલુપ્ત થયું શંખલું તેજ કાળે !

સમાપ્ત.

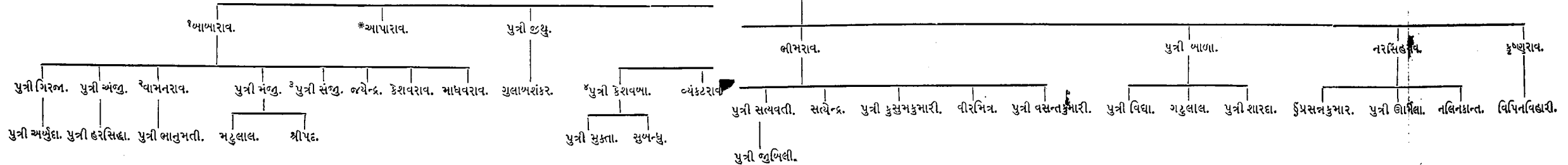
परिशिष्ट क.
भोजानाथनी वंशावली.

१ भोजानाथनां सन्तानादिकं सातुं पृ. २ लुं लुवो.   २ रामकृष्णना वंशान्ते सातुं पृ. ४ लुं लुवो.   ३ भारी नांफ्या हुता.   ४ छोटालाभनां सन्तानादिकं सातुं पृ. ३ लुं लुवो.   ५ अ

६ अत्र पृ. ५ मे आवेकी नौतमणा साथे.   ७ पृ. ४ आषियानुं, पृ.   ८ अने सातुं पृ. ३ लुं लुवो.   ९ अत्र जेनां अंतान अे पये लभ्यांछे.   १० अश्वरी. ध. स. १८८४.   ११ अश्वरी. ध. स. १८८८.

ભોળાનાથ.

* ગુજર્ણી ઇ. સ. ૧૮૬૯. એમના નામની લાયબ્રેરી અમદાવાદમાં કાઢેલી છે.

§ નરસિંહરાવનું પ્રથમ લગ્ન પૃ. ૪ થે આવેલી કાકીસાથે થયેલું તેની સંતતિ-એકજ પુત્ર-પ્રસન્નકુમાર.

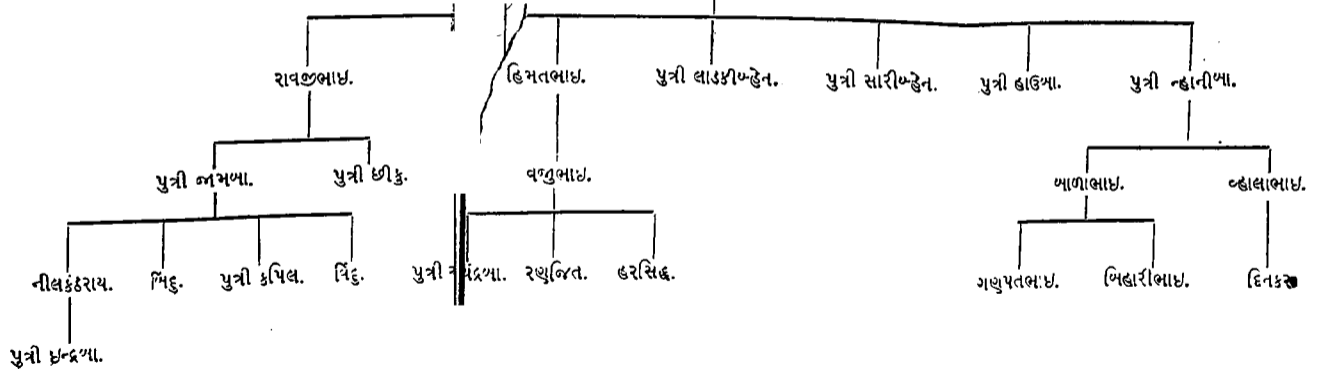
૧ ગુજર્ણી. ઇ. સ. ૧૮૮૪.

૨ વામનરાવનું, પૃ. ૪ થે આવેલી કમળા સાથે લગ્ન.

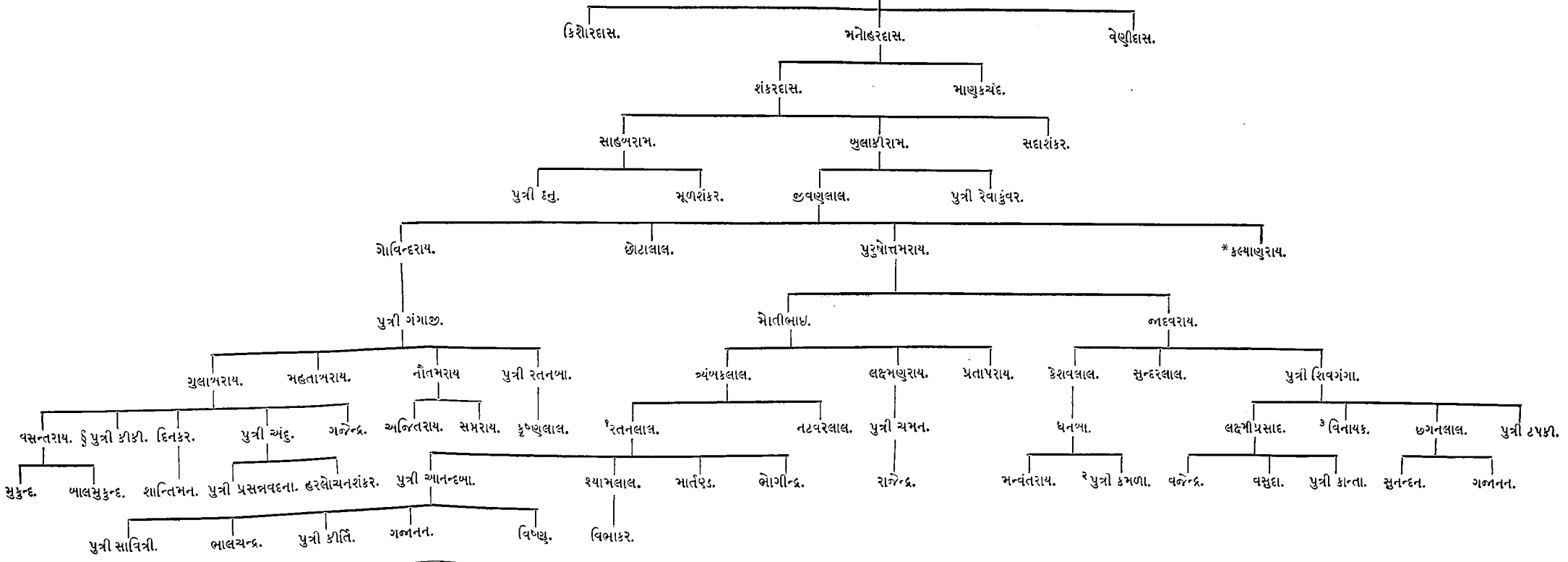
૩ ગુજર્ણી. ઇ. સ. ૧૮૮૧.

૪ પૃ. ૪ થે આવેલા વિનાયક સાથે લગ્ન.

છોટાભાઈ.

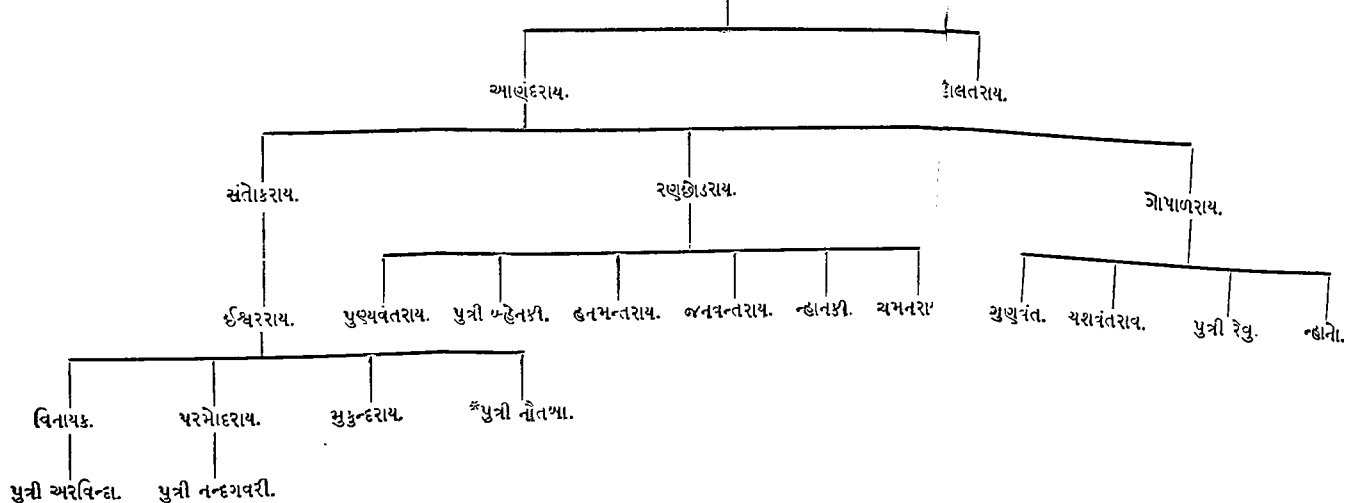

રામકૃષ્ણ.

• કલ્યાણરાયની સંતતિ પૃ. ૫ મેં લેવી.
 § પૃ. ૨ ન્માં આવેલા નરસિંહરાવ સાથે લગ્ન-તેનું સંતાન-એકજ પુત્ર-પ્રસન્નકુમાર; તે પછી ગુલરી ઇ. સ. ૧૮૭૬.
 ૧ પૃ. ૧ લામાં આવેલી ડાહીબા સાથે લગ્ન.
 ૨ પૃ. ૨ ન્માં આવેલા વામનરાવ સાથે લગ્ન, માટે તેનું સંતાન એ પૃષ્ઠમાં લેવું.
 ૩ પૃ. ૨ ન્માં આવેલી કેશવબા સાથે લગ્ન; માટે એની સંતતિ એ પૃષ્ઠમાં લેવી.

કલ્યાણરાય.

* પૃ. ૧ લામાં આવેલા બ્રહ્મરાવસાથે લગ્ન; માટે એતું સન્તાન એ પૃષ્ઠમાં લેવું.

પરિશિષ્ટ (સ્વ) (પૃ. ૮૭ જીએ.)

આપારાવ ભોળાનાથ લાયબ્રેરી વિષે.

તા. ૧૨ મી જાનેવારી ૧૮૭૦.

દોહરા.

- રે રૂપાળા રાજવી, નિપુણપણના નાવ;
કુળદીપક તું ક્યાં જઈ, રહિયો આપારાવ. ૧
- દુનિયામાં થોડા દિવસ, દીધો તે દેખાવ;
વિખ્યાતી ઝાઝાં વરસ, રહેશે આપારાવ. ૨
- મમતા તુજ મેળાપની, ડહાપણના દરિયાવ;
મિત્ર ધણાના મન વિષે, રહિ ગઇ આપારાવ. ૩
- તુંજ વિન્નેગનો તેહને, ધણોક સાલે ધાવ;
નકી જાણજે તે “નહીં, રૂઝે” આપારાવ. ૪
- ઈશ્વરની ધચ્છા થકી, બન્યો અયોગ્ય બનાવ;
એ તો સૌને યાદમાં, રહેશે આપારાવ. ૫
- અકળ ગતિની આગળે, કોણુ કરે અટકાવ;
ઉપાય એકે એહનો, રહ્યો ન આપારાવ. ૬
- પ્રાણુ બદલ તુજ પ્રાણુનો, બની શકે ન બચાવ;
નહિંતો અહિં તુજને નકી, રાખત આપારાવ. ૭
- થોડી વયમાં સ્થિર કર્યો, બહુ જશતણો બિહાવ;
સદ્ગુણુનો સાગર હતો, રૂડો આપારાવ. ૮
- હતો નાગરી નાતમાં, હીરો હેમ જડાવ;
શોભા સારાભાઈની, રક્ષક આપારાવ. ૯
- ગુણુ રૂડો ગંભીરતા, સુંદર શાંત સ્વભાવ;
વય થોડે પણુ વૃદ્ધતા, રાખી આપારાવ. ૧૦
- સૌ તારા સ્નેહી મળી, જરનો કરી જમાવ;
યાદદાસ્ત તારી અહીં, રાખી આપારાવ. ૧૧
- આ પુસ્તકશાળા તણુ, લેશે લોકો લાવ;
નિશ્ચળ તારી નામના, રહેશે આપારાવ. ૧૨

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

વારિ પુત્રવિયોગનાં નયનથી, પાડે પિતાઓ ધણા;
પામે પાત્ર વિના પછી પ્રલયતા, બિંદુ બધા તે તણા;
આપારાવ સુપુત્રના સ્મરણનાં, જે નીર નેત્રે ઝરે;
આ શાળાસ્થળથી હમેશ રહશે, પ્રખ્યાત પૃથ્વી પર. ૧૩

કુંડળિયોં.

લૂખાં લાડ કરે ધણાં, પિતા પુત્રને કામ;
આપારાવ લડાવિયો, દશ હજાર દે દામ;
દશ હજાર દે દામ, નામ નિશ્ચળ કરિ રાખ્યું;
ધન્ય પિતાનો પ્રેમ, લલા જન સૌએ ભાખ્યું;
બિન્ન માત ને તાત, ભમે થોડા દિન ભૂખ્યાં;
કુટે કરે કલ્પાંત, લાડ તે તો સૌ લૂખાં. ૧૪

પરિશિષ્ટ (ગ) (પૃ. ૮૮ જીઓ.)

રા. રાજેશ્રીઓ લીમરાવ તથા નરસિંહરાવ તથા કૃષ્ણરાવ.

અમદાવાદ.

વિશેષ આપના પિતા રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈ પરલોકવાસી થયાની ખબર સાંભળીને ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અત્યંત દિલગીર થઈ છે. આ બાબત સોસાયટીની મેનેજીંગ કમિટીએ દુઃખપ્રદર્શિત ઠરાવ કર્યો છે તેની નકલ આપને દિલાસામાટે આ સાથે મોકલી છે.

આપના કુટુંબમાં આ મહા દુઃખદાયક બનાવ બન્યો છે, પણ ઈશ્વરકૃત આગળ આપણો ધલાજ નથી માટે ઈશ્વર ઉપર ભરોસો રાખી દિલાસો માની લેવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે.

શ્ર. વ. સોસાયટીની ઓફીસ } સહી. પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈ.
અમદાવાદ તા. ૨૬ મી મે સને ૧૯૮૬. } ગૂ. વ. સોસાયટીના પ્રમુખ.

૪. આ સોસાયટીના લાઘક મેમ્બર અને વ્યવસ્થાપક મંડળીના સભા-સદ સ્વર્ગવાસી સરદાર રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈનું ખેદકારક મૃત્યુ આ

વરસમાં મે માસમાં થયું તેની નોંધ ધણી દિલગીરી સાથે અત્રે કરવામાં આવે છે. સોસાઇટી સ્થાપન થઈ ચારથી તે પોતે સ્વર્ગવાસી થયા લાંસૂધી એ મહાપુરૂષે ધણા પ્રકારે સોસાઇટીની સેવા બજાવી છે. એમના સ્વર્ગવાસની ખબર જાણી નીચેપ્રમાણે ઠરાવ સોસાઇટીના દફતરે કરવામાં આવ્યો છે:—

આ સોસાઇટીના લાઇફ મેમ્બર અને વ્યવસ્થાપક મંડળીના સભાસદ રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઇનો પરલોકવાસ થયાની ખબર સાંભળીને કમિટી અત્યંત દિલગીર થાય છે. ગૂજરાતી ભાષા સુધારવામાં, ગૂજરાતી પુસ્તકોની વૃદ્ધિ કરવામાં, અને સોસાઇટીના હેતુ પાર પાડવામાં તે ઉપરા અંતઃકરણથી અને હોંસથી પ્રયત્ન કરતા હતા. ગૂજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ફારસી ભાષામાં તેમની કુશળતાને લીધે તેમનાથી સોસાઇટીના કામને ધણી મદદ મળેલી છે. તેમના પરલોકવાસથી સોસાઇટીને મોટી ખોટ પડી છે.

આ ઠરાવની એક નકલ દિલાસાપત્ર સાથે રા. બા. ભોળાનાથભાઇના પુત્રોને મોકલવી.

તા. ૨૬ મી મે સને ૧૯૮૬.

પરિશિષ્ટ (ઘ) (પૃ. ૯૧ જીઓ.)

રાવ બહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઇ વિષે.

“ તા. ૨૭ મી માર્ચ સન ૧૯૭૫ ને રોજ તેમને રાવબહાદુરનો ઇલાકાબ આપવા સાફ કલેક્ટર સાહેબને અંગલે સભા બરાઈ હતી તે વખતે કલેક્ટર સાહેબની ફરમારથી કહેલી કવિતા. ”

મનહર છંદ.

રાવ બહાદુર તણું પદ રૂડી રીતે લીધું,
કીધું કમળેર ગેખી વેરી વિકરાળતું;
શીપારશ શા હીસાબે પક્ષપાત પણુ હાયો,
જરી એ ન ચાલ્યું જોર, લોભની જંગળતું;
સુવિચારરૂપી શસ્ત્ર સજીને સંગ્રામ સજ્યો,
સંબાળ્યું સદૈવ કામ આપની સંભાળતું;
સારાભાઇના સપૂત ભલા ભાઇ ભોળાનાથ,
પૂરા શ્રાપણે માન પામ્યા મહીપાળતું.

શીખરણી વૃત્ત.

ધનુર્વિદ્યાધારી, સરસ જન શ્રરા બહુ થયા;
પડે જેખી ગોળા, પણુ તરત સાં તે ડરિ ગયા;
ભલા ભોળાનાથે, અધિક કરિ કીર્તિ અવિચળા,
કૃપાચાર્યે આરે, શિખવિ સ્વવેધી શુભ કળા. ૨

દોહરા.

નિર્મળ કોરટ ન્યાયની, પર્મ તીર્થ પ્રખ્યાત;
કર્મમુક્ત રણુમુક્ત બ્યાં, જુઓ થાય જન જાત. ૩
તીર્થાધીશા કૈક તે, નિચાં કરાવે નેણુ;
ભોળાનાથે સ્વજનમુખ, ઉંચાં કર્યાં સુખદેણુ. ૪

પરિશિષ્ટ (ચ) (પૃ. ૧૨૯ તથા ૧૬૪ જુઓ.)

૫૬.

રાગ ધીરાનો.

અચાની અવિચારીરે, પ્રભુની પ્રતિમા માને;
પ્રભુતા એની પૂરીરે, પામર જીવ નવ જાણે. ૧
અગમ્ય અગોચર તત્ત્વ છે મોહું, એની તુલના કોયકી ન કરાય;
વિવેકથી વિચારી જુવો તમે, સ્પષ્ટાતે સ્પષ્ટ કેમ થાય;
ન્યાય એ છે મોટારે શ્રુતિ શાસ્ત્ર પરમાણે. અચાની૦ ૧
જન્મ મરણુ જેનું થતું નથી, એવો એક અખંડ અનંત;
જેની સત્તાથી જગતંત્ર ચાલેછે, પૂર્ણાત્મા ભગવંત;
અંત એનો પૂરોરે, ઋષિ મુનિ નવ જાણે. અચાની૦ ૨
અવયવ નથી તોએ કાર્ય કરેછે, એવો સત્તાધીશ સમર્થ;
ભક્તજનોની સાચી ભક્તિ થકી પ્રભુ, પૂર્ણ કરેછે શુભ અર્થ;
અર્થ તેની સેવારે, જડને જગદીશ જાણે. અચાની૦ ૩
અમૂર્ત તત્ત્વનો મૂર્તિ વિશે તમે, મિથ્યા કરોછો આરોપ;
એ બાલએણથી મુખ્ય ધર્મતત્ત્વનો, થાયછે ખરેખરો લોપ,
કોપ કરશે કર્તારે, અવિહિતવિધિવિધાને. અચાની૦ ૪

- અતુલ પરાક્રમી છે પ્રભુ મોટા, એનું માપ કોયકી ન મપાય;
અવિકૃત તત્ત્વ કેમ વિકૃતિ પામે, ચિદ્ધન જડ કેમ થાય;
કેમ તે આવી બેસેરે, ધાતુકાષ્ટપાપાણે. અજ્ઞાની૦ ૫
- દેવ દેવીઓની તૃપ્તિ કરવા માટે, આપેછે હવિ બલિદાન;
દેહધારીને ઈશ કરી પૂજેછે, પામર જીવ નાદાન;
બાન ભુલી જઈનેરે, મતિ અવળી તાણે. અજ્ઞાની૦ ૬
- તીર્થયાત્રાથી પ્રભુ નવ મળશે ને, મળશે ન કર્યે અપવાસ;
નાચ્યે કુવેથી તે નવ રિઝશે, જાશે તે મિથ્યા પ્રયાસ;
પાપ નહિ ધોવાશેરે, ગંગાયમુનારનાને. અજ્ઞાની૦ ૭
- પાતક કરીને દ્રવ્ય વિપ્રને આપે ને, ભટકે છે દેવદર્શન;
માળા ઝાલીને મોટા મણકા તાણેછે, જાણે થશે પ્રભુજી પ્રસન્ન;
પણ ધણી નહિ છેતરાશેરે, મિથ્યાજપતપદાને. અજ્ઞાની૦ ૮
- કુતર્ક કરીને સવળો માર્ગ ભૂલ્યા, સધળા નાસ્તિક મત રચનાર;
મિથ્યાવાદી ને વળી વૃથા વેદાંતી, જીવ શિવ એક કે'નાર;
બુઝા મોટા મોટારે, ખોટા બ્રહ્મજ્ઞાને. અજ્ઞાની૦ ૯
- જાણે નહિ પણ જાણ કે'વરાવે ને, બેસેછે જાંચે આસન.
ઈશ્વર બની પોતે પાદ પુજાવે, ધૂતી લેછે બહુ ધન;
પાખંડી પ્રપંચીરે, કૂલી ગયા અભિમાને. અજ્ઞાની૦ ૧૦
- એવા પાખંડીની પાછળ ભટકી, લોક વૃથા ગુમાવેછે જન્મ;
સ્વાર્થ પરમાર્થની હાનિ કરેછે, નવ જાણે નિજ ધર્મ;
મર્મને ન પામીરે, ભૂલ્યા ભમે અજ્ઞાને. અજ્ઞાની૦ ૧૧
- અનીતિને નીતિ મનાવીને, બગાડ્યો જનસમુદાય;
ધર્મશુરુ ખોટા ધર્મ બતાવી, વિપરીત માર્ગે જાય;
કૂડાં કૂલ કરેરે, કલ્પિત ગ્રંથને બાને. અજ્ઞાની૦ ૧૨
- કર્તા હતાં ભર્તા સ્વામી છે મોટા, તેને શરણે રહી સુખી થાઓ;
લોકર્નિદાનો તમે ડર ન રાખો, સલને સદા તમે સાહો;
લાઠ્ઠો લેછ આ દેહનોરે, ચડો પુણ્યસોપાને. અજ્ઞાની૦ ૧૩
- પુણ્યશાલી પ્રાણી હશે તે કરશે સલ તણો અંગીકાર;
સદાચારથી ચાલીને સદા, તજશે સર્વે દુરાચાર;
સાર સમજી બજશેરે, પ્રભુને અંતરધ્યાને. અજ્ઞાની૦ ૧૪

સસ સનાતન સ્વામી છે એક તેની સેવા કરો સર્વે કાળ;	
ભાંડુભાવ સર્વ જન સાથે રાખો, જાણી એક પિતાનાં છે બાળ;	
વાહાલ વધશે પ્રભુનોરે, પોચશો પરમસ્થાને. અજ્ઞાની૦	૧૫
સદ્ધર્મ ધારી તમે ચાલો વિચારીને, કરો સદા સત્સંગ;	
મનકર્મવાણી થકી પ્રભુશિક્ષાનો, કરવો ન કદાપિ ભંગ;	
સંગ ધર્મ વિનારે, નાહ આવે કોઇ અવસાને. અજ્ઞાની૦	૧૬
જયજય બોલો જગદીશને તમે, મંગળ મહિમા ગાઓ;	
નિર્મળ મનથી નમન કરીને, શરણુ પ્રભુને જાઓ;	
*પ્રસાદ તેનો પામોરે, પરમપ્રેમામૃતપાને. અજ્ઞાની૦	૧૭

પરિશિષ્ટ (છ) (પૃ. ૧૬૧ જીઓ.)

†માતાજીની સ્તુતીની ગરબી.

જગદીશ્વરી જગદંબિકા માતા, તારૂં ધરીએ નિરંતર ધ્યાન,	
શક્તિ બળવાન; અંબે તને વંદીએ.	૧
આઘ માયા અખંડિત સુખદાતા, તમે આપો રૂઝાં વરદાન,	
રાખો અભિમાન; અંબે તને વંદીએ.	૨
જળસ્થળ તરવરને વિષે, તારી સત્તા અતિશે જણાય,	
કળા ન કળાય, અંબે તને વંદીએ.	૩

* જ્યોત્સ્નાનાથનું અપસિદ્ધ અને રાશિનું નામ પ્રસાદરાંકર હતું.

† આ મૂળના ધોળમાં પણ કવચિત્ કવચિત્ પાછળના ધોળ જેવી ખડગચડી રચના છે. પરંતુ જોવા જેવું એ છે કે પુનર્યોજન કરેલા ધોળમાં જે પુનરુક્તિયા આવી છે (પૃ. ૧૬૧ જીઓ) તે આ મૂળના પદમાં નથી, અને ઉલટી સ્પષ્ટી રિષતિ છે. “અમે અર્લક તારાં બાળ ” જે નવા પદમાં છે, તે સ્થળે જ્ઞાનામાં “અમે અલ્પજ્ઞ તારાં બાળ ” એમ છે; તેમજ “કાર્ક કીચીત કાંઈ ન થાય ” તે કોકાલ્કિ વધારે સુષ્ટિત ચરણુ “કાર્ક કિચિત્ અમથી ન થાય ” એમ છે.

તેમજ શાષ્ટશુદ્ધિ જ્ઞાનામાં સારી છે. “વ્રથા ” નવામાં છે ત્યાં જ્ઞાનામાં “વૃથા ” છે. તેમજ “કીચીત ” તે સ્થળે “કિચિત્ ”. આ ઉપરથી લેખનશુદ્ધિ ઉપર ખાસ લક્ષ જ્યોત્સ્નાનાથનું પૂર્વના સમયમાં નાહિ હોય એમ લાગે છે.

આ જ્ઞાના ધોળમાં એક બીજી કીલ્ડી રચના છે તે નવામાંથી ઊડી ગઈ છે. જ્ઞાના પદમાં દરેક કડીના જોડકામાં—, પ્રથમ પ્રથમ ચરણુ, તથા દ્વિતીય તૃતીય અને દ્વિતીય તૃતીય ચરણુ,— ચમકથી સંધાયલાં છે. પ્રથમ કડીમાં પ્રથમ ચરણુને અને “માતા ” તે બીજી કડીમાં તેજ સ્થળે “દાતા ” ની સાથે ચમકજોડ છે; તેમ “ધ્યાન ”, “વાન ”; તે “દાન ”, “માન ”; સાથે છે. આમ દરેક જોડકામાં છે. આ વિશેષ નવા ધોળમાં નથી અલ્પમા.

- તારી કૃપા સદા સર્વદા દીસે, શકાદિ સ્તુતિ તારી ગાય,
નમી તુજ પાય; અંબે તને વંદીએ. ૪
- સર્વ હાથ દોરીછે દેવિ તારે, તારી ઇચ્છાથી ચાલે આ યંત્ર,
તમે છે સ્વતંત્ર; અંબે તને વંદીએ. ૫
- સૃષ્ટિકાર્ય કીધુંછે તમે ભારે, નવ જાણે કોઇ તારો મંત્ર,
શુભ છે એ તંત્ર; અંબે તને વંદીએ. ૬
- સર્વ સંકટ વિઘ્નને નિવારો, કરો સેવકની સંભાળ,
તમે સર્વ કાળ; અંબે તને વંદીએ. ૭
- દયા દીનદયાળી દીલે ધારો, અમે અલ્પજ્ઞ તારાં બાળ,
કરો પ્રતિપાળ; અંબે તને વંદીએ. ૮
- માત તાત ત્રિભુવનની રાણી, તારૂં કૃલ કોથી નવ થાય,
સ્તુતી શી કરાય; અંબે તને વંદીએ. ૯
- વેદશાસ્ત્ર વીષે શક્તિ (વખાણી ?), શુભ કાર્ય કરાવો સદાય,
તમે મહુમાય; અંબે તને વંદીએ. ૧૦
- તારા ચરણતણું શરણુ ધારીએ, રાખો ભક્તજનતણી લાજ,
કરો શુભકાજ; અંબે તને વંદીએ. ૧૧
- અનુગ્રહો સદા સંભારિયે, સર્વ મિત્રકુટુંબસમાજ,
મંગલ ગણિ આજ; અંબે તને વંદીએ. ૧૨
- ભુવનેશ્વરી ભવસિંધુ અધરો, તારી કૃપા વિના ન તરાય,
કરો સર્વ સહાય; અંબે તને વંદીએ. ૧૩
- તમે જરા નજર જે નવકરો કાર્ય કિંચિત્ અમથી ન થાય,
વૃથા શ્રમ જાય; અંબે તને વંદીએ. ૧૪
- શુદ્ધ ભક્તિ દેવિ તમને ગમે, નવ ગમે જૂઠો તને દંભ,
સદા જગદંબ; અંબે તને વંદીએ. ૧૫
- મનવાંછિત કાર્ય કરો તમે, તારો સલજ છે અવલંબ,
કરો ન વિલંબ; અંબે તને વંદીએ. ૧૬
- સલ પક્ષ તને છે અતી વહાલો, ઝળકાવો સલનાં નિશાન,
રાખો ભક્તમાન; અંબે તને વંદીએ. ૧૭
- તારે દારથી નવજાય કોઇ ઠાલો, તમે કરો સદા કલ્યાણ,
કૃપાનાં નિધાન; અંબે તને વંદીએ. ૧૮

ધન્ય ધન્ય ઈશ્વરી આજનો દિન, કીધો કરણાતણો વિસ્તાર, તમે તો અપાર; અંબે તને વંદીએ.	૧૯
કાર્યે સર્વ રહુંછે કૃપાધીન, તમે કરો સદા ઉપકાર, અમે વારંવાર; અંબે તને વંદીએ.	૨૦
સૌભાગ્ય સંપત્તિ સદા આપો, ક્ષમા કરી તમે અપરાધ, દો આશીર્વાદ; અંબે તને વંદીએ.	૨૧
દુઃખ દારિદ્ર્ય સંકટ ભય કાપો, નવ થાય કિંચિત વિવાદ, તારો છે પ્રસાદ; અંબે તને વંદીએ.	૨૨
કુંકુમાક્ષત પુષ્પ વધાવીએ, સર્વ અર્ચનના ઉપચાર, કરો અંગીકાર; અંબે તને વંદીએ.	૨૩
અભિવંદન કરી આરાધીએ, સુખી રાખો સંતતિ પરિવાર, જગતઆધાર; અંબે તને વંદીએ.	૨૪
પ્રતિપાલન ધર્મ દેવિ તારો, વિના તુજ નથી કો વિરામ, તારી ધરી હામ; અંબે તને વંદીએ.	૨૫
વિનતિ અમારી ચિત્તે ધારો, સદા ચરણે કરીએ પ્રણામ, પૂરો મનકામ; અંબે તને વંદીએ.	૨૬

પરિશિષ્ટ (જ) (૫. ૧૯૨ જીએ.)

Reply to Mr. Malabari on Mr. Kabraji's translation of the National Anthem.

Dear Sir,

In reply to your letter dated _____ I beg to offer the following few remarks on Mr. Kabraji's translation of the National Anthem.

The first and greatest block in the way of the translation's growing popular in the Gujarāti community—Hindus, Mussalmans and Parsis—is the preservation of the original English tune, which bears no resemblance to any of the numerous *Deshi Rāgas*. Mr. Kabraji, it seems, could not change the tune, for to preserve it was one of the conditions of the committee; but I do not think this condition was laid down only for the Gujarātis. The Marāṭhis, Bengalis

&c. must have been bound by a similar condition; but in their cases I find that the condition has not been attended to and for this very reason their versions are much better than Mr. Kabraji's. Mr. Kabraji could have also done the same thing and thereby made his version in one respect a better one; and I think, it would have been recognised as the others. But as it is in the same tune it loses all its beauty when laid before us. The translation, therefore, in my opinion has no musical merit.

Nor has it much of true poetry in it. By making a close translation Mr. Kabraji has brought in his version defects of poetry and language. The word રસ in the first line is not used in the sense in which Mr. Kabraji has used it; for, it is a Sanskrit root and hardly used with such a meaning in Gujarâti. But I do not raise any objection against the word દેવ as you do; for, to a Hindu mind દેવ does convey the idea of God. ઐશ I think, is not an agreeable rendering of the word *noble*.—કર જયવન does not sound well, and યસ is not at all a word for poetry. None can understand what Mr. Kabraji means by સુખ કીર્તિને દે યસ. કીર્તિ and યસ coming together produce a tautology. 'Happy and glorious' simply mean સુખી and યસીભી. But I do not find fault with the word જયવન for it is popularly understood to mean God. ઉઃ is not a word for expressing humility and therefore should not be used in connection with God who deserves reverence rather than insolence as expressed by it.

વેરી વિખેરી &c. also sounds unpoetical; I cannot find any word in the original which Mr. Kabraji has translated by રડ. આણુ તેખને કાળ is certainly a faulty translation of 'make them fall.' 'Fall' does not mean કાળ (death) but it means 'defeat'; and all who are defeated do not always fall victims to death; any sovereign can humble down his enemy by causing his fall without sending him away from this world. It is really mean and cowardly to ask God to kill our enemies. ઝંજળી દાન કર is not at all Gujarâti. We never use such phrases. બધુ (still) is not a word for poetry. દાન કર * * વિકટોરીયા પર is not Gujarâti. We never say એ આણુસ ઉપર દાન કર, but એ આણુસને દાન કર. I cannot find any verb with which the 11th line બળ &c. can be correctly construed. It is સર્વ શક્તિમાન that properly conveys the idea of Almighty and not merely શક્તિમાન. રાજેશ્વર is not a popular word. Mr.

Kabraji could have substituted ગામગીરી for it. Any man who knows something of Gujarâti and English can boldly say that 'unseen' can never mean ગણતરી. I hope it is oversight which has carried away Mr. Kabraji to commit such a blunder. ગામ ગુણતરી is not a good translation of 'be blest'. ગામ in the next line hardly means any thing sensible. The last line ગામગીરી &c. cannot be understood. I cannot say whether the next eight lines are a correct translation, for the original is not given. But even as they are, they have nothing of poetry or music in them. Thus it seems to me that the language used by Mr. Kabraji throughout the piece is not at all natural and racy Gujarâti and hence the piece loses all its pathos and sentiment which is contained in the original.

The object of those who have started the scheme for translations of the National Anthem into the vernaculars, is, I think, to make it popular among the natives, and thereby awaken their enthusiastic loyalty. But this object is altogether frustrated when Mr. Kabraji's translation is accepted by the committee.

Verses of other Gujarâti poets on the same subject e. g. Mr. Dulpatram's ગામ ગણતરી have been more popular; and to expect that Mr. Kabraji's version will ever approach their popularity is hoping against hope. There are two chief reasons why I apprehend such a fate of the translation. 1. The tune is English. 2. The language is not popular Gujarâti. I believe that one who knows both English and Gujarâti can more easily understand the original than the translation. It is not necessary for me to say that I would not recommend such a composition for Gujarâti schools, for it has no merits of its own to recommend itself. Wanting as it is in poetical, literary and musical merits it will of itself fall down. I am very thankful to you for your consulting me, although I do not profess to be an expert in such matters. I believe you will do well to consult Mr. Navalram on this subject, for he is known to be a very good critic.

In giving my opinion I have given it frankly and independently, for when speaking about the merits or demerits of a thing one should unhesitatingly say what he conscientiously thinks of it if he is an advocate of justice.

I remain,
Yours faithfully,
Bholanath Sarabhai.

परिशिष्ट (झ) (पृ. १८३ शुभो.)

विधवाविवाह सशास्त्र के अशास्त्र ए विषय उपर राव बाहादुर गोपाळराव हरि देशमुख तथा राजेश्री सवितानारायण गणपतिनारायण ए बन्ने वचे चालेलो वादविवाद आर्यज्ञानवर्धक चोपानियामां प्रगट थयेलो छे. आ बे पक्षमां कोनो पक्ष खरो छे एनो सिद्धान्त करवो ए काम धर्माचार्यो तथा विद्वान् ब्राह्मणोनुं छे. परंतु तेमनो ए बाबत घणो दुर्लक्ष छे. चालती रूढी अशास्त्र होय तोपण ते रूढीना सामुं बोलवानी हिम्मत चालती नथी, एटलुंज नहीं पण ते रूढीने पुष्टि आपेछे. रूढीनुं एटलुं बधुं प्रबल छे के लोको ए रूढीनेज धर्म समजेछे. आ देशमां घणा धर्म तथा संप्रदाय थवाथी धर्माचार्योमां ऐक्य रहुं नथी. पोताना सेवको पासेथी गमे ते प्रकारे द्रव्यहरण करवा उपर तेमनुं लक्ष छे. ए वर्गमां विद्वान् घणा ओछा छे. कदि हशे तो चालती रूढीना सामुं बोलवाथी पोताने द्रव्यप्राप्तिमां हानि थाय ए भयथी ते सत्यवात लोकोने कही सकता नथी. शास्त्रना वचन उपर यथार्थ विचार करीने देशकाल प्रमाणे रूढी फेरफार करवानो चाल आपणा देशमांथी जतो रहेवाथी देशनी दुर्दशा थईछे. प्राचीन कालमां लोकोने सुख तथा धर्मनुं रक्षण थवा विद्वान् लोको चालती रीतमां फेरफार करता हता. तथा तेने वास्ते पोतानो निष्पक्षपात विचार बतावी शास्त्रार्थ करता हता. पण हवडां ए वात नथी. पोतानो स्वार्थ सधाय एटलोज शास्त्राभ्यास करी संपूर्ण रीते तेनुं अवलोकन करता नथी. अने दुराभिमानथी शास्त्रवचनना अर्थ फेरवी खोटो पक्ष पकडीने पोतानो जय करवो एमांज पोतानी प्रतिष्ठा मानेछे. खरुं जोतां सारा विद्वज्जनोमां तेमने कांइ मान मलतुं नथी. आ देशमां पुराणनुं बल घणुं चालेछे. स्त्रीओने हलकी पाडवामां तथा तेमना उपर क्रूरता करवामां पुराणकर्ताए कांइ पण बाकी मुकी नथी. रूढीने अनुसरतां शास्त्रवचनो एटलां बधां लखायांछे के

साधारण लोको तेने धर्मनी आज्ञा समजी ते रूढी तोडी सकता नथी. शास्त्रनुं संपूर्ण अवलोकन करी तेमां सत्यांश होय ते लोकोने यथार्थ समजावे एवा निष्णात पंडित घणा थोडा छे. घणो भाग केवल नामधारी पंडित छे. चालती रूढी अशास्त्र होय तोपण तेना सामुं बोलचानी तेमनी हिमत चालती नथी. एवा लोको उलटो घणो अनर्थ करेछे. ताणी खेंचीने शास्त्रवचनना खोटा अर्थ करीने अज्ञानी लोकेने रूढी प्रमाणे चालवामां पुष्टि आपेछे. माटे हवडांना धर्माचार्यो तथा पंडितो तथा शास्त्री आ शास्त्रवचननुं यथार्थ तोल करीने पोतानो निष्पक्षपात मत्त आपे एवी तेमनाथी आशा राखवी निष्फल छे.

राव बाहादुर गोपाळराव हरि देशमुख तथा राजश्री सवितानारायणनी वचे चालेला वादमां कोनो पक्ष सत्य छे ए विषे अत्यार सुधि कोई बोल्युं नथी. नवीन विचारना सुशिक्षित लोको आ बाबत बेदरकार रहेला होय एम जणायछे. देशनुं कल्याण थाय, लोकोनी स्थिति सुधरे, अने अबला दुःखित स्त्रीओना दुःखनुं निवारण थाय, एवा उपदेश करीने लोकोने सन्मार्गे वाळे एवा दयालु महात्मानो प्रादुर्भाव थाय त्यारेज आ भारतवर्षवासी आर्य प्रजानो उत्कर्ष थाय. परंतु त्यां सुधी वाट जेवी अने यथार्थ विचार समजवामां होय ते बाहार ना पाडतां मुंगा बेशी रहेवुं ए घटित नथी. माटे चालेला वाद विषे मारो यथामति विचार बतावुंछुं.

हुं समजुंछुं के आ विषय उपर मारुं मत्त वजनदार नही गणाय. जनसमुदाय रूढीने मान आपी ते प्रमाणे चालेछे. तेना विरुद्ध कोई बोले तेनुं बोलीने के लखीने अपमान करेछे. तोपण आ काळ एवो नथी के निष्पक्षपात विचार करी सके एवा कोई पण न होय. जेओने ईश्वरे विवेकबुद्धि आपीछे, जेओ पापभीरु छे, जेओ ईश्वरदत्त बुद्धिनो सद्‌उपयोग करेछे, जेओना हृदयमां भूतदया छे, तथा देशनुं कल्याण करवा उपर जेमनी प्रीति छे, तेओ मारा विचार उपर यथार्थ लक्ष आपरो एवी आशा राखवामां आवेछे.

પરિશિષ્ટ (ટ) (પૃ. ૧૯૩ જીવો.)

ધર્મનિષ્ઠાથકી સમાધાન.

માણસોની સ્થિતિ એવી તો કાંઈ વિલક્ષણ છે કે તેમાં કોઈ એક પણ સ્થિતિની શાશ્વતી નથી. કાલચક્ર પ્રમાણે તેના સુખદુઃખનું ભ્રમણ ચાલુ રહે છે. તેમનું ચિત્ત નિરંતર ચિંતા તથા ભીતિથી વ્યાપ્ત રહે છે. એક ચિંતા મટી તો બીજી અને બીજી મટી તો ત્રીજી એ પ્રમાણે સતત એક પછી એક ચિંતા કાળજી અને ભયમાં માણસ રહે છે. કોઈ પણ ટોળી ન્હાની કે મોટી હોય તેમાં માણસ એક્રિકર તથા સુખી ધણાં થોડાં જણાય છે અને તેમના ઉપર ક્યારે સંકટ આવી પડશે તે કોઈ કહી સકતું નથી. આ ભૂમંડળ ઉપર કોઈનું પણ ઐશ્વર્ય ચિરકાલ રહેતું નથી. જેઓ આજ મોટા શ્રીમંત તથા ઐશ્વર્યવાન દેખાય છે તેના ઉપર કાલે એવી આફત તથા સંકટ આવી પડે છે કે તેમનાથી માથું ઊંચું કરી સકાય નહિ.

આવી આપણું સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીની સ્થિતિ છે. માટે આપણા ઉપર આવવાનાં સંકટો તે વાસ્તે કાંઈ પણ ઉપાય કરી મુકવો અથવા તે આવે તો તેથી નહીં ગભરાતાં તે સંકટ કેમ સહેવું તેને વાસ્તે વિચાર કરવો એ ધણું જરૂરનું કામ છે તે વિચારવાનું પુરૂષોને જણાયા વિના રહેનાર નથી. આપણી ચાલતી સ્થિતિમાં દુઃખ કમી કરી સકાય તેટલું કરવાનો યત્ન પ્રત્યેક દેશમાં તથા યુગમાં લોક કરતા આવ્યા છે. કેટલાક આજનું સંકટ કાલ ઉપર નાંખી દેવાનો યત્ન કરે છે. જેમને સંપત્તિ અતુક્રલ છે તે જૈન ભોગવીને આવેલા સંકટને વિસારે પાડે છે. પરંતુ એ સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ થાય છે તેનાથી મનને કાંઈ શાંતિ થતી નથી. કોઈ પણ પ્રસંગે ન ખીલીતાં આવેલો વખત હશી રમીને કાઢવાનું સામર્થ્ય ઈશ્વરે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોને જ આપેલું છે. સવારથી સંધ્યાકાલ સુધી પોતાનો કાળ કર્મમાર્ગની ખટપટમાં કાઢનાર મનુષ્યને અથવા કોઈ પણ અમુકજ પંથનું અવલંબન કરનારને અહીં ધર્મનિષ્ઠ માણસ કહેવામાં આવ્યા છે એમ નથી. જેનો નિરાકાર નિષ્કલંક સર્વશક્તિમાન વિશ્વંભર ઉપર ભરસો છે, જે તે પરમ દયાલુ વિશ્વનાથને અનન્યભાવથી શરણુ ગયા છે, આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા લયનો નિયંતા તેજ છે, આપણે જે અનેક સુખ ભોગવીએ છીએ તે તેની કૃપાનાં ફલ છે, એવો જેમનો ભાવ છે તેમને અહીં ધર્મનિષ્ઠ કહેલા છે—પછી તે કોઈ પણ પંથનો અગર દેશનો અથવા જાતિનો હો.

સાધુજન કહે છે કે સંકટસમયે એવા મનુષ્યનું રક્ષણ ઈશ્વર પોતે કરે છે તે કહેવું ખોટું નથી.

પણ ઈશ્વર ઉપર નિશ્ચય રાખીને રહેનારના સંરક્ષણાર્થે ઈશ્વર ક્રીયા ઉપાયોની યોજના કરે છે, એ આપણે જોવું જોઈએ. શું બ્યાં દુઃખનો વાયરો સુધાં લાગતો નથી એવો મજબુત ઘટ અથવા કિલ્લો બાંધીને તેમાં સજ્જન ભક્તોને રાખે છે ને ખીજને માત્ર દુઃખ દુઃખરૂપ વાવંટોળીયાને સ્વાધીન કરે છે? તેમ તો કોઈના જોયામાં આવવું નથી. આ સંસારમાં દુરાચારી લોક પ્રમાણે અને વખતે તેમના કરતાં પણ વધારે દુઃખ ધર્મનિષ્ઠ માણસને ભોગવવું પડે એવાં આપણે ધણાં દૃષ્ટાંતો જોઈએ છીએ. સારે કોઈ કહેશે ધર્મનિષ્ઠ માણસનું ઈશ્વર રક્ષણ કરે છે એમ કહેવું તે શી રીતે? આવી ધણા લોકોને શંકા આવે છે. અને વળી જ્યારે દુષ્ટનો ઉત્કર્ષ ને સજ્જન ભક્તોનો અપકર્ષ થતાં આપણે જોઈએ છીએ સારે તો વળી તે શંકા ધણી બળવત્તર થાય, એવે પ્રસંગે વિચારશક્તિ કેવળ મંદ થઈ જાય છે અને ક્ષણભર આપણે ધણુ વિસ્મયમાં પડીએ છીએ. પણ એ શંકાનું થોડામાંજ સમાધાન થાય એવું છે. ધર્મનિષ્ઠને લીધે આપણા સંકટથી રક્ષણ થાય છે, એટલે ઈશ્વર ખડ્ગ પકડીને આપણો બચાવ કરવા આવે છે અને કરે છે એવો અર્થ નથી. આવેલું સંકટ તો આપણે ભોગવવું જોઈએ, તેનો ઉપાય નથી. પરંતુ ધર્મનિષ્ઠથી આપણા મનને સમાધાન થાય છે. ધર્મનિષ્ઠ માણસોને ઈશ્વર ઉપર દૃઢ ભાવ હોય છે. ઈશ્વર આપણો ત્રાતા છે, અને આપણે તેના પરમસમર્થ આશ્રય નીચે છીએ એમ સંપૂર્ણે તેમના મનમાં ઠસેલું હોય છે. તેણે કરીને તેમને દુઃખની ભીતિ લાગતી નથી. આપણે દુઃખમાં હોઈએ તે વખતે આપણી ચાકરી કરવાને આપણાં માતાપિતા આપણી પાસે હોય તો આપણને કેટલું સમાધાન તથા નિરાંત રહે છે. તેનો આપણને પ્રત્યેકને અનુભવ છે. આ આપણાં અહીંનાં અદ્વપશક્તિ માતાપિતા વિષયે છે તો પછી અનાદિસિદ્ધ સર્વસ્વ પિતા આપણા સુખને વાસ્તે શ્રમ કરે છે એવું જોના મનમાં આવે છે તે સંકટસમયે આનંદ-સાગરમાં શા માટે તરી સકે નહિ અને તેના ચિત્તને સમાધાન તથા શાંતિ શા વાસ્તે રહે નહિ ?

ધર્મનિષ્ઠાની આટલી બધી પ્રશંસા કરી છે તે વાજબી છે કિંવા શી રીતે તેનો આપણે વિચાર કરીએ, ને તે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે માટે સંકટસમયે ધર્મનિષ્ઠ તથા સદાચારી માણસની અને તેથી-ઉલટા એટલે દુરાચારી માણસ-

ના મનની સ્થિતિની તુલના કરીયે. સંકટસમયે ધર્મનિષ્ઠ માણસને સમાધાન એટલા ઉપરથી થાયછે કે તેમનું પાછલું આચરણ શુદ્ધ તથા દોષરહિત હતું એવો તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થઈને મન શાંત રહેછે. પરંતુ તેથી વિપરીત માણસોનો જીવોજ પ્રકાર થાયછે. પોતાના પુરા દોરના વખતમાં વૈભવના મદમાં તથા સંપત્તિથી પ્રાપ્ત થનારા સૌખ્યાનંદમાં ખુડેલા હોયછે, તેથી અંતર્દીપ (conscience) ના સૌમ્ય ઉપદેશ તરફ તેટલો લક્ષ આપતા નથી. કામધંધામાં ચકચુર અથવા એશઆરામમાં ભરપૂર ડૂબી ગયેલા હોવાથી ગંભીર વિચાર અને તે અંતઃકરણમાં યોગ્ય મળી સકતો નથી. તોપણ તે અંતર્દીપની શક્તિ તેનાથી સમૂલગી નાશ કરી સકાતી નથી. તે કદાપી કેટલાક કાળ સુધી દબાઈ જાયછે પણ કોઈ વખત પણ એવો દિવસ આવેછે કે તેના અમલમાંથી કોઈ ચુકી સકતું નથી, કોઈ વખત પણ તે અંતર્દીપ આપણું સર્વ કૃલ સ્પષ્ટ અક્ષરથી લખીને આપણી સમક્ષ મૂકેછે. એ વાતનો થોડોધણો પ્રયેકને અનુભવ છે. આવે સમયે દુરાચારી માણસોની સ્થિતિનું કોણ વર્ણન કરશે ? પ્રથમ તો તે પોતાની વિપત્તિના ઓળથી દબા-યલો હોયછે ને તે વખતમાં જ્યારે પોતાનું મન પણ તેને ઠપકો દે છે ત્યારે તેના દુઃખનું શું પૂછવું ? પોતાનાં કૃલ સાંભર્યાંથી અંગ ઉપર રોમાંચ ઊભાં થાયછે. પોતાનું સર્વ આયુષ્ય જનાવર પ્રમાણે કેવળ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખમાં તથા અન્યાયાચરણમાં કહાડયું અને પોતાને હાથે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ થઈ સકયું નહિ એ સાંભરીને તેમને કેટલું દુઃખ થતું હશે વાર ? જીવેલા તેના હાથથી દુષ્ટ કર્મો થયાં તે સમયે ઐશ્વર્યાવધિ હોવાને લીધે કેટલાં બધાં ધોર અને નિંદા હતાં તે તેને સમજાયું નહીં. પણ હવે તો તે સમય ગયો; પોતાનાં દુષ્ટકર્મોનું મૂર્તિમંત પુતલું પોતાની સમક્ષ ઊભું રહીને કહેછે ‘ ભાઈ સાહેબ હવે જાઓ છ્યાં, હું જન્મ સુધી તમને છોડનાર નથી ’ એમ જાણે તેને કહેછે એવું બાસેછે. આવે પ્રસંગે ‘ હૈ ઈશ્વર આ સંકટથી મને છોડાવ ’ એમ તેમનાથી હિંમતથી કહી સકાતું નથી. કારણ જન્મ થકીજ આ સંસારમાં ક્ષણિક સુખની આગળ ખીજું કંઈ શ્રેષ્ઠ છે એમ કદી તેમના મનમાં આવેલું નહોતું. આપણો આ ક્ષણિક ક્રમ પુરો થયા પછે આપણી ખીજી સ્થિતિ છે ને આ સૃષ્ટીનો કોઈ પણ નિયંતા છે એ તેના મનમાં તાદૃશ લાગતું નોતું. એટલે પછી તેને શરણ તો કોને જવાને રહ્યું ? આ રીતે સંકટસમયે દુરાચારી લોકોની સ્થિતિ થાયછે.

હવે આપણે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય તરફ નજર કરીને જોઈયે. તે નિરંતર પોતાના જ્ઞાનદીપની પ્રેરણા પ્રમાણે ચાલેછે. તેણે કરીને ગમે એવા ભારે

પ્રસંગ આવે તોપણ તે શાંત તથા સ્થિર રહે છે. તેનું મન તેને દાખી સકતું નથી. તેની ખાતરી હોય છે કે ઈશ્વરને ક્રોધ ચઢે એવું કામ જાણી જોઈને કદી તેણે કરેલું નથી, માટે આપણે કોઈ પણ અવસ્થામાં હોઈએ તથાપિ ઈશ્વર આપણો ભાગ કરનાર નથી. એ સંકટોને પ્રસંગે આપણને આપણા મિત્ર સગા ને પેટનાં છોકરાંઓ છોડી દે તોપણ શું થયું ? સર્વ જગતની સંભાળ કરનાર મારૂં રક્ષણ કરવાને તૈયાર છે, હું તેને ખોલાવીશ ને તે મારી દીન વાણી સાંભળી ને મારી વારે ચઢશે, જે જે આપણને અરિષ્ટ થાય છે તે આપણા અજ્ઞાનનું તથા દોષનું ફળ છે, અથવા કદાચિત્ આપણા કલ્યાણને માટે તેવા પ્રસંગની અવશ્યકતાજ હશે કેમકે પરમ દયાલુ પિતા આપણને નકામે ત્રાસ આપનાર નથી, એમ તેની ખાતરી થાય છે, તેણે કરીને એવા વિચારોથી દુઃખમાં પણ તેમને સમાધાન રહે છે અને આવેલાં સંકટના પ્રસંગને શાંતતાથી ડોઈ નાંખે છે.

પરિશિષ્ટ (ઠ) (પૃ. ૧૯૫ જીઓ.).

નાગરમિત્રની પ્રસ્તાવના.

નાગરમિત્ર એવા નામથી એક પુસ્તક રચવાનો વિચાર છે. તેમાં ત્રણ ખંડ થશે. પહેલા ખંડમાં, નાગરોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ-ખીજ ખંડમાં નગરખંડ ઉપર યોગ્ય વિચાર-ત્રીજા ખંડમાં પ્રાચીનના તથા હવડાંના નાગરોની સ્થિતિમાં અંતર તથા તેઓની હવે પછીની હાલત સુધારવાના યોગ્ય ઉપાય.

પેહેલો તથા ખીજો ખંડ કરવાને વિલંબ લાગશે, કારણ કે તેને વાસ્તે કેટલાંક પુસ્તકો તથા જીના દાખલા મેળવવાની અગત્ય છે. ત્રીજા ખંડમાંના કેટલાક વિચાર બહાર પાડવા એમ હવડાંની સ્થિતિ ઉપરથી વધારે અગત્ય જણાયાથી તે વિષયના કેટલાક સંક્ષિપ્ત વિચાર લખી આ નિબંધ લખવામાં આવ્યો છે. તેમાં હવડાં નાગરી ન્યાતમાં પેટેલા ટટાનો ઉદ્ભવ તથા તેને નિર્મૂલ કરવાના ઉપાયની સૂચના કરવી એ પણ એ પ્રકરણોનો ભાગ છે એમ જાણી એ વિષે કેટલીક વાત લખવામાં આવી છે. તેનું હવડાં કદિ તાત્કાલિક ફલ નહીં થાય તો કોઈ સમયે પણ ઈશ્વરકૃપાથી નાગરોને સદ્વિચારની પ્રેરણા થશે સારે આ વિચારોનો ઘટતો ઉપયોગ કરશે.

परिशिष्ट (ब). (पृष्ठ. १६८ श्रुवो.)

लोणानाथ साराभाषनी गद्यपद्यात्मक कृतियो.

संख्या.	नाम.	गद्य के पद्य.	असल के भाषान्तर; भाषान्तर होय तो शैतुं.	प्रगट थयेकुं के नहिं.	प्रगट थयानी साल (ध.स.)	विशेष डकीकत.
१	२	३	४	५	६	७
१	मिताक्षराना ऋष्यादान प्रकरणुनो तरणुभो.	गद्य.	संस्कृतभांथी भाषान्तर.	प्रगट.	१८५७.	विषय—कायदो. (शिलाछाप.)
२	सत्यनिश्चय.	गद्य.	असल.	प्रगट.	१८६८.	समुद्रप्रयाणु निषिद्ध नथी ते विशे.
३	सत्यविवेक.	"	"	"	१८७०.	" (शिलाछाप.)
४	ईश्वरप्रार्थनाभाषा भाग १ खो.	पद्य.	"	"	१८७२.	प्रथम आवृत्ति; छूटक अंक १ थी १२ सुधी.
५	गायन भाग १ खो.	"	"	"	"	
६	मंगलस्तोत्र.	"	"	"	१८७३.	

६४

સંખ્યા.	નામ.	ગદ્ય કે પદ.	અસલ કે ભાષા- ન્તર; ભાષાન્તર હોય તો શીતું.	પ્રગટ થયેલું કે નહિ.	પ્રગટ થયાની સાલ (ઇ.સ.)	વિશેષ હકીકત.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૭	ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા ભાગ ૧ ભો.	ગદ્ય તથા પદ.	અસલ.	પ્રગટ.	૧૮૭૫-૭૬- ૧૮૮૫.	દ્વિતીય આવૃત્તિ.—તૃતીય આવૃત્તિ. ચતુર્થ આવૃત્તિ.
૮	વારતુનિમિત્ત પ્રાર્થના.	"	"	"	૧૮૭૬.	
૯	વર્ષારંભનિમિત્ત પ્રાર્થના.	"	"	"	"	
૧૦	ધર્મવિવેચન.	ગદ્ય.	મરાઠીમાંથી ભાષાન્તર.	"	૧૮૭૭.	
૧૧	દૃષ્ટિપ્રાર્થના.	ગદ્ય તથા પદ.	અસલ.	"	"	
૧૨	અમૂર્ત ઈશ્વર વિશે પદ.	પદ.	"	"	"	
૧૩	દિડી તથા અભંગ.	"	"	"	૧૮૭૮. ૧૮૮૦.	પ્રથમ આવૃત્તિ. મરાઠી હંદ. દ્વિતીય આવૃત્તિ.
૧૪	હુતાશની અથવા હોળી.	ગદ્ય.	"	"	૧૮૭૮.	

संख्या.	नाम.	गद्य के पद्य.	असल के भाषान्तर; भाषान्तर होय तो शैलुं.	प्रगट थयेलुं के नहिं.	प्रगट थयानी साल (छ.स.)	विशेष डकीकत.
१	२	३	४	५	६	७
१५	रोगशान्त्यर्थ प्रार्थना.	गद्य तथा पद्य.	असल.	प्रगट.	१८७८.	
१६	ईश्वरप्रार्थनाभाषा भाग २ जे.	”	”	”	१८८०.	प्रथम आवृत्ति. अंक १६ थी २०.
१७	आशीर्वादार्थ प्रार्थना.	गद्य तथा पद्य.	”	”	१८८०. १८८६.	प्रथम आवृत्ति. द्वितीय आवृत्ति.
१८	ईश्वरोपासना.	”	”	”	१८८०.	
१९	बाणसंध्योपासना.	”	”	”	”	
२०	गायत्री मंत्र.	”	संस्कृतभांथी भाषान्तर.	”	”	
२१	विवाहसमये मंगलाष्टक.	पद्य.	असल.	”	”	
२२	आठमुं व्याख्यान.	गद्य.	महर्षि देवेन्द्रनाथकृत अंगाली व्याख्यानना हिंदी तरजुमा उपर-थी भाषान्तर.	”	१८८५.	

संख्या.	नाम.	गद्य के पद्य.	असल के भाषान्तर; भाषान्तर होय तो शीर्ष.	प्रगट थयेई के नहि.	प्रगट थयानी साल (ध.स.)	विशेष टकीकत.
१	२	३	४	५	६	७
२३	ईश्वरप्रार्थनाभाषा भाग २ जे.	गद्य तथा पद्य.	असल.	"	१८८८.	द्वितीय आवृत्ति. अंक १६ थी ३०; तेमा छका ज अंकनो थकोक भाग कोठानाथनी हति नथी.
२४	प्रभानस्नयन.	पद्य.	"	"	*	साल नकी नथी, परंतु थलु करीने १८८१ थी १८८४ सुधीमां.
२५	अठानामरभरथु.	"	"	"	*	" "
२६	पाणनित्योपासना.	गद्य तथा पद्य.	असल.	प्रगट.	*	" "
२७	ईश्वरनित्योपासना.	"	"	"	*	" "
२८	अठारतोत्र.		"	"	*	" "
२९	नागरभित्र भाग १ से.	गद्य.	"	प्रगट न थयेसे.	*	समुद्र प्रयाणु निषिद्ध नथी ते विशी. १८६६ मां २थेसे.
३०	नागरभित्र भाग २ जे.	"	"	"	*	" " अपूर्ण.

સંખ્યા.	નામ.	ગદ્ય કે પદ્ય.	અસલ કે ભાષા- ન્તર; ભાષાન્તર હોય તો શીતું.	પ્રગટ થયેલું કે નહિ.	પ્રગટ થયાની સાલ (ઇ.સ.)	વિશેષ ઉકીકત.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૩૧	અભંગમાલા.	પદ્ય.	„	પ્રગટ નથી થઈ.	*	અપૂર્ણ ૧૮૮૧ થી ૧૮૮૬ સુધીમાં રચેલી.
૩૨	સારાભાષા બાપાભાષનું જીવનચરિત.	ગદ્ય.	„	પ્રગટ નથી થયું.	*	„ પિતાતું જીવનચરિત.
૩૩	છૂટક ઉપદેશો.	„	અસલ તથા ભાષાન્તર અંગ્રેજી, સંસ્કૃતમાંથી.	અપ્રગટ.	*	પ્રાર્થનાસમાજમાં તથા બીજાં સ્થળે વંચા- યેલા તથા બોલાયેલા.
૩૪	છૂટક પદ, છંદ ઇત્યાદિ.	પદ્ય.	અસલ તથા અંગ્રાણી ઇત્યાદિમાંથી ભાષાન્તર.	પ્રગટ તથા અપ્રગટ.	*	પ્રાર્થનાસમાજમાં તથા બીજાં પ્રસંગે ગવા- યેલાં તથા નહિ ગવાયેલાં એવાં.

परिशिष्ट (ढ) (पृ. २०० शुभो.)

भोलानाथ सारासाधना भरणे विषे नूदां नूदां
वर्तमानपत्रो वगरेओ लीधिली नांध.

१

(THE INTERPRETER *Calcutta June 1886.*)

“ * * * Every thing has depended upon the personal exertions of men like Mr. Bholanath Sarabhoy, who, with a few friends, bore both the pecuniary and moral responsibility of the movement. What then is my regret to hear since I left Ahmedabad for Simla that my beloved and honored friend Rao Bahadur Bholanath Sarabhoy died on the 11th May? His loss is irreparable in Ahmedabad and though I have great respect and confidence in Mr. Mahipatram Rupram, his natural successor, and intimate friend, yet I cannot but feel that the most strenuous efforts will have to be made to keep the Samaj afloat. Rao Bahadur Bholanath Sarabhoy was a Brahmin of the highest caste in Guzrat, he was a retired Government officer, high in social position, and affluent in worldly circumstances. The simplicity of his life, the genial serenity of his disposition, made his presence welcome to every community where he went. His love of God was so true, so devout was his bearing, that when he took up the cause of the Prarthana Samaj, it became a really popular movement in the highly orthodox city of Ahmedabad. By careful and judicious conduct that popularity he maintained to the last. By his exertions mainly, the Prarthana Mandir was built, and the building is a gem of its kind, superior in style and taste to any similar structure in any other part of the presidency. He composed hymns, and organized services which were attractive to every theist who visited the local Samaj. His liberality was unstinted and his enthusiasm unflagging. Every Brahmo missionary of whatever section, who went to Ahmedabad, was greeted by the venerable Bholanath with a cordiality which can never be forgotten. Lying on his last bed of illness when I was with him in April, he repeatedly requested me to offer prayers at his bedside, and devoutly joined in the little services held. His son, who was attending upon him, sang the hymns so well known, he had composed, and altogether the dying man seemed to be at peace with God and with man. Now he has passed away to his

rest. The record of righteousness, if it belongs to any body, belongs to him. Let the whole Brahmo community join in praying for the peace of his spirit, and the continued prosperity of the cause he had so much at heart."

२

(THE INDIAN MESSENGER *Calcutta 23rd May 1886.*)

"Those who knew the late Bholanath Sarabhai, the revered President of the Ahmedabad Prarthana Samaj during life, will be sincerely sorry to hear of his death, which mournful event took place on Tuesday the 11th of May last. We counted it as one of our privileges to have been personally acquainted with him during life. He was a deeply pious old man, venerable with age, and loved and esteemed by all for his great piety and excellence of character. He was a poet by nature, and has kindled a new spiritual life in many hearts by sweet hymns that he composed on different occasions. His Guzratee hymn-book is very popular in that part of the country. He was a great friend of Babu Satyendranath Tagore and was bound with the family of Maharshi Devendranath Tagore by ties of mutual regard and sympathy. To the Editor of the *Indian Messenger* his death is a personal loss, for his has been one of those loved and revered names, whom it has been his privilege in life to admire. The city of Ahmedabad has lost in him one of its ornaments, and the cause of theism in Western India one of its worthy champions. We publish in another column an extract from the Bombay Gazette which will give our readers, some idea of the many services that he had rendered to his country."

3

(THE BOMBAY GAZETTE, *Bombay 15th May 1886.*)

"A GUJARAT WORTHY"

"We much regret to hear of the death on Tuesday from heart-disease and dropsy, of Rao Bahadur Bholanath Sarabhai, a prominent citizen of Ahmedabad, and one highly respected throughout Gujarat and the Bombay Presidency by all who knew him. The deceased belonged to one of the most ancient and respectable families of Nagar Brahmans in Gujarat. * * * * *

* After his retirement from service in 1875 the activitie

of Rao Bahadur Bholanath were found to be enlisted in the cause of social and religious reform among his countrymen. He was the founder of the Prarthana Samaj at Ahmedabad, and continued as its president till his death. He was the author of a book of prayers in Gujarati, composed for the use of the Samaj on the most approved Sanskrit models. Hereafter Mr. Bholanath will be known best by his zeal, his earnestness and his devotion to the cause of religious and social reform. His appearance in this character lent a special grace to all that he said and preached from the high social status that he occupied in the circle of earnest thinking men, whose character and conduct as elders and leaders of important movements largely influence native society. Mr. Bholanath died at the age of 63. He leaves a large family and numerous friends by whom his loss as a kind and sympathetic well-wisher will be deeply felt. * * *

Y

(ADVOCATE OF INDIA, *Bombay 13 May 1886.*)

OBITUARY.

"We regret to have to record the death of Rao Bahadur Bholanath Sarabhai, at Ahmedabad, on the evening of Tuesday last. The deceased belonged to a wellknown Nagar family. * *

* * Though not a member of the Municipality, he was known for the genuine interest he took in all questions affecting the general welfare of the people. He was the founder of the Prarthana Samaj at Ahmedabad and that body will long remember him as their guiding spirit and an earnest worker in the cause of religion. In his death Gujarat has lost a useful and enlightened citizen; and his numerous friends, European and Native, will not easily forget the warm and sympathetic heart which was concealed behind a graceful and dignified exterior. * * * *

Y

(THE INDU PRAKASHA, *17th May 1886 Bombay.*)

THE LATE RAO BAHADUR BHOLANATH SARABHAI.

The death of Rao Bahadur Bholanath Sarabhai leaves a gap in the society of Gujarat which will not be easily filled up. Born of a respectable family, he had early in his life the ambition of

rising to distinction in Government service. Accordingly after finishing up his elementary education in a private English School, then existing in the city of Ahmedabad, he passed the Munsiff's examination by individual effort and in the course of 30 years' meritorious service, rose to one of the highest offices then available to natives. He had a respectable knowledge of Gujarati, Sanskrit, Persian, Hindi, Marathi and English. Naturally of a quick intelligence and with energy almost extraordinary, he could take in new ideas and expressions with a celerity of apprehension, which surprised the plodding and over-burdened intellects of a younger generation. Thus at a time when his compeers were labouring in the routine of daily life, he formed with some of his distinguished friends, the nuclei of that religious and social reform which were afterwards, and under more favourable circumstances, destined to spread over the whole of Western India. His devotion and earnestness in the field he had chosen after his retirement from Government service in 1875 were such as to command respect and admiration of both young and old, high and low. The estimation in which his long and honourable service, integrity and nobility of character were held by Government was evinced in the personal distinction of a *khilat* and second class sirdarship which it bestowed upon him at the time of his retirement. But he had become dead to all worldly honours and distinctions, after the death of his second son who had given promise of a very successful career. He retired from the world, as he retired from the service and passed the latter portion of his life in the cultivation of that piety and devotion to religious reform which gave birth to so much of the spiritual poetry and prose in the native language of his country. He breathed a pure spirit of religion with now and then strictures against the dark superstition rampant over the land; and, the prose which he wrote will always remain a model of a perfect and a highly finished Gujarati style. Great as was his zeal for the general wellbeing of the people he thought that running too much ahead over political reform was not possible and sought to put the axe at the root of all social evil viz., early marriage. He had profound sympathy for the lonesome condition of widowhood but foresaw with his practical good sense the danger and inexpediency of a hasty step by stray and individual efforts. But the field of religion was the field of his choice as he thought all progress impeded by the hampering shackles of superstition and custom, and was anxious till the end of his days

for the upholding of the institution which owed its origin and existence to his endeavour and the co-operation of his friends. He died carrying with him the respect and love not only of his friends and countrymen, but of distinguished native statesmen from the far south and the patriarchs and pioneers of religious reform in the north of Bengal."

૬

હિતેચ્છ, તા. ૧૩ મે સન ૧૮૮૬ અમદાવાદ.

૨૧. ખા. ભોળાનાથ સારાભાઈનું દુઃખદાયક મૃત્યુ.

ગયે મંગળવારે સાંજરે સાડા છ કલાકે આ મહાન પુરુષે પોતાનો અમર આત્મા પરમાત્માને સ્વાધીન કર્યો છે. * * * * *

અગાઉ અત્રે ધર્મસભા હતી તેની અંદર તેઓ સામિલ હતા અને તેમાં ધર્મસંબંધી વારે વારે વિચાર ચલાવતા, અને વ્યાખ્યાન આપતા. બાદ સને ૧૮૭૧ માં અત્રે એમની પ્રેરણાથી પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપવામાં આવી હતી. એ સમાજમાં એજ પોતાના અંતસુધી અધ્યક્ષ હતા. એની અંદર એમણે ધણું વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે અને તે સમાજના પુસ્તકોમાં જે સરસ અને ઊંચી કવિતા છે તે એમણે રચેલી છે. એમનું મન સદાકાળ એક ઈશ્વર સાથે સંલગ્ન હતું. તેઓ દેવ દેવીઓને માનતા નહિ. * * * એમનું અંતઃકરણ સદા સ્વચ્છ અને કોઈનું પણ રૂઢું થાય એમ સદા વિચાર કરતું. એમણે એમની જીંદગીનો પાછલો ભાગ રાજ્યપ્રકરણી વિષય કરતાં ધર્મ-સંબંધી વિષયમાં વધારે જોડેલો હતો. * * * *

એમના બે પુત્રોના મરણથી એમના અંતઃકરણમાં કારી જખમ લાગ્યો હતો તોપણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી તેમણે તે દુઃખ વીસારી દીધું હતું. * * * * *
* * * એમની સખાવત કોઈ પણ સારા કામમાં યથાશક્તિ જણાયા વગર રહી નથી. * * *

આવા એક ગૃહસ્થનું મૃત્યુ થવાથી અમે અમદાવાદને એક મોટી ખોટ ગયેલી સમજીએ છીએ. ધણા કામમાં એમની સલાહ લેવાતી તેથી પ્રજાને તેમની મોટી ખોટ પડશે. તેમના વિચાર શુદ્ધ અને નિષ્કલંક હોવાથી તેમના મૃત્યુથી હમે ધણા દિલગીર છીએ. અને મહાપ્રભુને વિનંતી કરીએ છીએ કે એમના અમર આત્માને તારા અક્ષય ધામમાં સદા અક્ષય સુખમાં રાખજો એજ અમારી પ્રાર્થના છે. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

(SUBODHA PATRIKA, 17th May 1886. Bombay.)

We deeply regret to notice the death of Rao Bahadur Bholanath Sarabhai which sad event occurred on the evening of Tuesday last. In him Ahmedabad loses a prominent citizen, Gujarath a worthy son and the Presidency an elderly, influential and earnest friend of religious and social reform. The high position of his family in that city began with its very foundation and has continued through. He inherited it from his fathers and transmits it to his sons. The two eldest of these unhappily had preceded him; the second only last year, which loss he bore manfully; but three younger ones survive, one employed in the Baroda state, another a Statutory Civilian, the third completing his studies—all members of the Prarthana Samaj like their father who almost passed an ideal Hindu life, devoted to education in youth, serious and honest work in manhood, religious meditation and an active benevolence after retirement from worldly labours, and goodness all along.

The Prarthana Samaj at Ahmedabad owed much to his labours and his liberality and the theistic cause has suffered a severe loss in his death. May his spirit rest in peace and his sons follow the example of his noble life and continue that combination of hereditary position and fortune with sound education and liberality of sentiment and faith which is so rare among us at present.

૮

બુદ્ધિપ્રકાશ ભૂત, ૧૮૮૬ અમદાવાદ.

(છપ્પીસાયે)

સરદાર રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈનું દુઃખદાયક મૃત્યુ.

આ મહાપુરુષના મૃત્યુના દુઃખદાયક સમાચારની નોંધ લેતાં અમે અમારા અંતઃકરણની દિલગીરી જાહેર કરીએ છીએ. *

*

*

*

ગયા મે માસની તા. ૧૧ મી મંગળવારને રોજ સાંજના ૬૫ વાગતાં એમનો પવિત્ર આત્મા પોતાના પેદા કરનારની હજુરમાં શાંતિસુખ ભોગવવા માટે નાશવંત દેહનો ભાગ કરી ગયો છે!! નામ તેનો નાશ છેજ તોપણ જે માણસ ધણા માણસોના રક્ષક તથા માર્ગસૂચક અને મુરખ્ખી તરીકે સ્વદેશીજનસમૂહને ઉપયોગી હોય તેના મૃત્યુથી સ્વાભાવિક રીતે સર્વને દિલ-

ગીરી થાયજ. એજ પ્રમાણે રા. બા. બોળાનાથભાઇના મૃત્યુના સંબંધમાં બન્યુંછે. ગુજરાતીઓના ભૂષણરૂપ એ સદ્ગૃહસ્થના ગુજરવાથી તમામ સમગ્ર માણસોને ઘણો શોક થયોછે. એમના કુટુંબ અને મિત્રમંડળમાં એથી બારે દિલગીરી ફેલાઈછે તેમાં અમે અંતઃકરણથી ભાગ લઇયે છીયે. અને પરમ કૃપાળુ પ્રભુ પાસે માગીયે છીયે કે અમારા એ શુભચિંતક મહા-પુરૂષના આત્માને તારા પવિત્ર ધામમાં સદા શાંતિ આપજો.

રા. બા. બોળાનાથભાઇ અમદાવાદના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ જ્ઞાતિના ઊંચા કુળના ખાનદાન ગૃહસ્થ હતા. વંશપરંપરાથી તેમના કુટુંબની મહત્તા ચાલી આવેછે. અમદાવાદ વસ્યું ચારથી આજ સૂધીમાં તેમના વડીલોએ સરકારની સેવા ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી ધણું સાફ માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલાંછે.

સરકારી નોકરીની સાથે સ્વદેશસેવા પણ તેમણે સારી બજાવીછે. પેન્શન લીધા પછી કેટલાક માણસો દેશી રજવાડામાં નોકરી કરેછે તે પ્રમાણે એમણે કર્યું નથી. પણ પોતાની ઉત્તરાવસ્થાનો બધો કાળ ધર્મસુધારણાના સર્વોત્કૃષ્ટ કામમાં તથા દેશનું અને દેશી ભાઇઓનું કલ્યાણ થાય એવાં પરમાર્થનાં કૃત્યોમાં ગાળ્યાંછે. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના એમની પ્રેરણા અને આગેવાનીથી થઈછે તથા હાલની તેની આબાદ થતી સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ પણ એ ધર્મિષ્ઠ નરની અંતઃકરણપૂર્વક આગેવાનીછે. શરૂઆતથી તે એ સમાજના અધ્યક્ષ હતા. અને તેના કામમાં તન મન અને ધનથી મદદ કરતા. ધણું કરીને ગુજરાતના દરેક નાના ગામડામાં પણ હોંસથી વંચાતું પ્રાર્થનામાળાનું પુસ્તક એ મહાપુરૂષે રચેલુંછે. એ પુસ્તકની રચના એવી સરળ ને કવિતા એવી રસિક તથા મનોરંજક છે કે સર્વ કોઇ અતિ ઉમંગથી તેના આદર કરેછે. એમની કવિતાશક્તિનું અનુમાન કરવાને એ પ્રાર્થના-માળાની કૃતિ એક નમુનો છે. બ્યાં સુધી એ પુસ્તકની હયાતી હશે ત્યાં સુધી એના કર્તાની કીર્તિ પણ રહેશેજ. એશિવાય બીજાં પણ ધર્મસંબંધી પુસ્તકો એમણે રચીને સમાજને નામે પ્રસિદ્ધ કર્યાંછે. * * *

વિદ્યાવૃદ્ધિને માટે તે બહુ કાળજી રાખતા અને એ કામમાં પોતાનાથી બને તેટલી મદદ કરતા. * * * સને ૧૮૪૯ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાઈ ચારથી તેમણે એના ઉત્કર્ષને માટે ઘણી મહેનત કરેલીછે. એમના જેવા ઉત્સાહી અને વિદ્વાન કામદારની સોસાયટીને ઘણી ખોટ પડીછે !

* * *
કેટલાક માણસો સંસારસુધારા વગેરેનાં ઠેરઠેર લાંબાં લાંબાં બાપણો

કરી તથા ઝોપાનીયાં છપાવી દેશસુધારકમાં ગણાયછે તેમ રા. બા. ભોળા-
નાથભાઈએ કર્યું નથી. પણ તમામ સુધારાનો મૂળ પાયો જે ધર્મસુધારણા
તેને માટે એમણે પોતાનાથી બની શક્યો તેટલો પ્રયત્ન કર્યોછે અને તેથી ખરે-
ખરા સુધારાના આગેવાનની શ્રેષ્ઠ પદવીને યોગ્યછે. જ્યાં સુધી ધર્મનો સુધારો
થયો નથી ત્યાં સુધી ખીજા સુધારા આગળ વધવા મુશ્કેલ બદકે અશક્ય છે.
માટે તે મહાન સુધારાના કામની ગુજરાતમાં સ્થાપના કરી તેને આગળ
ચલાવનાર પુરુષનું નામ હવે પછી પ્રજામાં માનપૂર્વક કાયમ રહે એવી કાંઈ
ગોઠવણુ તેમના અનુયાયી અને સ્નેહી સંબંધીઓએ અવશ્ય કરવી જોઈયે.

૯

(રાસ્ત ગોફતાર, મુંબાઈ ૧૬ મે ૧૮૮૬.)

IN MEMORIAM.

મી. ભોળાનાથ સારાભાઈના દુઃખદાયક મરણસમાચાર અમદાવાદથી
અમે મોટા ખેદ અને અપ્રસોસ સાથ જાણ્યાછે. એ યુગ્ગર્ગ નાગર બ્રાહ્મણના
મરણથી ગુજરાત અને અવશ્ય અમદાવાદનો એક સેતારો જંખવાઈ ગયોછે
અને ગુજરાતી આલમે, પોતાના ભલાને માટે ખરા દિલના ખંતી એક શુભે-
ચ્છકને ખોયોછે. * * * *

એટલુંજ કહીશું કે મી. ભોળાનાથની પેઢી બાપદાદેથી રાજદુવારી કામે
અને સરકારી નોકરીમાં નામ કાઢાડતી આવીછે તે નામ મરનારે શોભા સાથ
જાળવી રાખ્યુંછે અને તેમના દીકરા જે સરકારી નોકરીમાંજ છે તેમનાથી
એ કુટુંબની કીર્તિ હજુ જારી રહેશે એવી આશાછે. પણ વળી, મરનાર
કેળવણી અને સુધારાને પ્રથમથી આહવાર હતા. અમદાવાદની પ્રાર્થના
સમાજના એઓ પ્રથમ સ્થાપક હતા. અને આજ સુધી તેના પ્રમુખ હતા
જે સમાજમાં સંગીત રૂપી પ્રાર્થનાઓનું એક પુસ્તક એઓએ જોડ્યું હતું,
અને એઓના વ્યાખ્યાનો સદા અસરકારક હતાં, તે વીશે મુંબાઈના શ્રોતા-
જણોને મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજના ધર્મસન ઉપરથી ખ્યાલ આપવાને એઓ
ભૂલ્યા નહિ હતા. * * * *

કેટલાક પુનર્વિવાહમાં એમણે મદદ કરેલી અમે જાણીએ છીએ. એઓ
કેળવણીના મદદગાર હતા. તે ગુજરાતકોલેજના ફંડમાં રૂ. ૩૦૦૦) ભયાં-
થીજ માત્ર નહિ પણ અમદાવાદમાં એમના મરનાર જીવાન પુત્રની યાદગીરી-
માં એઓએ રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખરચીને બંધાવેલી આપારાવ લાયબ્રેરીથી માલમ

પ્રકે છે. સ્વભાવે તેઓ ધણાજ શાંત તથા સાદા હતા અને મનની પ્રકૃતિમાં એઓ અચ્ચાના સરખા મીઠા અને પોતાના નામ પ્રમાણે ખરેખર ભોળા હતા. એમની પ્રસન્નવદન મુખમુદ્રા ઉપરની પ્રકાશિત પેશાનીજ એમને માટે દરેક જોનારના મનમાં માન પેદા કરે એવી હતી, અને એમનો હસતો મુખરો તથા માયાળુ દેખાવ એમના ઓહોળા પરિવાર તથા મિત્રમંડળથી એકાએક ભુલાય એવો નહિં હતો.

૧૦

(ગુજરાતમિત્ર, સુરત ૧૬ મે ૧૮૮૬.)

રાવબાહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈનું શોકજનક મૃત્યુ.

Sad death of R. B. Bholanath Sarabhai.

અમદાવાદ અને આખા ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત થયેલા રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈના શોકજનક મૃત્યુના સમાચાર જાણી તેમનાં કામોની યુજ જાણનારાઓમાં ખચીત દલગીરી ફેલાઈ છે. રા. બા. ભોળાનાથ ગયા ભોમવારે તેમના વતન અમદાવાદમાં દેવલોક પામ્યા છે. એમની જીંદગીનો ટુંક હેવાલ હમો નીચે મુજબ આપીએ છીએ. * * *
 રાવબહાદુર ભોળાનાથે સરકારી નોકરીમાંથી મોકળા થયા પછી રાજદુવારી જંગલોને અદલે ધર્મસંબંધી આસતા વધારે રાખી પ્રાર્થનાસમાજ નામની સભા આજ સોળવરસ યયાં સ્થાપી તેના પ્રમુખ દાખલ જીંદગી સુધી રહ્યા હતા. વારંવાર તેઓ ધર્મસંબંધી વ્યાખ્યાનો આપતા. વળી સુરતની પ્રાર્થના-સમાજ ઉભી થઈ તે વેળા જે ઉમંગથી કામ ચાલતું હતું તે વખતે પણ એ રાવબહાદુરે સુરતમાં આવી એ સમાજની વરસગાંઠપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. એઓ મૂર્તિપૂજકના વિરુદ્ધ હતા અને એક ઈશ્વરને માનતા હતા. તથા સુધારાવાળા કહેવાતા હતા. * * *
 આ રાવબહાદુરના મરણથી અમદાવાદને એક મોટી ખોટ ગયલી હમો માનીએ છીએ. ”

૧૧

પ્રજ્ઞમત, અમદાવાદ ૧૫ મે ૧૮૮૬.

રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈનું દુઃખદ મૃત્યુ.

ગયા મંગળવારની સાંજે એઓના રાયખડવાળા જંગલામાં થયું છે.

આ મહાન પુરુષનો જન્મ સંવત ૧૮૭૮ માં થયો હતો એમના પિતા સારાભાઈ, વડોદરાની એન્જનીયરીમાં દફતરદારની માનભરેલી પદવી પર હતા. એમની નોકરીની બુજ તરીકે સરકારે એમને અમદાવાદની પાસેનું નીકોલ નામનું ગામ વંશપરંપરા બક્ષીસ આપ્યું હતું. તેમજ રાધનપુરના બાપી નવાબ તરફથી ધનોરા નામનું ગામ મળ્યું હતું. તે સમયના ગ્રહસ્થને છાન્ને એવી કુળવણી એમને મળી હતી. એ કુલીન ગ્રહસ્થની ગુજરાતી ભાશાની વિદ્વાતાને માટે અમે કાંઈ બોલતાજ નથી. એ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. તેમજ સંસ્કૃત, ફારસી, ઇંગ્રેજી અને દક્ષિણી ઇલાદિ ભાષાઓ એમને સારી આવડતી હતી. એમણે પોતાની નોકરી મુનસરીથી શરૂ કરી હતી. સને ૧૮૪૪ માં એઓ કપડવણુજના મુનસફ થયા હતા. ચારથી તે સને ૧૮૭૪ ની સાલ સુધી ઉત્તરોત્તર ચઢતી પદવી બોગવીને મજકુર સાલમાં એમણે પેનશન લીધું હતું. તે વખતે એઓ ખેડાના ફ. ક. સપોર્ડનિટ જડજ હતા. નામદાર સરકારે એમની એકનિષ્ઠા ને વગળ વગરની નોકરીના બદલામાં દરઆર ભરીને એક ઊંચો દુશાલો અને જન્મપર્યંત “ રાવબહાદુર ” નો ઇલાખ આપ્યો હતો. એઓને સરકારે ખીજ વર્ગના સરદાર બનાવ્યા હતા. તેમજ નામદાર મહારાણીયે કૈસરેહિંદનો ખીતાબ ધારણ કર્યો ચારે એમને યાં નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું અને વફાદારીનું સરટીરીકેટ આપ્યું હતું. થોડા વરસ ઉપર એમના એક પુત્ર નરસિંહરાવને સરકારે સ્ટેચ્યુટરી સીવીલ સરવંટ નિમ્યા છે. પરંતુ આ બધું આ દુનિયાનું માન હતું. અમે એમના પરમાર્થા કૃત્યથી એમનું વિશેષ માન ગણીએ છીએ. વૃદ્ધાવસ્થા સમીપ આવતાં પેનશન લીધા પછી જેમ ધણા કરે છે તેમ-ખીજ રાજ્યોમાં નોકરી ન કરતાં એમણે પોતાનો કાળ દેશની ધર્મપડતીની ઉજતી કરવામાં ગાળ્યો હતો. પોતે પોતાનો સ્વાર્થ વિસારીને લોકનિંદાનો ભય ન ગણીને, ધર્મબોધ કર્યો હતો. આ એક એમના સત્યના પ્રેમનો મોટો દાખલો છે.

સને ૧૮૭૧ ની સાલમાં એમના પુત્ર આપારાવ નિર્વંશ મરી જવાથી એમણે રૂ. ૧૦૦૦૦ ખરચીને એમના નામની એક લાયબ્રેરી સ્થાપી હતી. સને ૧૮૭૦ માં ઈશ્વરપ્રાર્થનાસમાજનો આરંભ કર્યો હતો. બેશક પ્રથમતો આ સમાજ નાના પાયા પર હતો પણ હાલ તેની સ્થિતિ કુવી છે તે કહેવાની જરૂર નથી. ઠેકાણે ઠેકાણે મોટા શહેરથી માંડીને તે નાના દસ ઝુપડાના ગામમાં પણ ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળાની પ્રત નીકળેજ આ એક એમના સર્વ સદ્ગુત્તિથી ઉઠાવેલા કામની મોટી કૃતેહ છે. નાના છોકરાં, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બધાં

પ્રાર્થનામાળાની મોહક કવિતાથી રાજી રાજી જણાય છે. એ પુસ્તકની ત્રણ ચાર આવૃત્તિ થઈ એ એનો વિજય સુચવે છે. કાળ ફરે છે અને નિરંતર પોતાનું કામ કર્યો જાય છે. અમે એમના ધર્મમતને માટે અમારું મત આપતાં નથી. સંસારિક ફરજોમાં પણ આ મહાન પુરૂષ નિષ્કલંક હતા. એમની સદ્વૃત્તિ, સદ્બુદ્ધિ, ખીન્નતું ભલું કરવાની ધારણા એટલી તો હતી કે દુનીયાદારીનાં પુતળાં—સ્વાર્થ એજ ઉદ્દેશ માની એટલા અધમો લગીરેક હાસ્યાસ્પદ રીતે એમને બોળાનાય કહેતા હતા. આવાઓને અમે માત્ર એટલુંજ યાદ આપીશું કે લુચ્ચા થવા કરતાં બોળા થવું એ વધારે સાફ છે. પ્રાર્થનામાળાની કૃતેહ એ એમની કવિતાની કૃતેહ છે. અને જ્યાંસુધી ગુજરાતી ભાષા રહેશે ત્યાંસુધી પ્રાર્થનામાળા એમના વિજયસ્તંભની પેઠે પ્રકાસશે. પુનર્ધિવાહને એઓ ઉત્તેજન આપતા હતા. બાળલગ્નનિષેધક મંડળીના એઓ અધ્યક્ષ હતા. એમના પુત્ર આપારાવનો ધા જેમ તેમ વિસાર્યો હતો એટલામાં એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર બાબારાવતું અકાળ મૃત્યુ થયું. વૃદ્ધાવસ્થામાં આવો કારી ધા એમને ગ્રહસ્થને ભક્તને છાજે તેવી રીતે વેઠ્યો હતો. પરંતુ એમની તપ્પીયત ભારથીજ બગડતી ચાલી હતી. ચાર પાંચ મહીના ઊપર એઓ એકદમ માંદા થઈ ગયા હતા પણ વળી વચમાં ઠીક થયાથી બધાને એમની આશા રહી હતી. પણ આ દુષ્ટ રોગે ફરી ઊથલો ખાધો અને એઓ એના ભોગ થઈ પડ્યા. આ સદ્ગ્રહસ્થના મોતથી એમના કુટુંબને ગયેલી ખોટ માત્ર નહીં પણ ગુજરાતી પ્રબને ગયેલી ખોટ પણ પુરી પડે એમ નથી. આવા પારમાર્થિક ભક્તિવાળા, સ્વદેશોત્તરિ ચાહનારા, સધર્મ પ્રવર્તાવનારા, ખરેખરા કુલીન ગ્રહસ્થ, સુધારાના એક આગેવાન, બાળકોને વિધવાઓના શુભ ચિંતક, દેશભક્ત અને અમારા શહેરના એક સ્થંભરૂપ ગ્રહસ્થના મૃત્યુથી થયેલા ધાતું વર્ણન કરવાને અમારી કલમ અશક્ત છે. અતિશય શોકગ્રસ્ત થવાથી કાંઈ લખી શકાતું નથી. ઈશ્વર એમના અમર આત્માને શાંતિ આપે. ”

૧૨

(સુબોધપત્રિકા, ૩૦ મે ૧૯૦૬, મુંબઈ.)

(સચિત્ર)

રાવજહાદૂર મોલાનાથ સારાભાઈ.

દેહ ત્યાગિતાં કીર્તિ માર્ગે ઊરાવી ।

મના સજ્જના દેવિ ક્રીયા ધરાવી ॥

मना चंदनाचे परी त्वां शिजावें ।

परी अंतरीं सज्जना नीववावें ॥ १ ॥

रामदास.

आह्मी आपल्या तारीख १६ मिनहूच्या अंकांत आमचे लोक-
प्रिय व स्वदेशहितेच्छु बंधु रा. ब. भोलानाथ साराभाई वारल्याचें
दुःखकारक वर्तमान वाचकांस कळविलें. त्यांजवर त्या दुःखप्रसंगा-
च्या संबधानें येथील प्रार्थनासमाजमंदिरांत उपासना झाली व
त्याप्रमाणें इतर ठिकाणींही झाल्या असतील. आज त्यांचें एकंदर
चरित्र एका प्रेमळ मित्रानें लिहून आह्मांकडे पाठविलें आहे तें साद्यंत
जसेंच्या तसेंच त्यांच्या तसबिरीसह प्रसिद्ध करीत आहों.

महात्म्याचें चरित्र वाचणारे, ऐकणारे आणि त्याविषयीं विचार
करणारे यांच्या मनांत महात्म्याविषयीं सद्बुद्धि आणि सद्बिचार
उत्पन्न होतात आणि सदाचार आणि ईश्वरभक्ति अधिकाधिक प्रिय
वाटूं लागतात. सारांश जे अनेक अप्रतिम फायदे सत्समागमापासून
होतात तेच फायदे सत्पुरुषचरित्रावलोकनापासूनही होतात. ह्मणून
शिरोभार्गी ज्या महापुरुषाचें नांव लिहिलें आहे त्यांचें थोडेंसें
आज जन्मचरित्र देण्याचा आमचा विचार आहे. पहिल्यांदा त्यांची
थोडीशी माहिती देऊन नंतर ईश्वरभक्ति आणि परोपकार यांजकडे
त्यांचें मन कसें वळलें हें सांगावें असा आमचा बेत आहे. * * * *
* * * ते मोठ्या घराण्यांतील होते; श्रीमान् होते, विद्वान् होते,
यांची बुद्धि फार तीव्र व सत्यशोधक होती या सर्व गोष्टी आह्मांस
अभिनंदनीय आहेत खऱ्या, परंतु त्यांची ईश्वरभक्तिपरायणता आणि
लोकांच्या खऱ्या हिताविषयींचें प्रेम आणि तें हित साधण्याकरितां
त्यांचा निरंतरचा उद्योग याच्यामुळे ते आमच्या प्रेमास अधिक
पात्र आहेत, आणि यामुळेच आह्मी त्यांस महापुरुष, सत्पुरुष
ह्मणतो. लहानपणापासूनच ते मोठे ईश्वरभक्त होते परंतु त्यांची

भक्ति पूर्णपणे विशुद्ध नव्हती. मूर्तिपूजा, पात्रापात्र विचारांचाचून दान ह्यणजे ब्राह्मणांसच अन्न, वस्त्र, धनादिकांचे दान देण्याची जी जुनी रीत आहे तीचेंच अवलंबन होत असे. आमचें ह्यणणें असें नाहीं कीं, ब्राह्मणांस दान देऊं नये व त्यांत पुण्य नाहीं. पण वंश-परंपरेच्या योगानें (पण गुणाच्या योगानें नव्हते) असे जे ब्राह्मण त्यांस दान दिल्याच्या योगानें ईश्वर प्रसन्न होतो आणि आत्म्याचें श्रेय होतें असें नाहीं. हेच विचार त्यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं सन १८९८ सालीं धर्मसभा या नांवाची मंडळी स्थापन केली. ह्या सभेचा मुख्य हेतु हा होता कीं, सद्धर्माचें शोधन होऊन असद्धर्माचा नाश व्हावा. रावबहादूर भोलानाथभाईचा असा दृढ निश्चय झालेला होता कीं, सद्धर्मज्ञान व सद्धर्मावलंबन झाल्यावांचून सामाजिक स्थिति सुधारण्याची आशा नाहीं. ही सभा स्थापन झाल्यानंतर त्यांच्या मनाचें वळण एकेश्वरमताकडे अधिक अधिक लागूं लागलें. आणि सन १८६१-६२ सालापासून त्यांनीं स्वतः मानसिक ईश्वर-भक्तीचा मार्ग स्वीकारला; पुढें थोड्या वर्षांनीं त्यांचे मोठे बुद्धिमान् आणि होतकरू द्वितीय पुत्र आपाराव मरण पावले. त्या पुत्रशोकाच्या योगानें त्यांच्या मनांत ऐहिकसुखाच्या नश्वरतेविषयीं इतकें विंबून गेलें कीं त्या वेळापासून त्यांच्या आत्म्यास खरी शांति आणि खरें समाधान ईश्वराच्या सेवेत आहे असें वाटूं लागलें. पुढें जें सद्धर्मापासून होणारें सुख आणि शांति आपणास मिळत आहे, तें सुख आणि ती शांति दुसऱ्यासही मिळावी अशा हेतूनें त्यांनीं १८७१ त प्रार्थनासमाज अहमदाबाद येथें स्थापन केला.

परमेश्वरानें ह्या महात्म्यास जणु गुजराथच्या लोकांस सद्धर्माचा मार्ग दाखविण्याकरितांच पाठविलें. दिवसानुदिवस अज्ञानांधकाराच्या योगानें आणि स्वार्थीं गुरूंच्या सद्धर्मद्वेषक उपदेशाच्या योगानें गुजराथेमध्यें धर्मसंबंधी जी निरुष्टावस्था येत चालली होती तिच्या

मधून लोकांचा उद्धार करण्याकरितांच या पवित्र पुरुषाच्या अंगांत तो विलक्षण उत्साह असें अलौकिक धैर्य आणि तें अप्रतिम प्रेम ईश्वरानें दिलें होतें. असें नसतें तर सर्व चालत आलेल्या गुजराथें-तील धर्मपंथांमधील खऱ्या भक्तीचा नाश झालेला पाहून ईश्वराविषयांचे लोकांच्या मनांत खरोखर प्रेम उत्पन्न करण्याच्या हेतूनें त्यांनीं इतके परिश्रम केले नसते.

निःस्वार्थ बुद्धि, सत्यपरता, सद्गुणदेश, आणि सर्वांवर सारखें प्रेम हे गुण या महात्म्यामध्ये वसत असत. ह्याणून ते आपणा सर्वांस सन्माननीय आणि अनुकरणीय आहेत. त्यांनीं अहमदाबाद प्रार्थनासमाजाच्या संबंधानें जीं भक्तिरसानें पूर्ण अशीं गद्यपद्यात्मक पुस्तकें रचून ठेविलीं आहेत त्यांच्या योगानें त्यांनीं गुजराथच्या लोकांवर महदुपकार केले आहेत. त्यांनीं केलेलीं दुसरीं सर्व कृत्यें जरी लोक विसरले तरी त्यांच्या भक्तिरसपरिपूर्ण कविता पुष्कळ लोक नित्यनेमानें वाचूं लागले आहेत.

परमेश्वरानें ज्या कामाकरितां या महापुरुषाचा या जगतांत उदय केला होता तें काम पुरें होतांच त्यांस आपणाकडे परत बोलवून नेलें. त्यांच्या वियोगामुळें त्यांच्या मोठ्या कुटुंबास व त्यांच्या मित्रमंडळांस अतिशय दुःख झालें आहे आणि असें होणें स्वाभाविकच आहे तथापि ते आपलें येथील कर्तव्यकर्म योग्य रीतीनें बजावून ह्या दुःखमय जगतांतून अनंत सुख आणि शांति यांचा उपभोग घेण्याकरितां परमेश्वरापाशीं गेले आहेत हा विचार मनांत आणिला ह्याणजे तें दुःख पुष्कळ अंशीं कमी होतें.

मंगलमय परमेश्वर या सत्पुरुषाच्या आत्म्यास चिरकाल सुख-शांति देवो अशी नम्रभावानें त्याची प्रार्थना करून आही हा लेख पुरा करितों.

પરિશિષ્ટ (જ) (પૃ. ૨૦૦ જીવો.)

અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજની જનરલ કમિટી તરફથી

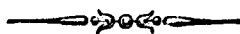
અનુશોચનપત્ર.

રા. રા. ભીમરાવ આદિક રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાષના સર્વ પરિવાર જોગ—

લાખવાનું કે આ સમાજના સ્થાપનાર અને અગ્રેસર હોઈ મહુમ રા. બા. ભોળાનાથભાષાએ તન, મન અને ધનથી અનેક પ્રકારે સમાજને અમૂલ્ય આશ્રય આપ્યો છે. જગતકર્તા પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખનારા અને તેની સાચી અચળ ભક્તિ કરનારા મહાપુરુષ એમના જેવા થોડાજ જેવામાં આવે છે. લોકનિદાનો ભય ન રાખી તથા તેથી ખેદ ન પામી વેહેમને દૂર રાખવામાં જે દૃઢ હીમત એમણે બતાવી છે તેથી સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા છીએ. વળી એમની બીજી વિશેષ ખુબી એ હતી કે જે નિર્ભય ભક્તિભાવ એમના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં સદા વસેલો તે સ્થાપિત થએલો હતો તે મનોહર કવિતાની સુંદર ભાષામાં દર્શાવી શક્યા છે. એમની રચેલી પ્રાર્થનામાળા, દિંદી અભંગાદિક, સત્ય ભક્તિરસથી ભરપૂર કાવ્યોએ એમનું નામ અમર કર્યું છે. એ પુસ્તકોવડે ગુજરાતી ભાષામાં એમની સુકૃતિ સદા ગાજતી રહેશે. એ પુસ્તકો આ સમાજનું પુષ્ટિકારક અને કલ્યાણકારી માનસિક ભોજન છે. સમાજના જીવનનો મોટો આધાર એ પવિત્ર ગ્રંથો છે. એ માટે તથા આરંભથી તે અંતલગી સમાજના અધ્યક્ષ રહી જે જે મોટી સેવા એ સલગ્યાની મહાપુરુષે બજાવી છે તે કદી ભૂલાય તેવી નથી. એમનો ઉપકાર સમાજ ઉપર ભારે છે. એમના પરલોકવાસથી સમાજને અતિશે શોક ઉત્પન્ન થયો છે. એવા પરમ પવિત્ર પિતાના મૃત્યુથી આપને મહાકલેશ પ્રાપ્ત થાય તેમાં શી નવાઈ? તથાપિ આ જગત ક્ષણિક છે. આ પૃથ્વીપર કોઈ અનંતકાળ રહ્યું નથી અને રહેવાનું નથી. માટે ઈશ્વરી ઇચ્છાને આધીન થઈ શોકને સમાવવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. સર્વશક્તિમાન પરબ્રહ્મની આરાધના કરનારા અમારા અધ્યક્ષનો પવિત્ર આત્મા તે પ્રભુને શરણે નિરંતર રહી અનંતકાળ તેની સેવામાં મુક્તિ પામો. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

અમદાવાદ, પ્રાર્થનાસમાજ }
તા. ૧૫ મી જુન સન ૧૮૮૬. }

મહીપતરામ રૂપરામ,
મંત્રી.

ERRATA IN THE ENGLISH CHAPTER.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
2	21	ancestors	ancestors,
"	"	servant	officer
"	22	of	under
"	23	-father	-father,
"	24	son	son,
"	25	Shankar	Shankar,
"	"	<i>Palkhi Nasheen</i>	<i>Palkhi-Nasheen</i>
3	11	house	house,
4	6	ability	ability,
"	8-9	{ on his retirement granting him	{ granting him on his retirement
5	13	friend	friend,
"	"	Chhotalal	Chhotalal,
8	last	Siddhântas	Siddhântas,
"	"	principles	principles,
12	9	Soul—be witching	Soul-bewitching
14	15	an other.	another
15	18	Babarao	Babarao,
16	22	Caste dispute	Caste-dispute
17	last but one	causes of of	causes of
21	18	Poona,	Poona

ERRATA IN THE ENGLISH CHAPTER.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
2	21	ancestors	ancestors,
"	"	servant	officer
"	22	of	under
"	23	-father	-father,
"	24	son	son,
"	25	Shankar	Shankar,
"	"	<i>Palkhi Nasheen</i>	<i>Palkhi-Nasheen</i>
3	11	house	house,
4	6	ability	ability,
"	8-9	{ on his retirement granting him	{ granting him on his retirement
5	13	friend	friend,
"	"	Chhotalal	Chhotalal,
8	last	Siddhântas	Siddhântas,
"	"	principles	principles,
12	9	Soul—be witching	Soul-bewitching
14	15	an other.	another
15	18	Babarao	Babarao,
16	22	Caste dispute	Caste-dispute
17	last but one	causes of of	causes of
21	18	Poona,	Poona

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
मुअपृष्ठ	१२	nings	things
अनुकंभण्डिका	४		1
१३	५	१८२३	१८२२
"	"	२२	२३
३०	३०	अरसाम	अरसामां
३८	१०	१८५६	१८६६
३९	१९	उदीय्य	उदीय्य
४०	१७	साथेन	साथेना
४५	५	सारुं	सारुं.
४९	२७	well	Well
"	"	church	Church
६६	१३	भमताथी	भमतथी
६९	५	दुर्गुणुने रिपुसमान	दुर्गुणुने अे रिपुसमान
"	१९	गुण्डिका	गण्डिका
७३	६	होय	होय.
७६	२१	भोडी	भ्होटी
८०	३२	somes	some
८७	१४	आरंभ करता	आरंभ अे करता
"	"	अंग्रेज भाषा	स्त्रीअे अंग्रेज भाषा
८९	३३	educatian	education
१०९	८	करनारा	'करनारा छे
११२	१	पोते	पोताने
"	२	आपी	ईई
११६	१	ब्राह्मसभाजन	ब्राह्मसभाजना
११७	२८	उचित	उचित
११८	७	अज्ञानता	अज्ञातता
"	१०	गणुछे	गणुछे.
"	१२	लोकके	लोगके
"	१४	लोक	लोग

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
११८	२१	अंगाणा	अंगाणा
११९	१८	अवानुभूत	अवानुभूत
"	२८	अने	अने
१३०	१	कडेवाय	कडेवाय.
१३१	८	मुदाकत	मुदाकत
"	३०	हवेन	हवेना
१३४	२६	पधारे	पधारां
१३७	२८	varities	verities
१४५	१	गुजरातम	गुजरातमां
१५३	१	सपूर्णु	संपूर्णु
१५८	२५	तेने	ते ते
१६५	५	नव थाय	न पमाय
१७०	छेष्टी	अ	आ
१७३	२	अनन विषयक	अननविषयक
१७४	२	१४	१५
"	१६	सधणा	सधणा
१७७	१६	१८७१	१८७२
"	२५	नेरनेरे	नेसनेरे
१८१	७	जगद्व्यापिनं	जगद्व्यापिनं
१८२	८	प्रसादाच	प्रसादच्
"	२६	सुमति	सुनीति
१८६	२५	आनुपूर्वी	आनुपूर्वी
१८१	३०	अनेने	अनेनो
१८८	१५	आच्युं	आच्यां
१८८	छेष्टी त्रीं	आविभाव	आविर्भाव
"	छेष्टी भीं	गभीर	गंभीर
परिशिष्ट (क) २	२	नरसिंहराव	नरसिंहरावुं
" ५	४	न्धानडी	पुत्री न्धानडी
परिशिष्ट (ख) २०	१३	धलु	धलु
परिशिष्ट (ब) २८	छेष्टी	activities	activities

(२)

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
११८	२१	भृगाणा	भृंगाणा
११८	१८	श्रवानुभूत	श्रवानुभूत
"	२८	भने	भंने
१३०	१	कहेवाय	कहेवाय.
१३१	८	मुलाकत	मुलाकत
"	३०	हवेन	हवेना
१३४	२६	पधारे	पधारां
१३७	२८	varities	verities
१४५	१	गुजरातम	गुजरातमां
१५३	१	सपूर्णु	संपूर्णु
१५८	२५	तेने	ते ते
१६५	५	नव थाय	न पमाय
१७०	छेष्टी	अ	आ
१७३	२	भजन विषयक	भजनविषयक
१७४	२	१४	१५
"	१६	सधण	सधणा
१७७	१६	१८७१	१८७२
"	२५	जेरभरे	जेसभेर
१८१	७	जगद्व्यापिनं	जगद्व्यापिनं
१८२	८	प्रसादाच	प्रसादच्
"	२६	सुमति	सुनीति
१८६	२५	आनुपूर्वी	आनुपूर्वी
१८१	३०	अभने	अभनेा
१८८	१५	आव्युं	आव्यां
१८८	छेष्टी त्रीं	आविभाव	आविर्भाव
"	छेष्टी भीं	गभीर	गंभीर
परिशिष्ट (क) २	२	नरसिंहराव	नरसिंहरावुं
" ५	४	न्धानकी	पुत्री न्धानकी
परिशिष्ट (ट) २०	१३	धलु	धलुा
परिशिष्ट (ड) २८	छेष्टी	activities	activities